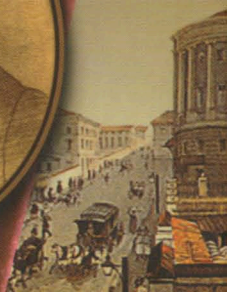
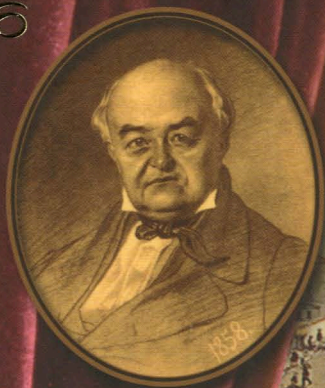
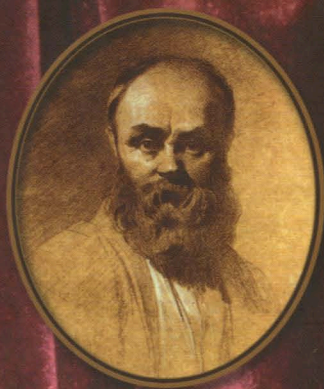

Володимир Мельниченко

Тарас Шевченко:
«Мій великий
друг
Щепкін»

Кончалъ непрерывно вѣнча и на прощаніи
Ванѣ обоимъ поздравилъ за 1847. годъ. И такъ
что по окончаніи торжества прошептавъ М. П.
въ это время Иванъ много смеялся, охоту евре-
ковъ убавляется. Мажори събравъ своихъ
просто друзей во время предъ монномъ кон-
дантѣ. Боденекіи томе. Пуганна быдетъ
подозрѣваніи къ Ивану. Охоту евре-
тѣко по ироду ехавшій въ гряды, за-
то ему неловко въ гряды ехавшій неловко
согрѣваніи въ неловко догнѣ отношеніи.

Прежде всего реку моремъ и мнѣ М.
П. въ городъ. Захотѣлъ къ мажори неловко.
Захотѣлъ его въ неловкохъ около речки
Бесидѣ. Неловкохъ его неловкохъ неловко.
Они были въ неловкохъ. Неловкохъ
были бы она и неловкохъ неловкохъ про-
ного неловкохъ неловкохъ. Какое неловкохъ неловкохъ
свое неловкохъ. Но что въ неловкохъ неловкохъ
неловкохъ неловкохъ, что неловкохъ неловкохъ
неловкохъ неловкохъ неловкохъ. Они про-
шарили неловкохъ на неловкохъ неловкохъ
неловкохъ неловкохъ. Такъ неловкохъ неловкохъ
какъ неловкохъ неловкохъ неловкохъ неловкохъ
неловкохъ. И такъ она неловкохъ неловкохъ
неловкохъ неловкохъ неловкохъ неловкохъ
неловкохъ? И неловкохъ, неловкохъ. И неловкохъ неловкохъ
неловкохъ неловкохъ неловкохъ неловкохъ. А она
подарилъ неловкохъ неловкохъ неловкохъ неловкохъ
Киевскіи образокъ. Неловкохъ и неловкохъ
неловкохъ неловкохъ.

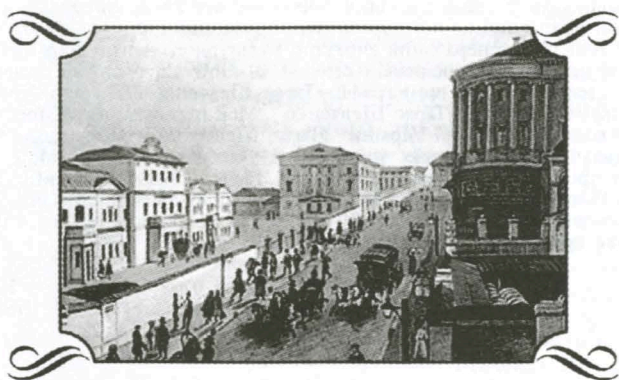

Володимир Мельниченко

Тарас Шевченко:

«Мій великий
друг
Щепкін»

МОСКВА
ОЛМА Медиа Групп
2009

УДК 930.85
ББК 74.04(2)
М 48

Оформлення обкладинки
А. Козаченко

Мельниченко В. Ю.
М 48 «Тарас Шевченко: „Мій великий друг Щепкін“». — М.:
ОЛМА Медиа Групп, 2009. — 480 стор.
ISBN 978-5-373-02344-3

Володимир Мельниченко — доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки України, член Національної спілки письменників України і Спілки письменників Росії, автор 40 книг з історичної, політичної і мистецтвознавчої проблематики.

З 2001 р. — генеральний директор Культурного центру України в Москві, за цей час видав у російській столиці 10 книг українською мовою, в тому числі шевченкознавчі монографії «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті», «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“», «„На славу нашої преславної України“ (Тарас Шевченко і Осип Бодянский)».

Читач тримає в руках унікальну в українській і світовій історіографії книгу про дружбу і московські зустрічі Тараса Шевченка та Михайла Щепкіна. Вона присвячується 220-річчю з дня народження Михайла Щепкіна, що виповнилося в 2008 р., та 200-річчю з дня народження Тараса Шевченка, що вже не за горами.

УДК 930.85
ББК 74.04(2)

ISBN 978-5-373-02344-3

© ЗАО «ОЛМА Медиа Групп»,
издание, 2009
© В. Ю. Мельниченко, 2009

«Я щасливий, маючи такого друга»

(замість передмови)

Про назву книги. Тарас Григорович Шевченко неодноразово писав про **«мого великого друга Михайла Семеновича», «мого искренного друга, знаменитого старца М. С. Щепкина»**. Добре розуміючи, що Щепкіна «всі до єдиного руського чоловіка знають», поет усвідомлював особливу виокремленість його стосунків із артистом і вичерпно щиро сказав про дружбу з ним: **«Вот это, что называется, друг. И я бесконечно счастлив, имея такого искренного друга»**¹. Зі свого боку Щепкін звертався до поета **«Друже Тарасе!»**, **«Друже мій!»** і підписував листи до нього: **«Твой, широкий друге, Михайло Щепкин»**; **«Твой старый друг Михайло Щепкин»**.

Щоправда, дехто нині про це забуває. Понад усе неприємно, коли таке трапляється на, так би мовити, енциклопедичному рівні. Наведу прикрий приклад. Незадовго до початку роботи над цією книгою я придбав у Москві **«Хронологический словарь всемирной истории»** (2006), у якому вміщено 30 тис. статей про події, факти, відкриття, літературні й мистецькі явища, що ввійшли в історію всіх часів і народів, а також про особистостей, яких пам'ятає все людство. Серед восьми світових подій, внесених у словник під 1788 роком, є й народження Михайла Щепкіна. Зокрема, сказано, що **«Щепкін приваблював усіх славетних людей того часу; його дружбою дорожили Пушкін, Гоголь, Белінський, Грановський, Кудрявцев»**. Нічого не маючи проти професора Московського університету Петра Кудрявцева

¹ Російськомовні листи та **«Щоденник»**, а також російськомовні твори Тараса Шевченка цитуються мовою оригіналу. Звернуся тут до авторитету шанованого мною вченого Юрія Барабаша, який пише щодо Шевченка: **«Перекладати його російськомовну прозу на українську? Погодьмося, це трохи дивно, щоб не сказати смішно... Я вважаю за коректне цитувати їх в оригіналі»**.

Так само логічно цитувати в оригіналі Михайла Щепкіна та Сергія Аксакова, аби, говорячи словами Барабаша, **«не створювалося мовної незлагоди»**.

Як і Барабаш, у роботі з іншими російськомовними текстами послуговуюся перекладами, які вже існують. Проте в моєму розпорядженні таких перекладених текстів обмаль, і я наважусь перекладати лише російськомовні тексти радянського періоду, а ті, які датуються Шевченковим століттям, цитую в оригіналі. На мій погляд, це дає змогу контрастніше відчутися поетову епоху і глибше зрозуміти сутність нашої теми. **«У них народ і слово — і в нас народ і слово»**

(1816–1858), який разом із своїм учителем Тимофієм Грановським заклав основи російської медієвістики, дуже здивувався відсутності в цьому ряді Щепкінових друзів Тараса Шевченка.

Та все вияснилося, коли заглянув у рік 1814-й, у якому день народження Тараса Григоровича навіть не зафіксовано, хоча відзначено день народження Михайла Лермонтова, а в ближніх роках — німецького композитора Ріхарда Вагнера, французького філософа Шарля Ренув'є, російського письменника Олексія Толстого, польського композитора Фрідеріка Шопена, німецького історика Теодора Моммзена...

Недогляд, неосвіченість чи свідомий вивих сучасного російського бачення українського генія в контексті всесвітньої історії? Згадалося, що невдовзі після поетової смерті Олександр Герцен іронізував з приводу виключення Шевченка тодішніми властями зі списку видатних людей, барельєфи яких мало бути зображено на пам'ятнику на честь тисячоліття Росії. Саме в такому дусі «забули» про Шевченка і в статті про Щепкіна у фундаментальній енциклопедії Брокгауза і Ефрона, з якої в наш час скоріше бездумно, аніж навмисне, переписали цитовану фразу в новітній словник. Але в даному разі маємо справу з явним анахронізмом, адже дружбою Щепкіна й Шевченка пишалася й пишається вся мисляча Росія й Москва, передусім. Дозволю собі нагадати, що писав російський театральний критик Олександр Урусов одразу після смерті Михайла Щепкіна: **«Все, что было лучшего в мыслящей России, не миновало общества и знакомства М. С. Щепкина.** Пушкин питал к нему дружеское расположение. Рукою великого поэта написаны первые строки „Записок актера Щепкина“¹, которые он тогда же начал по настойчивым убеждениям Пушкина. С Лермонтовым Михаил Семенович сблизился во время недолгого пребывания его в Москве перед смертью. Дружба Щепкина и Гоголя известна всем, кто читал письма последнего. Белинский, Кудрявцев, Грановский были в доме Щепкина своими людьми, за тем же столом сиживали Герцен, Огарев и Бакунин. **Горячее чувство связывало покойного с Шевченкой**»² (Виділено мною. — В. М.). Тепер відкриємо новітню «Историю Москвы» й переконаємося в акцентуванні того, що Щепкін «був близьким до О. С. Пушкіна, М. О. Некрасова, Т. Т. Грановського, В. Г. Белінського, Т. Г. Шевченка і О. Г. Герцена»³.

¹ Пушкін написав від імені Щепкіна: «Я родился в Курской губернии Обоянского уезда в селе Красном, что на речке Пенке».

² Михаил Семёнович Щепкин: Жизнь и творчество. В 2-х томах. Т. 2. — М.: Искусство, 1984. С. 100.

³ История Москвы с древнейших времён до наших дней. — Т. 2. XIX век. — М.: Издательство объединения «Мосгосархив», 1997. С. 228.

Якщо заглянути в історіографію проблеми, то красиво й переконливо написав про дружбу поета й артиста вже один із перших біографів Шевченка Михайло Чалий (1816–1907), з яким Тарас Григорович познайомився 1859 р. і котрого називав приятелем: «Дружба между Щепкиным и Шевченком, — несмотря на некоторое несходство в характерах и летах, — понятна:

Издравле дружеский союз
Поэтов меж собой связует...

но, помимо этой поэтической связи, у них была ещё другая — национальная: оба они были уроженцы Малороссии, оба выбились на свет Божий из тёмного царства крепостной неволи, оба наконец отличались „врождённою деликатностью чувств“, вопреки убеждениям... помещика П. М-са¹, не признающего такой деликатности за бывшими крепостными до третьего колена»². Отже, Чалий уже тоді відповів Мартосу і подібним йому, що вихідці з кріпаків Шевченко і Щепкін були наділені Богом «природною делікатністю почуттів». Запам'ятаймо ці слова, бо вони важливі в осмисленні дружби двох митців.

Михайло Чалий цитував слова Мартоса: «Физиология человека очень сходна с физиологией лошади: порода много значит. Возьмите вы арабскую лошадь и тамбовскую. Так и в человеке: чем выше он рождён, тем благороднее в нём чувства. Дайте какое хотите воспитание мужику — он будет учён, даже умён (!), но найдёте ли в нём деликатность чувств, присущую одному дворянству?»

Наступним авторитетно заговорив про дружбу поета й артиста відомий український і російський дослідник літератури, шевченкознавець Микола Стороженко (1836–1906). Це сталося в листопаді 1888 року на урочистому засіданні в Московському університеті, присвяченому сторіччю з дня народження Михайла Щепкіна, де Стороженко виступив з промовою, що починалася так:

«Покликали Ви мене, панове, до участі в святкуванні столітніх роковин Щепкіна. Задля промови я взяв відносини Щепкіна до одного з його найліпших друзяків, до українського поета Шевченка. Шевченка і Щепкіна зв'язувала кривність племінна і духовна: обидва вони були українцями, обидва страстно любили рідний край; обидва були дітьми темного кріпацтва; обидва силою генія природно досягли, хоч і на неоднаковій ниві, слави величезної.

¹ Мартос Петро Іванович (1811–?), український поміщик, Шевченків знайомий з 1839 року, видавець «Кобзаря» в 1840 р.

² М. К. Чалий. Жизнь и произведения Тараса Шевченко. — К., 1882. С. 110–111.

Мені здається, що мастита тварь¹ великого артиста, що так ласкаво з отсего портрета дивиться на нас, насупилася б і докірливо глянула б на нас, коли б ми на осих роковинах не нагадали про його друга, котрого він любив, немов сина, беріг — як зіницю ока і в котрому добачав схід сонця рідної поезії! Ми бажаємо, щоб сьогодні обидва вони пройшли попліч один одного отут перед нами, щоб перед нашими очима духовими хоч на один момент воскресла їх довголітня дружба сердечна, що ніколи ні маліла, ні холоділа, що в розлуці набирала нової сили. Споминки про таку дружбу варто зберегти в пам'яті потомків!². Ось так було позначено розробку теми, що затим продовжилася в працях самого Стороженка, зокрема в статті «Щепкин и Шевченко» (1902), у біографічній праці Олександра Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (Т. 1–2, Львів, 1898–1901), спеціальній ґрунтовній статті українського історика літератури Михайла Мочульського³ та час від часу висвітлювалася в історичній і мистецтвознавчій літературі, передусім, присвяченій Михайлу Щепкіну⁴.

Тільки на початку 60-х рр. минулого століття в Україні було заявлено дослідження теми через призму поетової біографії⁵. Правда, автор праці «Т. Шевченко і М. Щепкін» — Іван Волошин — був театрознавцем і відійти від усталених підходів йому не вдалося. Скажімо, так само, як у тридцятисторінковій згаданій статті Мочульського найдовшому московському періодові спілкування поета з артистом було присвячено... півтора десятка рядків, у майже стосторінковій брошурі Волошина московське перебування Шевченка висвітлювалося на... трьох сторінках. Утім автор абсолютно правильно визначив тоді головний напрям наукового пошуку, вдало назвавши крихітний розділ: «Серед московських друзів». Іван Волошин чесно писав: «Тема дружби Шевченка і Щепкіна ще чекає і на дальше дослідження, і на відображення в художній літературі. Ми ж даємо тільки хронологічний виклад їх зв'язків...» З того часу дружба поета й актора заторкувалася в

¹ У Володимира Дая — «тварь» — живе Боже створіння, в тому числі, людина.

² «Правда». Тижневик політики, науки і письменства. У Львові. 1888. С. 188–189.

³ Мих. Мочульський. Михайло Щепкін і Тарас Шевченко // Літературно-науковий вістник. — К., 1917. Книжка II-III. С. 225–255.

⁴ А. А. Кизеветтер. М. С. Щепкин. Эпизод из истории русского сценического искусства. — М.: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1916; А. Дерман. Черты из биографии и творчества М. С. Щепкина. — В кн. «Записки актера Щепкина». — М. — Л., 1933; Його ж. Михаил Семёнович Щепкин. — М.-Л.: Искусство, 1937; Його ж. Московского Малого театра актер Щепкин. — М.: Московский рабочий, 1954 та ін.

⁵ І. О. Волошин. Т. Шевченко і М. Щепкін. — К.: Державне видавництво «Мистецтво», 1963.

цілому ряді цікавих публікацій, як правило, знову-таки шепкінознавчих, що вийшли в Україні¹ і в Росії², проте вони суттєво не змінили ситуацію, зафіксовану Волошиним. Зате залишається в силі важлива теза, висловлена ним ще на початку 60-х років минулого століття: «Розпорошені по сторінках щоденника записи про зв'язки поета з Шепкіним не дають про це такого ясного й чіткого уявлення, як вибрані й зведені разом. Поєднані з іншими біографічними матеріалами, вони особливо хвилюють, воскрешаючи в нашій уяві живі й близькі нам образи людей...»

Якраз і не вдавалося досі досягнути органічного поєднання безцінних Шевченкових свідчень і листування друзів із усім комплексом історичних знань в царині біографій Тараса Шевченка й Михайла Шепкіна. Розкриваючи дружбу двох геніїв — поета з артистом — дослідники описали, наскільки можливо, їх нечасті зустрічі, зазвичай, коротко переповідаючи скупі рядки з поетового щоденника. Навіть у Теодора Гріца, який склав літопис життя і творчості великого артиста³, весь час спілкування Шепкіна з Шевченком у березні 1858 року та й узагалі всю життєдіяльність артиста в ті дні зафіксовано виключно з тих записів — безцінних, — які зробив поет у своєму щоденнику.

Це вразило мене ще тоді, коли писав книгу про Шевченкове перебування в Москві: «Що й казати, це надзвичайно важливий історичний документ. Але слід шукати й інші джерела. Важливо підготувати фундаментальну монографію „Шевченко і Шепкін“»⁴. Тепер зібрався це зробити і вважаю, що вкрай важливо: по-перше, нарешті розкрити феномен історичної дружби в контексті саме Шевченкової біографії; по-друге, всебічно дослідити найбагатший, найінтенсивніший час московського спільного життя друзів у березні 1858 року; по-третє, хоча б коротко розповісти про тих «освічених москвичів» (Шевченко), з якими Шепкін познайомив тоді поета; по-четверте, показати ту Москву, яку представив поетові артист. Треба також нарешті розібратися в тому, де саме жив Шепкін, коли в нього зупинявся Шевченко, бо досі багато десятиліть ми користувалися неправильною інформацією.

¹ І. Волошин. Михайло Шепкін і Україна. — К., 1963; Л. Стеценко. Шевченко і Шепкін у їхніх взаєминах 50-х рр. // Збірник праць шістнадцятої наукової шевченківської конференції. — К., 1963;

² А. Клиничин. Михаил Семёнович Шепкин. — М.: Искусство, 1964; Б. С. Земенков. М. С. Шепкин в Москве. — М.: Московский рабочий, 1966; А. Клиничин. Шевченко и Шепкин. // Театр и драматургия. Труды Ленинградского государственного института театра, музыки и кинематографии. — Л., 1967; Виталий Ивашнев. Шепкин. — М.: Молодая гвардия, 2002 та ін.

³ Т. С. Гриц. М. С. Шепкин. Летопись жизни и творчества. — М.: Наука, 1966.

⁴ Володимир Мельниченко. Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. С. 476.

Ніколи раніше і ніколи пізніше, так би мовити, духовне і культурне дозвілля та представницькі візити Тараса Шевченка не були настільки впорядковані і керовані, настільки продумані і протезовані ззовні, як у період його безрезневого перебування в Москві (1858) у незрівнянного Михайла Щепкіна.

«Михайло Семенович ухаживает за мною, как за капризным больным ребенком. Добрейшее создание!» — цей запис у щоденнику, зроблений під час хвороби поета, ніби передбачив усі дальші самовіддані турботи Щепкіна про Шевченка. Варто лише перерахувати їхні спільні походи і поїздки. 19 березня Щепкін провів на ногах весь день, разом із Шевченком вони, говорячи словами Тараса Григоровича, «несмотря на воду и грязь под ногами, обходили пешком по крайней мере четверть Москвы». І це в сімдесят років! 20 березня ввечері Щепкін відправився з поетом до Олександра і Олени Станкевичів. 21 березня він півдня возив Шевченка по знайомих, а 22 березня попрямував з поетом до Сергія Аксакова. Зробивши перерву на один день з нагоди Пасхи, яку Щепкін провів із Шевченком, 24 березня Михайло Семенович супроводжував Тараса Григоровича в поїзді до Аксакових, Варвари Репніної, Сергія Шумського, взяв участь разом із ним у «званому обіді» в книжковому магазині свого сина Миколи Щепкіна, ввечері повіз поета до купця Варенцова. 25 березня Щепкін знову був поруч із Шевченком на обіді, влаштованому на честь поета Михайлом Максимовичем. Такий напружений графік впродовж тижня нелегко витримати навіть молодому і здоровому «супутнику» або «чичероне» (Шевченко), а Щепкін не був ні молодим, ні здоровим...

Ніхто, крім Михайла Щепкіна, в тому числі й Осип Бодяньський, не міг створити такі сприятливі умови для зустрічі Тараса Шевченка зі старими знайомими, тим паче, організувати й забезпечити таку кількість нових цікавих знайомств. **Тільки щепкінські зв'язки мали фактично системний характер і ввібрали в себе кращих представників еліти російського суспільства, незалежно навіть від їхніх ідеологічних пристрастей та політичних поглядів.**

Досить сказати, що в московському щоденнику Шевченка названо понад 30 прізвищ. Із них 8 — це давні знайомі Тараса Григоровича, в тому числі Бодяньський, Максимович, Мокрицький, Репніна, Щепкін... Крім того, Шевченко назвав у щоденнику майже 30 прізвищ людей, з якими він уперше познайомився в Москві, серед них Аксакови, Афанасьєв, Бабст, Волконський, Забелін, Кетчер, Корш, Кронеберг, Крузе, Марія Максимович, Мін, Погодін, Станкевич, Хомяков, Чичерін, Шумський... А ще залишилися не згаданими Бартенев, Галаган, Єлагіна...

Не забудьмо також, що, наприклад, 24 березня на вечорі у купця Варенцова Тарас Григорович, за його словами, зустрівся «с некоторыми московскими художниками и музыкантами».

І всі ці зустрічі та знайомства, без перебільшення, з вершками московського суспільства, з «московской учено-литературной знаменитостью» відбулися впродовж двох тижнів, один із яких Шевченко, хворіючи, не виходив із дому, але, дякуючи Щепкіну, не втрачав зв'язку, з зовнішнім світом. Дивовижно! Вражаюче!

Ніхто краще самого Тараса Григоровича не сказав про це: **«Грешно роптать мне на судьбу, что она затормозила мой поезд в Питер. В продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться... Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными людьми. И за всю эту полную радость обязан я моему знаменитому другу М. С. Щепкину»¹.**

Отже, тепер ясно, про що розповідає ця книга. Хай простять мене театрознавці, але заявлена в ній тема менше всього торка-

---

¹ У книзі виділяю шрифтом всі щоденникові записи Шевченка, навколо яких, як правило, розгортається розповідь. Щоденник («Журнал», як він його називав) є надзвичайно важливим джерелом у вивченні стосунків Тараса Шевченка й Михайла Щепкіна, особливе значення мають записи з 11 по 26 березня 1858 року, коли поет жив у артиста. Видатний шевченкознавець Іван Дзюба зазначає, що своєю простодушністю і ширістю поетів щоденник нагадує його поезію: «Він дуже ліричний і дає багатющий матеріал не тільки для „зовнішнього“, полійного життєпису, а й для „біографії душі“. Шевченко розкривається в ньому своїми улюбленими думками, що перегукуються з думками, які були або ще будуть висловлені в його творах і можуть бути інтерпретаційним коментарем до них. Ми бачимо багатство його інтересів і самостійність його суджень про явища життя або твори мистецтва й літератури».

Якось Ф. Якубовський у передмові до видання поезій Шевченка в Києві 1927 р. закидав йому «деякі риси ледачості, безсистемності в роботі», зокрема: «Під час писання щоденника сам поет висловлював побоювання, чи пощастить йому хоч що справу робити послідовно і систематично». Смішно, коли пересічність засуджує генія, проте в даному разі хочу лише наголосити, що в Москві Шевченко вів щоденник систематично, дисципліновано, пунктуально й старанно.

Принагідно нагадаю, що з часу прибуття в Орську фортецю Шевченко вів щоденник, опосередковано це відобразилося в повісті «Близнецы», в якій Шевченковий герой записує в щоденник свої враження в Оренбурзькому краю і Орській фортеці. Втім, 27 лютого 1848 року Шевченко спатив свій щоденник. В листі до Варвари Репніної зізнався: «...Сегодня развернул тетрадь и думал сообразить вам хоть одну страницу, — и что же! так однообразно-грустно, что я сам испугался и сжёг мой дневник на догорающей свече. Я дурно сделал, мне после жаль было моего дневника, как матери своего дитяти, хотя и уroda». Сергій Єфремов писав: «Ми... можемо тільки пожалкувати, що, по-перше, не зберігся той щоденник з Орської кріпости, якого мало бути списано аж декілька місяців і, по-друге, що нової спроби поет не зробив давніше, як тільки 1857 р.»

На закінчення цієї першої примітки хочу попередити читача, що не проводжу жирної риски поміж основним викладом і примітками, для мене це рівною мірою важливі складові єдиного тексту.

ється професійної діяльності Шепкіна чи театральних пристрастей Шевченка, хоча й про це в книзі йдеться. Це зумовлено знову ж таки саме поетовим сприйняттям його широкого друга. Шевченко прекрасно розумів історичне призначення «безсмертного старця» Шепкіна: «Нехай тебе Бог милує і стереже **на славу великого святого искусства**» (Виділено мною. — *В. М.*). Проте захоплений грою Шепкіна в спектаклях, показаних у Нижньому Новгороді, Шевченко акцентував інше в щоденнику 30 грудня 1857 року: «**Но ярче и лучезарнее великого артиста стоит великий человек, кротко улыбающийся друг мой единый, мой искренний, мой незабвенный Михайло Семенович Шепкин**» (Виділено мною. — *В. М.*). Відомо також, що ще в середині 40-х рр. Шевченко бачив у ролі Чупруна артиста Карпа Соленика і в щоденнику пізніше записав: «**Он показался мне естественнее и изящнее неподражаемого Шепкина**»¹. Хочу лише наголосити тверезу здатність Шевченка сприймати гру геніального артиста. Зате він не шкодував емоцій і барв у захопленій оцінці людських достоїнств Шепкіна. Шевченко відділяв свої театральні враження від особистих стосунків з артистом, піднявши їх на недосяжну висоту.

Ми переконуємося в тому, що Шевченкове ставлення до Шепкіна є небаченим в історії прикладом істинного захоплення Людиною. З іншого боку мав рацію радянський шепкінознавець Абрам Дерман, який зазначав, що «з найбільшою виразністю виявляється привабливість Шепкіна і саме коріння його (Українське! — *В. М.*) в історії стосунків із великим українським поетом Тарасом Шевченком». За словами Івана Дзюби, «стосунки Шевченка і Шепкіна — один із найзворушливих зразків людської дружби, на яку здатні тільки великі серця». Вчений справедливо вважає, що поета й артиста зближувала і спільність долі (кріпацьке походження), і національний корінь, і епос правди, і народність естетичного ідеалу, — але це ще не все, цього мало. «Був ще, мабуть, в обох геній любові до людини, і він їх вирізняв серед багатьох інших ширих друзів, він їх незримо поєднав ієднав на відстані роками»².

Додам до цього, що Тарас Шевченко серцем відчув добру душу Шепкіна та його ширю й повну зануреність у театр,

¹ Є серйозні свідчення, що Шевченко мав рацію. Невістка артиста, письменниця Олександра Шепкіна згадувала: «Он (Шепкін. — *В. М.*) знаком был с Малороссией, потому что долго был на сцене в Полтаве и в Харькове, и неподражаемо играл малороссов в „Наталке Полтавке“ и в „Москале-чаривнике“. В то время никто не мог сравниться с ним в этих пьесах, **исключая разве известного тогда в Харькове актера Соленика, который приводил в восхищение самого М. С. Шепкина**» (Виділено мною. — *В. М.*).

² Іван Дзюба. Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К.: Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 483.

абсолютну відданість сцені, про що прекрасно сказав Сергій Аксаков: «Театр уже был для него необходимостью, воздухом, условием жизни... Жить для Щепкина значило играть на театре, играть — значило жить». Це було так зрозуміло й близько Шевченкові! Правнучка Майстра і донька відомого київського адвоката Льва Куперника Тетяна Щепкіна-Куперник писала: «...Поэт поддался благотворному влиянию светлой природы Щепкина. Он быстро стал его звать „батьку“ — и это не было пустым словом: Щепкин полюбил его, как сына...»¹.

Автор не схильний розширювально трактувати цей «благотворний вплив» артиста на Шевченка, включаючи в це поняття ще й безпосередній значний вплив на поетову творчість, як це іноді зустрічалося. Пам'ятатимемо Шевченкові слова щодо цього: «Михайло Семёнович в этом деле мне не судья». Задовольнімося тим незаперечним історичним фактом, що сама по собі дружба з Щепкіним, за ширим зізнанням Шевченка, була щастям у його житті:

«И чем я заплачу тебе, мой старый, мой единый друже? Чем я заплачу тебе за это счастье? За эти радостные сладкие слезы? Любовью! Но я люблю тебя давно, да и кто, зная тебя, не любит? Чем же? Кроме молитвы о тебе, самой искренней молитвы, я ничего не имею».

Крім молитви великий поет мав ще геніальне Слово, і в ньому навіки залишив в історії свою високу й ширу любов до великого артиста.

Тож прочитаймо Шевченка, прислухаймося до поета, почуймо його... Передусім, ідеться про Шевченкові листи до Щепкіна та щоденникові записи Тараса Григоровича, що стосуються Михайла Семеновича. Та ще безпосередньо з артистом пов'язані поетові твори: «Чигрине, Чигрине...», «Заворожи мені, волхве...» («Пустка») й «Неофіти», присвячені Щепкінові; вірші «Доля», «Муза» й «Слава», надіслані Михайлу Семеновичу 9 лютого 1858 року; вірш «Думи мої, думи мої, Лихо мені з вами!», поема «Кавказ» та інші твори, які Щепкін неодноразово читав своїм друзям. Увесь цей особливий сегмент Шевченкової епістолярної й поетичної творчості вимагає нового скрупульозного прочитання й повного розкодування з урахуванням Щепкінової духовної присутності в ньому.

Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий,
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся.

Он який яскравий давньослов'янський образ викликав в уяві поета артист — **ворожбита, чарівника**, що, може, навіть знахо-

¹ Т. Л. Щепкіна-Куперник. Воспоминания. — М.: Захаров, 2005. С. 517.

диться в контакт з Вищою силою. Вже першим рядком знаменитого вірша поет зізнається в тому, що великий артист уже заворожив, тобто зачарував, захопив його, вплинув на нього своїми людськими чарами та чаклунством свого таланту.

Але що закладено в основоположній, ключовій метафорі, яка висвітлює різність, особність дивосвітів артиста та поета — «серце запечатав»? Вичерпного, чіткого тлумачення досі немає. Кажуть, що «йдеться про реалістичне, позбавлене ілюзій ставлення Щепкіна до життя й тодішньої суспільної ситуації в Російській імперії». Тоді виходить, що Шевченко, який уже написав «Чигрине, Чигрине...», «Розриту могилу» й поему «Сон», «боявся» реалістично й без ілюзій поглянути на сучасну йому царську імперію? Нісенітниця!

Може, навпаки Шевченко відразу відчув і зрозумів, що безмежно добрий, людяний і совісний артист врешті решт «запечатав» своє серце від рішучої, радикальної боротьби з соціальною й національною несправедливістю, а поет якраз боявся таким чином своє серце «поховати».

Ще Михайло Мочульський висловив припущення, що після концептуального твору «Чигрине, Чигрине...», написаного в Москві і присвяченого Щепкінові, «мусів повстати горячий спір між обидвома приятелями... На наш погляд, той спір знайшов відгомін у поезії „Пустка“...» Це одна з найцікавіших тез, збережених у літературі про Шевченка й Щепкіна, що заслуговує на увагу й поглиблення.

Справді, антицаристська, антиколонізаторська, антимосковська поезія «Чигрине, Чигрине...» виходила далеко за межі соціально-політичного світосприйняття Щепкіна, і Шевченко добре знав про це. Та він не збирався сперечатися з цього приводу, а просто широко присвятив другові новий вірш, вихлюпнутий із глибини серця: досить було того, що він Щепкіну довіряв і Щепкіна поважав. Наївно думати, що Шевченко хоч на мить засумнівався в своїй правді, в своєму болеві за Україну, бо нібито «холодні аргументи Щепкіна мусили хвилимо підпасти під духову владу „волхва — друга сивоусого“» (Мочульський). Проте «Пустка» таки відображає духовні й душевні стосунки поета з артистом, які ми й досліджуватимемо.

Характерно, що в наступній після «Заворожи мені, волхве...» поезії — «Гоголю» — Шевченко звертався вже до другого великого українця й прямо говорив, що «тихесенько плаче у самому серці» найпотаємніший біль, якого, «може, й Бог не бачить»:

Кому ж її покажу я
І хто тую мову
Привітає, угадає

Великеє слово?
Всі оглухли — похилились
В кайданах... байдуже...

Йдеться тут не тільки про національну глухоту й суспільну пасивність українського загалу, а й про те, що геніальні Гоголь і Шепкін також були доволі далекі від болісних Шевченкових турбот про збереження й розвиток рідного Слова, як осердя самозбереження й відродження нації.

Поет усвідомлював і свою самотність, і свою месіанську місію воскресіння українського Слова. Повна Шевченкова перейнятість Україною була в духовній історії того часу справді самотнім і унікальним феноменом, який існував осібно від Гоголя й Шепкіна, проте поет усвідомлено називав своїми братами і геніального письменника¹, і геніального артиста:

Стань же братом, хоч одури,
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити??!

Втім, як пише Іван Дзюба, вибір уже зроблено: коли такі «тім'я розбити», то об імперсько-самодержавний мур неправди й гніту². У Шепкіна інша доля — молитись і журитись...

Ясно, що наведеними вище поетичними рядками Шевченка не вичерпується феномен Шепкіна, сам Тарас Григорович залишив привід для роздумів. У його щоденнику 4 липня 1857 року записано, як уві сні він побачив артиста:

«...Увидел я в Москве Михайла Семеновича Щепкина, таким же свежим и бодрым, как видел я его в последний раз в 1845 г. Говорили о театре, о литературе. Я ему заметил, почему он не продолжает свои „Записки артиста“, начало которых напечатано в первой книжке „Современника“ за 1847 год³. На что он мне сказал, что жизнь его протекла так тихо, счастливо, что не о чем и писать. Я хотел ему на это возразить что-то, но мы очутились в Новопетровском укреплении...»

Якщо «Записки актера Щепкіна» були розпочаті за настійною порадою Олександра Пушкіна, роботу над ними підтримував Ми-

¹ Нехай, брате, а ми будем

Сміяться та плакать.

² Іван Дзюба. Тарас Шевченко. Життя і творчість. С. 235.

³ Спогади «Записки актера Щепкіна» друкувалися за життя артиста в різних газетах і журналах уривками, зокрема, й у журналі «Современник». Окремою книжкою були видані в 1864 р. вже після смерті Щепкіна.

кола Гоголь¹, то Тарас Шевченко, прекрасно розуміючи важливість спогалів артиста, турбувався про їх продовження². Немає сумніву, що в сон поетове бажання перейшло з його реальних роздумів, втім, як і реальне прагнення поговорити зі Щепкіним «про театр, про літературу» чи внутрішня незгода з тим, що у Щепкіна було «тихе» життя. Недарма уві сні Щепкін опинився з Шевченком у... Новопетровському укріпленні. Справді, довге життя Михайла Щепкіна ніколи не знало епічного спокою, і він мав право сказати про нього словами, написаними в 1853 р. в листі до Олександра Герцена: «...По силам я исполнил свой человеческий долг...»

От я й думаю: може, поет інтуїтивно відчував не лише неоднаковість, контрастність, але й духовну схожість та внутрішню близькість своєї та Щепкінової долі?

Втім, ще на самому початку дослідження нашої теми Микола Стороженко заявив авторитетно, що великих друзів поєднувало зовсім інше:

«Тайна, що тягла їх одного до одного, лежить головним чином в тому, що ці дві ізбрані натури поетичні багато де в чому одна одну доливали. Шевченко — розлютований тяжким ярмом довгого кріпацтва, розбитий морально і фізично десятилітнім засланням, під кінець свого віку стратив владу об'єктивно відноситися до дійсності, що оточувала його; на життя він дивився хмуро; раз-по-раз був він сторожким; найменша невдача доводила його до роспуки; найменше непорозуміння в відносинах особистих, в якому часом виновата була його власна непрактичність; доводило його до обурення. За обставинами геть ліпшими переходив вік Щепкіна — натури такої ж чуткої до всього прегарного, але більш гармонічної: тим з неї й виробилася особа морально здорова, з відносинами до дійсності тверезими, об'єктивними, особа вдатна усе зрозуміти, усе простити... Проти несцілимого ідеалізму Шевченка, проти озвірення його і дражливості стояли у Щепкіна терпеливість велика, знання людей і життя практичного і його власна нестеменна перевіряльна добрість душі»³.

В цих словах — чимало несправедливого й неправдивого в оцінці Тараса Шевченка, може, навіть, на догоду тій аудиторії, що слухала в листопаді 1888 року Стороженка в Московському університеті, та немало й неточного стосовно Михайла Щеп-

¹ В 1847 р. Гоголь писав Щепкіну: «Очень рад, что вы занялись ревностно писанием ваших записок. Начать в ваши годы писать записки — это значит жить вновь. Вы непременно помолодсете и силами и духом, а через то приведёте себя в возможность прожить лишний десяток лет».

² Сам артист усвідомлював важливість своїх записок: «Многое, виденное мною в жизни, я не записывал, но время, этот великий учитель, указал мне необходимость передать людям многое, чему я был свидетелем: оно будет дорисовывать тот век и образ мыслей людей тоголашнего времени».

³ «Правда». Тижневик політики, науки і письменства. С. 193.

кіна. Сподіваюся, що моя книга переконає читача в цьому й дасть змогу йому зануритися в правду стосунків поета й артиста. Як говорив Шепкін, «весь інтерес в истине».

В радянські часи також побутувало спрощене твердження про повну протилежність соціально-духовних орієнтирів Шевченка та Шепкіна, зумовлене кріпосницькою дійсністю. Вже згаданий Абрам Дерман у 30-х рр. минулого століття наголошував: «Кріпосне право повернулося до Шепкіна своїм голублячо-розпусним боком, а до Шевченка — жорстоким і загартовуючим. Шепкіна державці приручали, „зм'якшували“, наближали до себе, прищеплювали терпіння, покірливість, Шевченка — драли, ганяли, засилали, мучили, але тим самим виростили в ньому люту, бойову, непримиренну ненависть до рабства і до рабського політичного ладу в Росії. Один був утіленням компромісу, інший — втілена боротьба».

З останнім важко не погодитися, проте пам'ятатимемо, що Шепкін, як «втілення компромісу», і Шевченко, як «втілення боротьби», з'явилися далеко не лише від того, як сильні світу «приручали» чи «драли» двох геніїв, а ці визначальні характеристики були зумовлені вже їх історичним генотипом, визначені Богом. На мій погляд, не можна також повністю прийняти твердження Дермана про те, що між артистом і поетом не було навіть натяку на суспільно-політичну єдність хоча б настрою. Така настроєва єдність між геніями таки була. Більше того, під впливом Шевченка зміцнилися антикріпосницькі настрої Шепкіна, виростало самоусвідомлення його етнічної приналежності.

Дуже важливо, що Шепкін по-шевченківськи вірив: «внутренняя награда выше всех аплодисментов». У згаданому вище листі до Герцена Михайло Семенович абсолютно впевнено й чітко заявив про виконання свого призначення на землі: «Если не сделал больше, то или по неразумению, или не мог больше, а **в сердце моём неисчерпаемый источник для любви к человеку**» (Виділено мною. — *В. М.*). Саме ця любов значною мірою споріднювала його з Шевченком, який так само мав серце, наповнене любов'ю до людей.

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.

Інша річ, що Шепкін належав до тих митців, які точно відчувають масштаби творчих можливостей, дарованих їм природою, і розмірюють свої сили з обставинами, в яких вони живуть. У Шевченка — інше, безмірно вище історичне призначення — він, мов той біблійний Пророк, посланий на землю Богом

Свою любов благовістити!
Святу правду возвістити!

Нагадаю, що просив у Бога для себе Тарас Григорович в одній з варіацій його «Молитви» («Царів, кровавих шинкарів...»):

Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга широкого пошли!

Господь послав Шевченкові широкого друга — Щепкіна, з яким об'єднувала поета любов до правди на землі й джерельна чистота їхніх сердець.

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.

Михайло Мочульський писав, що «вузлами приязні були: кріпацтво й тернистий шлях до слави». Так, сплетіння цих схожих життєвих обставин сприяло заприятнюванню геніїв. Але неможливо навіть уявити, що ці два «вузли» подружили Шевченка з сином кріпака з тернистою долею Михайлом Погодіним. Отже, стрижнем обопільної приязні та широї, міцної дружби двох високорозумних особистостей була найвища суголосність душ і людська моральність, яку зауважив ще Михайло Чалий. Якось у листі до Герцена Щепкін написав: «Оставьте мир расти по своим естественным законам и помогайте его росту **развитием в человеке нравственного чувства...**» Про людей, достойних його дружби, Щепкін так і говорив: «Он, право, **этого стоит и по нравственности...**» (Виділено мною. — В. М.). Малознайому нам, але відому їм, формулу залежності розуму від моралі в болісних духовних шуканнях вистраждав шанований обома друзями Микола Гоголь: «...Ум идёт вперёд, когда идут вперёд все нравственные силы в человеке, и стоит без движения и даже идёт назад, когда не возвышаются нравственные силы».

Моральні сили й душевні чесноти Шевченка й Щепкіна з'єдналися в захмарній височині, й сотворилася Богом їм дана дружба, про яку і йдеться в цій книзі.

І ще про дуже важливе. Немає жодного сумніву в тому, що, візьмися Шевченко ґрунтовно за власну автобіографію, Щепкін посів би в ній почесне й помітне місце. Відомо, що Тарас Григорович прекрасно розумів історичну важливість знайомства широкого читацького загалу «с историей жизни людей, выбившихся своими способностями и делами из темной и безгласной толпы

простолюдинов». Усвідомлюючи, що «история моей жизни составляет часть истории моей родины», пост волів би викласти її в такій повноті, як Сергій Аксаков представив свої дитячі та юнацькі роки. Проте, на превеликий жаль, цього зробити Шевченко не встиг. Але за рік до своєї смерті пояснив не лише редактору «Народного чтения» Олександрю Оболонському, але й усім нам, і мертвим, і живим, і ненарожденним землякам його в Україні і не в Україні, чому саме не написав тієї автобіографії:

«...Я не имею духу входить во все её подробности. Это мог бы сделать человек, успокоившийся внутренно и успокоенный насчёт себе подобных внешними обстоятельствами. Всё, что я могу покамест сделать... это — представить вам в коротких словах фактический ход моей жизни. Когда вы прочтёте эти строки, вы, я надеюсь, оправдасте чувство, от которого у меня сжимается сердце и коснеет рука».

Кобзар не міг бути внутрішньо спокійним в імперії кріпосного рабства, він мучився й карався тим, що його рідні залишалися в неволі: «...Мои родные братья и сёстры, о которых мне тяжело было вспоминать в своём рассказе, до сих пор — крепостные. Да, милостивый государь, они крепостные до сих пор!»

Отже, в короткій «Автобіографії», написаній у кінці життя, серед своїх найближчих друзів, які вплинули на його долю, Шевченко назвав фактично лише земляка з Богуслава Івана Максимовича Сошенка¹, та нам абсолютно зрозуміло, що за інших обставин в автобіографічному літописі поет обов'язково розповів би ще про багатьох дорогих йому людей, у тому числі про московських українців Осипа Бодяньського та Михайла Щепкіна. Книга про дружбу Тараса Григоровича й Осипа Максимовича вийшла в світ на початку 2008 року², а тепер читач тримає в руках історію дружби Шевченка й Щепкіна.

Тож, говорячи поетовими словами, «начнем же убо начало книги сие...»

В підборі документального матеріалу та літератури мені серйозно допомогла завідувачка бібліотекою Культурного центру України в Москві Людмила Гільманова. До виходу книги в світ доклали значних зусиль заступник директора Центру Полікарп Ткач. Комп'ютерний набір тексту Тетяни Чернікової.

Автор книги гонорар не отримував, а тираж її передав у власність Культурного центру України в Москві.

---

¹ Автор пращос над книгою про перетинання долі Тараса Шевченка й Івана Сошенка.

² Володимир Мельниченко. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодяньский). — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008.

Розділ 1. «Щепкіна бачив я в 1845 році»

Такі різні кріпацькі долі

Михайло Семенович Щепкін народився 6 листопада 1788 року в селі Красному Обоянського повіту Курської губернії в сім'ї кріпаків. Він виріс і здобув освіту в місті Суджі, тобто в тій частині Курської губернії, що межувала зі Слобідською Україною. Українське мовне оточення й навчання українською мовою з дитинства формувало світосприйняття й ментальність майбутнього Майстра. Першу похвалу своїм дитячим здібностям Михайло Щепкін почув від учителя українською мовою. Через багато років у «Записках актёра Щепкина» він неодноразово передав яскраву, соковиту українську мову своїх земляків. Більше того, сімейні перекази про дитинство, записані зі слів матері, близькі до народного фольклору і просякнуті національною поетичною традицією, що так багато дала Гоголю для «Вечорів на хуторі біля Диканьки». Зі свого дитинства, отрочтва та юності Щепкін виніс прекрасне знання української мови з усім багатством і розмаїттям її прислів'їв і приказок. Усе життя він з насолодою говорив, якщо траплялася нагода, рідною мовою, передусім із Миколою Гоголем, Осипом Бодянським, Михайлом Максимовичем і, звичайно, з Тарасом Шевченком.

Коли 25 лютого 1814 року в убогій сім'ї селянина-кріпака в стародавньому селі Моринці на Київщині народився Тарас Григорович Шевченко, кріпаку-актору Михайлу Семеновичу Щепкіну йшов уже двадцять шостий рік, він грав у курському театрі, і 1814-й запам'ятався йому тим, що дружина Олена Дмитрівна народила доньку Феклу. З 1816 р. Щепкін служив у харківському театрі, а в 1818–1821 рр. — у полтавському. В той час воєнний генерал-губернатор Малоросії, князь Микола Григорович Репнін-Волконський, який прославився в битві під Аустерліцом, батько Варвари Репніної, брат майбутнього декабриста Сергія Григоровича Волконського поселився в Полтаві, вибравши її своєю резиденцією. Князь вирішив відкрити в місті

публічний театр і одним із перших запросив до нього Михайла Щепкіна, пообіцявши, між іншим, викупити його з кріпацтва¹. Микола Репнін доручив очолити театр Івану Петровичу Котляревському, а Щепкін був не лише провідним актором, але й брав активну участь у художньому керівництві трупною. Ось як про це розповідав рідний брат Щепкіна Авраам Семенович: «С прибытием труппы в г. Полтаву, как скоро начались представления, город заметно оживился, начались разговоры об артистах и спектаклях, и почти везде стали толковать о театре. От князя Репнина дана была полная свобода гг. артистам в управлении, как они сами признают более удобным. Назначены были три лица, которые должны были составлять нечто вроде дирекции, а именно: режиссер г. Барсов и к нему два помощника — г. Щепкин и г. Городенский. Прочие артисты с удовольствием согласились подчиняться их распоряжениям».

Репертуар Полтавського театру не задовольняв Івана Котляревського, і в 1819 р. він написав для нього дві п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», які «за участю Щепкіна поклали міцну основу української драматургії і театру»². «Наталка Полтавка» знаменувала народження самобутнього українського етнографічно-побутового театру з музикою, співами і танками, а «Москаль-чарівник» започаткував український водевіль і комедію. Біля колиски цих жанрів у національній драматургії стояв Щепкін, уже цим він заслужив на пам'ять українського народу. В свій час цікаво міркував відомий український артист Іван Мар'яненко, який зазначав, що його вчитель Марко Кропивницький хоч і не бачив основоположника сценічного реалізму великого Михайла Щепкіна, але живився його спадщиною: «Зерна щепкінського реалізму на сцені, кинуті великим артистом під час його перебування в театрах Харкова, Полтави, Києва і пізніше на гастролях, впали на добрий ґрунт. У Щепкіна було багато послідовників і учнів серед провінційних акторів, під впливом яких знаходився Кропивницький»³.

В листопаді 1821 року князь Репнін нарешті підписав відпускну кріпаку Щепкіну, що збіглося з досягненням ним віку Ісуса Христа⁴. Вже через місяць після цього полтав-

¹ В 1905 р. в Києві вийшла окремою брошурою стаття І. Павловського з журналу «Киевская старина»: «Заботы кн. Н. Г. Репнина о полтавском театре и выкупе артиста Щепкина».

² С. Дурьлин. М. С. Щепкин и И. П. Котляревский // Русско-украинские литературные связи. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1951. С. 95.

³ И. Марьяненко. Прошлое украинского театра. — М.: Искусство, 1954. С. 57.

⁴ Докладніше див.: А. Дерман. Московского Малого театра актёр Щепкин. С. 65–94.

ський театр було закрито¹. Щепкін якийсь час грав у Києві, а потім — у Тулі, де його й помітив чиновник із Контори московських театрів Василь Головін. Щоб переконатися в таланті провінційного актора, з його грою ознайомився письменник і драматург Михайло Загоскін (1789–1852), який пізніше став членом Російської академії (1832), почесним членом Петербурзької Академії наук (1842). Його відзив був коротким: «Актер — чудо-юдо». Михайло Щепкін широта пишномовно дякував Загоскіна в листі з Тули від 14 листопада 1822 року:

«В сих малых строках позвольте мне изъявить Вам, милостивый государь, то чувство истинной моей признательности и глубочайшего высокопочитания, которое я должен вечно сохранить в душе моей — в воспоминание тех ласк и расположения Вашего, коими Вы изволили меня осчастливить в малое мое пребывание в Москве и кои считаю непременною обязанностью заслужить моею к Вам преданностью и всем тем, чем только найду себя возможным и способным. Повергая себя в Ваше благорасположение, я имею счастье, при изъявлении моего глубокопочитания, назваться Вашим, милостивый государь, покорнейшим слугою Михайло Щепкин».

У вересні 1822 року відбувся успішний дебют Щепкіна на московській сцені, його було зараховано в московську трупу. На початку 1823 р. Михайло Семенович переїхав із Тули в Москву, де в березні розпочав службу в Московському Імператорському театрі. Вже наприкінці того року його визнали «хорошим актором» і дозволили перший бенефіс у Театрі на Моховій (Малий театр було відкрито в жовтні 1824 року). В 1823-у «Вестник Европы» писав: «Первые лица в главных комедиях нынешнего репертуара как будто нарочно сотворены для г-на Щепкина, актёра отличного своим искусством и прилежанием». З часом Сергій Аксаков зазначав: «Московская публика обрадовалась прекрасному таланту и приняла Щепкина с живейшим восторгом, в настоящем значении этого слова; но Щепкин не успокоился на скоро приобретённых лаврах, как делают это многие... Он удвоил свои труды, поступая на московскую сцену».

---

¹ Влітку 1845 р. Шевченко побував у Полтаві, тоді «місто ще жило спогадами про часи генерал-губернатора Малоросії М. Г. Рєспіна, коли тут розгорнули свою театральну діяльність М. С. Щепкін і І. П. Котлярєвський. Тарас Григорович міг бачити довгий напівзруйнований сарай колишнього театру, де вони колись лицедіяли» (Петро Жур. Дума про огонь. — К.: Дніпро, 1985. С. 84).

Для Тараса Шевченка то був трагічний час, бо на сороковому році життя померла його мати Катерина Якимівна, залишивши батька — Григорія Івановича — удівцем, з п'ятьма дітьми. Хлопчиків йшов десятий рік, і в його серці назавжди залишився Святвечір 24 грудня 1823 року напередодні Різдва, коли він із сестрою Яриною і братом Микитою прийшли до діда Івана: «Я помню трогательно один Святой вечер в моей жизни. Мы осенью схоронили свою мать. А в Святой вечер понесли мы вечерю к дедушке и, сказавши: „Святый вечер! Прислалы до вас, диду, батько и ...“ — все трое зарыдали. Нам нельзя было сказать „и маты“».

У березні 1825 року «не витерпів лихої долі...» батько Тараса Григорій Іванович Шевченко, який, помираючи, висловив, між іншим, знаменне пророцтво щодо майбутньої долі сина: «Синові Тарасу із мого хазяйства нічого не треба, він не буде абиjakим чоловіком: з його буде або шось дуже добре, або велике лешашо; для його моє наслідство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе». На початку цього року в Москві відкрився Великий театр у новому приміщенні, й Михайло Шепкін неодноразово грав у ньому. Після його гастролей в Петербурзі на сцені Александринського театру Шепкіна назвали «московським знаменитим артистом». Дуже важливо зазначити, що це визнали не лише театральні критики, а й театральні з усіх прошарків російського суспільства. В нещодавно опублікованих уперше купецьких щоденниках я зустрів такий запис молодого сибірського купця Василя Баскіна, який у 1828 р. приїжджав у Петербург, де бачив Шепкіна: «Шепкин — гений в своём роде, и бывший его сюда приезд (по скромности сего великого актёра, если он приписывал к желанию более себя усовершенствовать) нельзя отнести к тому, чтобы ему здесь учиться; он сам должен быть учителем»¹.

На початку 1929 р., коли Тараса було призначено кімнатним козачком до поміщика П. В. Енгельгардта, і він з паном прибув до Вільно, Михайло Погодін записав у щоденнику: «Был у Шепкина. Просился ехать с ним в Малороссию летом». І ще: «Шепкин рассказывал малороссийские анекдоты». В 1831 р. Енгельгардт перебрався до Петербурга, а слідом за ним разом із панською челяддю прибув до столиці і його козачок Тарас Шевченко. В цей час слава Шепкіна росте. У вересні 1831 року він письмово звернувся до директора московських театрів (управляючого московською конторою Дирекції імператорських

---

¹ Купецкие дневники и мемуары конца XVIII — первой половины XIX века. — М.: РОССПЭН, 2007. С. 153.

театрів) Михайла Загоскіна¹ з тим, що термін його контракту закінчувався в березні 1832 року і запитав: «Благоугодна ли будет его служба при дирекции на дальнейшее время...» Загоскін наклав на цьому зверненні Шепкіна резолюцію: «На сто лет, только бы прожил». До того ж, як згадував артист, «М. Н. Загоскин вздумал поручить мне драматический класс в школе... „Это даст мне возможность прибавить к получаемому тобой жалованью 2000 руб. ассигнациями, что при твоём многочисленном семействе будет не лишнее“».

Ці нелегкі та успішні Шепкінові роки в Шевченковій біографії співпали з дитинством і юністю Тараса Григоровича, що пройшли, за його словами, «в нищете, в невежестве и в унижении». Про перемену своєї тодішньої долі поет писав: «В 1832 г. мне исполнилось восемнадцать лет и, так как надежды моего помещика на мою лакейскую расторопность не оправдались, то он, вняв моей просьбе, законтрактовал меня на четыре года разных живописных дел цеховому мастеру, некоему Ширяеву, в Санкт-Петербурге». В 1836 р. відбулося знайомство Тараса Шевченка з Іваном Сошенком — учнем Академії мистецтв, — яке визначило всю подальшу долю підмайстра ширяєвської артілі. Того дня в Малому театрі розпочалися гастролі петербурзького актора Миколи Дюра, який грав у «Ревізорі» Хлестакова, а Шепкін — Городничого. На початку наступного 1837 р. Сошенко представив Шевченка конференц-секретареві Академії мистецтв Василю Григоровичу, і той дозволив йому відвідувати пансіонерські учбові зали Товариства заохочування художників. Сошенко також познайомив Шевченка з Олексієм Венеціановим, Карлом Брюлловим та його учнем Аполлоном Мокрицьким.

---

¹ Михайло Загоскін зайняв цю посаду в 1832 р., а в листопаді 1836-го, до речі, толерантно і красиво відмовив українському прозаїку і драматургу Григорію Квітці-Основ'яненку в постановці його п'єси «Приезжий из столицы»:

«Я прочел с удовольствием комедию „Приезжий из столицы“, которую вам угодно было, при вашем письме, доставить ко мне; в ней есть сцены истинно комические, и если б я получил ее прежде, чем „Ревизор“ был дан на здешней сцене, то она была бы непременно принята; но так как главная идея этой пьесы совершенно одна и та же, как и в „Ревизоре“ г. Гоголя, то почти уверен вперед, что эта пьеса не может иметь успеха...» Принагідно нагадаю, що комедія «Приезжий из столицы» или «Суматоха в уездном городе» Г. Квітки-Основ'яненка написана в 1827 р., опублікована в 1840 р. Комедію Гоголя «Ревизор» було завершено наприкінці 1835 р., і вже 6 грудня Гоголь писав Михайлу Погодіну: «Скажи Загоскину, что я буду писать к нему об этом и убедительно просить о всяком с его стороны вспомоществовании...» В Москві «Ревизор» було уперше поставлено на сцені Малого театру 25 травня 1836 року.

Загоскін жив на Старому Арбаті, спочатку в Гагарінському провулку, а потім в особняку в Денсжному провулку. Поховано на території Новодівочого монастиря недалеко від Осипа Боянського.

1837 рік запам'ятовується всій Росії загибеллю Пушкіна. За вірш «Смерть поета» було заарештовано улюбленого поета Шевченка Дермонтова. А для нас — українців — найголовніше, що цього року **Шевченко розпочинає поетичну творчість**. На допиті в III відділі у справі Кирило-Мефодіївського товариства в квітні 1841 року він засвідчив: «Стихи я любил с детства и начал писать в 1837 г.». Цим роком орієнтовно датується балада «Причинна», що починається геніальними рядками, закарбованими в генотипі кожного українця:

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В автобіографії (1860) Шевченко зазначив, що перші свої вірші склав у Петербурзі в Літньому саду: «В этом саду... начал он (Шевченко писав про себе в третій особі. — *В. М.*). делать этюды в стихотворном искусстве; из многочисленных попыток он впоследствии напечатал только одну балладу „Причинна“». До перших поетичних спроб міг належати і вірш «Нудно мені, тяжко — що маю робити?..»

Я в сірій свитині, ви пани багаті,
Не смійтеся ж з мене, що я сирота!
Прибуде година, коли не загину —
Меж вами, панами, недоля моя, —
Полину, побачу свою Україну:
То ненька рідненька, то сестри стоять —
В степу при дорозі — високі могили...
Отам моя доля, там світ Божий милий!

Письменник і публіцист, редактор журналу «Современник» Іван Панаєв пізніше згадував: «Я в первый раз увидел Шевченку двадцать четыре года назад тому (в 1837 г.) на вечере

у Гребенки. В это время дело шло о выкупе поэта. Об этом хлопотали Жуковский, и Михаил Юр. Виельгорский. Шевченке было 23 года: жизнь кипела в нем, мысль о близкой свободе и надежда на лучшее будущее оживляла его. Он написал уже несколько стихотворений... Малороссийские друзья его уже и тогда отзывались о нем с увлечением и говорили, что Шевченко обещает обнаружить гениальный поэтический талант...»

Того — 1837 р. — розпочалася робота щодо викупу Шевченка з кріпацтва. Російський і український маляр Аполлон Мокрицький, який разом із Іваном Сошенком клопотався перед Карлом Брюлловим і Олексієм Венеціановим аби звільнити Шевченка від кріпосної залежності та влаштувати вчитися в Академію мистецтв, записав у щоденнику 18 березня 1837 року: «...Говорил Брюллову насчет Шевченка, старался подвинуть его на доброе дело, и, кажется, это будет единственное средство — через Брюллова избавить его от тяжелых, ненавистных цепей рабства. И шутка ли! Человек с талантом страдает в неволе по прихоти грубого человека». Той же Мокрицький зафіксував у щоденнику 31 березня 1837 року: «Показал его (Т. Г. Шевченка. — В. М.) стихотворение, которым Брюллов был чрезвычайно доволен, и, увидя из оного мысли и чувства молодого человека, решился извлечь его из податного состояния...» (Виділено мною. — В. М.). Тобто, саме поетичний талант молодого Шевченка спонукав Брюллова взятися за справу його звільнення з кріпацтва. Через день — 2 квітня — Мокрицький занотував: «После обеда призвал меня Брюллов. У него был Жуковский, он желал знать подробности насчет Шевченка. Слава Богу, дело наше, кажется, примет хороший ход... Брюллов начал сегодня портрет Жуковского и препохоже».

Та поки що двадцятитрьохрічний Шевченко був кріпаком і, якраз тоді, коли Щепкін улітку 1837 р. з успіхом гастролював в Одесі, де в газетах прославляли «комічний геній улюбленця Московської сцени», дворецький Енгельгардта звелів відшмагати Тараса Григоровича на конюшні серед двірні поміщика за «вольные речи». Тільки втручання Сошенка врятувало Шевченка від принизливої екзекуції. Щодо Щепкіна, то він у 1837 р. «вже... був всеросійською знаменитістю»¹.

У квітні 1838 року, коли Тараса Шевченка було викуплено з кріпацтва, Щепкін якраз гастролював у Петербурзі, і Тарас

¹ Іван Франко. Твори в двадцяти томах. Том XVI. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. С. 228–229.

Григорович міг бачити його в Александринському театрі¹. Григорій Аксаков писав у Москву Костянтину Аксакову: «„Ревизора“ я ни разу прежде этого не видал на сцене, и мне... странно было вдруг увидеть Шепкина между петербургскими актерами. Шепкин играл превосходно... Петербург его славно принимает». Якраз у ці дні в Петербурзі цариця Олександра Федорівна сплатила 400 рублів за лотерейні квитки при розігруванні портрета Жуковського, роботи Брюллова, а майбутній цар Олександр II заплатив 300 рублів «за лотерейный билет портрет Жуковского живописца Брюллова» (ще 300 рублів внесла велика княжна Марія)². Таким чином, гроші на викуп Шевченка було зібрано. 25 квітня 1838 року Мокрицький записав у щоденнику: «Часа в два пошел я к Брюллову... Скоро пришел Жуковский с Вильегорским. Пришел Шевченко, и Василий Андреевич вручил ему бумагу, заключающую в себе его свободу³ и обеспече-

¹ Свого часу Іван Волошин писав про це впевнено: «Весною 1838 р. до Петербурга на гастролі в Александринський театр приїхав з Москви відомий артист Михайло Семенович Шепкін. Афіші сповіщали, що 5 травня він виступить в ролі виборного Макогоненка у п'єсі І. Котляревського „Наталка Полтавка“, яку вперше буде поставлено в Петербурзі.

Вистава викликала великий інтерес перелової столичної інтелігенції, яка з великим співчуттям ставилася до національної культури й історичного минулого українського народу, обурювалася драконівською урядовою політикою подолання будь-яких виявів національної свідомості народів Російської імперії.

Вистава „Наталка Полтавка“ не могла не привернути уваги й молодого українця, слухача Академії мистецтв Тараса Шевченка, запального аматора театру. Так він уперше побачив великого актора, митця, якому судилося стати реформатором вітчизняного театру, людину високих ідей і почуттів, людину, яка відіграла надзвичайно значну роль у житті самого Шевченка. Чи познайомилися вони в цей приїзд Шевченка до Петербурга — важко сказати, та врешті це не так важливо. Головне, що гастролі Шепкіна залишили глибокий слід у душі молодого художника й поета».

Ніяк не можна погодитися з тим, що «не так важливо» знати, коли саме познайомився Шевченко зі Шепкіним. Принаймні, не в 1838 р. Так само не можна впевнено заявити, що саме тоді поет «уперше побачив великого актора», бо ніяких документальних підтверджень не було не тільки в часи Волошина, але й пізніше. Не випадково ні шепкінознавець Теодор Гріш, ні шевченкознавець Петро Жур у своїх наукових літописах нічого подібного не стверджували.

² Отже, з потрібних 2500 рублів царська родина внесла тільки тисяч.

³ Доречно буде нагадати текст відпускної, виданої поміщиком П. В. Енгельгардом Тарасу Шевченкові: «Тисяча восемьсот тридцать восьмого года апреля двадцать второго дня, я, нижеподписавшийся уволенный от службы гвардии полковник Павел Васильев сын Энгельгардт отпустил вечно на волю крепостного моего человека Тараса Григорьева сына Шевченка, доставшегося мне по наследству после покойного родителя моего действительного тайного советника Василия Васильевича Энгельгардта, записанного по ревизии Киевской губернии Звенигородского уезда в селе Кирилловке, до которого человека мне Энгельгардту и наследникам моим впредь дела нет и ни во что не вступаться, а волен он, Шевченко, избрать себе род жизни какой пожелает. К сей отпускной уволенный от службы гвардии полковник Павел Васильев сын Энгельгардт — руку приложил.

ние прав гражданства. Приятно было видеть эту сцену» (Виділено мною. — В. М.).

Сошенко розповідав (у записі Михайла Чалого): «Я сидел в квартире и работал очень прилежно. Это было в последних числах апреля... В нашем морозном Петербурге запахло весною. Я открыл окно, которое было аккуратно вровень с тротуаром (В будинку Мосягіна на 4 лінії. — В. М.). Вдруг в комнату мою через окно всакивает Тарас,.. чуть і мене не сшиб с ног, бросается ко мне на шею и кричит: „Свобода! Свобода!“» Понявши, в чем дело, я уже со своей стороны стал душить его в объятиях и целовать. Сцена эта кончилась тем, что оба мы расплакались, как дети». 20 травня 1838 року, тобто невдовзі після повернення Шепкіна з гастролей у Москву, Шевченкові було видано відпускну, офіційно зареєстровану в 2-му департаменті Сенату, і в його житті відкрилися нові горизонти.

Наскільки відомо, Шепкін уперше познайомився з поезією Шевченка в «Кобзарі» 1840 р. Ось як писав про це Микола Стороженко: «Доки не з'явився р. 1840 в Петербурзі „Кобзар“, ледве чи знав що Шепкін про Шевченка. Але ж як тільки почув він голос кобзи Шевченкової, він зразу спостеріг, що автор „Кобзаря“ поет великий. Глибина чуття та пречудесна мелодія Шевченкових творів так зразу причарували Шепкіна, що він навіки зробився поклонником його і глашатаєм слави його. Є переказ, що небавом після того, як надруковано „Кобзаря“, Шепкін зробив ім'я Шевченкове відомим в Москві, читаючи артистично його „Думи мої, думи мої, лихо мені з вами“».

Тепер послухаємо, як розповідала про предтечу знайомства артиста з поетом російська письменниця, правнучка Шепкіна Тетяна Шепкіна-Куперник, яка в свій час збирала відомості про їхню дружбу:

«Любимыми друзьями Щепкина были его земляки: сперва Гоголь, а потом Шевченко. Дружба его с Шевченко стоит того, чтобы отдельно рассказать о ней. К началу сороковых годов Щепкин переживал тяжелое время в смысле творческом. Он уже успел отпраздновать пышный пир на празднике искусства, сыграв „Горе от ума“ и „Ревизора“. Как говорится, „отведав сладкого, не захочешь горького“, и тот ужасающий

Свидетельствую подпись руки и отпускную, данную полковником Энгельгардтом его крепостному человеку Тарасу Григорьеву сыну Шевченке действительный статский советник и кавалер Василий Андреев сын Жуковский.

В том же свидетельствую и подписуюсь гофмейстер восьмого класса К. Брюллов.

В том же свидетельствую и подписуюсь гофмейстер, тайный советник и кавалер граф Михаил Виельгорский».

репертуар, который держался тогда в драматическом театре, удручал его...

Не лучше обстояло и со стихами. Щепкин любил стихи и читал их великолепно. В русской поэзии тогда уже был Пушкин, который озарил ее невиданным блеском, преобразил русское стихосложение, обогатил русский язык. Но вслед за ним появилось множество стихотворцев, принявших его урок чисто механически. Большинство из них теперь забыто всеми, кроме литературоведов... И вдруг Щепкин, в доме которого следили за всеми литературными новинками, получил маленькую, скромную на вид книжку: „Кобзарь“ Т. Шевченко на украинском языке. Свежесть чувств, простота, музыкальность напева живо напомнила Щепкину песни милой ему Украины. Вместе с тем он почувствовал, что Шевченко не подражает народным песням, — наоборот, его стихи должны стать народными песнями. Стихи сразу очаровали Щепкина, и он один из первых угадал в Шевченко будущего великого поэта»¹ (Виділено мною. — В. М.).

«А до того — Московщина, кругом чужі люде...»

Щепкін відкрив Шевченків «Кобзар» без усяких особливих сподівань, але вже перші рядки пронизали його співчутливу душу:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нашо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало
Як свою дитину?..

Ще ніколи Михайло Семенович не зустрічав такого вражаючого й могутнього образу — думи, що сумними рядами вишикувалися на папері! Він уявив собі театральне втілення цієї теми і схвильовано відірвав погляд від вірша. Щось його вра-

¹ Щепкина-Куперник Т. Л. Избранное. М.: Советский писатель, 1954. С. 32–33.

зило особливо. Ось! Здається, не було й натяку на Україну, але повіяло саме нею! Чутливе серце артиста стрепенулося й завмерло, він затримав тремтячою рукою сторінку, схилився над книгою в шемливому передчутті зовсім нового, незвичайного відкриття. Нарешті стиха перегорнув сторінку і вже читав, не зупиняючись, спрагло всотуючи рядок за рядком:

Нехай душі козацькїї
В Україні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля...

Господи! Здається, в цих рядках було зібрано все про незабутню Україну — широкий, як море, Дніпро і ревучі пороги, безкрайній степ і стародавні могили, над якими витають козацькїї душі, а саме з ними поєднано веселе, широке й солодке слово — **воля**.

Проте безоглядна козацька воля, що в минулому так шасливо розпростерлася в безмежному степові «од краю до краю», несподівано й нещадно перетікала в... могилу:

Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило... А тим часом
Виросла могила...

Михайло Семенович гортав книжечку і знову й знову зустрічав гірку й болючу тему героїчного українського минулого. Поезія «До Основ'яненка» починалася дивовижними словами:

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!

Наступний вірш «Іван Підкова» вже на самому початку знову болісно зближував історичну волю й безславну сучасність:

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося — осталися
Могили на полі.

Щепкін усім єством відчував, усвідомлював, що доторкнувся до поетичного осмислення драми України, яка від вільної козацької держави перетворилася в закріпачену Малоросію. Здавалося, все це давно й добре відомо, проте про занапащену долю України було написано так пекуче сильно, що вона поставала в іншому, сказати б, у досі неусвідомленому вигляді, тому вимагала від українців оновлення своєї землі, містила в собі золоту надію на краще майбутнє:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де люде, наша слава,
Слава України!

Артист вкотре зачудовано перечитував «Перебендю»: у Шевченка він не був просто химерним чоловіком, який «причудничає», «привередничає» (так толкував Даль); Перебендя був кобзарем, отим сліпим народним співцем, якого зображено з поводителем на фронтиспісі видання. До нього прислухалися люди, він виконував безліч історичних і жартівливих пісень або «тяжко-важко заспіває, як Січ руйновали». Разом з тим, поетів Перебендя усамітнювався для розмови з Богом:

Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люде не чули, бо то Боже слово,
То серце по волі з Богом розмовля...

В «Тарасовій ночі» так само виведено кобзаря, який на розпутті сидить та на кобзі грає:

Грає кобзар, виспіває,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками...

Поет оспівував козацького ватажка Тараса Трясила, який у 1630 р. розгромив польські війська коронного гетьмана Конець-польського:

Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі,
Тії ночі кривавої,
Що славою стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів, що приспала.

Михайло Семенович зачепився поглядом за рядок, у якому йшлося про воєнних ворогів українських козаків: «Як москалі, орда, ляхи бились з козаками...» Мимохідь відзначив про себе, що, хоч у вірші йдеться про ляхів, а москалі все таки стоять на першому місці. Щепкін і подумати не міг, що невдовзі — в лютому 1844 року — Шевченко посвятить йому вірш «Чигрине, Чигрине...», в якому тема козацької перемоги над москалями зазвучала особливо вражаюче й пророче...

Всі вісім творів, які ввійшли до «Кобзаря» 1840 р.¹, Щепкін знав або напам'ять, або близько до тексту. Артист одразу зрозумів, що ці поезії залишаться з ним назавжди, і до них він буде звертатися безліч разів. Так само він уже вирішив, що повинен познайомитися з автором «Кобзаря». Щепкін говорив про нового поета з друзями та приятелями, передусім, з Осипом Бодянським, який найперше цікавився творчістю Шевченка й навіть пропагував її за кордоном: «Он являлся тем научным авторитетом по изучению Малороссии, к которому обращались за советами лица, имевшие какие-нибудь научные или литературные интересы»².

Зокрема, Бодянський, про якого докладніше розповімо далі, був якимось чином інформований про приїзд Шевченка в Москву в лютому 1844 року. Переконливим свідченням цього стала знахідка мною невідомої раніше публікації Бодянського

¹ Крім згаданих, ще — поема «Катерина», балада «Тополя», вірші «Думка» («Нашо мені чорні брови...»).

² О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. Н. П. Василенка. Оттиск из журнала «Киевская старина». — К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1904. С. 207.

в газеті «Прибавления к № 19 му Московских ведомостей за 12 лютого 1844 року («Московские ведомости», № 19, суббота, 12 го февраля 1844 года)¹. В ній ішлося про поетичний збірник Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки»:

Автор *Т. Г. Шевченко* еще молодой человек, природный сын Южной России, воспитан в С.-Петербурге в Академии Художеств и владеет дарованием прекрасного живописца. В детстве своем, наслушавшись в Малороссии об Кобзаре — импровизатор, передал нам его думы в прекрасных, мелодических стихах. Его думы дышат самым нежным, меланхолическим чувством и воспоминаниями о старине. Его *Тополя*, изображает Украинскую красавицу гибкою и стройною, исполненную задумчивости². Его *Катырина* посвящена В. А. Жуковскому, известному нашему поэту, от которого Т. Г. Шевченко пользовался особенным вниманием за свой талант. В этом стихотворении Автор изображает обманутую Малороссийскую девушку, вроде бедной Лизы в повести Карамзина.

Боянський назвав усі твори, що було вміщено в Шевченковому збірнику, виклав іншу важливу інформацію. Привертає увагу, що він дав масштабну й точну характеристику Шевченка, як «природного сина Південної Росії», який не тільки пише «прекрасні, мелодійні вірші», але й є обдарованим прекрасним малярем. Іншим разом, у листі до Шевченка в липні 1844 року Боянський писав, що він «й пером і палітрою однаково вертить». Лапідарні оцінки Боянським Шевченкових дум і творів «Тополя» та «Катерина» пронизані любов'ю і розумінням.

Розкриваючи зміст «Чигиринського Кобзаря» та назви розділів поеми «Гайдамаки», Боянський зробив потрібні пояснення для непосвяченого москвича, російського читача. Наприклад, автор відзначав, що Основ'яненко — відомий український письменник Григорій Квітка, що ватажок запорізьких козаків Іван Підкова був атаманом, а один із керівників Коліївщини Іван Гонта — «предводителем гайдамаків в місті Умані Київ-

¹ Докладно див.: Володимир Мельниченко. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Боянський). С. 144–150.

² У Шевченка:

Хто ж викохав, тонку, гнучку
В степу погибати?

.....

Отак тая чорнобрива
Плакала, співала...
І на диво серед поля
Тополею стала.

Іван Франко в розвідці «Тополя Т. Шевченка» зазначав, що в цій баладі поет «злучив у одно два осібні мотиви казочні: про те, як дівчина при допомозі чарів викликує неприсутнього милого, і про те, як дівчина перемінюється в тополю».

ської губернії». В інших випадках автор пояснив, що «титар» — це церковний староста; «треті півні» — півні, які кукурікають уже «запівніч»: Гупалівщина — це «побойіще»; а розділ «Червоний бенкет»¹ перекладено — «Кровавий пир». Стосовно розділу «Лебедин» Болянський пояснив, що мається на увазі не лише повітове містечко, а й конкретний «дівочий монастир поблизу Чигирина», в якому відбувається дія, і т. д. і т. п.

Не можна не відзначити добре продумане цитування шевченкових поезій, ретельно перекладених підрядково на російську мову. По-перше, Болянський досить повно навів рядки, що вражають передають постичне бачення Перебенді, який, за оцінкою Івана Франка, живим вихоплений Шевченком із реального українського життя. По-друге, автор публікації познайомив москвичів із змістовним початком «Гайдамаків», у якому поет осмислював вічні філософські істини.

Таким чином, Болянський уміло й зі знанням справи представив москвичам творчість Шевченка, і тридцятирічний український Кобзар постає перед освіченою московською публікою у всій красі розквітлого таланту, в ореолі національного поета і мислителя.

Певно, що саме Болянський привів Шевченка до Щепкіна. Тетяна Щепкіна-Куперник писала, що в перший же приїзд Шевченка в Москву земляки, з якими Щепкін ніколи не втрачав зв'язку, привели поета до Щепкіна, і початок їх знайомства був і початком їх дружби...

Перетинання доль

Коли ж вони — Тарас Шевченко і Михайло Щепкін — уперше побачилися та познайомилися? Наприкінці XIX століття історик Микола Стороженко висунув версію, не приховуючи її здогадності. «Запевне не можна мовити, коли Щепкін уперше спізнав Шевченка особисто, мабуть, се сталося р. 1843...» Через шість десятиліть щепкінознавець Абрам Дерман писав, що «знайомство їхнє відбулося наприкінці 1843 або на початку 1844 р.»², хоча ніяких документів на підтвердження не наводив. На жаль, так само зробила й Глафіра Паламарчук, яка в 1959 р. надрукувала в журналі «Вітчизна» спеціальну статтю «Перша зустріч Шевченка з Щепкіним». У ній авторка категорично твердила, що «саме навесні 1843 р. у Києві відбулося знайом-

¹ Працюючи над текстом «Кобзаря» 1860 р., Шевченко змінив цю назву на «Галайда».

² А. Дерман. Московского Малого театра актер Щепкин. С. 231.

ство і зближення Шевченка з основоположником російського театрального мистецтва М. С. Щепкіним» і навіть заявляла, що Тарас Григорович 27 травня «безсумнівно вже був присутній» на бенефісі Щепкіна. Радянський театрознавець Арон Грін на початку 60-х рр. минулого століття писав, що «перша особиста зустріч Щепкіна з великим Кобзарем відбулася... на початку літа 1843 р., тобто в період київських гастролей Щепкіна». Пройшло кілька років, але щепкінознавець Теодор Гріц у своєму літопису життя і творчості артиста (1966) не став видавати бажане за реальне, а Петро Жур у скрупульозних «Трудах і днях Кобзаря» взагалі не став розглядати версію, що будувалася на суб'єктивних припущеннях. Але версія ця виявилася живучою.

Біограф Щепкіна А. Клінчин у другій половині 60-х рр. минулого століття писав про час першої зустрічі поета з артистом: «Скільки-небудь точно відповісти на це питання важко. Але є всі підстави припускати, що відбулася зустріч в 1843 р.: або в квітні місяці, коли Шевченко проїздом із Петербурга в Україну зупинявся на декілька днів у Москві¹, або на початку червня в Києві, де в той час гастролював Щепкін і куди приїжджав Шевченко»². Так само впевнено писав про 1843-й Іван Волошин, якому 2008 року минув столітній ювілей: «...Цілком зрозуміло, чому в 1843 р. Шевченко, приїхавши до Москви, зробив усе, щоб познайомитися з Щепкіним особисто»³. Згодом вияснилося, що в 1843 р. Шевченко в Москві не бував, але в офіційних виданнях, скажімо, в «Шевченківському словнику» (1977), залишилася інформація, що саме в 1843-му, «як гадають деякі дослідники», вони вперше зустрілися — шоправда, в Києві — під час гастролей у місті Щепкіна. В академічній постовій «Біографії» 1984 р. вже впевнено стверджувалося, що «з М. Щепкіним Шевченко познайомився десь у червні 1843 р. під час гастролей актора в Києві». Сучасний російський щепкінознавець Віталій Івашнев теж заявляє, що «знайомство відбулося в 1843 р.»⁴. Це датування підтримують і автори «Коментарів» до 2-го тому Повного зібрання творів Шевченка⁵.

Щодо мене, то, не виступаючи категорично проти такої версії, вважаю, що її не треба видавати за аксіому, а розглядати

¹ Теодор Гріц звернув увагу на те, що вже 11 квітня 1843 року Михайло Щепкін виїхав із Москви на південь.

² А. Клінчин. Шевченко и Щепкин // Театр и драматургия. С. 222.

³ І. О. Волошин. Т. Шевченко і М. Щепкін. С. 6.

⁴ Віталій Івашнев. Щепкин. С. 197.

⁵ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Посзія. 1847–1861. Т. 2. С. 694.

лише як версію, тобто одне з кількох тлумачень події, що нас так цікавить. Тим більше, що безперечних доказів на її користь за століття нашкребти так і не вдалося. Тож у Повному зібранні творів Тараса Шевченка, виданому ще 1964 р. до 150-річчя з дня його народження, спокійно констатувалося про першу постову зустріч із Щепкіним: «Шевченко познайомився з ним у лютому 1844 р. в Москві»¹. Так само в «Коментарях» до 5-го тому новітнього, вже згаданого академічного видання вказується, що поет, очевидно, зустрівся з артистом 1844 р. в Москві, коли Шевченко повертався з України до Петербурга, тобто в лютому². Навіть Глафіра Паламарчук визнавала, що справді незаперечним «першим свідоцтвом їхнього знайомства з'являється поезія „Чигрине, Чигрине“, написана Шевченком у Москві 19 лютого 1844 р.», адже ця поезія була посвячена Щепкінові.

Москва часів знайомства Шевченка з Щепкіним

Отже, напевне доказаною є зустріч поета з артистом у лютому 1844 року. Якою тоді була Москва? У сорокових роках ХІХ століття в місті нараховувалося понад 350 тис. жителів³, що на

¹ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах. — К.: Видавництво Академії наук УРСР. С. 466.

² У згаданій «Біографії» 1984 р. читаємо: «До Москви Тарас Григорович прибув не пізніше 10 лютого і провів у ній більше тижня». Петро Жур, який не підтримував версію знайомства Шевченка з Щепкіним у 1843 р., датував це поетове перебування в Москві з 12 до 20 лютого.

³ З цього часу й до смерті поета чисельність населення в Москві виросла приблизно на 100 тис. чоловік. Є дані на початок 50-х рр. — 356,5 тис. чоловік. у 1856 р. — 368,8 тис. чоловік і в 1862 р. — 448 тис. чоловік. Смертність у Москві перевищувала народжуваність. Скажімо, в 1832–1842 рр. щорічно народжувалося в середньому 8800 чоловік, а помирало 9800 чоловік. Приріст населення відбувався головним чином за рахунок притоку ззовні. Особливо швидко росла чисельність робітників, на середину ХІХ століття вона майже подвоїлася.

Шевченків сучасник Петро Вістенгоф (1811–1855) залишив цікаві цифри стосовно Москви 40-х рр.: «В числі 350 000 жителів, складаючих народонаселення Москви і состоящих преимущественно из природных москвичей, помещиков и купцов других губерний, приезжающих в Москву для временного пребывания по делам своим, находятся иностранцы разных наций, а именно: немцы, французы, англичане, итальянцы, шведы, греки, армяне, турки, персияне, татары, бухарцы и жылы... Всех иностранцев обоего пола проживает: исповедующих римско-католическую веру 1500 человек, евангелико-лютеранскую 2000, реформатскую 500, армяно-грегорианскую 610, магометанскую 390. Все они согласно с законом Российского государства пользуются правами природных жителей в отношении личности и собственности, имея полную свободу в отправлении богослужения...»

75 тис. чоловік більше, ніж до нашестя Наполеона, 12 тис. будинків, близько 400 церков¹ і понад 20 монастирів, 360 поліцейських будок. Москва воскресла, як Фенікс із попелу, після пожежі 1812 р., про яку сам Шевченко писав яскраво: «Как жертва всесожжения вспыхнула святая белокаменная...»

Вихідець з України Григорій Данилевський розповів в історичному романі «Сожжѣнная Москва», що побачив світ у 1886 р.: «С разных сторон поднимались густые облака дыма с пламенем. Горели соседние Тверская, Никитская и Арбат». Арбатець Михайло Загоскін писав у книзі «Москва и москвичи» про повернення свого героя в Москву: «Вот уж я проехал Никитские ворота — вот мой приход... Церковь цела, быть может, и мой дом... Нет! Вот он, голубчик, без кровли!.. Подъезжаю поближе... Гляжу — и что ж? Господи боже мой!.. Передняя стена дома в развалинах, почти все комнаты нижнего этажа раскрыты, как напоказ!»

В першому опублікованому вірші очевидця спаленої Москви Олександра Пушкіна «Воспоминания в Царском Селе» (1815) читаємо:

Где ты, краса Москвы стоглавой,
Родимой прелесть стороны?
Где прежде взору град являлся величавый,
Развалины теперь одни...

И там, где роскошь обитала
В сенистых рощах и садах,
Где мирт благоухал и липа трепетала,
Там ныне угли, пепел, прах.

Ці рядки стосувалися арбатського світу, бо підлітка водили в Кремль чи в сад Пашкового дому через Воздвиженку або Знаменку.

Є свідчення, що з 427 будинків, які стояли між Арбатом і Москвою-рікою, не згоріли лише 8!

У цілому внаслідок жакливої пожежі згоріло більш як дві третини міста: з 9158 будинків уціліло 2626 (29%) із 8520 магазинів — 1368 (16%), із 290 храмів — 123 (42%). Проте Москва відбудовувалася швидко. Той же Данилевський писав в історичному романі «Сожжѣнная Москва»:

¹ Для порівняння: в Петербурзі на той час було 169 храмів, у Казані — 74, в Ярославлі — 66, у Нижньому Новгороді — 52.

«Молва об освобождении Москвы быстро облетела окрестности. В город хлынули всякого рода рабочие, плотники, каменщики, штукатуры и маляры; за ними явились мелкие, а потом и крупные торговцы... Из подгородных деревень стали подвозить лес для построек, припрятанные съестные припасы и всякий, из Москвы же увезённый товар. Хозяева сожжённых, разрушенных и ограбленных домов занялись возобновлением и поправкой истреблённых и попорченных зданий. Застучал среди пустынных ещё улиц топор, зазеленела пила...»

Вся ця велетенська робота по відбудові Москви була підпорядкована спеціальній комісії, створеній у 1813 р. Олександром І. Перед нею було поставлено також завдання будівництва нового громадсько-адміністративного центру міста з напівкільцем парадних площ. Передбачалося регулювання вулиць новими червоними лініями з відповідним розширенням всередині Садового кільця та винесення нової забудови фасадами на червону лінію (тобто лінію забудови) вулиць і провулків. Крім того, було поставлено вимогу створення певної стильової єдності міста через переважання ампірного стилю.

Протягом двох десятиліть Москва стрімко й невпізнанно змінилася завдяки проведенню єдиної містобудівної політики, уніфікації фасадів, архітектурних деталей і декору, прикрасилася новими будинками й громадськими спорудами. Міська площа в ампірному періоді набуває важливого містобудівного значення (прикладом може бути Театральна площа). Було відроджено архітектурний ансамбль Кремля, відбудовано Московський університет на Моховій, зведено Манеж, сховано під землю річку Неглинну, а біля Кремля на її місці розбито Олександрівський сад...

Наприкінці 20-х — у першій половині 30-х рр. ХІХ століття, тобто на очах Михайла Щепкіна, який прибув у місто в 1823-му, відбудову післяпожежної Москви було завершено, і в ній почали реконструкцію та розширення центру і прилеглих вулиць. Зводилися торгові споруди нового типу: Купецька біржа на Льїнці, перший у Росії Пасаж між Великим і Малим театрами та Кузнецьким мостом. Крім того, в Москві відкрилися: 1-ша дитяча лікарня, 1-а Градська, Новокатерининська і Очна лікарні, Наблковська і Маросейська богадільні, міський сирітський притулок, Мішанське училище, навчально-виховні заклади — Олександрівський інститут і Миколаївський сирітський інститут. Виникали нові вищі навчальні заклади: Вище технічне училище (1830), Межовий інститут (1835), Петровська академія (1865). Відновлювалися старі й будувалися нові храми.

Біля Кремля було знято bastіони Петра I, а на їх місці утворено проїзди біля стіни Китай-города — сучасні Театральний і Китайський проїзди, тоді ж було відкрито Воскресенську площу. З'явилися Пречистенський, Нікітський, Страстний, Петровський, Рождественський, Сретенський, Чистопрудний, Покровський і Яузський бульвари. Починаючи з 20-х рр., коли було остаточно знесено Земляний вал і навколо міста утворилася вулиця Садова довжиною 17 кілометрів, ішла забудова так званого Садового кільця, що існує до сих пір.

Храм Христа Спасителя, Кремль з новим комплексом Великого Кремлівського палацу та дзвіницею Івана Великого, — все це Шевченко бачив на власні очі, — увінчували концепцію центру Москви, втілену в 1830—1850-х рр. Вони панували над Першопрестольною.

Середнім типом звичайного московського будинку став невеликий одно або двоповерховий особняк із класичним фронтоном, за яким знаходився привільний двір із господарськими службами; три і чотири поверхи тоді зустрічалися в Москві рідко.

Цікавий побутописець Москви Петро Вістенгоф розповідав у книзі «Очерки московской жизни», що вийшла в світ 1842 р.: «С каждым годом наружный вид Москвы украшается быстрою постройкою огромных красивых домов, принадлежащих казне и частным лицам»¹. Втім, казенні будинки часто нагадували казарми з колонадами та царськими орлами на фронтонах, говорячи словами Шевченка, були «казармовидними».

Тодішній поет писав:

В мои года хорошим было тоном
Казарменному типу подражать,
И четырем или шести колоннам
Вменялось в долг шеренгою торчать
Под неизменным греческим фронтоном.

Будинки в Москві то «вибігали» на вулицю, то подавалися назад, углибину дворів. Ще однією характерною особливістю Москви було те, що великі будинки були «перемішані» з маленькими будиночками: «Вы видите палаты вельмож подле мирной хижины ремесленника, которые не мешают друг другу, у каждого своя архитектура, свой масштаб жизни; ходя по Москве, вы не идёте между двумя рядами каменных стен, где

¹ Пётр Федорович Вистенгоф. Очерки московской жизни. — М.: Издательский Дом ГОНЧУ, 2007. С. 14.

затворены одни расчёты и страсти, но встречаете жизнь в каждом домике отдельно» (Петро Вістенгоф).

Щоб переконливо продовжити цю важливу думку, звернемося до Віссаріона Белінського, який у статті «Петербург и Москва» в 1845 р. писав: «Стоит час походить по кривым и косым улицам Москвы, и вы тотчас заметите, что это город патриархальной семейственности: дома стоят особняком, почти при каждом есть довольно обширный двор, поросший травой и окружённый службами. Самый бедный москвич, если он женат, не может обойтись без погребов... Нередко у самого бедного москвича, если он женат, любимейшая мечта целой его жизни — когда-нибудь перестать шататься по квартирам и зажить своим домиком...

Таких домишек в Москве неисчислимо множество, и они-то способствуют её обширности, если не её великолепию. Эти домишки попадаются даже на лучших улицах Москвы, между лучшими домами, так же как хорошие (т. е. каменные в два или три этажа) попадаются в самых отдалённых и плохих улицах между такими домишками...»

У 1830–1840 рр. Москва, зберігаючи риси дворянського міста, дедалі більше перетворювалася в промисловий і торговий центр усієї Росії.

Відбувався промисловий переворот, основним змістом якого був перехід від мануфактури до фабрики. Цей процес завершився в другій половині XIX століття після відміни кріпосного права.

В 1837 р. було засновано Московську фондову біржу, вже в 30-х рр. у місті влаштувалися виставки мануфактурних і фабричних виробів. У Москві тоді переважала текстильна промисловість, її продукція користувалася світовою популярністю. Спостережливий француз Астольф де Кюстін, який відвідав Москву в 1839 р., записав: «Її шовки з честю суперничають на російському ринку з тканинами Сходу та Заходу». Питома вага металообробної і харчової продукції сильно виросла лише наприкінці XIX століття. Якщо в 1814 р. в Москві нараховувалося 253 підприємства, на яких працювало 27,3 тис. робітників, то в 1853 р. їх було 443, а робітників — 46 тис.

Економічному розвитку Москви, та що там — усієї країни, сприяло безпрецедентне будівництво першої в Росії залізничної магістралі Петербург-Москва, що почалося в 1843 р., а в рік першого приїзду Шевченка в Москву, в 1844-му, на великому пустирі біля Каланчовського поля неподалік від Красних воріт розгорнулося зведення залізничного вокзалу, який, як і всю залізницю, було введено в дію 1851 р. Шевченко вперше проїхався по «чугунці» через сім років. Наступного року після його

смерті на Каланчовському полі було завершено будівництво ще двох вокзалів — Ярославського й Казанського.

За перші чотири роки «чугунка» перевезла понад 3 млн. пасажирів, 500 тис. солдатів і майже 50 млн. пудів багажу. Залізниця, що створювалася руками сотень тисяч кріпосних селян, робочих людей і була тим самим своєрідним уособленням відсталості суспільного устрою Росії (недарма Шевченко вважав, що саме технічний прогрес покінчить з «поміщиками-інквізиторами») швидко стала могутнім важелем розвитку промисловості й сільського господарства, заводського виробництва, влаштування в 1854 р. вздовж дороги електромагнітного телеграфу і т. д. Газета «Северная пчела» справедливо писала з приводу нового чуда: «Железная дорога, теперь оконченная, свяжет воедино две столицы русского царства и откроет для нашего быта и промышленности новую эпоху».

Ще одним важливим фактором капіталізації став інтенсивний приплив іноземних інвестицій, які сприяли швидкому подоланню прірви між напівфеодальною Росією і передовими, розвинутими країнами Заходу.

З середини XIX століття в Москві нестримно зводилися фабричні корпуси, вокзали, банки, торгові пасажі та універсальні магазини, великі доходні будинки, що значною мірою визначало формування основних магістралей міста. Перші ознаки переходу Москви від дворянського міста до капіталістичного підмітив ще Пушкін майже за три десятиліття до реформи 1861 р.: «...Москва, утратившая свой блеск аристократический, процветает в других отношениях: промышленность сильно покровительствуемая, в ней оживилась и развилась с необыкновенною силою. Купечество богатеет и начинает селиться в палатах, покидаемых дворянством». Ці процеси бачили неозброєним оком і менш відомі сучасники. Один із них писав у сорокових рр. XIX століття: «Москва сделалась в настоящее время столицей промышленности, куда стекаются все богатства внутреннего трудолюбия и торговой мены России с другими государствами. Москву снабжают все порты Балтийского, Черного и Азовского морей колониальными товарами; южная Россия — шерстью, хлебородные губернии — жизненными припасами». Зі свого боку, Москва постачала свої мануфактурні вироби на всі ринки Росії, зокрема, на українські ярмарки, в Сибір, Середню Азію і, навіть, у Китай. Московська губернія виробляла половину всіх бавовняних товарів Росії.

Господарем Москви стає купець, фабрикант, промисловець. Він скуповував дворянські особняки, знімав із їхніх фронтонів

герби старих господарів Москви — князів Голіциних, Долгоруких, Шаховських, Шербатових — і вивішував незграбні вивіски купців Солодовникових, Шелапутіних, Хлудових, Обідіних і т. д.

В середині 40-х рр. ХІХ століття Белінський вже зафіксував: «В Москві повсюду зустрічаєте ви купцов и всё показывает вам, что Москва по преимуществу город купеческого сословия. Ими населён Китай-город; они исключительно завладели Замоскворечьем, и ими же кишат даже самые аристократические улицы и места в Москве, каковы Тверская, Тверской бульвар, Пречистенка, Остоженка, Арбатская, Поварская, Мясницкая и другие улицы». Справді, в часи перших приїздів Шевченка до Москви купці ще не заволоділи Арбатом, але вже «кишіли» на ньому. З 60-х рр., тобто після смерті Шевченка й Щепкіна на Арбаті все впевненіше оселяються торговельні підприємства.

Москва дедалі більше ставала інтегральною моделлю всеросійського підприємництва.

Периметр території міста дорівнював тоді 40 верстам¹. Довжина її від південного заходу (з Воробйових гір) на північний схід (до Преображенської застави) складала 13 верст, а ширина від сходу до заходу — 8 $\frac{1}{2}$ версти. Клімат у Москві помірний. Середня річна температура за шкалою Реомюра² +3,58°, найхолодніша пора року випадала на січень — -8°, найтепліша в червні — + 15, 4°. Панівні вітри — південно-західний і південний, часом дули північно-західний (як у холеру 1848 р.) і північно-східний. Бурі в Москві бували дуже рідко, землетрус — один раз, 1 жовтня 1446 року.

Довжина річки Москви від витоків до гирла — 420 верст, із яких 400 припадало на Московську губернію; ширина від 7 до 60 сажень³; глибина від піваршина до 6 сажень. На річці було 5 мостів — Дорогомиловський, Кримський, Кам'яний, Москворецький і Краснохолмський. Москва-ріка замерзала близько 1 листопада і розкривалася близько 1 квітня, таким чином для судноплавства була відкрита майже 200 днів на рік. У місті нараховувалося до 200 ставків, найбільші з них — Патріарший, Чисті пруди, Самотьока.

Москва поділялася в історичному плані на Кремль, Китай-місто, Біле місто, Земляне місто і передмістя (околиці); в адміністративному плані вона була розділена на 17 дільниць, які

¹ Верста — 1,0668 км.

² Реомюр Рене Антуан (1683–1757) — французький природознавець, в 1730 р. запропонував свою температурну шкалу: 1° Реомюра дорівнював 5/4° звичної нам температурної шкали Цельсія (1742).

³ Сажень дорівнював 3 аршинам і 2,1336 м.

в свою чергу склалися з 96 кварталів і близько 600 поліцейських дільниць. У місті стояло понад 1200 поліцейських будок. У Москві нараховувалося близько двох десятків готелів, а також понад 50 подвір'їв, які мали 1800 номерів.

В післяшевченківській Москві нараховувалося близько 16 тис. будинків, понад 200 вулиць, 650 провулків, 60 проїздів, 80 площ, а також 14 бульварів і 19 кладовищ.

«3 тиждень чи й більше блукав я по тій Москві»

Так писав Шевченко про своє перебування в Москві в березні-квітні 1845 року: «...Приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицах, звичайне, як чоловік іностранный, розглядаю собі то церкви, то собори...»

Зокрема поет побував у Кремлі, розглядав знамениту дзвіницю Івана Великого, нерозривно зв'язану з ликом Москви. Сучасник Шевченка, російський поет Олександр Полежаєв, вірші якого були у власній бібліотеці Тараса Григоровича, захоплено писав:

Опять она, опять Москва!
Рдеет зыбкий пар тумана,
И засияла голова
И крест Великого Ивана!
.....
Итак, хвала тебе, хвала,
Живи, цветы Иван Кремлёвский,
И, утешая слух московский,
Гуди во все колокола!..

Втім, у Шевченка не зустрічаємо ніякої патетики, він абсолютно буденно зауважив, що «тільки вже не лічив ворон на Івані великому»¹. Може, Тарас Григорович піднімався на дзвіницю й саме тому написав так. Справді, гляньте на фотографію тих часів «Краєвид із дзвіниці Івана Великого». Хіба що звідси тільки й можна «лічити ворон»... Тоді була можливість піднятися на верх й оглянути Москву з висоти пташиного польоту. Свого

---

¹ Між іншим, дуже точно спостереження Шевченка. Впродовж віків ворони обсідали кремлівські храми. Уже в цьому столітті близько 5 тис. ворон буквально ковзали по золотим баням. Але нині ворон у Кремлі майже не сталося: їх розігнали навченими яструбами, яких тримають там кілька сот, і спеціальною відлякуючою музикою.

часу двадцятирічний Михайло Лермонтов писав: «Кто никогда не был на вершине Ивана Великого, кому никогда не случилось окинуть одним взглядом всю нашу древнюю столицу с конца в конец, кто ни разу не любовался этою величественной, почти необозримой панорамой, тот не имеет понятия о Москве...»

Німецький мандрівник Іоганн Георг Кроль, який відвідав Москву незадовго до Шевченка, писав у книзі, виданій в 1841 р. про краєвид із Івана Великого: «...Людина опиняється піднесеною над всім вуличним брудом і пилом Москви досить високо, щоб насолоджуватися відкритим краєвидом на прегарні картини міста. Сам імператор і вся його сім'я не гребували підніматися сюди по вузьких східцях, щоб охопити поглядом стародавню царську столицю. Хто міг би утриматися від історичних роздумів, стоячи на цій сторожовій вежі Москви, цій центральній осі, навколо якої обертається все життя міста?». В Москві навіть розміри прадавнього міського хаосу й безладу співвідносили з дзвіницею Івана Великого: «Весь этот беспорядок, весь этот первобытный хаос раскинулся на дистанции такого огромного размера, что и с Ивана Великого не окинешь его глазами».

З ким міг піднятися тоді Шевченко на дзвіницю Івана Великого? З Осипом Бодянським! Принаймні, в щоденнику Осипа Максимовича знаходимо розповідь про те, як навесні 1850 р. він супроводжував у прогулянках по Москві Миколу Мухіна, який був призначений генеральним консулом в Андріанополі: «Я показал ему Кремль (слазивши и на Ивана Великого) и вокруг Кремля (Китай-город и т. д.)» (Виділено мною. — В. М.). В червні 1852 року Бодянський показав усю Москву письменнику із Сербії, графу Пучичу, і піднявся з гостем на храм Христа Спасителя: «Взобрались до самого креста, откуда спускались около 12 минут». В обох випадках для професора, хворого ногами², це був подвиг, адже висота дзвіниці — понад 80 метрів, і для підйому треба було подолати 409 сходинок(!), але й вона поміщається під «яблуко» храму Христа Спасителя, висота якого перевищує 100 метрів. Але незмірно більше Бодянський міг зробити в Москві для Шевченка! Тим більше, що він у 1844–1845 рр. був значно молодшим.

¹ Іоганн Георг Кроль. Москва 1837–1841. Записки путешественника. — М.: Русская жизнь, 2005. С. 172.

² Олександр Кочубинський писав, що наслідком хвороби, яку переніс Осип Бодянський під час зарубіжного відрядження на межі 30-х і 40-х рр. (тяжка форма ревматизму ніг), стало те, що він втратив обидві ступні. Григорій Данилевський точно підмітив, що Бодянський ходив «обычною своєю, ковляющею походкой...»

Шевченко пройшовся по Іванівській площі, на якій колись голосно читали народові царські укази. Звідси й пішов вислів: «Кричати на всю Іванівську». Тарас Григорович із цікавістю розглядав мовчазний Цар-дзвін, який тоді стояв упритул до дзвіниці Івана Великого¹, та мирну Цар — гармату. У книзі вміщені фотографії, які дають уявлення про те, що бачив у Кремлі Шевченко.

У контексті наукової праці недоречно домислювати, як Шевченко проводив час, але можна уявити місто, в якому він «блукав» кілька днів. Мені вдалося знайти яскраві й правдиві картини, залишені талановитим побутописцем Москви сорокових років, сучасником Шевченка, призабутим письменником Іваном Кокорєвим (1826—1853). Ось що він писав про Москву Шевченкової присутності в ній:

«В продолжение двух-трех часов путешествия в Москве можно встретить все степени развития городской жизни, начиная от столичного шума и блеска до патриархального быта какого-нибудь уездного городка. Идешь, например, по широкой бойкой улице, с домами как на подбор, один другого лучше; по стенам из окон, из дверей манят тебя вывески всякого рода и цвета; направо и налево снуют пешеходы; мостовая горит под бегом рьяных коней; двери лавок устают затворяться и открываться; узлы, кульки, тюки, ящики ежеминутно шмыгают то с возов, то на воза...

Только что перебежал улицу, сделал несколько шагов, глядь — совершенно другая декорация: всю улицу вдоль перерезает широкий бульвар с ветвистыми липами; по обеим сторонам его тянутся степенные дома, разнообразные по наружности, но одинаковые по цели, которую имели в виду их хозяева — устроить жилище для себя, а не помещение под известное число торговых заведений; приволье, простор, иногда даже слишком, видны во всем — и в богатых покоях, в которых есть где развернуться старинному хлебосольству, и в разных службах, занимающих просторный двор, с воротами настежь, и в тенистых садах, обнесенных решетчатым забором...

Еще несколько шагов — и другая картина... Вот она — область простого, идеального быта. Нет здесь ни мостовой, которую красиво заменяет зеленый луг с торною дорогою посередине; нет никаких принадлежностей городской суетной жизни; нет ни одного торгового или увеселительного заведения, если не считать двух мелочных лавочек с товаром рублией

---

¹ В «Алфавитном указателе к плану Городской части» часів Шевченка в переліку церков дзвіниця Івана Великого числилася окремо, а ще був такий запис: «Колокол Большой (при Колокольне Ивана Великого)».

на сотню в каждой... Домики, все без исключения, деревянные, одноэтажные, выстроены по правилам свободной архитектуры, один смотрит вправо, другой влево, и почти все имеют способность склоняться набок; на лавочках у ворот посиживают старушки, занимаясь вязаньем чулок; дети, милые дети, бойко играют в бабки или в шары; мохнатые куры безбоязненно разгуливают по улице, роясь в земле; на лугу пасется идиллическая корова; в луже, которую принято называть прудом, полощутся утки... Пройдешь этим укромным предместьем Москвы. — и пошли тянуться с обеих сторон огороды, замелькали сараи, крытые соломой, начали встречаться мужики и бабы, кто на косьбе, кто на пашне».

Узагальнюючи, можна сказати, що московський пейзаж упродовж усього XIX століття зберігав камерний, а то й патріархальний характер, що ствердився в післяпожежний період. Розташування й невеликі розміри будинків робили Москву антиподом Петербурга — самого «міського» міста Росії.

Свідченням того, що Шевченко напрочуд добре запам'ятав Москву, свідчить запис у щоденнику 13 вересня 1857 року, який поет починає давно почутою приказкою:

«Казань — городок —
Москвы уголок...

Сегодня поутру увидел я издали Казань¹, и давно слышанная поговорка сама собою вспомнилась и невольно проговорилась... **Как издали, так и вблизи, так и внутри Казань чрезвычайно живо напоминает собою уголок Москвы: начиная с церковей, колоколов до саяк и калачей, — везде, на каждом шагу, видишь влияние белокаменной Москвы. Даже башня Сумбеки, несомненный памятник времён татарских, показалась мне единоутробною сестрою Сухаревой башни». У двох фразах, точніше, навіть, у кількох словах, які стосувалися Казані, Шевченко мимохідь передав характерні риси Москви. В першу чергу її «білокам'яність» і «першопрестольність», що пізнавалися, передусім, через храми й церковний дзвін.**

Згадаймо, як про це писав Пушкін:

Перед ними
Уж белокаменной Москвы,
Как жар, крестами золотыми
Горят старинные главы.

---

¹ Шевченко плув на пароплаві з Астрахані в Нижній Новгород.

Як бачимо, образ «белокаменної Москви» у Пушкіна й Шевченка буквально збігається. Золото сотень церковних бань, яке вражало весь світ, стало головною образною характеристикою старовинної Москви — «Москва Златоглавая». Легкою рукою генія Шевченко доторкався до образно-символічного обличчя Москви.

Маркіз де Кюстін, який відвідав Москву майже водночас із Шевченком, захоплено писав: «Величезна кількість церковних бань, гострих, як голки, шпилів і химерних вежок горіло на сонці... Щоб ясно уявити собі всю своєрідність картини, що відкрилася переді мною, треба нагадати, що православні церкви обов'язково завершуються кількома банями... Кожна з них увінчана хрестом найтоншої філігранної роботи, а хрести, то позолочені, то посріблені, з'єднані не менш уміло між собою ланцюгами. Спробуйте уявити собі картину, яку неможливо навіть передати кольорами, а не те, що нашою бідною мовою!»

Інший іноземець — вже згаданий німець Іоганн Георг Коль, який був менш емоційним у сприйнятті православної Москви, зафіксував на початку 40-х рр.: «Усіх кам'яниць, призначених для Божої служби в Москві, не перелічити, всі райони міста наповнені численними малими, золотими, срібними і зеленими банями й вежками церков і каплиць. Тому все місто є святим для росіянина й, угледівши його на під'їзді, кожний благоговійно хреститься й молиться».

Крім московських церков, які приваблювали всіх, чіпка поетова пам'ять вихопила зі спогадів найпоширенішу їжу москвичів — хліб, який уживався багатими і бідними, старими і молодими, духовнимим і світськими, щодня при кожній трапезі. А сайки (пшеничні хлібці найкрутішого замісу) та калачі цінилися особливо й продавалися на кожному кроці. В свій час у Москві, передусім, у Хлібній слободі на Арбаті пекли хліб і уславлені калачі з 25 сортів житнього і 30 сортів пшеничного борошна. Калачі — пшеничні хлібці, випечені у формі замка з дужкою — відігравали в толішньому побуті й харчовому раціоні важливу роль. Вони подавалися на розкішних банкетах, посилалися від царя патріархам і іншим духовним особам, а також ув'язненим, жебракам, пораненим стрільцям. Про московські калачі в народі склали прислів'я: «В Москві калачи на огонь горячи», «Куда лезешь с суконным рылом в калашный ряд» і т. д.

Тепер — про Сухареву вежу, згадану Шевченком у зв'язку з вежею Сююмбекі в Казані. Можна лише дивуватися асоціативній точності й естетичній довершеності Шевченкового порівняння двох веж. Обидві вони родом із кінця XVII століття й

зовнішнім абрисом справді схожі. Шевченко точно відчув і те, що вежа Сююмбеки така ж знакова споруда для Казані, як і Сухарева вежа для Москви. Поряд із дзвіницею Івана Великого в Кремлі вона була символом міста. Іван Кондратьєв писав у книзі «Седая старина Москвы»: «Кому из русских, даже не бывших в Москве, неизвестно название Сухаревой башни? Надо при этом заметить, что во внутренних, особенно же отдалённых, губерниях России Сухарева башня вместе с Иваном Великим пользуются какою-то особенною славою... Поэтому-то почти всякий приезжающий в Москву считает непременною долгом... хоть проехать возле Сухаревой башни». Вона знаходилася недалеко від помешкання Щепкіна, проте сюди Шевченка міг привести і Бодяньський.

Вежа була побудована по лінії оборонного Земляного валу. Раніше тут була стрілецька слобода, в якій полк Лаврентія Сухарева охороняв міські ворота. В народі вежу відразу полюбили, про неї говорили: «Іван Великий женится, Сухареву башню замуж берёт». Поет Є. Мількеєв писав у вірші «Сухарева башня»:

И эту башню — великану
Столицы — древнему Ивану
Молва невестой нарекла...

У нижній частині Сухаревської вежі були ворота і вартівні, над ними — палати, оточені відкритою галереєю. Наприкінці XVII — початку XVIII століть над палатами було надбудовано ще один поверх і 4-х ярусна вежа, в 3-му ярусі якої знаходився великий годинник. Михайло Лермонтов писав: «...На крутой горе, усыпанной низкими домиками, среди коих изредка лишь проглядывает широкая белая стена какого-нибудь боярского дома, возвышается четверугольная, сизая, фантастическая громада — Сухарева башня. Она гордо взирает на окрестности...»

З початку XIX століття біля Сухаревки виникла всім відома однойменна барахолка, в часи Шевченка Сухарева вежа стала ключовою ланкою водопостачання цілого району міста. В «Алфавитном указателе к Плану Мещанской части» зазначалося: «Сухаревская башня и в ней главный резервуар Мытищинский водоприимный¹, на Мал. Сухаревской площади».

---

¹ Джерельна вода з Митиш текла по чавунних трубах через 1-у Мішанську вулицю на Сухаревку. Резервуар у 2-му ярусі вежі був розрахований на 7 тис. відер.

Сухаревська вежа зображувалася багатьма художниками, зокрема, такою, як її бачив Шевченко, вона збереглася на літографії Ф. Бенуа кінця 1840-х рр. Серед інших картин нагадаємо відоме полотно Олексія Саврасова «Сухарева вежа» (1872). До речі, Саврасов працював у Московському училищі малярства і скульптури, коли в березні 1858 року там побував Тарас Шевченко, відвідавши свого знайомого — викладача училища Аполлона Мокрицького.

Шевченко запам'ятав яскраву архітектурну споруду і багатий кам'яний декор у стилі московського барокко з готичною вежею, що радувала око червоним кольором із білокам'яними деталями. Сухаревською вежею неодноразово милувався Михайло Щепкін, який бував і на знаменитому Сухаревському ринку, що існував ще з кінця XVIII століття. Саме тут П'єр Безухов із роману Льва Толстого «Война и мир» в 1812 р. купив собі пістолет. Володимир Гіляровський писав: «Вор-одиночка тасил сюда под полой «стыренные» вещи, скупщики возили их возами... Лозунг Сухаревки „На грош пятаков!“ Так було і за Шевченка. Менше відомо, що Сухаревка славилася своїми букністами і серед них особливою повагою користувалися професори Іван Забелін і Микола Тихонравов, які причетні до московських сторінок біографії Шевченка.

«Кланяйся Бодянському від мене»

В лютому 1844 року в Москві відбулося ще одне вкрай важливе для Шевченка знайомство — з Осипом Бодянським. У Шевченковій «Біографії» з цього приводу зазначається: «Тут (У Москві. — В. М.) він близько познайомився з професором Московського університету О. Бодянським — істориком, славістом, фольклористом, українським письменником (псевдоніми: Запорожечь, Ісько Материнка, О. Бода-Варвинець, І. Мастак). Цілком можливо, що поет обрав для повернення до Петербурга значно довший за білоруський московський тракт саме для того, щоб познайомитися із Бодянським. Він багато чув про нього і в Петербурзі, і в Україні, зокрема від П. Лукашевича¹. Можливо, знав уже, що в російському перекладі праці чеського

¹ Лукашевич Платон Якимович (бл. 1806—1887), поміщик, упорядник збірки «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (СПб., 1836). Шевченко познайомився з ним під час першої подорожі по Україні влітку 1843 р. Іван Дзюба відносить Лукашевича до «українських немовби слов'янофілів», яких Шевченко пізніше таврував за облудність їхнього «народолюбства».

і словацького славіста П.-Й. Шафарика „Слов'янський народопис“ (1843) Бодянський назвав ім'я автора „Кобзаря“, якого не було в чеському оригіналі. Зустріч була дружньою й широю.

Бодянський тоді повернувся з багаторічного відрядження в слов'янські країни, під час якого заприятелював із Шафариком. Свого часу він переклав перший том його капітальної праці „Слов'янські старожитності“ (Славянские древности. М., 1837). Учений був інформатором чеського філолога в питаннях української мови та літератури, коли той працював над наступною монографією — „Слов'янський народопис“, тому й дозволив собі вставити в текст російського перекладу ім'я Шевченка¹.

Немає жодного сумніву, що в першому знайомстві Шевченка з Москвою і москвичами, які були цікаві поетові, зокрема з Михайлом Шепкіним і професорами Московського університету та слов'янофілами, значну роль відіграв якраз Осип Бодянський².

Осип Максимович Бодянський народився в 1808 р. в містечку Варва Лохвицького повіту Полтавської губернії в сім'ї священика, закінчив Полтавську духовну семінарію, після чого подав прохання про звільнення від духовного звання і вступив на слов'янське відділення Московського університету. Молодому землякові дав притулок у своєму домі Михайло Максимович, який з того часу з увагою стежив за творчістю свого земляка. В домі Максимовича відбулася перша зустріч Бодянського з Миколою Гоголем; очевидно, під час неї йшлося про збирання фольклору. В грудні 1832 року в листі до Максимовича Гоголь посилав уклін землякові, який жив із ним і бажав Бодянському успіхів «у трудах, таких цікавих для нас». Відомий російський письменник Іван Гончаров згадував про дружню групу сучасних йому студентів університету: «К. Аксаков, Станкевич, Бодянский... Они, составляя одну группу и занимая один угол в обширной аудитории, собирались друг у друга, читали, менялись мыслями...» Костянтин Аксаков свідчив: «Бодянский был одним из самых дельных студентов, серьезно занимался историей и теперь занимает в области науки всем известное почётное место».³

В студентські роки Бодянський приєднувався до гуртка Миколи Станкевича. В експозиції Будинку-музею О. І. Герцена, що в Сивцевому Вражку, 27, є малюнок невідомого художника

¹ Т. Г. Шевченко. Біографія. — К.: Наукова думка, 1984. С. 109–110.

² Див. докладно: Володимир Мельниченко. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодянський). С. 144–230.

³ Московский университет в воспоминаниях современников. — М.: Современник, 1989. С. 171, 196.

кінця 30-х рр., на якому зображено його членів. Крім обрисів самого лідера й молодого Бодяньського, бачимо Костянтина Аксакова, Михайла Бакуніна, Віссаріона Белінського, Василя Боткіна, Олександра Кольцова, Михайла Каткова, та ін. При цьому Бодяньський з'явився в гуртку Станкевича з самого початку його створення наприкінці 1831 — початку 1832 років разом із Я. Неверовим, І. Ключниковим, С. Строевим, В. Красовим, а В. Белінський, В. Боткін, М. Бакунін, М. Катков приєдналися пізніше. Так само пізніше зблизився з гуртком Станкевича Т. Грановський.

Під згаданим малюнком у музеї читаємо слова Герцена: «Мы могли холодно уважать круг Станкевича, но сблизиться не могли, они чертили философские системы, занимались анализом себя... Мы мечтали о том, как начать в России новый союз по образцу декабристов, а и самую науку считали средством». Йшлося про те, що гурток Миколи Станкевича мало цікавився політичними та соціальними питаннями, а вибрав об'єктом вивчення філософію, літературу, естетику, тоді як гурток Олександра Герцена найбільше уваги приділяв якраз питанням соціального устрою Росії і вивчення філософії підпорядковував політиці.

Радянська дослідниця Л. Насонкіна зазначала: «Всі студенти — учасники гуртка Станкевича — вчилися на словесному відділенні (більшість з них закінчила університет кандидатами)¹. Станкевич, Строев, Красов вже друкували свої статті в журналах. Пробували свої сили на літературному поприщі Неверов і Ключников»². Очевидно, від неуваги до постаті Бодяньського, він не згадується, тоді як Осип Максимович уже в 1834 р. помітно виступив у пресі з рецензією на «Малоросійские повести» Григорія Основ'яненка, в якій висловив упевненість у великому майбутньому української мови і літератури. В 1835 р. вийшла збірка віршів «Наські українські казки», яку Бодяньський присвятив «...матері моїй рідненькій, неньці старенькій, коханій, любій Україні». Цей твір за своїм значенням перевершує будь-яку публікацію згаданих Насонкіною російських авторів, які вийшли з гуртка Станкевича. Зокрема, Віссаріон Белінський писав, що збірка відзначається «найчистішою малоросійською мовою» і назвав її виявом любові до своєї батьківщини.

¹ Йшлося про те, що кращі студенти, закінчуючи університет, захищали кандидатські дисертації і здобували вчену ступінь кандидата (не плутати з нинішнім статусом цих праць і звань). Всі інші отримували звання дійсного студента.

² Л. И. Насонкина. Московский университет после восстания декабристов. — М.: Издательство Московского университета, 1972. С. 313.

Та значно важливішим є свідчення Пантелеймона Куліша, який на схилі літ у «Дописках» до поеми «Куліш у пеклі» вдячно згадував: «До нас, гімназійної дітвори в Новгородку Сіверському, не дійшов тоді ще ні Гулак-Артемівський, ні Квітка-Основ'яненко. Втішались ми тільки перелицьованою „Енеїдою“ Котляревського. Тим казки Іська Материнки були про нас першим ступнем народного самопознання нашого і самоцвіту староруського. Я й досі знаю напам'ять не то самі казки прилуцького земляка Іська (Іосипа), та й передне слово до казок...»¹.

Суголосно з Кулішем писав Іван Франко, який, до того ж, висловив глибоку думку про причину відходу Боянського від філософського гуртка Станкевича: «Студентом він належав до кружка Станкевича... Правда, коли радикальніші гегеліанці виділилися окремо (Грановський, Герцен та ін.), Боянський не пристав до них... **відтягнений від гегеліанських абстракцій більше реальним змістом своїх учених праць, а, може, й своїм гарячим українським патріотизмом, що проявляється у нього в ту пору**»² (Виділено мною. — *В. М.*).

Справді, Боянський, навіть у молодості не збирався, подібно до Герцена, наслідувати декабристів і розглядати науку як засіб революційного перетворення суспільства, проте він усім серцем прагнув використати наукову працю на користь рідного краю та його відродження. Для Боянського наука була найжаданішою сферою людської діяльності з метою накопичення й систематизації нових знань, а повне занурення в книги він вважав найсолідшим життям (Пантелеймон Куліш їдко писав про «смачні йому та хіба тільки мишам книги»).

В 1834 р. Боянський закінчив університет, а в 1837-му захистив магістерську дисертацію про народну поезію слов'ян³. 1838 р. він став першим у Росії магістром слов'янської філології. В своїй дисертації молодий вчений писав, що основний зміст народної поезії українців визначили драматизм, «вогняне життя, несподівано перерване на всьому ходу до землі обітваної». На думку вченого, пісенність народу створює «найправдивіший образ його життя, його долі в дану епоху буття його». Боянський особливо наголошував, що «пісня — що-

¹ Пантелеймон Куліш. Твори в двох томах. Том 2. — К.: Наукова думка, 1994. С. 683.

² Іван Франко. Осип Боянський. Твори в двадцяти томах. Т. XVII. С. 413.

³ О народной поэзии славянских племён. Рассуждения на степень магистра философского факультета первого отделения. кандидат Московского университета Иосифа Боянского. М., 1837.

денник українця», його душа. Важливо відзначити, що в своїх працях Бодянський, на відміну від інших учених того часу, вважав українську мову не наріччям, а повноправною мовою. Він вживав термін «малоросійська мова», а поряд з цим, хоч і менше, — «українська мова».

В магістерській дисертації Бодянський вказав на несумісність ідеї народності зі схилинням перед іноземщиною. Він писав, що минула вже пора звабних ідей космополітизму, пора мавпування і наполягав, що всякий народ хоче залишитися тим, ким він є, ким він може стати, хоче бути собою, жити своїм корінним життям, мислити своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєю волею, діяти сам собою безпосередньо й, таким чином, жити всіма силами свого буття.

Бодянський обгрунтував також думку про залежність змісту й характеру народної поезії від участі її творців у громадському житті та історичних подіях. Зокрема, він пояснював відсутність у народній поезії творів про князівські усобиці тим, що вони були байдужими для народу. Особливу роль народної поезії Бодянський вбачав у розвитку національної літератури та створенні літературної мови.

Що стосується поезії російського народу, то Бодянський характеризував його, як такий, що в громадянській діяльності нікому не поступиться, але відзначав консерватизм росіян, вірнопідданство, відданість «вінчаним главам», царям. Він вказував на перевагу сімейних пісень у російському фольклорі та наголошував на ідеалістично-меланхолійній вдачі російського народу. В ралянські часи Бодянський взагалі піддавався жорсткій критиці за «поляризацию російських та українських народів, їх пісень».

З 1837 по 1842 рр. Бодянський був у згаданому науковому відрядженні, вивчав історію, літературу, фольклор слов'янських народів — чехів, сербів, словаків, хорватів, поляків. У лютому 1838 року Бодянський хвалився в листі до Михайла Погодіна: «Я теперь до того успел в чешине, что, отбросив всякое чванство и хвастовство, говорю по-чешски, как будто бы здесь родился: это я и сам чувствую, и отзывы других уверяют меня в том. **Также хочу поступить и с другими славянскими языками: без того моя кафедра не будет кафедрою живого и плодоносного знания**» (Виділено мною. — *В. М.*). Такий мудрий і далекоглядний підхід до майбутньої роботи на кафедрі значною мірою сприяв вивченню Бодянським цілого ряду слов'янських мов. У листі до Погодіна в травні 1840 року наголошував: «...Я теперь владею семью славянскими языками, на которых объясняюсь как

на своем родном. Потому, что я всегда был того мнения, что для живого и плодоносного преподавания моего предмета непременно надо было усвоить себе совершенно или, по крайней мере, до точки возможности, все те живые славянские языки, о коих пришлось бы толковать со своими слушателями» (Виділено мною. — В. М.).

Цікаво, що, повернувшись у Москву, Бодянський 28 жовтня 1842 року склав список книг, які збирався надіслати своєму другові Шафарикові, і поряд з творами Пушкіна, Жуковського, Лермонтова, Квітки-Основ'яненка, Костомарова та інших включив і «Кобзар» та «Гайдамаки» Шевченка. Це перша згадка про поета в записках Осипа Максимовича Бодянського. Наступного дня — 29 жовтня 1842 року молодого вченого Осипа Бодянського було затверджено **екстраординарним професором Імператорського Московського університету по кафедрі історії і літератури слов'янських нарч**, тобто фактично він очолив кафедру. Саме Бодянський уперше налагодив викладання в університеті славістичних дисциплін, став засновником наукової славістики в Росії. Як свідчить історія Московського університету, видана в 1855 р., Бодянський викладав «історію і літературу слов'янських нарч». Читав багато лекцій за працями Павела-Йосефа Шафарика, якого вважав своїм учителем. «Він для мене — ціла академія, — писав Бодянський. — Йому я більше всіх зобов'язаний... Це ціла бібліотека, жива енциклопедія всіх відомостей про слов'ян». У той же час Бодянський сам забезпечував Шафарика розмаїтими матеріалами, зокрема пов'язаними з українською мовою, що лягли в основу деяких наукових праць чеського вченого. Відомості, що стосувалися української мови, надіслані Бодянським Шафарикові, той якось назвав «прекрасними».

З наукового відрядження за кордон Бодянський переслав і привіз чимало книг, він накопичував їх упродовж усього життя, зібравши серйозну слов'янознавчу бібліотеку. В 2000 р. видано каталог «Славянская учебная библиотека О. М. Бодянского».

Вчений був знайомий з Віссаріоном Белінським, Михайлом Лермонтовим, Сергієм Соловйовим, Іваном Гончаровим, дружив з Пантелеймоном Кулішем, Михайлом Максимовичем, Миколою Гоголем, Сергієм Аксаковим.

Керування кафедрою, за словами сучасника, «пошло бойко и успешно, и опытный славист уже в первые годы преподавательской деятельности имел удовольствие, перепадающее на долю немногих — видеть около себя формирующуюся фалангу учеников». Серед учнів Осипа Бодянського були вихідці з України, скажімо, славист, філолог і етнограф Олександр Котляревський (1837–1881); Олександр Кочубинський (1845–1907), який дов-

гий час пропрацював у Новоросійському університеті в Одесі, де став наступником відомого славіста В. І. Григоровича на кафедрі слов'янської філології; Марин Дринов (1838–1906), який з 1873 р. працював на кафедрі слов'янської філології історико-філологічного факультету Харківського університету.

Олександр Кочубинський наголошував, що Бодянський не брав участі у виданнях слов'янофілів і заперечував глибинну належність Бодянського до них, зауважуючи, що він був ворогом метафізичного туману і не зараховував себе ні до правовірних, ні до дисидентів, він не цурався ні тих, ні інших, але всюди зберігав свободу своєї думки, самостійного судження. Кочубинський назвав Бодянського (і Тютчева) «славянофильствующими неславянофилами». Кочубинський пояснював це так: «Переводя труды Шафарика, делясь от своего богатого знания с учениками в их работах..., Бодянский бесспорно оказывал добрую службу на первом месте московским друзьям славян — славянофилам: большинство их, при философском образовании, имели посредственное знание действительного славянства. Вместе с тем, Бодянский стал добровольным комиссионером славянских книг в Москве». Серед чільних представників ближчого кола Бодянського Кочубинський називав Гоголя, Шевченка і Куліша.

З 1845 р. Бодянський був секретарем Імператорського товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті, а невдовзі і редактором щорічних «Чтений в императорском Обществе истории и древностей российских», які видавало Товариство. На посаді секретаря Бодянський знаходився (з десятирічною перервою з 1848 по 1857 рр.) до своєї смерті. Вже протягом перших двох з половиною років роботи Бодянський видав 23 книги «Чтений». В них було опубліковано його власні дослідження і підготовлені ним до видання пам'ятки слов'янської, передусім української, писемності з його ж передмовами і примітками, переклади творів слов'янських учених і т. д. Історик Микола Василенко відзначав у журналі «Киевская старина» (1903, № 12): «И. М. Бодянскому принадлежит несомненная громадная заслуга перед малороссийской исторической наукой в том, что он так широко открыл страницы „Чтений“ систематическому изданию малорусских материалов и дал возможность исследователям пользоваться важнейшими историческими источниками, которые до тех пор лежали под спудом».

Шевченко мав інформацію про це наукове видання і в листі до Варвари Репніної 24 жовтня 1847 року просив її вислати, «последнее сочинение Гоголя „Письма к друзьям“ и, если можно, „Чтение Московского археологического общества“, из-

даваемое *Бодянским*». Тарас Григорович неточно вказав назву видання, але він напевне знав, що його очолює Болянський.

13 січня 1848 року Рєпніна в листі до Шевченка пообіщала: «...В очень непродолжительном времени я пришлю Вам книги...» Справді, 19 березня вона повідомила поета: «Извините меня, мой добрый Тарас Григорьевич, что я так долго медлила с присылкою книги „Избранные места“; наконец, я их отправляю, **другую же книгу не посылаю не от забывчивости, а от того, что лучше так**» (Виділено мною. — *В. М.*).

Неважко здогадатися, що «Чтения», очолювані Болянським, були не рекомендовані кимось впливовим для відправлення політичному засланцю Шевченкові. Якраз у березні 1848 року Рєпніна перестала навіть писати листи поетові, що пов'язано, напевне, з її звертанням у січні 1848 року до шефа жандармів Олексія Орлова з проханням дозволити Шевченкові малювати.

Про «флетчерівську історію»

У 1848 р. Болянський був змушений залишити Товариство історії і старожитностей російських. Це сталося після публікації в першій книзі «Чтений» за 1848 р. записок англійського письменника і дипломата, посла в Росії у 1588–1589 рр. Джілда Флетчера «О государстве Русском», в яких містилася критика порядків у Росії XVI століття (часів Івана IV Грозного і його сина Федора Івановича) та відомості про народні заворушення в країні. Вихід твору в світ¹ збігся з перебуванням у Москві міністра народної освіти Сергія Уварова. Між ним і головою Товариства, попечителем Московського університету графом Сергієм Строгановим існувала давня ворожнеча, і цим зуміли скористатися недоброзичливі Строганова та Болянського².

¹ Якщо бути точним, то весь наклад «Чтений» з цим твором було конфісковано, до читача потрапили лише окремі примірники.

² Цікаво, що суперечності між Уваровим і Строгановим зумовлювалися, зокрема, різними підходами до процесу над Кирило-Мефодіївським братством. У зв'язку з ним Уваров надіслав усім університетам циркуляр із вимогою встановити контроль за студентами та викладачами, щоб не допустити поширення слов'янофільських ідей. Строганов не виконав наказ у тій формі, яку вимагав Уваров, характеризуючи її як «страанный и необычный у нас способ касаться двусмысленными и неопределёнными выражениями до столь важного и шекотливого вопроса». В цей двобій втрутився шеф жандармів князь Олексій Орлов, який надіслав Строганову листа з вимогою підкоритися Уварову. До листа було додано копію доповіді Орлова царю Миколі I про діяльність Кирило-Мефодіївського братства з пропозиціями щодо покарання винних. У результаті Строганов у листопаді 1847 року подав у відставку з посади попе-

Чутки звинувачували в інтризі Михайла Погодіна та Степана Шевирьова, за підказкою яких Уваров доповів про неблагополучну публікацію Миколі І. Що стосується самого Бодянського, то він і не сумнівався в цьому.

В результаті «флетчерівської історії» цар розпорядився, щоб у майбутньому всі видання Товариства підлягали загальній цензурі. Це було сильним ударом, адже саме безцензурність «Чтений» давала змогу Бодянському власноруч вибирати й, користуючись добрими стосунками з Строгановим, публікувати документи, почуватися досить вільним у суспільстві жорсткого контролю за книговиданням. Куліш, дізнавшись про це, вражено писав 16 вересня 1846 року: «Я не знал, что Общество ваше пользуется благодетельным правом собственной цензуры». Втративши це право й отримавши відчутного ляпаса від самого царя, Строганов відмовився від звання голови Товариства історії і старожитностей російських, а Бодянський — від секретаря Товариства.

Жваву реакцію Бодянського на цю подію віддзеркалено в Кулішевому листі до нього від 24 листопада 1848 року: «Истинно, так всё есть на свете, как Вы говорите! Плетью обуха не перешибешь, а с покорностью судьбе и терпеливостью достигнешь благ, дарованных и здесь добрым душам. Полежим на прилавке, как Вы прекрасно выразились, и посмотрим на чужие пляски»¹. Таким чином, Бодянський умів тримати удар і зберігати при цьому властиві йому гідність і гумор.

В «Биографическом словаре профессоров и преподавателей Императорского Московского университета» (1855) зафіксовано: «С Высочайшего Государя Императора соизволения уволен от службы при Казанском университете... 1849 г., января 2-го; в отставке был, без награждения чином, с 1849 г., января 2-го дня по 22 декабря того же года».

Отже, в кінці 1849 р. Бодянський повернувся до університету. Як це трапилось? У щоденнику Бодянського знаходимо відповідь. Виявляється, в жовтні 1848 року, тобто відразу після звільнення Бодянського в зв'язку з «флетчерівською історією», відбулася бесіда графа Строганова з імператором. Вона настіль-

---

чителя Московського університету. Вже після цього в зв'язку з «флетчерівською історією» Уваров завдав Строганову ще одного удару, як голові Товариства історії та старожитностей російських. «Эта история была делом мести» — так оцінив дії Уварова російський архівіст і видавець Петро Бартенєв.

¹ Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Том І. 1841–1850. — К.: Критика, 2005. С. 243.

ки цікава, що гідна повного відтворення в запису Бодянського зі слів Строганова: «Бывши у государя, — говорит граф С. Г. Строганов, — после обеда я отошел с ним к камину, где, закулив сигарки, он спросил меня: „Что там ты печатаешь такое?“ — „Государь, — отвечал я, — я печатал такое, что всегда готов напечатать. Флетчерово сочинение относится к царствованию Ивана Грозного и сына его Федора Ивановича; все худое, замеченное иностранцем о Руси того времени, не относится к нынешней, ничем на неё непохожей. Уваров, по личной ко мне вражде решил наделять из этого шума и представить Вашему Величеству как нечто зловредное. А я, между тем, напечатал его в журнале ученого Общества, бывшего под моим председательством, и имеющего весьма тесный круг читателей, преимущественно ученых... одних архиереев изъявило желание получить его 33... — „Но и архиереям не всё можно позволять читать“. — „Так, государь, но если ученым мы будем не позволять знать худую сторону нашу, тогда и в доброй мир усомниться“¹. — „Хорошо, хорошо, — подхватил тогда государь, — мы всё это уладим скоро, и **пострадавший от Уварова возвратится непременно на своё место**, когда тот не будет более министром, а это, говорю тебе, скоро наступит“. И точно, ровно через год (20 октября 1849 г.) Уваров не был уже более министром» (Виділено мною. — *В. М.*).

А ще через два місяці Микола І дотримав свого слова щодо університетського місця Бодянського: «Высочайшим приказом по гражданскому ведомству определён по прежнему исправляющим должность ординарного профессора Московского университета, 1849 г., декабря 22-го».

З поверненням в університет Осипа Бодянського вітали друзі, зокрема Микола Гоголь. В щоденнику вченого є дуже цікавий запис про його візит до Гоголя 12 травня 1850 року, який має для нас значний інтерес. Передамо важливу його частину дослівно:

«...Речь коснулась литературы русской, а тут и того обстоятельства, которое препятствует в Москве иметь свой журнал...

— **Хорошо бы вам взяться за журнал; вы и опытни в этом деле, да и имеете богатый запас от „Чтений“** — книжек на

---

¹ Ось, що писав у 1867 р. про цю історію сам Осип Бодянський:

«Мы все ещё боимся, и по истечении целых столетий, преклонить ухо своё к невыгодным отзывам о нас иностранцев, — все ещё думаем, что они, говоря о России за 300 лет, говорят о теперешней России, о нас и наших порядках... Или так уже и суждено нам никогда не взглянуть прямо в глаза никакой правде о нас, высказанной нашими врагами без обиняков и покровов?..»

11–12 вперед... Для большого успеха отечественного нужно, чтобы в журнале было как можно больше своего, особенно материалов для истории, древностей и т. п., **как это в ваших „Чтениях“**. Еще больше. Это были бы те же „Чтения“ только с прибавкой одного отдела именно „Изящная словесность“, который можно было бы поставить спереди или сзади...» (Виділено мною. — *В. М.*).

Дуже добре видно, як високо ставив Гоголь «Чтения», редаговані Бодянським, і видавничий досвід історика.

Втім, шасливе завершення історії з Московським університетом не вплинуло на повернення Бодянського в «Чтения» чи відновлення його членства в Імператорському товаристві історії і старожитностей російських, куди він повернувся лише в 1857 р., про що ми ще скажемо пізніше.

«Він дуже хотів познайомитися з тобою»

Шевченко давно хотів познайомитися з Бодянським, про що свідчить лист Андрія Козачковського¹ до Бодянського в квітні 1843 року: «Может, ты читал „Кобзаря“ и „Гайдамаков“ Шевченко. Хорош хлопец, искренняя душа. **Он очень хотел познакомиться с тобою**, когда ты приезжал в Петербург, но, наверное, не удалось...» (Виділено мною. — *В. М.*). Зустріч з Осипом Бодянським, який добре знав твори Шевченка і навіть популяризував їх серед інших слов'янських народів, була важливою для поета. Взагалі знайомство і дружба з Бодянським, Кулішем, Максимовичем, Щепкіним та ін. дали змогу Шевченкові співвідносити свою творчість з талановитими особистостями, в чому він постійно мав потребу. Якось записав у щоденнику про те, що варто «толково прочитати» з кимось свої поезії за цілий рік. У той же час з інтелектуалами найвишого рівня Шевченко проходив університети, буквально всотував нові знання, опробував свої проекти, ідеї і т. ін.

В цьому контексті знайомство з професором Московського університету, вченим-істориком, який напружено працював у царині слов'янознавства, мало для Шевченка неабияке значення.

Не випадково з Бодянським Шевченко листовно радився в зв'язку із важливим для нього задумом видати альбом офор-

¹ Козачковський Андрій Осипович (1812–1883) — лікар. Шевченко познайомився з ним восени 1841 р.

тів «Живописная Украина», де значне місце посідала історична тема. Якові Кухаренкові¹ писав з цього приводу: «Був я уторік на Україні — був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, **сплюндрували нашу Україну** катової віри німота з москалями...² Заходився оце, вернувшись в Пітер, гравировать и издавать в картинах **остатки нашої України...**» (Виділено мною. — В. М.). Цю важливу роботу Шевченко збирався проводити на науковій основі, зокрема, залучивши історика Бодянського. Відомий шевченкознавець Степан Смаль-Стоцький писав: «В лютім 1844 р. був, отже, Шевченко в Москві, очевидно ж таки на те, щоб із своїм історичним порадником Бодянським, який до історичних малюнків мав писати історичні розвідки, все докладно обговорити»³.

Насправді, хронологічно це було не так. Адже на початку травня 1844 року Шевченко в листі до Бодянського лише запитав, чи в Москві «я вам розказував, що я хочу рисовать нашу Україну», а Бодянський в липні чітко відповідав: «Ні, Ви мені нічого об їх не розказували ніколи». Так що про «Живописную Украину» в Москві між ними не йшлося.

Інша річ, що Шевченко, напевне зрозумівши в Москві чималі творчі можливості історика Бодянського, в листі від 6–8 травня 1844 року повідомляв його про задум «Живописной Украины» і запрошував до участі у коментуванні видання:

«Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть вили, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людський бит, а в третій історію. Три естампи уже готові — „Печерська Київська криниця“, „Судня в селі рада“ і „Дари Богданові і українському народові“. У тім місяці пришло в Москву з білетами на підписку. В год буде виходити 10-ть картин. На види і на людський бит текст буду сам писать або Куліша проситиму, а на історію потурбуйтеся, будьте ласкаві, ви писать три листочки в год. Тільки по-нашому — щоби тямилі

¹ Кухаренко Яків Герасимович (1799–1862) — український письменник і етнограф. Шевченко познайомився з ним у 1840 р. в Петербурзі. На знак широкі дружби поет присвятив Кухаренкові поему «Москалева криниця». У щоденнику поет занотував 1 липня 1857 року: «Я дорожу его мнением чувствующего, благородного человека и как мнением неподдельного, самобытного земляка моего».

Принагідно скажу, що син Якова Кухаренка після його смерті в 1862 р. жив у Щепкіна, і в цьому бачиться мені ширий порух артистичної душі, для якої постать Кухаренка була пов'язана з Шевченком.

² Шевченка вразило те, що на колишніх землях Запорозького Коша господарювали німецькі та єврейські колоністи, яким царська влада надала значні пільги всупереч інтересам місцевого населення.

³ Степан Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації. — Черкаси: Брама, 2003. С. 68.

безглузді кашапи». Наприкінці червня того ж року Тарас Григорович знову звертався до Бодяньського: «...Я рисую тепер Україну — і для історії прошу вашої допомоги..., текст исторический будете ви компоновать, бо треба, бачте, по нашому або так, як буде в літописах. А ви, як що-небудь начитаєте таке, що можна нарисовать, то зараз мені і розкажіть, а я й нарисую».

Бодяньський активно підтримував Шевченка: «...Крашого не можна й придумати, як оце теє, що Ви робите. Помагай Вам, Боже, на шастя і на славу нашому козацтву! Та й хто ж найздольніший зробить сее нам, як не Ви, що й пером і палітрою однаково вертите? Щасти ж Вам, Господи, на все добре!»¹.

Врешті-решт, як відомо, задум Шевченка не був реалізований повністю. Впродовж 1844 р. художник зміг підготувати лише 6 естампів із задуманої ним серії: «У Києві», «Видубецький монастир», «Судня рада», «Старости», «Дари в Чигирині 1649 року», «Казна». Бодяньський в липні дякував Шевченку за висланий йому офорт «Судня рада» і обіцяв: «Тоді, коли що вчитаю гарного, прикметного з батьківщини, зараз напишу і після того перешлю Вам». Ці рядки є підтвердженням того, що професійний історик Осип Бодяньський відгукнувся на прохання Шевченка співпрацювати з ним.

Особливий інтерес викликає припущення шевченкознавця Ярослава Дзири, висловлене понад сорок років тому, про те, що «у другій половині лютого, повертаючись з України до Петербурга, Шевченко спеціально заїхав до Москви..., щоб тут, у Бодяньського, познайомитися з рукописом літопису Величка² та іншими матеріалами з історії України, які були в його архіві»³ (Виділено мною. — В. М.). Звичайно, що Шевченко не встиг тоді вивчити великий рукопис, але певне прочитав Величкову передмову до літопису, в якій той розповідав про спустошену Правобережну Україну, яку бачив під час полорожі по ній на початку 1700-х рр.: «...Видіх многіє гради, і замки безлюдніє, і пустіє вали, нігдись трудами людськими, аки гори и холми ви-

¹ Листи до Тараса Шевченка. — К.: Наукова думка, 1993. С. 24.

Далі питання з цього видання наводяться без посилань.

² Величко Самійло Васильович (бл. 1670 — після 1728) — український історіограф і письменник. Йдеться про його «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в., составил Самуил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720». Літопис охоплює події в Україні з 1648 по 1700 рр. За життя Шевченка три томи «Літопису» Самійла Величка були видані в Києві в 1848, 1851 і 1855 рр. Всі вони залишилися у власній бібліотеці поета. В архіві Т. Г. Шевченка зберігається II том «Літопису» Величка (1851) з автографом поета на титульній сторінці.

³ Ярослав Дзира. Творчість Шевченка і літопис Величка//Вітчизна. 1962, 5. С. 191–192.

сипаніє, и тільки звірем дивним приближешем і водворенієм сушии... на шляху нам в поході войсковом лучилося видіх єдні малолюдніє, другіє весма пустіє, **розваленнє к землі прилпнувшіє, зплісняліє, непотребним билієм заросліє і тільки гніздящихся в себї змієв і розних гадєв і червей содержашіє... ріки, стави і єзера запустіліє мхом, тростієм і непотребною лядиною заросліє...**, видіх же к тому на розних там місцах, много костей чєловєческих, сухих і нагих тільки небо покров себї їмуших, і рекох во умї: кто сут сія? Тих всїх єже рєх; пустих і мертвих насмотрївшися **поболїх сєрдцєм і душєю, яко красная і всякими благами прєждє їзобилєвавшая земля і отчизна Украиньомалороссійская, во област пустинї богєм оставлена і населєннїцї єя, славнїи прєдкї нашї безвїстнї явишася**» (Видїлено мною. — В. М.).

Дєводячи, що Шевченко в Москві читав ці Вєличковї рядкї, Дзирє звернув увагу на те, що поєт створює схожу картину в поезїї «Чигринє, Чигринє...», на текстуральну близькїсть художнїх образів, на той же настрїй, що й у наведєних вище місцах прєдмови Вєличка:

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу; заснула Вкраїна
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті сєрцє прогнєїла
І в дуплє холоднє гадюк напустила,
А дітям надїю в степу оддала.

«19 фєврєля 1844. Москва»

Профєсор Осип Бєдянський був живєю єнциклопєдїєю знань з історїї України, і самє він, очевидно, своїми розповїдями причєтний до написання Шевченком у Москві медитативно-фїлософської поезїї «Чигринє, Чигринє...», яку поєт датує так: «19 фєврєля 1844. Москва». Вїрш «Чигринє, Чигринє...» друкуєвася ранїше з посвятою Шєпкїновї — певно, на пїдставї єдногє з утрачєних рукописних записів. Скажїмо, посвята Шєпкїновї була збережена навїть у призабутїй нинї «Повнїй збїрцї творів» Кєбзаря, впорядкованїй рєдакцїєю історично-лїтературногє видавництва при Украиньській Акадємїї наук і виданїй у кїївськомє видавництвї «Сяйво» в 1927 р. Щєправда, тодї майже весь наєклад (50 тис. примїрників) було знищено, оскїльки художника цьогє видання Пєтра Нєска (1885–1976) було звинувачєно сталїнськєю владєю у шпїгунствї (рєабїлітовано у 1999 р.).

Вважається, що «вірш написано під враженнями од відвідин Шевченком Чигирини (гетьманської столиці 1648–1676 рр.)...»¹. Більше того, Степан Смаль-Стоцький у свій час категорично заявив, що «нічогісінько в поемі (Мається на увазі вірш „Чигрине, Чигрине...“ — В. М.) не вказує на те, щоб концепція поеми мала який-небудь зв'язок із розмовами Шевченка з Бодянським... Він знав і без розмови з Бодянським, що Чигирин був столицею гетьманів України від Хмельницького аж до Дорошенка, що його гетьмани будували, що там вони панували, і що якби вони встали і подивилися тепер на нього, то заплакали б тяжко, бо не пізнали б козацької слави убогих руїн („Свято в Чигирині“»².

Не виникає ніяких сумнівів, що Шевченко все це знав-таки без розмов з Бодянським, і концептуально поезія «Чигрине, Чигрине...» не була навіяна Бодянським, а визріла в поетові у першу чергу, в Україні, передусім, від вражень у самому Чигирині в липні—серпні 1843 року, тобто задовго до появи вірша. Іван Дзюба називає цей вірш «своєрідною поетичною квінтесенцією пережитого і передуманого за дев'ять місяців перебування — не перебування, життя — в Україні...» Проте ніяк не можна нехтувати тим, що «Чигрине, Чигрине...» був написаний саме в Москві! Як же ми забули, що ще Олександр Кониський спостеріг: «Перебуваючи в Москві, Шевченко, певна річ, здійснював довгі бесіди з Бодянським і про свої твори, і про історію й сучасний побут України... **І от під впливом якоїсь бесіди історичної він написав там один із ліпших віршів „Чигирин“**»³ (Виділено мною. — В. М.). Чи пізніше хто-небудь писав настільки впевнено? Так! Ярослав Дзира на початку 60-х рр. минулого століття вмотивовано заявив: «У Москві поет прожив біля двох тижнів і під впливом рукопису Величка та свіжих вражень з подорожі по Україні 19 лютого написав поезію „Чигрине“». Та й пізніше відомі шевченкознавці так чи інакше тримали факт московської появи поезії в полі зору. Скажімо, Євген Кирилюк зауважував, що «в Москві Шевченко, очевидно, розповідав М. Шепкіну й О. Болянському про свої враження» (від перебування в Україні, зокрема, в Чигирині). Іван Дзюба в наш час так висловився щодо появи поезії «Чигрине, Чигрине...»: «Можливо, розмови із Шепкіним були одним із стимулів до її написання»⁴.

¹ Тарас Шевченко. Кобзар. — К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта», 1993. С. 493.

² Степан Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації. С. 69.

³ Олександр Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. — К.: Дніпро, 1991. С. 145–146.

⁴ Іван Дзюба. Тарас Шевченко. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. С. 253.

Безперечно, що так і було. Та ще вкрай важливим стимулом стали розмови саме з істориком Осипом Бодянським, який щікаво й захоплююче говорив про незабутні сторінки козацької слави... Він, саме він, познайомив Шевченка з якимись історичними подробицями, з документальними матеріалами, передусім «Літописом» Величка, що схвилювало поета. Саме Бодянський сприяв тому, що в свідомості Шевченка переплавилися перші враження від Москви — багатої та процвітаючої — з біллю за бідне, занедбане повітове містечко Чигрин, який був гідний іншої, високої долі... Бо Чигирин пам'ятав, як був за Богдана Хмельницького спочатку сотенним містом, а потім — гетьманською резиденцією, фактично столицею України... З Бодянським згадали і Миколу Маркевича¹, який якраз у Москві видав у 1831 р. поетичну збірку «Украинские мелодии». В ній містився вірш «Чигирин», з яким Шевченковий «Чигрине, Чигрине...» перегукується мотивами туги за славною минувиною і патріотичними настроями. В 1840 р. Шевченко написав вірш «Н. Маркевичу», називав його «бандуристом, орлом сизим» і сумував за Україною:

Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють,
Розмовляють сумуючи,
Отака їх мова:
«Було колись — минулося
Не вернеться знову».

Жива, реальна Москва, великий артист-чудотворець Михайло Шепкін і професор Московського університету Осип Бодянський дали Шевченкові творчий імпульс, підштовхнули асоціативне, поетичне мислення, сколихнули спогади поета про відвідини місць потоптаної гетьманської слави. Найголовнішим доказом зв'язку, в тому числі концептуального, поезії «Чигрине, Чигрине...» з Бодянським і Москвою, є такі рядки:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списками
Московські ребра??..

---

¹ Маркевич Микола Андрійович (1804–1860) — український історик, письменник і етнограф. Батько Андрія Маркевича. Шевченко познайомився з ним у Петербурзі в 1840 р.

Які історичні події сплавлені в цих поетичних рядках? У широкому контексті йдеться про триваючу протягом століть боротьбу українського народу з агресивними сусідами — поляками, кримськими татарами, московськими військами — за свободу та відродження державності. Зокрема, експансіоністська політика Московщини, спрямована на поглинання України після Переяславської угоди, насторожувала вже Богдана Хмельницького. Його дратувало те, що Москва уклала з поляками перемир'я. Грушевський писав: «Се зараз поправило польські діла і дуже було неприємне Хмельницькому: він нарікав, що Москва вилає Україну полякам, не додержує своїх обов'язків перед українцями. Особливо його гнітило, що переговори Москви з поляками ідуть потайки від нього, без участі послів козацьких, хто зна в яким напрямі — може, на шкоду України». Укладений 1656 р. союз зі Швецією і Семигородом та розпочата на початку 1657 р. війна з Польщею, що було проти волі Москви, свідчило про нові орієнтації Хмельницького у зовнішній політиці. Загострення українсько-російських суперечностей у другій половині 50-х рр., підсумоване укладанням гетьманом Іваном Виговським Галяцького трактату з Річчю Посполитою, переросло восени 1658 р. в перший повномасштабний воєнний конфлікт, коли козацтву довелося протистояти московщині. Одна з наймасштабніших битв між українським військом гетьмана Івана Виговського і московським військом під командуванням князя О. Трубецького відбулася в червні 1659 р. під Конотопом, де Виговський з допомогою кримського хана завдав серйозної поразки сотисячній окупаційній армії князя Трубецького: «...Відрізани від основних сил частини московського корпусу майже поголовно було знищено, а їхніх командирів взято в полон»¹. А ще під час народного повстання на Лівобережжі 1668 року за участю Івана Сірка проти утисків московських воевод, останніх було вигнано майже з усіх українських міст. Проти московського поневолення боролися гетьмани Іван Мазепа та Пилип Орлик.

Крім того, козацькі війська брали участь у польсько-московських війнах в складі польських військ у 1579–1581 рр., а також у період «московської смуги» на початку XVII століття, нарешті, 1618 р. під час війни польського королевича Владислава проти російського царя Михайла Романова. Не забудьмо, що московським військам діставалося й тоді, коли козакам не вдавалося виграти битву, більше того, терпіти поразку. Скажі-

---

¹ Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Том перший. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 501.

мо, в повісті «Наймичка» Шевченко згадував, як за гетьмана Лівобережної України «дурного Самойловича» російський боярин Григорій Ромодановський «водил московскую рать под Брусную гору, чигиринскую резиденцию неукротимого гетьмана Петра Дорошенка». Тоді Дорошенко залишився без війська, невдоволеного його союзом із Туреччиною, і змушений був здати свою резиденцію Чигирин і зректися гетьманства. Цей історичний епізод Шевченко відтворив у поемі «Заступила чорна хмара...»:

І заплакав Дорошенко,
Як тая дитина! —
Не розсіплем вражу силу,
Не встану я знову!..
Возьміть мої гетьманські
Клейноди, панове,
Та однесіть москалеві,
Нехай Москва знає,
Що гетьмана Дорошенка
На світі немає.

Проте, враховуючи час і місце написання вірша «Чигрине, Чигрине...», можна припустити, що безпосереднім поштовхом до написання Шевченком згаданих рядків стала розмова з Бодянським про похід Петра Сагайдачного на Москву в 1618 р., точніше, про те, як 20-тисячне козацьке військо зібралося біля Арбатських воріт для штурму Москви¹.

Поет знав про козацький похід на Москву задовго до першого приїзду в місто та знайомства з Осипом Бодянським. Принаймні, в історичній драмі «Никита Гайдай» йшлося про те, «как Сагайдачный с козаками Москву и Польшу воевал». Тому цілком імовірно, що, приїхавши в Москву, Шевченко попросив Бодянського показати йому конкретне місце козацького штурму московських мурів. Та й сам історик Бодянський не міг не привести Шевченка туди, де гарцювали козаки Сагайдачного, не міг не розповісти своєму другові Шевченку про неймовірний похід українського гетьмана на Москву. Пам'ятаймо, що Бодянський обіцяв поетові повідомляти про все, гідне уваги, «з історії України».

Від будинку, де жив Бодянський у Столовому провулку, всього півкілометра до Арбатських воріт, і неможливо повірити, щоб історик Бодянський не показав Шевченкові, де колись стояли

---

¹ Докладніше див. Володимир Мельниченко. Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. С. 90–99.

Арбатські ворота, не розповів про їх штурм козаками Сагайдачного... Мені, московському й арбатському довгожителю, легко зрозуміти, чому Бодянський привів Шевченка на Арбат, де стояли козаки Сагайдачного. Всім гостям Культурного центру України в Москві я показую площу Арбатські Ворота¹, і творчих людей, як, скажімо, Миколу Жулинського, Романа Лубківського, Павла Мовчана, Бориса Олійника, Олексія Панька, Володимира Рибку, Леся Танюка, Богдана Ступку, Івана Чижа, Василя Шкляра, Володимира Яворівського це завжди цікавить і вражає. Гадаю, Тарас Григорович теж був вражений, схвильований...

Як би там не було, саме в Москві Шевченко поєднав у тугий поетичний вузол українську боротьбу проти поляків, кримських татар і московських військ:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра?.. Засівали,
І рудю поливали...
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось?!!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.

Як точно зазначив Іван Дзюба, «до такої категоричної, безкомпромисно-правдивої оцінки наслідків того історичного вибору, який учинено чигиринською елітою й оприлюднено в Переяславі, до Шевченка ніхто не приходив (або, принаймні, ніхто такої оцінки на весь голос не висловив). Шевченко сказав землякам страшну правду, якої вони воліли не бачити...»².

Не дивно, що саме ці процитовані рядки були відкреслені чиновниками III відділу з позначкою «нотабене». Вони дивовижно перегукуються з поезією «Розрита могила» (1843), яка започаткувала антицаристську, антиколонізаторську політичну лірику Шевченка. Торкаючись у ній дуже болючої теми втрати під російським царем вольностей і здобутків, завойованих українським народом у боротьбі з польською шляхтою, Шевченко сублімував своє обурення в яскравому спалаху поетичних рядків про висихаючий Дніпро та російського розкопувача святих для українців могил:

¹ До 1993 р. — частина Арбатської площі. Названа наприкінці XVIII століття після розібрання Арбатських воріт Білого міста, коли вона й утворилася.

² Іван Дзюба. Тарас Шевченко. Життя і творчість. С. 228.

Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...

В «Чигрині, Чигрині...» теж виникає образ Дніпра, що висихає від історичних втрат України, теж згадуються могили, як одинокі свідки колишньої козацької слави: «Розсипаються могили, Високі могили — Твоя слава...»¹. Ця тема Шевченкові боліла, пізніше у «Великому льосі» Шевченко напише, що «москалі в Україні»

Тепер уже заходились
Д р е в н о с т и шукати
У могилах... бо нічого
Уже в хаті взяти;
Все забрали любісінько.

Отже, сама присутність поета в Москві, яка тримала Україну під п'ятою, надала «Чигрину, Чигрину...» рідкісної пронизливості й особливої скорботи за національною справою:

Чигринс, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.

---

¹ Скажімо, в літописі Самійла Величка розповідалося про поховання козаками Івана Сірка: «Поховавши його... з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені й справ».

Іван Дзюба слушно зауважує, що у Шевченка, як часто і в народній поезії, «могила» — це високий курган, насипаний над похованням воїна чи героя, а зрештою, — й просто курган. Не знаючи цього, російський перекладач не розуміє, чому поет заповідав поховати його на могилі, а не в могилі й спотворює Шевченковий текст: «Посреди степи широкой Выройте могилу».

«Могила в Шевченковій поезії (як і в народній словесності), — пише Дзюба, — це символ зобов'язливої історичної, родової пам'яті (переважно трагічної, але й героїчної), це втечище душі, яка хоче говорити з вічністю, з Богом».

Так само Дзюба зазначив, що розкопування могил у Шевченка — це метафора викорчовування історичної пам'яті та національного самоусвідомлення українського народу з усіма тяжкими наслідками, серед яких і поява «перевертнів-недолюдків», які «поможуть москалеві господарювати, та з матері полатану сорочку знімати».

Знаменно, що саме вірш «Чигрине, Чигрине...» Шевченко переписав до альбому «Три літа» першим, як смисловий за-спів до всього циклу. Іван Дзюба пише: «Всього вісімдесят шість рядків у цій поезії. А вона — як багатоактна драма чи, швидше, трагедія — зі зміною дії, наростанням напруження, кульмінацією, з ефектом катарсису. У світовій поезії політична лірика представлена багатьма блискучими зразками. У жанрі цьому вибрано свій канон: інтелектуально й емоційно наснажена поетична декларація, глибокий розвиток дорогої авторові ідеї, нерідко з пророчим пафосом. Усе це є і в Шевченка. Проте є в нього й інше, в чому й полягає неповторність його політичної лірики. А саме: „діалектичний“ характер рефлексії, яка не тримається наперед намислених меж, увесь час долає саму себе, поривається вусібіч і через свою внутрішню лірику приходиться до максимальної об'ємності і відкритості (тобто принципової незакінченності — як запит до майбутнього)»¹.

У Дзюби читаємо про те, що в «Чигрині, Чигрині...» Шевченко вперше з такою могутньою силою і пророчою звагою ставить на кін історії своє Слово правди.

Може викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло. —
І в тяжкі упруги...
Може зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої ширі сльози.
Може зйдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вищідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Дзюба наполягає, що Шевченкові плачі та сльози — це не сентиментальний ритуал і не знаки безсилля чи благання спів-

¹ Іван Дзюба. Тарас Шевченко. Життя і творчість. С. 227.

чуття, — це міра вистражданості, це спонука до акту боротьби, акту національного воскресіння.

Після такої вищої градації пристрасті — суто шевченківський катарсис: звертання до вічної людяності та до дівочого серця в його ширості — як до найістиннішої віддяки:

Може... може... а меж тими
Меж ножами рута
І барвінок розів'ється —
І слово забуте.
Моє слово тихо-сумне,
Богобоязливе,
Згадається — і дівоче
Серце боязливе
Стрепенється, як рибонька,
І мене згадає...
Слово моє, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

Раювання в ширості й правді і було власне Шевченковим вибором, а гнів, пристрасть боротьби, «ножі» — це те, до чого невблаганно штовхало життя, чого вимагала Доля: не тільки своя, а й народу України, і що, отже, ставало і його, Шевченковим, еством. Ось на цьому широкому й трагедійно осяяному душевному просторі між двома полюсами — лагідної ніжності й скорботного гніву — і творилася Шевченкова поезія, а звідси й усе нестримне вирування її самовладних голосів¹.

Очевидно, своїми болючими враженнями й роздумами поет поділився з Михайлом Щепкіним, а той обов'язково прочитав «Чигрине, Чигрине...» з посвятою йому.

Від вірша палахнуло такою пекельною любов'ю до України, що Михайло Семенович задихнувся від поетичного жару нечуваних раніше слів:

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проспав еси степи, ліси
І всю Україну.
.....
Помолившись, і я б заснув...

---

¹ Іван Дзюба. Тарас Шевченко. Життя і творчість. С. 229.

Так думи прокляті
Рвуться душу запалити
Серце розірвати.

Який надлюдський біль за Україну! Яка свята любов до неї!

Щепкін одразу зрозумів, який великий крок уперед зробив поет після «Кобзаря» — він став справді народним кобзарем і носієм народної правди, народного слова. Ніхто й ніколи не писав нічого подібного, і чутливий Щепкін відчув усю самотність Шевченка. Як біблійного пророка?

Михайло Семенович не пропустив і затамовану погрозу та притлумлену надію останніх рядків вірша:

Спи, Чигрине, нехай гинуть
У ворога діти,
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі.

Напевне, вже тоді многомудрий Щепкін з острахом подумав про майбутнє поета і, можливо, застеріг його. Свого часу Михайло Мочульський стверджував, що Щепкін «вживав усяких зусиль, щоб охолодити запал молодого поета, притупити вістрє його войовничого меча та погодити полум'яний патріотизм з суворою дійсністю». Проте, Михайло Семенович усвідомлював марність таких умовлянь і застережень. Той же Мочульський визнавав, що «сердечні слова Щепкіна були краплею води на вибух вулкана».

Напевно, що посвята «Чигрине, Чигрине...» саме Щепкіну була найвищим виявом Шевченкової поваги й любові до геніального артиста; Бодянський, який був найбільше причетний до появи вірша на світ, не відповідав масштабам авторського катарсису й височенного злету національної медитації. Можливо, згодом Шевченкові стало зовсім ясно, що взагалі посвята цієї поеми будь-кому звужує широчінь поетичного розкрилу. «Чигрине, Чигрине...» — це Шевченкова самопосвята — самопожертва Україні, що була під силу лише йому одному.

Не треба забувати й про те, що посвята такого вірша конкретній людині містила в собі певну загрозу для неї. Спочатку «Чигрине, Чигрине...» поширювався в списках серед довірених людей (найранішим, очевидно, був список Осипа Бодяньського).

«Бий лихом об землю»

Інша річ, вірш «Заворожи мені, волхве...» написаний у тому ж 1844-му, як відгук на зустрічі поета з артистом у Петербурзі, де Шепкін гастролював у вересні-грудні того року. Він справді буквально звернутий до Шепкіна:

Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий!

Тоді Шепкін вражаюче представив шістнадцять ролей у тридцять одній виставі, але з особливим блиском він грав Чупруна в комедії Івана Котляревського «Москаль-чарівник», де досягнув, за словами Белінського, «цілковитої досконалості». До речі, Белінський, якому не відмовиш у глибокому розумінні театрального мистецтва, писав про гастролі Шепкіна в Александринському театрі:

«Торжество его искусства состоит не в том только, что он в одно и то же время умеет возбуждать и смех, и слезы, но и в том, что он умеет заинтересовать зрителей судьбою простого человека и заставит их рыдать и трепетать от страданий какого-нибудь матроса... Шепкин принимается равно хорошо всякою публикою, и в этом отношении на петербургской сцене он так же у себя дома, как и на московской... Но он мог бы пользоваться еще большим успехом, если б его художническая добросовестность не делала его решительно неспособным подниматься на эффекты и льстить вкусу толпы. Поэтому он по преимуществу актер избранной публики, способной оценивать тонкости и оттенки истинно художественной игры...»¹. Цю важливу рису творчості Шепкіна відзначали й інші відомі прихильники його таланту. Скажімо, Олексій Толстой писав уже після смерті артиста: «Вспомним покойного Шепкина, который, никогда не спускаясь до уровня толпы, тем самым заставлял толпу подыматься до его высоты».

Наступного разу Шевченко й Шепкін зустрілися в Москві навесні 1845 р. В листі до Якова Кухаренка, написаному в квітні 1854 року з Новопетровського укріплення, Тарас Григорович залишив чимало цікавого і до кінця нерозшифрованого про його перебування в Москві:

¹ Михаил Семёнович Шепкин. Жизнь и творчество. В 2-х томах. — М.: Искусство, 1984. Т. 2. С. 35.

В другому томі зібрано все, що відомо про Михайла Шепкіна, а саме: критика; з щоденників і переписки; спогади.

Далі цитати з цього тому наводяться без посилань.

«Я оце сидючи лічу літа та долічуюсь до того року, як ми з тобою вперше побачились. Угадай, чи багато я налічив їх, тих нікчемених марних літ? Трохи чи не буде чотирнадцять, коли не брешу, а як матимеш час, то сам здоров перелічи. Остатній лист твій получив я року Божого 1846-го в Миргороді. **І того ж Божого року**, написавши тобі лист¹ і гарненько власними руками у тім же богоспасаємім граді Миргороді отдавши на пошту, **поїхав собі гарненько в престольний град Москву...**» (Виділено мною. — *В. М.*).

Шевченко в Москві у 1846 р.? Ні, не було його тоді в місті. Щоправда, деякі шевченкознавці, наприклад, вже згаданий Леонід Хінкулов або автори книги «Шевченко в Москві» висловили припущення, що мова могла йти про весну 1847 р., але воно не підкріплювалося серйозними аргументами і не було підтримане більшістю вчених, зокрема, Петром Журом у «Трудах і днях Кобзаря». До того ж, сам Шевченко у шоденнику двічі чітко вказує рік, у який він востаннє перед засланням був у місті. 4 липня 1857 року поет записав, що бачив Шепкіна «**в последний раз в 1845 г.**». Ще більшої уваги заслуговує чітка констатація, зроблена Шевченком у Москві в березні 1858 року, коли він вів шоденник особливо скрупульозно: «**Я не видал Кремля с 1845 года**» (Виділено мною. — *В. М.*). Тож прислухаємося нарешті до самого Шевченка. Директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, академік Микола Жулинський відносить події, описані Шевченком у процитованому листі, до весни 1845 р.:

«Шевченко наприкінці березня — на початку квітня 1845 року, прямуючи в Україну, „з тиждень чи й більш блукав“ по тій Москві, розглядав „як чоловік іностранный“ „то церкви, то собори“ і випадково зустрів чорноморського козака. Спинив він його і почав розпитувати:

„А шо-то там поробляє наш кошовий Кухаренко? — Який, каже, Кухаренко? — Та Яцько, кажу! — Еге! каже, його на Зелених святках поховали. — От тобі й на! — подумав собі, — чи давно чоловік мені радив, щоб я бив лихом об землю, як той швець мокрою халявою об лаву. А його вже й поховали! — Попрошавшися з чорноморцем, зайшов у якусь стару-престару церков, одправив по твоїй душі панахиду...“ Так згадує Тарас Шевченко у листі з Новопетровського укріплення в квітні 1854 року до наказного отамана Чорноморського війська Якова Герасимовича Кухаренка. Навряд чи вдасться відшукати цю „стару-

¹ Обидва ці листи невідомі.

престару церков“, в якій Шевченко замовив панахиду по своєму вірному другові, з яким познайомився далекого 1840 р. в Петербурзі і який, на щастя, виявився живим...»¹.

Церкву, про яку писав Шевченко, точно вказати справді немає можливості. Проте можна назвати «старі-престарі» церкви, що збереглися до наших часів, які поет безперечно бачив. Принаймні, буваючи у Бодянського, Шевченко ніяк не міг обминути церкву Старого Вознесіння та недалеко від неї церкву Феодора Студита біля Нікітських воріт. У ній, очевидно, не випадково, 26 лютого 1911 року відбулася панахида, приурочена до 50-річчя з дня смерті Шевченка.

У згаданому листі до Кухаренка Тарас Григорович взагалі писав про минулі події крупними мазками, не дотримуючись точного датування. Скажімо, виходить, що часом свого арешту він називав не 1847 р., як це було насправді, а 1846 р. Втім, нагадаю, що в «Автобіографії», написаній в 1860 р., Шевченко неточно назвав і рік свого звільнення: «В 1858 году 22 августа... освободили его из Новопетровского укрепления». Тоді як засланець залишив Новопетровське укріплення 2 серпня 1857 року, тобто на рік раніше. Або Шевченко заявляє в листі до Кухаренка: «Засадили мене в Петропавловську хурдигу...» Насправді поет був ув'язнений в казематі III відділу, а не у Петропавлівській фортеці, між іншим, ця вигадка (першоквітнева?)² стала джерелом численних помилок у біографічних працях про Шевченка. Або Тарас Григорович писав: «Через півроку вивели мене на світ Божий...» Насправді — через неповних два місяці...

Ще однією загадкою чи дивницею Шевченкового листа є переказ поетом слів Кухаренка: «...Чи давно чоловік мені радив, щоб я бив лихом об землю, як той швець мокрою халявою об лаву». Річ у тому, що це дослівний (!) повтор жартівливої поради Кухаренка в листі до Шевченка, написаного 25 травня 1845 року: «Бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву». Лише на основі цього факту можна було б стверджу-

¹ Микола Жулинський. Україна у Москві на Арбаті // Київ, 2005. № 3. С. 8.

² Ще Сергій Єфремов, який був редактором академічного Повного зібрання творів Тараса Шевченка, стверджував, що «оповідання про походеньки в Москві, записане під датою 1 квітня, цілковита фантазія». За ним і деякі інші дослідники вважали значну частину листа Шевченка до Кухаренка, написаного 1, 10 та 16 квітня, першоквітневим жартом. Це не так. Скажімо, не можна погодитися з Петром Журом, що Тарас Григорович описав зустріч з «чорноморцем», який повідомив його про смерть Кухаренка, «в тоні першоквітневого жарту». З такими речами, як смерть приятеля і панахида по його душі, поет не став би жартувати. До речі, 1 квітня 1858 року Тарас Григорович записав у щоденнику: «Обманывают и обманываются. Хорошо, если бы это случилось только первого апреля. Откуда взял своё начало этот нелепый обычай?»

ва ти, що Шевченко був у Москві 1846 р., бо ж у 1845-му він від'їхав із міста вже на самому початку квітня. Коли б не безліч отаких неточностей у Шевченковому листі. Щодо буквального повтору фрази Кухаренка, то той міг кілька разів говорити поетові наведені слова, а Шевченко, маючи добру пам'ять на народні приказки, запам'ятав їх надовго. Підтвердженням с'є те, що у повісті «Варнак», написаній у Новопетровському укріпленні (орієнтовно в 1853 р.) зустрічаємо буквально те саме: «Э, э! Земляче! *Бый лыхом об землю, як швецъ мокроу халявою об лаву*».

Цікаво, що Шевченко цілком у душі довгого й місцями хи-мерного листа пояснив невірну інформацію про смерть Кухаренка сатанинськими витівками: «Ну так і єсть, що то мені в Москві зострівся не хто другий, як сам Іродів син сатана. Та й справді, яка таки недобра мати понесе чорноморця в Москву? Чого він там не бачив? Адже чорноморці з коша прямують на столицю через Курське, через Орел та на Смоленськ, а не на Москву. Аж тепер тільки догадався, що я хоч і в школі вчився, а сам бачу, що дурень. Та ще хто і одурив? Сатана, ледачий син, бодай йому і в пеклі добра не було!»

Очевидно, стосовно Москви таки йдеться про 1845 рік, коли Шевченко побував у Миргороді, а ще до того їхав з Петербурга в Україну через Москву. Про цей приїзд Шевченка скупо пише Петро Жур: «**28 березня**. Прибув до Москви. Тут зустрівся з М. С. Щепкіним та О. М. Бодяньським... **2 квітня**. Виїхав з Москви на Україну разом зі своїм попутником О. А. Лук'яновичем¹...» Про шлях в Україну, в Миргородський повіт², розпочатий по щойно відкритій дорозі від Москви до Орла (здавна через Серпуховську заставу вів тракт в українські міста — через Тулу, Орел у Харків і Полтаву), Шевченко розповідав у російській повісті «Капитанша»: «В 1845-м... в конце марта месяца,.. выезжая из Москвы, нагрузил порядочную корзину всяким солёным и копчёным добром...»³ Тарас Григорович зробив того разу по-господарськи

¹ Лук'янович Олександр Андрійович, поміщик Миргородського повіту Полтавської губернії, майор у відставі. Саме Жур встановив за газетою «Московские ведомости» вибуття з Москви Лук'яновича (Петро Жур. Дума про огонь. С. 29).

² Маршрут мав такий вигляд: Москва-Подоляськ-Тула-Орел-Кроми-Дмитровськ-Есмань-Глухів-Кролевець-Батурин-Ромни-Лохвиця-Миргород. Всього — 827 верст.

³ Шевченко любив копченості й добре знав, що саме треба брати з собою в далеку дорогу. На початку 1857 р. знаходячись у засланні, він мав можливість власноручно закоптити шинку — «заготовил для трудного пути сей необходимый копченый продукт». Шевченко куштував «собственное произведение» довгий час, принаймні, 12 липня був абсолютно задоволений: «Ветчина оказалась превосходною, свежесо, несмотря на то, что приготовлена еще в

й раціонально, не рахуючись з Постом¹. Він не понадіявся на сумнівне харчування й дорожнечу на поштових станціях, а закупив чимало добротних продуктів, які, до речі, тоді коштували недорого. За кілька рублів можна було на базарі, в магазині чи закусоchnій придбати прекрасну шинку, копчену осетрину і ковбасу, смажену птицю. Та ще у поета були немалі гроші з собою: «Из Москвы я взял с собою ровно сто рублей серебром; с такою сумою как не доехать из Москвы до Киева?» Проте вже в Подольську мандрівник викинув закуплені продукти, бо кілька разів вони випадали в брудну снігову кашу, і жалкував з приводу того, що Тула «колбасной лавкой не может похвалиться».

«Побачив я Щепкіна свіжим і бадьорим»

Шевченко свідчив у шоденнику, що в 1845 р. бачив артиста в Москві «свіжим і бадьорим». Немає підстав сумніватися, що саме таким і представ артист перед поетом навесні 1845 р. Але як складалося тоді творче життя Щепкіна? Чверть століття тому цим зацікавився Петро Жур, який зазначив таке: «Великий актор на цей час обновили свій репертуар з допомогою близьких йому друзів Герцена, Грановського і Корша, які переклали для нього пречудову п'єсу молодшого сучасника Шекспіра — Ф. Мессінджера — „Новий спосіб платити старі борги“». Герцен взяв діяльну участь у постановці цієї п'єси... 7 лютого п'єсу було зіграно в бенефіс Щепкіна, який виконав у ній роль лихваря Оверріча»².

Справді, Олександр Герцен писав Миколі Кетчеру: «Бенефіс Щепкіна шёл хорошо, театр был битком набит...» Втім, це мало стосувалося прем'єри Ф. Мессінджера, бо ж, як свід-

---

генваре месяце... Попробовавши дорожнього продукта и найдя оный болес нежели удовлетворительным, я самодовольно успокоился...» Більше того, 14 вересня в шоденнику зустрічаємо запис, зроблений на пароплаві після Казані: «Возвращаясь на пароход, купил я у смазливой перекупки соленого отварного ляща. И прядя на пароход, задал себе настоящий плебейский пир. Кроме ляща и новопетровской ветчины, заключил я свой пир головкой чесноку с чёрным хлебом...» (Виділено мною. — *В. М.*).

¹ Михайло Чалий, уперше зустрівшись з Шевченком у Києві на Приорці у Івана Сошенка, запам'ятав: «Друзі саме снідали, зважачучи на піст, досить убого: на столі стояла довгошия пляшка з горілкою, а в руках у обох приятелів було по половині солоного платаного судака, яким вони ласували без допомоги ножа, одриваючи шматки риби то руками, то зубами». Проте ввечері того ж дня Чалий побачив поета через вікно у ресторані готелю, де він у загальній ідальні уминав ростбіф: «Видимо, платаний судак викликав у нього чудовий апетит».

² Петро Жур. Дума про огонь. — К.: Дніпро, 1985. С. 27–28.

чив Гершен, «п'єсу публіка на первый случай не раскусила». Зате глядачі були в однозначному захваті від Щепкіна в ролі Чупруна в спектаклі «Москаль-чарівник» Котляревського, який Щепкін включив у свій бенефіс. Артист добре знав, як шанують москвичі цю виставу, в якій він грав Чупруна вже понад чверть століття, починаючи з Полтавського театру, а в Малому театрі — з 1829 р. В жовтні 1844 року Щепкін із незмінним успіхом співав малоросійські куплети Чупруна 12 разів (!).

Цікаво, що 23 січня 1845 року в «Московских ведомостях» було надруковано статтю «Надежды на бенефис М. С. Щепкина», в якій автор, знаючи про те, що Михайло Семенович буде вперше виступати в п'єсі Ф. Мессінджера «Новий спосіб платити старі борги», порадив артистові поставити в бенефіс і п'єсу «Москаль-чарівник»: «Благодаря редкому таланту М. С. Щепкина, эта небольшая малороссийская опера еще недавно расшевелила Петербург... и побудила к изданию там портрета Щепкина в роли бесценного Москаля».

15 лютого 1845 року спектакль Ф. Мессінджера «Новий спосіб платити старі борги» відбувся вдруге й, за словами Герцена, наприкінці його Щепкін грав, як «великий артист». Турботи друзів Щепкіна про цю п'єсу справді були спрямовані на те, щоб допомогти артисту, проте після другої вистави Михайло Семенович більше ніколи не грав у спектаклі Ф. Мессінджера! Тому годі й говорити про зв'язане з ним «обновлення репертуару».

Насправді Щепкін грав у той час в основному свій старий репертуар. На початку 1845 р. (до приїзду Шевченка в Москву) він виступив у Малому театрі в ролях: Ланфранко в драмі К. Д. Яфимовича «Еспанйолетто, або Батько і художник»; Пузирькова в комедії Ж.-Ф.-А. Байара і О. Ж. Вальї «Війна з тещею»; Прикупка в комедії П. І. Григор'єва «Герої преферанса»; Розмазні в водевілі Д. Т. Ленського «В людях ангел — не дружина!»; Готьє в комедії-водевілі Е.-В. Араго і П. Вермона «Записки демона»; Кривосудова в комедії В. В. Капніста «Ябеда». Крім того, на сцені Великого театру Щепкін грав: Досажаєва в комедії Р.-Б. Шерідана «Школа лихослів'я»; Свистунова у водевілі «Полька в С.-Петербурзі»; Іволгіна в комедії П. І. Григор'єва «Жених, чемодан і наречена», Турусіна в комедії М. М. Загоскіна «Урок холостим»... Більшість з цих ролей не давали Щепкінові справжньої творчої насолоди, і артист страждав з цього.

Взагалі творча невдоволеність і нереалізованість, зумовлені відсутністю гідного репертуару і свавілля театральних чиновників, супроводжували Щепкіна все життя. Зокрема, в жовтні 1842 року він писав Гоголю: «...Репертуар нисколько не изме-

нился, а всё то же мерзость и мерзость, и вот чем на старости я должен упитывать мою драматическую жажду... Из артистов сделались мы поденщиками. Нет, хуже: поденщик свободен выбрать себе работу; а артист — играй, играй всё, что повелит мудрое начальство». Пройшло шість років, на які випадають й приїзди Шевченка в Москву, і Михайло Семенович писав сину: «Занятие мое по службе сделалось мне несносно, даже отвратительно, потому что из артиста делают поденщика; репертуар преотвратительный — не над чем отдохнуть душою... Все это вместе разрушает меня, уничтожает меня, — и не видишь ни в чём отрады, не видишь ни одной роли, над чем бы можно было отдохнуть душе... Мне совестно самого себя, совестно выходить перед публику...» Відомий артист і драматург Олександр Южин-Сумбатов якось зауважив, що серед величезної кількості — «не менше семи, восьми сот ролей», — зіграних Щепкіним, «ми знайдемо ледве десять, які були варті його»¹.

Повертаючись до початку 1845 р., зазначимо, що тоді Щепкін все-таки зіграв з успіхом і піднесенням Фамусова в «Горі з розуму» О. С. Грибоедова, Чупруна в «Москалі-чарівнику» І. П. Котляревського, Кочарьова в «Одруженні» М. В. Гоголя й, головне, — Городничого в «Ревізорі» М. В. Гоголя. Цей спектакль відбувся 25 лютого, а з наступного дня аж до 22 квітня театри були закриті на час Поста й Пасхи, тому Шевченко тоді не міг побачити Щепкіна на сцені.

Незадовго до приїзду друга, Щепкін у 1845 р. продовжив свій контракт з Конторою імператорських Московських театрів, але, між іншим, відмовився від пропонованого трирічного контракту: «Так как я ныне уже имею преклонные лета, то и желал бы для точнейшего исполнения контракта, чтобы оный был со мною на один год, и по истечении которого продолжит срок отдельно и на другие годы, если здоровье позволит».

Так що не все було так просто у Михайла Семеновича, хоч він широко зрадів зустрічі з Тарасом Григоровичем, і той на багато років запам'ятав його саме «свіжим і бадьорим».

Тепер — про припущення Петра Жура, що в 1845 р. Шевченко міг «зустрітися з Герценом через посередництво Щепкіна». Справді, Щепкін входив тоді в найближче оточення Герцена. Якраз тієї весни 1845-го Герцен і Щепкін разом зібралися знайти дачу в Підмосков'ї, й саме тоді, коли Шевченко прибув у Мо-

---

¹ А. И. Южин-Сумбатов. Воспоминания. Записи. Статьи. Письма. — М.-Л.: Искусство, 1941. С. 419

ску, Герцен скаржився 30 березня Миколі Кетчеру, що не було коли з'їздити з Михайлом Семеновичем подивитися нову дачу.

Втім, дачі вони все-таки найняли, і Герцен в «Былое и думы» розповідав: «Часто приходил и он пешком, в шляпе с широкими полями и в белом сюртуке, как Наполеон в Лонгвуде, с кузовком набранных грибов, шутил, **пел малороссийские песни** и морил со смеху своими рассказами...» (Виділено мною. — *В. М.*). В усіх спогадах про Щепкіна привертає увагу цей «малоросійський мотив», який артист приносив у будь-яке московське товариство¹. Втім, із цим мотивом артист був чужим серед своїх. Як визначив ще в 20-х рр. минулого століття шевченкознавець П. Рудін, «хоч і зберігав Щепкін чисту українську мову, хоч і удавав він соковиті українські постаті на кону, але навряд чи помилимося ми, стверджуючи, що **українцем почував себе Щепкін тільки з Шевченком**, у якого національний темперамент виявлявся найяскравіше» (Виділено мною. — *В. М.*). В той же час після знайомства з Шевченком Щепкін став духовним послом українського генія в Москві в усіх товариствах, які раді були його бачити и чути. Сталося б таке важливе знайомство, Шевченко неодмінно згадав би про нього згодом, проте, часто звертаючись до імені й авторитету Герцена, поет ніде й ніколи не торкався цієї теми. Так само й Герцен, який мав чимало приводів згадати про знайомство з Шевченком, жодного разу не зробив цього.

Втім, вдумливий Петро Жур мав рацію, що, сталася б зустріч Шевченка з Герценом, то тільки з допомогою Щепкіна. Річ у тому, що другий поетів приятель — Бодянський — цього зробити не міг, адже його стосунки з Герценом, зіпсовані ще в студентські роки, нітрохи не покращилися. Ледве встиг Осип Максимович повернутися у вересні 1842 року з п'ятирічного закордонного відрадження і, звичайно, ще не встиг нічим насолити Олександрю Івановичу, як той уже писав критику й перекладачеві Василю Боткіну: «Только к Бодянскому я не пойду...»

Відомо, що Бодянський ставав непримиренним, непоступливим, упертим і колючим, а, траплялося, й несправедливим, якщо вважав, що наукове дослідження не відповідає його вимогам чи суперечить його поглядам. Як не прикро, але найперше і найсильніше затаврував ці риси тоді ще молодого професора саме Герцен, який зі студентської лави не злюбив Осипа Бодянського. Неприязнь вихлюпнулася наприкінці 1844

¹ Олександр Афанасьєв згадував: «...В московском обществе Щепкин пользовался вполне заслуженным уважением... В спорах он был всегда остроумен и находчив; остроты его бывали метки и носили на себе печать малороссийского юмора» (Виділено мною. — *В. М.*).

р., коли Бодянський укупі з Шевирьовим нібито вперто не допускав до захисту дисертацію Тимофія Грановського. Це підтверджував і сам Грановський: «Дисертацію я не захищав до сих пор, потому что друзья мои, Давыдов¹ и Шевырев, при пособии Бодянского хотели возвратить ее мне назад с позором. Я просто не взял и потребовал от них письменного изложения причины. Разумеется, они уступили». Таким чином, опір був, очевидно, несильним, і вже на початку 1845 р., тобто незадовго до приїзду в Москву Шевченка, Грановський дисертацію захистив. Але, говорячи словами Герцена, «на диспуте явився Бодянский — дерзко, неделикатно, с оскорблениями и колкостями...»

Пам'ятаймо, що все це проходило в атмосфері розмежування між західниками і слов'янофілами, коли Герцен висловив своє «мнение о славянах, об этой пустоте болтовни, узком взгляде, стоячести и пр.». Як зізнавався сам Олександр Іванович, «славянофилы ненавидят меня и гонят со свету, Аксаков прервал все сношения, с другими я прервал...»². Бодянський був тоді в близьких стосунках з слов'янофілом Степаном Шевирьовим, який, на вагому думку Герцена, «ніс нісенітницю»; Бодянський абсолютно не сприймав західників і був близький до слов'янофілів, які, за висловом Олександра Івановича, «дійшли до комічного безумства».

Якщо коли-небудь Герцен сказав щось подібне в присутності Бодянського, і це зачепило його хоча б крилом, то Герцен міг отримати рішучу й блискавичну, неделикатну й болючу відсіч гоноровистого варвинця. Можливо, так і сталося, бо в листопаді 1844 року Герцен, виправдовуючись перед Грановським за нібито грубу розмову з Шевирьовим, написав таку вбивчу фразу: «**Я не Бодянский и таким языком не говорю**, ответ мой был колок, потому, что его обращение ко мне было дерзко, — **но форма не свиная, не бодянская**»³ (Виділено мною. — *В. М.*). Характер московського українця таки не був ангельським, але ще менше заслуговує він обвинувачення в свинстві.

Як би там не було, Шевченко з допомогою Шепкіна цілком міг зустрітися з Герценом, але, скоріше за все, цього не сталося.

Немає сумніву, що в ті дні вони говорили про театр і по-

¹ Давидов Іван Іванович (1794–1863) — професор математики, філософії, історії і літератури Московського університету.

² А. И. Герцен. Собрание сочинений в тридцати томах. Том двадцать второй. Письма 1839–1847 гг. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1961. С. 137, 206, 228, 230.

³ Там само. С. 207.

езію, а Шевченко читав артистові свої твори. Скажімо, в спогадах Андрія Козачковського мимохідь сказано таке: «На моє запитання в 45 році про „Слепую“ Шевченко відповів, що він, здається, віддав її Шепкіну...»

«Зайшов у театр»

У згаданому Шевченковому листі до Кухаренка коротко йшлося про те, що він «зайшов у театр...» Як відомо, Шевченко з молодих років був завзятим театралом. У повісті «Художник» він згадував своє кріпацьке минуле: «Бывало, промыслишь как-нибудь эту белную полтину и несешь её в райок¹, не выбирая спектакля. И за полтину, бывало, так чистосердечно нахохочуся и горько заплачуся, что иному и во всю жизнь свою не придётся так плакать и смеяться». У тій же повісті «Художник» є рядки про важливу перемену в ставленні до театру, що сталася, коли Шевченко став вільним і дивився театральні вистави в товаристві людей, які сприяли його духовному зростанню й виробленню критичного погляду на театр (Карл Брюллов, Іван Сошенко, Василь Штернберг, Олександр Елькан): «Теперь, например, я уже иначе не иду в театр, как в кресла и редко когда в места за креслами, и иду смотреть не что попало, а норовлю попасть или на бенефис, или на повторение бенефиса, или хоть и старое что-нибудь, то всегда с выбором. Правда, что я утратил уже тот непритворный смех и искренние слезы, по мне их почти не жаль».

В Петербурзі Шевченко відвідував Великий театр, зокрема на початку 1843 р. висловлював своє захоплення виставою «Руслан і Людмила» й виконанням Семеном Гулаком-Артемовським ролі Руслана: «Та що то за опера, так ну! А надто як Артемовський співа Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш, далебі правда! добрий співака, нічого сказать». До речі, дружба з Гулаком-Артемовським, з яким Шевченко познайомився восени 1838 р., а зблизився в 1842-му, сприяла ближчому постовому знайомству з театром. Глибока й тепла пам'ять про петербурзькі спектаклі виявилася в ностальгічному шоденниковому запису від 13 жовтня 1857 року, коли Шевченко по дорозі з заслання знаходився в Нижньому Новгороді: «Каковы-то теперь спектакли в Питере, на Большом театре? Хоть бы одним глазом взглянуть, одним ухом послушать». На сцені Александрин-

¹ Верхній ярус театального залу, в Москві ще називався «райською ложею», гальоркою.

ського театру в сезоні 1841–1842 рр. Шевченко дивився п'єсу Григорія Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик», а восени 1844 р. — вистави за участю Михайла Щепкіна. Бував Шевченко і в Михайловському театрі.

В роки заслання не могло бути й мови про відвідання театру, що, за словами Шевченка, «благородит человека». В листопаді 1852 року поет писав Андріану Головачову, який зустрічався з ним у Новопетровському укріпленні: «Проведенный вечер с вами мне снился несколько ночей сряду... Слушая вас в тот достопамятный вечер, я перемешался в Москву и Питер, видел и театр... Благодарю вас!» В тому ж листі просив: «А если увидите Островского, то и ему нижайший поклон за его „Свои люди“...» Відомими є спогади штабс-капітана, командира роти Єгора Косарева, у якого Шевченко служив у Новопетровському укріпленні, записані Миколою Новицьким, про те, як наприкінці 1851 р. в засланні Тарас Григорович взяв участь в аматорській постановці комедії Олександра Островського «Свої люди — поквітаємось», зігравши роль стряпчого Рисположенського: «Поскілки, треба вам сказати, — генеральної репетиції у нас не було, а на репетиціях Шевченко ніколи по-справжньому не грав, то ми, зрозуміло, й не знали, який вийде з нього Рисположенський. Але коли на першій виставі він з'явився на сцені у відповідному костюмі й загримований та почав грати, так не тільки глядачів, а навіть нас, акторів, вразив своєю грою! Ну, вірите, немов він одмінився! Ну нічого в ньому не лишилося Тарасівського: чистий тобі п'яничка крючоктвор тих часів — і виглядом, і голосом, і замашками!» Ще цікаво нагадати сюжет із тих же спогадів, як у антракті однієї з вистав «на сцені з'являється Тарас, одягнений малоросом, і молодий прапорщик Б., одягнений малоросіянкою, та як ушкварять українського тропака, так просто віддай все і мало! Від криків „біс“ та аплодисментів мало казарма не розвалилася, їй-богу! Надивував нас тоді Тарас усіх своїм мистецтвом танку!»

Щоденник, який Шевченко почав вести в червні 1857 року, залишив яскраві свідчення його духовних роздумів, зокрема, про театр: «Мне кажется, что для нашего времени и для нашего среднего полуграмотного сословия необходима сатира, только сатира умная, благородная. Такая, например, как „Жених“ Федотова или „Свои люди — сочтёмся“ Островского и „Ревизор“ Гоголя». Цікаво, що з приводу чуток про заборону на прохання московського купецтва п'єси Островського, поет резюмував: «Если это правда, то сатира, как нельзя более, достигла своей

цели. Но я не могу понять, что за расчёт правительства покровительствовать невежество и мошенничество».

Мало хто згадує тепер, що влітку 1857 р., мріючи про волю, Тарас Григорович писав найперше: «Увижу мильє моему сердцу лица, увижу мою прекрасную Академию, Эрмитаж, ещё мною не виденный¹, **услышу волшебницу оперу**» (Виділено мною. — В. М.).

Перебуваючи в Нижньому Новгороді, Шевченко часто відвідував місцевий театр і, судячи з щоденника, виявив себе тонким і глибоким знавцем театрального мистецтва. Нижегородський театр не міг уповні задовольнити високі естетичні запити поета. Проте, коли театр на час Посту було закрито, він зізнався в щоденнику 4 лютого 1858 року: «Другой день нет спектаклей, бедных нижегородских спектаклей. И будто чего-то необходимого недостаёт».

Вражаючі спогади про те, як сприймав Шевченко геніальну гру на театрі після заслання, в Петербурзі, залишив російський скульптор Михайло Мікешин, який разом з поетом дивився в Маріїнському театрі американського актора Олдріджа в ролі короля Ліра:

«Театр молчал, приголомшенный враженьям. Не пам'ятаючи себе від жалю, що стиснув серце й горло, не знаю, як опинився я на сцені, за лаштунками і відчинив двері до кімнати трагіка.

Картина, яку я побачив, вразила мене: в широкому кріслі, розкинувшись від утоми, напівлежав «король Лір», а на ньому, буквально на ньому, знаходився Тарас Григорович; сльози градом котилися з його очей, уривчасті, палкі слова лайки і ласки здавленим голосним шепотінням вимовляв він, вкриваючи поцілунками розмальоване олійною фарбою обличчя, руки й плечі великого актора...»².

Так у який же театр у Москві «зайшов» Тарас Григорович? На той час у місті було лише два професійні, імператорські театри — Великий і Малий, які знаходилися на Петровській (нині Театральній площі). Сучасник писав: «На Большом дают оперы, балеты и трагедии; на Малом — комедии, водевили и

¹ Ермітаж відкрито для публіки у 1852 р., коли Шевченко був у засланні.

² В одного з сучасних авторів читаємо: «...Сцена, яку влаштував за лаштунками Маріїнського театру — ридючи на Олдріджеві — Шевченко, викликала, не могла не викликати, відчуття незручності і в свідка цієї сцени, не кажучи вже про самого Олдріджа, і, звичайно ж, у нас із вами, читачів цих спогадів». Печальна сміховина Шевченкового злісного шанувальника. Він один знає, як мав себе правильно поводити Тарас Григорович у конкретній ситуації, яке саме конкретне почуття викликала його поведінка у великого негритянського артиста і, звичайно, він один знає, що саме мусимо відчувати всі ми — читачі спогадів... Згадується поетове: «І немає злому на всій землі безконечній веселого дому».

небольшие оперы, на нём также играют французские актеры». На час приїзду Шевченка в Москву Щепкін уже понад 20 років працював у Малому театрі, і можна припустити, що Тарас Григорович відвідав саме його. Тим більше, що просто так «зайти» в театр без протекції було дуже нелегко, принаймні, недешево. Власне, квитки перед спектаклем можна було купити лише у театральних баришників, але задорого. Пам'ятаймо, що державну монополію на театральну справу було відмінено майже через 40 років — у 1882-му — і тільки після цього в Москві почали офіційно виникати приватні театри в спеціальних театральних приміщеннях і ставитися клубні спектаклі. А в часи Шевченка, крім імператорських театрів, існували домашні театри, переважно з кріпосних, в приватних особняках багатих дворян. Із 103 врахованих у Росії міських театрів із кріпосними групами, понад 50 знаходилися саме в Москві. Крім того, деінде вже ставилися аматорські спектаклі в приватних будинках, у тому числі купецьких, що, до речі, заохочував тодішній московський губернатор Закревський. Але все це більше характерно для другої половини XIX століття. Відомо, що саме в домашньому аматорському спектаклі вперше вийшов на сцену Костянтин Станіславський.

Вірогідність потрапити в камерну атмосферу домашньої театральної вистави, на мій погляд, у Шевченка була значно нижчою, ніж із допомогою Щепкіна відвідати Малий театр. Правда, обидва припушення повністю зіщулюються від згадки про те, що на Великий піст, а Шевченко перебував у Москві якраз у цей час, спектаклі не йшли. У 1844 р. театри в Москві були закриті з 7 лютого по 2 квітня, а в 1845 р. останній спектакль у Великому театрі пройшов 27 лютого. Як свідчив журнал «Театральная летопись», на ньому було 1335 глядачів, біля театру стояли 110 карет і 45 інших екіпажів. З цього дня театри не працювали до 22 квітня. За свідченням сучасника, «с первой недели поста артисты... наслаждаются сладостным бездействием».

Це справді так, але правда і в тому, що на той час у театрах проходили концерти, передусім, вокальні й інструментальні, за участю інших виконавців, у тому числі гастролерів, про що неодноразово повідомляла газета «Московские ведомости». Наприклад, 10 лютого газета рекламувала виступ «г-на Омана (Найман)», називаючи його «одним из первых скрипачей Европы»: «Концерт его назначен в понедельник 14 февраля, в Большом театре». 29 березня газета повідомляла, що дирекція Імператорських театрів організовує «великий вокальний та інструментальний концерт і живі картини, поставлені декоратором Г. Серковим».

Не забудем й про так звані народні театри, що стали популярними в середині XIX століття. Вони давали вистави в трактирах, які скоріше нагадували балаганні видовища і були затребувані простонародними глядачами. Господар трактиру вгощав акторів, людей набивалося повний зал, і трактирщик торгував на славу.

У будь-якому разі Шепкін очевидно показав Шевченкові театр, у якому працював. Тим більше, що будинок Малого театру, зведений у 1821 р. (архітектори О. Бове і А. Елькінський), нещодавно, в 1838–1840-х рр. перебудував Костянтин Тон: були закладені арки цокольного поверху, фасад отримав другий ризоліт з портиком і став симетричним. А до того ж на початку 1840-х рр. площа біля Великого й Малого театрів була впорядкована, набула правильних прямокутних обрисів. Центром її став плац-парад для огляду військ.

«Почваниться перед московками під Новинським...»

В листі до Кухаренка в квітні 1854 року Тарас Григорович виявив неабияку обізнаність з Москвою, згадавши жартома про те, що в місті можна **«почваниться перед московками¹ під Новинським або на Трубе, або на Козихе. Та, правда, в Москві всюди єсть де пошеголять...»** (Виділено мною. — В. М.). Дуже цікава й насичена фраза, що раніше не піддавалася, так би мовити, москвознавчому аналізу. Більше того, в повному вигляді вона практично не цитувалася, частіше автори переказували Шевченкові рядки, позначаючи ті місця, де побував поет. Але за цими топонімічними знаками криється цікава інформація, відома Шевченкові. З'ясуємо!

Передусім, відзначимо, що згадані відомості про Москву Шевченко зміг отримати впродовж якихось двох тижнів перебування в Москві в лютому 1844 року та наприкінці березня—початку квітня 1845 року. Деякі дослідники навіть писали, що це неможливо зробити за такий короткий час. Але в березні 1858 року хворий і змучений в засланні поет за ті ж самі два тижні встиг побачити в Москві ще більше. Так що молодий і здоровий тридцятирічний Шевченко, жадібний до всього нового, ввібрав у себе дуже багато з тодішнього московського життя. Тим паче, що його супутниками були Боянський і Шепкін, які добре зна-

¹ З цієї поетової фрази слово «московка» в розумінні «жителька Москви» ввійшло до «Словника мови Шевченка».

ли місто. Від церкви Великого Вознесіння, біля якої мешкав Бодянський, рукою подати до Козихи і Новинського бульвару. Що ж до Труби (Трубної площі), то вона зовсім недалеко від Велико-го Спаського провулку, де знаходився будинок Шепкіна.

Втім, про все по порядку. Підновинськими гуляннями в Москві здавна називали великодні святкування, що проходили в районі нинішнього Новинського бульвару між Кудрінською площею і Проточним провулком, а то й досягали Смоленської площі.

Наскільки важливими були для міста Підновинські гуляння в часи перших приїздів Шевченка до Москви, свідчить «Изъяснение плана Москвы», видане на початку 40-х рр. XIX століття. В ньому читаємо: «Бульвары. **Новинское гулянье**. Никитский. Тверской...» (Виділено мною. — В. М.). Тобто, задовго до виникнення сучасної назви Новинського бульвару в свідомості москвичів він офіційно жив, як місце святкового гуляння. Ця пам'ять збереглася надовго. В путівнику «По Москве», виданому в 1917 р. говорилося: «До сих пор еще живо в народной речи выражение „под Новинское...“ На месте бывшего гулянья насадили бульвар, сохранивший название Новинский».

Насправді, майбутній бульвар називався тоді вулицею Новинський вал і разом з Кудрінською і Смоленською площами входив до Арбатської дільниці міста. Смоленська площа і Проточний провулок і тепер входять до району Арбат. Таким чином, територія Підновинських гулянь, як і Козихи, знаходилася на Арбаті: «Арбат оканчивается *Новинским* валом, и там на протяжении версты до Кудрина, в течение целой недели Масленицы и Святой Недели бывает любимое народное гулянье»¹.

Підновинські гуляння були започатковані ще за Катерини II. У книзі відомого москвознавця XIX століття Михайла Пиляева «Старая Москва» було вміщено репродукцію гравюри французя Делабарта «Народное гулянье под Новинском», що датована 1797 р., тобто наступним роком після смерті російської імператриці. На просторій площі зображено святково вдягнених людей різних соціальних прошарків, у тому числі в розкішних екіпажах. Йде жвава торгівля, зокрема, ласощами, пряниками, м'ятною жамкою, пастилою, що, кажуть, була сорока сортів. Торгівля горілкою традиційно позначена шатрами з ялинкою нагорі, відвідувачі Підновинських гулянь смакують також збитнем (гарячий напій із підпаленого меду з прянощами); граються діти, бігають собаки, працюють балагани, молодь зібралася біля каруселей і гойдалок,

¹ Путеводитель по Москве и указатель её достопримечательностей. Составлен редактором Ведомостей Московской городской полиции М. Захаровым. — Москва. В Типографии Ведом. Москов. городс. полиции, 1856. С. 116.

жінки демонструють наряди... Гуляння відбувалися на Святу неділю, а з 30-х рр. і на масницю (масляну, масляницю)¹ аж до 1862 р., коли їх, у зв'язку з улаштуванням Новинського бульвару, було частково переведено на Красну² площу, частково на Дівоче поле³.

Коли ж була Пасха в 1844 і 1845 рр., в які Шевченко відвідував Москву? Відповідь на це питання дасть змогу дізнатися, чи міг поет бувати на Підновинських гуляннях. Виявляється, що у 1844 р. Пасха випала на 26 березня, а 1845 р. — на 15 квітня, коли Шевченко був в Україні⁴. В першому випадку, як нам уже відомо, Шевченко був у Москві з 10 або 12 до 20 лютого, а в другому — з кінця березня до 2 квітня. В обидва приїзди Шевченко, таким чином, не потрапив на пасхальні Підновинські гуляння⁵, але перебував у Москві якраз у той час, коли їх уже чекали й про них велися розмови. Більше того, в лютому 1844 року Шевченко приїхав у Москву буквально через кілька днів після закінчення мас-

¹ Москвознавець С. М. Любецький писав: «Масленичное гулянье на Москве пролонжалось до тридцатых годов... наконец, перевели это гулянье под Новинское». Масниця впродовж багатьох сторіч зберігала характер народного гуляння, що супроводжувалося іграми, катаннями, їздою на конях. У зв'язку з цим у повісті «Музыкант» Шевченко називав її «бешеной масляницею».

² Слово «красный» в російській мові здавна означає «красивий», «прекрасний», тому не потребує перекладу в зв'язку з червоним кольором.

³ Літератор, перекладач і видавець творів Шевченка Іван Белоусов зазначав: «Перед тем, как народные гулянья стали устраиваться на Девичьем поле, они происходили в Подновинском — в то время там еще не было Новинского бульвара, а была площадь».

⁴ На щастя, збереглася зворушлива розповідь Шевченка в запису Григорія Честахівського про те, як його частували прості селяни в післяпасхальний день на Батьківщині:

«Це було якраз на великодніх святах у Яготині в 1844 р. Сиджу я, рису. Думав, що так якась скотина вештається, або свиня, або бузівок. Аж чую, щось позаду мене шамотить, та все ближче підходить. Я розслухав, що це людська похідь. І промовило: „Простіть мене, будьте ласка, прошу вас від широго серця, випийте чарочку“. Я оглянувся і бачу: стоїть з пляшечкою, й налило чарочку горілки, й частує мене. Та, видно, таке шире та добряче. Й само вже, видно, під чарочкою. Я випив, подякував. А воно дістає з кишені паски: „Ось, будьте ласка, зайжіть святим хлібом“. Та налило й другу. А тут вийшла з хати й жіночка в намітці й тож благає на обід. Я пішов, а людиці побачили та й посходились у хату чоловік з десяток. Я сів на покуті з чесним людом та й обідав. А потім мені поназносили і крашанок, і пасок, і всякої всячини. І кожне благає: „Будьте ласка, візьміть від мене“. А те собі, а те собі, і так, як у Божім раї. Пообідав я весело між тим чистим та ширим серцем простим нашим людом на третій день празника».

В «Додатках» до «Літопису життя і творчості Т. Г. Шевченка» В. Анісова і Є. Середи (1976), звідки взято цей текст, не звернуто увагу на те, що поет обмовився, бо на Великдень у 1844 р. він був у Петербурзі. Насправді йшлося про весну 1845 р., коли Шевченко намалював 17 квітня в Яготині селянське подвір'я.

⁵ В березні 1858 року Шевченко провів Пасху (23 березня) в Москві, проте в той день, судячи з усього, він не побував на Підновинських гуляннях.

ничних гулянь і ще міг застати нерозібраним святкове містечко на Новинському валу, почути розповіді про Підновинські гуляння. Уявімо собі, яку інформацію про них міг отримати Шевченко.

В книзі С. М. Любецького «Старина Москвы и русского народа в историческом отношении с бытовою жизнью русских» (1872) читаємо: «...Самое главное, шумное и людное гулянье с давних времён было **под Новинским**; прежде это гулянье было там не так вычурно обставлено, как в наше время: лишь с 1820 г. средину улицы обнесли перилами и начали строить там фигурные балаганы с цветными флагами и пёстрыми стенами... Урочище Новинское названо так потому, что близ него, в переулке, недалеко от Смоленского рынка, около Москва-реки, в старину находился монастырь, называемый **Н а в и н с к и м**, по имени храма во имя Иисуса Навина...»¹. Втім, Любецький наводив і іншу версію: «Нынешнее Новинское, будто бы было подгородною деревнею и называлось **Н о в и н а м и**; все приселки, близкие к городу, жалуемые за усердную службу царями, назывались Новью, Новинками и Новинами». До цього більш прозаїчного пояснення приєднуються сучасні москвознавці.

Михайло Щепкін із сім'єю не раз бував на Підновинських гуляннях і, може, саме він розповідав про них Шевченкові. Кажуть, що Олександр Грибоедов спостерігав за Підновинськими гуляннями з вікна свого будинку, що знаходився на розі Новинського валу і Дев'ятинського провулка (тепер — Новинський бульвар, 17). Підновинські гуляння відвідував Олександр Пушкін і Карл Брюллов, Микола Гоголь, Сергій Аксаков із сім'єю. Федора Достоевського, який народився в Москві, приводив на них його двоюрідний дід, професор Московського університету В. Котельницький.

Тут можна було водночас побачити молодих і старих, багатих і бідних, блазнів і жебраків, п'яних і дуже п'яних, можна було споглядати пишність нарядів і туман несмаку, словом, усю Москву в усій красі. Сучасники писали, що ніде в світі не було такого незвичайного, розмаїтого й оригінального видовища.

Євген Баратинський у поемі «Цыганка» залишив яскравий опис народних свят:

Неделя Светлая была
И под Новинское звала
Граждан московских.
Все бежало,

---

¹ Монастир знаходився на місці між сучасним Великим Дев'ятинським провулком і Новим Арбатом.

Все торопились: стар и млад,
Жильцы лачуг, жильцы палат,
Живою, смешанной толпою,
Туда, где, словно сам собою,
На краткий срок, в единый миг,
Блестящая пестрыми дворцами.
Шумя цветными флюгерами,
Средь града новый град возник:
Столица легкая безделья
И бесчиновного веселья,
Досуга русского кумир!
Там целый день разгульный пир!

Познайомимся і з прозовими спогадами очевидця, який розповідав про підновинські гуляння 40-х рр. XIX століття, коли в Москві бував Шевченко:

«Это гулянье живо выражает собою высокое торжество Великой недели, в продолжение которой все возрасты, все сословия, без различия чинов, все разряды кроткого, добродушного народа веселятся вместе с богатыми и вельможами, не мешая один другому. Утром, кругом гулянья, возят в каретах маленьких детей; между каретами пролетают стрелой молодые московские шеголи в дрожках, так сказать, показываясь в это время перед публикою, а около двух часов утра съезжается лучшее общество и ходит пешком по прекрасной широкой тропинке, огороженной перилами, отделяющими ее с одной стороны от экипажей, а с другой от балаганов, на которых шумят, смешат народ замысловатые паяцы и фокусники; около них толпятся тысячи людей, смеются над их шутками, удивляются их хитрости, зевают, глазают и скалят зубы по-праздничному.

Тут вы видите и непромокаемых и несгораемых; там один принимает яды, а в другого стреляют из 10 ружей, и он невредим; в одном балагане штукарь¹ показывает дьявольское наваждение на веревке, а в другом дают театральное представление собаки и зайцы...

Между тем наступает 4 часа; лучшее общество уезжает обедать, а в самое это время начинается вечернее гулянье. **Цепи экипажей несутся под Новинское**²; сперва купцы, немного позже

¹ Від слова «штука» — витівка, хитра видумка; штукарь — майстер на всякі штуки.

² В розпал гулянь подвійні ряди скіпажів розтягувалися на кілька верст не тільки вздовж Новинського, але й займали найближчі вулиці — Пречистенку, Арбатську, Нікітський бульвар.

дворянство, и уже экипажное гулянье продолжается до заката солнца. Молодые люди, как птички на жердочках, сидят на перилах, бурлят, критикуют, лорнируют хорошеньких москвитянок...»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Та це ж те, про що писав Шевченко — «почванитися перед московками!»

До речі, коротке спостереження молодого Шевченка було дуже точним ще й тому, що в Москві навіть під час Посту, коли поет і був у місті, по неділях проходили своєрідні «паради наречених», коли два-три десятки екіпажів і карет із купецькими доньками «на виданні» каталися на бульварах і набережних, а на тротуарах «чванились» юнаки, вибираючи собі наречену. Очевидець писав: «Этот выбор невест показался мне очень похожим на выбор молодых канареек в Охотном ряду; выбирай из сотни любую покрупнее или помельче, пожелтее или позеленее; а которая из них петь будет — Бог один весть».

«На Трубі, або на Козисі»

Сучасні москвознавці пишуть, що назва Труба пов'язана з трубою — водогін у кам'яній стіні Білого міста, довжиною близько 5 метрів, через який протікала річка Неглинна. Проте нещодавно вийшли в світ неопубліковані раніше праці москвознавця Забеліна, в яких я знайшов таке твердження: «Трубою издавна назывался устроенный ещё в земляном валу деревянный проход для потока реки Неглинной». Тобто, назва ця набагато старіша. В 1817 р. річку помістили в підземний колектор, який також називали трубою, після чого утворилася площа, що отримала назву Трубної (тепер — між Цветним і Рождественським бульварами та Неглинною вулицею). Тодішня неофіційна назва цієї площі в народі — Труба, про що, виявляється, знав Шевченко. Відомо йому було й про те, що на Трубній площі проходили народні гуляння, зокрема, там особливо широко традиційно відзначали 1 серпня «Перший Спас», присвячений Спасителю Ісусу Христу. Газета «Московские ведомости» розповідала про це так: «Вы увидите балаганы, качели, коньки и душу всякого простонародного гулянья — белый шатер „под елкой“. Вокруг него и вблизи продают разное постное съестное², а преимущественно новые соты, которыми в

¹ Москва в очерках 40-х годов XIX века. — П. Вистенгоф. Очерки московской жизни. — М., 2004. С. 44–45.

² З 1 серпня починався Успенський піст.

этот день народ лакомится со свежими земляными огурцами. Публика, принимающая деятельное участие в весельях этого гулянья, состоит из низшего разряда москвичей и временных пришельцев в Москву, как-то плотников и тому подобного народа. Фабричных вы мало встретите на этом гулянье, происходящем в центре города: они преимущественно участвуют в гуляньях, бывающих на краю Москвы, близ фабрик.

По случаю крестного хода из Успенского собора на Москву-реку в этот день не работают. Ни утром, ни около вечерен не увидите вы вблизи этого гулянья даже среднего разряда москвичей. Отчего же это? Оттого, что в этот день нет храмового праздника в ближайших к Трубной площади монастырях и церквах».

На початку 1840-х рр., якраз тоді, коли Шевченко вперше прийжджав у Москву, на Трубній вулиці діяв своєрідний клуб інтелектуалів, в основному, професорів Московського університету. Вони згуртувалися навколо молодого професора Тимофія Грановського, який читав лекції з історії середніх віків, в основі своїй спрямовані проти кріпосного права в Росії. Микола Чернишевський писав: «Все, что было в Москве благороднейшего между людьми молодого поколения, соединилось вокруг него». У Грановського, який жив на Трубній вулиці (будинок № 32, а потім — № 37), збиралися Олександр Герцен, Микола Огарьов, Сергій Соловйов, Федір Буслаєв, Василь Боткін... Шанованим гостем завжди був і Михайло Щепкін, який жив по-сусідству, на протилежному боці Цветного бульвару. Будь у нього більше часу, Михайло Семенович неодмінно привів би сюди Тараса Григоровича.

Між Цветним бульваром і Трубною вулицею (до ХХ століття «Драчихою») в старому кам'яному триповерховому будинку знаходився трактир «Крим», що виходив на Трубну площу. Володимир Гіляровський писав у нарисі «На Трубе»: «...Перед ним всегда стояли тройки, лихачи и парные „голубчики“¹ по зимам, а в дождливое время часть Трубной площади представляла собой непроезное болото, вода заливала Неглинный проезд...» В «Криму» збиралися грабіжники, злодії та шулери, відбувалися дикі оргії, цілодобово йшли картярські змагання². Разом з тим, якраз за часів Шевченка на Трубну площу перевели з Охотного ряду торговців птахами та дрібними тваринами, а з Театральної

¹ Різновидність візників. «Лихачі» возили, як правило, вигідних клієнтів. «Голубчики», вірогідно, пішло від типового окрику на коней: «голубчики!»

² Пізніше на цьому місці знаходився трактир «Ад», у якому розроблявся план першого замаху на царя Олександра II (квітень 1866 р.).

площі — квітами та саджанцями. Сім'я студента Чехова жила на Трубній вулиці, через чотири десятиліття після Шевченка. Цей район став місцем дії кількох оповідань молодого А. Чехова, зокрема, «В Москве на Трубной площади»¹:

«Небольшая площадь близ Рождественского монастыря, которую называют Трубной, или просто Трубой, по воскресеньям на ней бывает торг. Копюшатся, как раки в решете, сотни тулупов, бекеш, меховых картузов, цилиндров. Слышно разногласное пение птиц, напоминающее весну... На возах не сено, не капуста, не бобы, а щеглы, чижи, красавки, жаворонки, чёрные и серые дрозды, синицы, снегири... Труба, этот небольшой кусочек Москвы, где животных любят так нежно и где их так мучат, живёт своей маленькой жизнью...»

Цікаво, що **перший пам'ятник Шевченкові в Москві (не зберігся) було встановлено восени 1918 р. на Трубній площі на початку Рождественського бульвару**. Може, бралось до уваги, що поет найдовше жив у Москві в березні 1858 року недалеко звідси — у Воротниковському провулку, який, як і Трубна площа, входив до Сретенської дільниці міста? Поет сидів у простому селянському одязі, в чоботях, спершись на коліна руками і схиливши голову в глибокій задумі.

Ще один момент хотілося б особливо наголосити. Поняття «Труба» ввійшло в сучасний лінгвоенциклопедичний словник Володимира Єлістратова: «Труба. Трубная площадь и Трубный рынок в Москве (А. Чехов, В. Гиляровский, И. Шмелёв и др.)»². Як бачимо, перше підтвердження у відомих авторів Єлістратов бере, починаючи з Чехова. Та ми вже знаємо, що Шевченко спеціально вжив термін «Труба» за кілька десятиліть до нього, тоді, коли, скажімо, Івана Шмельова ще й на світі не було. Виходить, що **сучасним російським ученим слід уважніше ставитися до москвознавчих термінів українського поета**. В тому числі й до вживання Шевченком поняття «Козиха», яке, до речі, взагалі непояснено відсутнє у Єлістратова. Слово «Козиха» ввійшло до «Словника мови Шевченка», як «назва місцевості», але, на жаль, цього не удостоїлося слово «Труба», яке Шевченко також вжив у розумінні назви місцевості Москви. В словнику вказано, що «Козиха» вживається у Шевченка один раз, а насправді — двічі.

На самому кінці XVIII століття Козихою стала називатися місцевість у районі сучасних Великої Бронної вулиці та Єрмо-

¹ Вперше оповідання було опубліковано в 1883 р. під назвою «В Москве на Трубе», що повністю збігається з назвою, значно раніше вжитою Шевченком.

² В. С. Елистратов. Язык старой Москвы. Лингвоэнциклопедический словарь. — М., 2004. С. 615.

лаєвського провулка, де в XIV столітті знаходилося урочище Козине болото¹, а в XVI—XVII столітті — Патріарша слобода з тією ж назвою. З Козиноного болота витікав струмок Чорторий. До нашого часу зберігся єдиний свідок колись численних тут озер і ставків — Патріарший став. Своє походження він веде від ставків, улаштованих в 1683—1684 рр. патріархом Іоакимом на Козиному болоті, в Патріаршій слободі. Історик Москви XIX століття С. М. Любецький писав: «...На месте нынешней Козихи, близ патриаршего пруда, был К о з и й д в о р. С этих коз собирали шерсть к царскому двору; этим местом владели и патриархи; к Козьему двору были приписаны большие слободы». Вже в ті часи Козине болото межувало з ареалом Арбату. Всередині XIX століття Великий і Малий Козихинські провулки, які існують і тепер, разом з усією Козихою входили до Арбатської дільниці міста. Саме тоді болото окультурили, про що московський поліцеймейстер доповідав: «Вместо болота, существовавшего на месте, называемом Патриаршие пруды, теперь виден чистый пруд, обсаженный деревьями и обведенный дорожками». Якраз у рік приїзду Шевченка в Москву, в 1858-му поет Петро Вяземський писав у вірші «Очерки Москвы»:

В тебе и новый мир и древний,
В тебе пасут свои стада
Патриархальные деревни
У Патриаршего пруда.

Справді, за Шевченкових часів домашні тварини в тутешніх провулках розгулювали вільно.

На той час, коли Шевченко бував у Москві, Козиха стала місцем проживання студентства, в основному бідного, бо в її провулках здавалися дешеві кімнати. Кажуть, що на Козисі не було жодної квартири, в якій не проживали б студенти. Для них цей район був по-своєму престижним, як писав один журналіст, молоді люди вважали, що «селитися поза студентським табором порядному студенту соромно». Можна сказати, що Козиха виражала саму ідею веселого й незалежного студентства, про неї навіть було складено пісню, що стала своєрідним студентським гімном:

Есть в столице Москве
Один шумный квартал —

¹ Цікаво, що в 1846 р. Шевченко поселився в Києві на так званому Козиному болоті біля Хрещатика. Ця назва була йому на той час уже знайома по московській Козисі.

Он Козихою там прозывается!
От зари до зари,
Лишь зажгут фонари,
Вереницей студенты шатаются.

Московский старожил М. Богословский згадував: «Масса студенчества, в особенности приезжего в столицу из провинции, ютилась по комнатам, нанимаемым у промышленявших сдачею таких комнат квартирных хозяек¹ в местности Патриаршего пруда, Большой и Малой Бронной, Большого и Малого Козихинских переулков между Спиридоновкой и Тверской. Местность эта носила тогда название Латинского квартала в подражание парижскому кварталу, где сосредоточены высшие учебные заведения... По вечерам и до поздней ночи эти улицы оглашались весёлыми студенческими песнями загулявшего юношества, возвращавшегося из пивных и приспособленных к студенческим потребностям небольших ресторанчиков...» Між іншим, Шевченко ще раз згадає Козиху в щоденниковому запису від 12 липня 1857 року в зв'язку з тим, що служиві люди привозили в Новопетровське укріплення «модные нежные романсы, захваченные ими в салонах на К о з и х е...»

«Шевченко для мене не чужий»

Ми не знаємо, де мешкав Шевченко під час його приїздів до Москви в 1844 і 1845 рр. Можливо, його відразу забрав до себе Щепкін, або він зупинився у Бодяньського, проте не виключено, що поет міг поселитися в особняку Репніних² (не зберігся) в районі Козихи на Спиридоновській вулиці (тепер — вулиця Спиридонівка, між Малою Нікітською і Садово-Кудрінською вулицями). Назву отримала від церкви Спиридона, єпископа Тримифунтського, на Козиному болоті, відомої з 1627 р. (розібрана в 1930 р.). Тоді Спиридоновська вулиця входила до Арбатської дільниці Москви й була «пан-

¹ Наприкінці 1848 р. Бодяньський писав Кулішу: «Та воно ж і не дорожче губернії жити у нас. Можна за 400 рублів на бумажки мати 2–3 кімнати хороши і просторні, і недалеко од середини города». Йшлося, очевидно, про річну суму за квартиру. За деякими даними, дешеві, але доволі просторі студентські кімнати коштували 7–12 карбованців на місяць, за 25 карбованців можна було зняти квартиру з 3–4 кімнат з кухнею в центрі міста.

² В цей час сім'я Репніних, з якою Шевченко недавно познайомився, жила в Яготині, але в особняку залишалася прислуга.

ською» вулицею. До речі, вона знаходиться поруч із провулком, де жив Бодяньський.

Чи ж могли Репніні зробити такий жест? Як відомо, в Яготині, де в 1843 р. Шевченко познайомився з ними, поет був оточений широко і дружньою увагою. Варвара Репніна писала тоді своєму духовникові Шарлю Ейнару, що в сім'ї всі його любили¹. Новий, 1844 рік, Тарас Григорович зустрічав у цій гостинній родині, і на початку 1848 р. в листі в Орську фортецю нагадувала: «...Я никогда не забуду, как папенька накануне нового года... открыл Вам объятия свои и как Вы сыновно припали на грудь его!»

Микола Григорович Репнін-Волконський (1778–1845), був сином князя Григорія Волконського, мати ж його — донька фельдмаршала князя Миколи Васильовича Репніна. Пік його блискучої військової кар'єри припав на війни з Наполеоном; він став прототипом Льву Толстому для образу Андрія Болконського. У 1813–1814 рр. управляв Саксонією з титулом віцекороля, з 1816 по 1834 р. був воєнним генерал-губернатором Малоросії. Відомий як людина ліберальних поглядів і покровитель театру. Він залишився задоволений Шевченковими копіями з його портрета роботи швейцарського художника Й. Горнунга, і запросив Тараса Григоровича погостювати.

Перебуваючи в Яготині, Шевченко написав поему «Тризна», присвятивши її дочці Репніна:

*«На память 9-го ноября 1843 года
княжне Варваре Николаевне Репниной*

Посвящение

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать;
И дар Господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать.

.....

Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил».

Саме про цю поетичну присвяту Репніна писала: «...Я прочитала; чиста і солодка радість сповнила моє серце. І якби мені спало на думку виявити свої почуття, я кинулась би йому на

¹ Навіть через чотири десятиліття Варвара Репніна підтверджувала: «Шевченко был у нас всеми любим».

шию. Та я сказала собі: треба подумати, щоб виграти час, я вдруге перечитала вірші, потім підхопилась з місця; він (Шевченко. — В. М.) в цей час ходив по кімнаті, — я сказала йому: „Дайте мені свій лоб“, — і поцілувала його чистим поцілунком... Наступного дня я розповіла мамі все, крім поцілунка»¹. (До речі, мати Репніної допомагала доньці в клопотах про призначення Шевченка вчителем малювання в Київському університеті). На клопотання Репніних міністр народної освіти Сергій Уваров 21 лютого 1847 року призначив Шевченка вчителем малювання. Цей документ одержано в Києві 2 березня, але оскільки поета тоді в місті не було, він довідався про нову посаду тільки в день свого арешту — 5 квітня 1847 року. В листі до Варвари Репніної з Орської фортеці 24 жовтня 1847 року Шевченко писав: «По ходатайству вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определён в Киевский университет, и в тот самый день, когда пришло определение, меня арестовали и отвезли в Петербург... и я был уже не учитель Киевского университета, а рядовой солдат Оренбургского линейного гарнизона!» Так і повернулася круто й невідворотно поетова доля...

Про свої враження від читання Шевченком поеми «Слепая» в жовтні 1843 р. в маєтку Репніних Варвара Миколаївна розповідала в таких виразах: «О, якби я могла передати вам все, що пережила я під час цього читання! Які почуття, які думки, яка краса, яка чарівність і який біль! Моє обличчя все було мокре від сліз, і це було щастям, бо я змушена була б кричати, якби моє хвилювання не знайшло собі цього виходу; я почувала нестерпний біль в грудях».

Варвара Репніна широко захоплювалася поетом, у розмові з матір'ю заявила, «що Шевченко для мене не чужий, що я люблю його і цілком вірю йому». Вона писала Ейнару, що ім'я Шевченка «належить до мого зоряного неба», називала його «геніальним поетом» і в листі зробила першу спробу коротко намалювати його біографію². Всі ці одкровення зроблені наприкінці січня 1844 року, тобто невдовзі після від'їзду Шевченка з Яготина 10 січня³ і незадовго до його прибуття в Москву. 2 лю-

¹ Спогади про Шевченка. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. С. 128.

На жаль, у 1982 р. при виданні «Спогалів про Тараса Шевченка», спогади Варвари Репніної були вилучені.

² Через кілька десятиліть Варвара Репніна також зізналася: «Присутствие поэта в нашем доме одушевляло меня и, не имея дара выражаться стихами, я выливая свои мысли прозой...»

³ Варвара Репніна писала: «Нарешті, настав день і час його від'їзду. Я з слізьми кинулася йому на шию, перехрестила йому лоб, і він вибіг з кімнати».

того 1844 року Рєпніна захоплено й патетично зверталася в листі до самого Шевченка: «Сестра моя, умирая, произнесла трижды слова: „Выше, выше, выше!“ О, возьмите себе девизом эти таинственные слова; я вам их приношу в дар как избранному брату души моей. Выше душою, выше гением, выше сердцем. Вот цели, которые вы должны достичь... Пойте, пойте, выше, выше, выше!» Майже водночас з приїздом Шевченка в Москву Варвара Рєпніна почала писати роман про нього. В цьому творі є характеристика поета, виведеного під іменем Березовського: «Он был из малого числа избранных, которые, будучи багато одарёны провидением, не имеют нужды принадлежать ни к какому сословию общества и бывают приняты всеми с особенным вниманием... Он стихами своими побеждал всех... Он одарён был больше чем талантом, ему дан был гений».

Закохана в поета і його вірші, Варвара Рєпніна могла спонукати батьків, щоб вони запропонували Шевченкові зупинитися в особняку Рєпніних, але стверджувати це напевне не станемо.

«По закарлючистих улицах московских»

Той, хто бував у районі Підновинських гулянь, просто не міг оминати Арбат і ближні провулки. Через Арбат йшла дорога на гуляння. Або згадаймо, як бунінський герой із оповідання «Казимир Станиславович», приїхавши з Києва, довго блукав по арбатських провулках і неминуче виходив на Новинський бульвар. Від нього до Арбату так само близько, як і в листі Шевченка від згадки про гуляння до слів про те, що він **«пішов собі знову блукать по закарлючистих¹ улицах московских аж до самого вечера»** (Виділено мною. — В. М.). Шевченко, безперечно, бував у тих провулках, які прилягали до церкви Великого Вознесіння — Столовому, Скатертному, Хлібному, Медвежому, Малому Ржевському та ін., тобто в районі, де жив Осип Бодяньський. Проте «закарлючистими» він міг назвати, скоріше за все, арбатські провулки від Арбатської вулиці в бік Прецистенки — Малий і Великий Афанасьєвські, Сивцев Вражек, Староколюшенний та інші провулки. У творах Шевченка, його листах і щоденнику жодного разу не згадується Арбат, але поет залишив нам свідчення про те, як він блукав староарбатськими провулками.

¹ У «Словнику мови Шевченка» це слово зареєстровано в цитованому нами контексті.

У центрі Москви, а Шевченко гуляв саме тут, немає нічого «закарлючистішого», і тут абсолютно не діє сентенція з Євангелія від Луки про те, що кривизна випрямиться. Даремно новачок намагатиметься пройти «прямо». Якраз «прямо» ніяк не вийде. Скажімо, Тарас Григорович міг направлятися на Прецистенку, а потрапити на Гоголівський бульвар. Або повернути в Кривий (тепер —Кривоарбатський) провулок і вийти через кілька хвилин на той самий Арбат, у двох сотнях кроків від відправної точки. Таки Кривий!

До речі, відомий москвознавець Володимир Гілярівський писав в одній з своїх публікацій:

«И возит извозчик седока, и оба ругают московские переулки.

Селок проезжий, и извозчик, старик, тоже недавно в Москве.

— Да тебе сказано в Кривой переулок!

— Да они все тут кривые! — оправдывается извозчик...

И действительно, сколько кривых переулков в Москве!»

Справді, Кривоарбатський провулок, який отримав таку назву в другій половині XIX століття, раніше називався просто Кривий, а був ще Кривий провулок на Якиманці та на Варварці недалеко від Кремля¹.

Отож, тепер знатимемо, що Тарас Шевченко написав про «закарлючисту» кривизну московських провулків ще тоді, коли Гілярівський був немовлям.

Відсутні безпосередні документальні свідчення про те, що Тарас Шевченко, блукаючи по кривих московських вулицях, був якраз і на Арбатській вулиці (нинішній Арбат), але вірогідність цього дуже велика. Так чи так, а ми не можемо не згадати коротко про історію одного з будинків на цій вулиці, бо він нині належить нашій державі, й у ньому знаходиться Культурний центр України в Москві — духовний наступник Шевченкової присутності в місті.

Будівництво первісної двоповерхової споруди на червоній лінії Арбатської вулиці, тобто лінії забудови, датується 1800—1812 рр. З цього часу йде відлік історії нинішнього будинку № 9, який вже перейшов двоохотрічний рубіж. Зведення нових житлових і нежилых будівель, розширення їх у глибину земельної ділянки збігається в часі з народженням та дитинством Тараса Шевченка

---

¹ Лабіринт московських вулиць, провулків і глухих кутів, що мали однакову назву і збивали з пантелику людсь, які погано знали Москву, відобразився у вуличному фольклорі в такій жартівливо-пуганій адресі: «За Яузой на Арбате, на Воронцовом поле, близи Вшивой горки на Петровке, не доходя Покровки...» і т. д., тобто ніде.

(1813–1824). Щепкін, який приїхав у Москву в 1823 році, мав змогу бачити це будівництво. В Центральному архіві науково-технічної документації м. Москви мені пощастило знайти унікальні документи, які дають можливість розповісти про цей давній період забудови й упорядкування земельної ділянки, що належала тоді «надвірній радниці»¹ Варварі Афанасіївні Мальшиной. Цій енергійній і діяльній росіянці ми завдячуємо цивілізованним освоєнням райського куточку старовинного Арбату.

Земельна ділянка Мальшиної простягалася від Арбатської вулиці (так називалася тоді вулиця Арбат) до району нинішнього Малего Афанасьєвського провулку, де межувала з домоволодіннями надвірної радниці Попової, мішанина² Івана Лазарева і якоїсь Зімбулатової. З боку нинішнього Великого Афанасьєвського провулка до Варвари Мальшиної прилягала тоді земельна ділянка графа Шереметєва (!)³. З боку нинішньої Арбатської площі й Гоголівського бульвару розміщувалося домоволодіння купця Сабурова. Між іншим, сусіди Мальшиної ніби спеціально підібрані для того аби продемонструвати нащадкам, що вже в першій чверті ХІХ століття Арбатська вулиця була різномірною за становою належністю домовласників — дворянин з титулом графа, надвірні радники, купець, мішанин.

Документи свідчать, що в наполеонівській пожежі 1812 р. на згаданій ділянці згоріли двоповерховий будинок на місці нинішнього будинку № 9 і будівлі в глибині двору. Незначна частина їх була відбудована чи відремонтована вже до літа 1813 р. Проте роботи не припинялися, а у вересні 1818 р. розпочалася серйозна добудова й перебудова основного будинку та інших будівель. Влітку 1822 р. були вже зведені, але ще не оздоблені триповерховий цегляний жилий будинок і два двоповерхових жилих будинки. Повністю були готові цегляні однопверховий жилий і нежилий будинки в глибині двору. Ще через пару років основний будинок на Арбатській вулиці, що був повернутий порталом⁴ до нинішнього Великого Афанасьєвського провулка, ймену вався в документах чотиріповерховим,

¹ Так Варвара Мальшина названа в документі. Очевидно, мова йде про те, що вона була дружиною надвірного радника, який, скоріше за все, помер. У Росії надвірний радник — це громадянський чин VII класу. Особи, які його мали, частіше за все обіймали посади столоначальників, тобто найнижчої структурної частини державних центральних і місцевих закладів.

² Як правило, ремісники, дрібні торговці й домовласники. До 1863 р. могли підлягати тілесним покаранням.

³ Цікаво, що невелика частина володіння, на якому знаходився сусідній будинок № 11, аж до середини ХІХ століття належала шереметєвським селянам.

⁴ Архітектурно оформлений вхід до будинку.

а двоповерховий — триповерховим, але, судячи з усього, в них об'їдали підвали, зробивши їх жилими. До того ж третій поверх був надбудованим мезоніном.

Завершивши будівництво, Варвара Мальшина у 1826 р. добилася ще й звільнення свого домашнього вогнища від постою в ньому солдатів і офіцерів. До речі, домовласники платили за це чималі гроші, зате мали право гордо написати на воротах чи навіть вирізати на камені: «Звільнений від постою».

Наступна зустріч з Варварою Мальшиною, яку дають змогу архівні документи, датується початком 1838 р. Виявляється, що ділова й, мабуть, вродлива жінка вже мала інше прізвище! В «Плане и фасаде, выданном от комиссии для строений в Москве, 1838 года, генваря 26 дня» засвідчено, що земельна ділянка № 599 (цей номер залишиться за нею й надалі) по вулиці Арбатській Пречистенської частини 5 кварталу належить «коллежской советнице Варваре Афанасьевне Крекшиной, бывшей Мальшиной». Таким чином, з новим чоловіком Варвара Афанасівна виросла на один чин, бо в Росії колежський радник був громадянським чином 6-го класу й міг займати середні керівні посади (начальник відділення, діловод у центральних закладах).

На плані, який зберігся в архіві, бачимо той же основний будинок з мезоніном, повернутий фасадом на захід. Праворуч від входу й ліворуч в задній частині будинку були добудовані два затишних ганки. В дальньому кутку двора (з боку нинішнього Малого Афанасьєвського провулка), як і раніше, розмішалася нежила будівля, скоріше за все, сарай. Неподалік, перпендикулярно до нього — дерев'яна одноповерхова будівля, очевидно, для прислуги.

Звертає на себе увагу те, що будинок первісно будувався цегляним, що було тоді рідкістю в Москві, але всіляко підтримувалося місцевою владою. Існували навіть «Правила для неодмінного виконання», затверджені в 30-х рр. ХІХ століття, в яких зокрема зазначалося: «Крыльца в больших домах должны быть каменные и галереи не дозволяются иначе, как каменные...» В «Правилах» передбачалося осадження нового будинку: «Каменное строение... вновь оконченное в одно лето, не дозволяют штукатурить ни внутри, ни снаружи тем же годом». Вони містили й протипожежні вимоги: «Деревянные этажи на каменных этажах не должны обшиваться тесом, а должны быть штукатурены...» І ще одна — естетична настанова: «Окраска крыш должна быть... красной или зеленой краской». Який же чудовий вигляд мали такі будинки з висоти пташиного польоту!

В архіві я знайшов документи про земельну ділянку № 599 й забудову на ній, датовані серпнем 1857 року:

«Описание существующих строений. Под №1, каменное 4-х этажное жилое. № 2, каменное 3-х этажное жилое. № 3, каменное 2-х этажное жилое, с подвалом. № 4, каменное 2-х этажное с антресолями жилое. № 5, каменное 2-х этажное, нижний этаж нежилой, а верхний жилой. № 6, каменный портал¹. № 7, каменное одноэтажное нежилое. Под № 8, каменное одноэтажное жилое. № 9, каменный вход в подвал. №10, деревянное двухэтажное нежилое. № 11, деревянное одноэтажное нежилое. № 12 деревянное одноэтажное в каменных столбах нежилое.

Кровля на сих строениях крыты железом. № 13, деревянное одноэтажное нежилое. Кровля крыта тесом.

В строении № 4 и 5, по фасаду показанные окна под литерами: а, б, в, г, д, е, и, ж, фальшивые».

Знаменний момент! На кресленні будинку, що знаходився на нинішньому місці Культурного центру України в Москві, глуха стіна на Арбатській вулицю декорована фальшивими вікнами. Цього вже настійно вимагала естетика вулиці, що давно об'єднала навколо себе будинки, повернувши їх обличчям до себе.

Згадані документи дозволяли побудувати дерев'яну одноповерхову нежилу будівлю з покриттям даху залізом і наказували відремонтувати будівлі під № 1, 2, 3, 4 і 13. Крім того, було велено побудувати цегляні брандмауери. Взагалі вражає ґрунтовність і капітальність забудови ділянки № 599, що в більшості своїй містила кам'яниці з залізними дахами, до того ж вони весь час удосконалювалися.

Фактично ми зафіксували стан забудови землеволодіння № 599 на той час, коли Шевченко востаннє бував у Москві, тобто на початку другої половини ХІХ століття. Варвара Крекшина, якій перевалило далеко за 70 років, уже генерал-майорша, мала власний будинок на Тверському бульварі. Земельна ділянка № 599 належала тоді знову жінці — штабс-ротмістрші Пуколовій Єлизаветі Дмитрівні².

¹ Вхід у будинок, як і раніше, залишався з цього боку.

² В 1872–1873 рр. в західній частині двору по червоній лінії Арбату за проектом архітектора Д. Гушина було побудовано окремі триповерховий будинок, а земельна ділянка отримала новий номер — 636-й і позначалася в документах за 636/599. Тоді на ній знаходилося п'ять житлових цегляних будинків і дві службові, також цегляні, будівлі. З цього часу домовласником був спадковий дворянин Олександр Іванович Ромейко. Після його смерті в 1916 р. земельна ділянка до Жовтневої революції знаходилася під рукою його дружини Олени Миколаївни Ромейко.

У Щепкіна в Спаському провулку

У 30–40-х рр. ХІХ століття Михайло Щепкін жив у Сретенській дільниці міста по Великому Спаському провулку, названому на честь церкви Спаса Преображення на Песках. Сам Щепкін одного разу так назвав свою адресу: «Большой Спасский переулок, во дворе церкви Спаса на Песках»¹. Дореволюційний дослідник історії московських церков М. Олександровський писав, що Щепкін спочатку навіть жив «у будиночках причету», тобто служителів культу. Він був страшенно радий, коли в 1830 р. вдалося нарешті купити власний дім. У найменуванні адреси з гордістю підкреслював це: «Адрес ко мне: в Москве, в Большом Каретном ряду, в приходе Спаса, что на Песках, в собственном доме». Поріг цього дому переступав Олександр Пушкін, у ньому Щепкін познайомився з Миколою Гоголем. Але радість не була повною, а з часом і зовсім затьмарилася тим, що борги, взяті для купівлі будинку, не вдалося виплатити. Через 17 років його довелося продати, і Щепкін із гіркотою повідомляв Гоголя: «Я продал дом, расплатился с долгами, и у меня остаются за уплатою и с наёмом годовой квартиры 1500 р. — вот всё мое состояние!»².

Досить глянути на карту Москви, щоб зрозуміти, що, буваючи в Щепкіна у Великому Спаському провулку, Тарас Григорович уже тоді познайомився з Садовим кільцем, принаймні, на відрізу Садово-Каретної, Садово-Самотечної, Садово-Сухаревської вулиць, з районом Сухаревки і Трубної площі, Цветного бульвару, який виник у 1830 р..

Невістка артиста Олександра Щепкіна (Станкевич) згадувала: «Михаил Семёнович жил в то время в собственном доме, в

¹ Церква Спаса на Песках знаходилася у Великому Спасопісковському провулку в дворі будинку № 12, недалеко від нинішнього № 16, де жив Щепкін. Будинок не зберігся. Тепер — це Великий Каретний провулок. Церква відома за документами з 1621 р., проте існувала ще до царів Романових, бо одержувала ругу, тобто річне утримання попа та причету від приходу. Була дерев'яною, а в другій половині ХVІІ століття почалося будівництво кам'яниці. В «Путеводителе по Москве» відзначалася особливо, як гідна уваги: «Стрелецкая пятиглавая церковь Спаса Преображения на Песках, построение которой относится к концу ХVІІ века». З 1727 р. в церкві знаходилися вівтарі святого Миколая та Бориса і Гліба, а з 1774 р. — вівтар Трьох Святителів. Стіни були прикрашені ліпниною ХVІІІ століття. Церкву знесено в 1934 р., на її місці зведено школу. В 1980–1990 рр. тут знаходилося Міністерство юстиції РСФРР, а з 2000 р. будинок передано Мосметробуду.

² Михайл Семёнович Щепкин: Жизнь и творчество. В 2-х томах. — М.: Искусство, 1984. Т. 1. С. 192.

В першому томі опубліковано: «Записки актёра Щепкина»; його переписка; розповіді Михайла Щепкіна в обробці сучасників.

Далі цитати з тому наводяться без посилань.

Спасском переулке, на Садовой, недалеко от Цветного бульвара... Михаил Семёнович решился признаться денег и купить этот дом ещё в 1830 г. и жил в нём до конца 40-х гг. При доме был большой сад с фруктовыми деревьями, с клумбами для цветов около небольшой террасы, на которую выходила дверь из гостиной дома. В доме и в жизни семьи Михаила Семёновича сохранился тот быт, к которому он привык исстари в провинции, когда жил в Курской и Полтавской губернии».

Доречно нагадати, що з приїздом у Москву за два десятиліття до знайомства з Шевченком артист спочатку поселився в тихій патріархальній частині міста — в Замоскворіччі, населеному в основному міщанами й купцями. Життя тут текло спокійно, замкнено в сімейному побуті. В довгих провулках не було жвавого руху і рідко коли гриміла по мостовій карета, на яку майже завжди висовувалися з вікон... Шепкін винайняв чималий будинок у купця Аралова поруч із церквою Миколи Чудотворця (Різдва Богородиці)¹ в «Якимской части по Кисельному переулку»². Благо Якиманка не вважалася центром, і ціни були помірними, разом з тим, якщо вийти з великого двору, то перед очима відкривалася велична й мальовнича панорама Кремля³.

Цікаво, що майже поруч із першим помешканням Шепкіна знаходився двоповерховий будинок диякона Никифора Максимова, відданий внайми колезькому секретареві Миколі Федоровичу Островському. Якраз у рік приїзду Шепкіна в Москву — в 1823-му — у Миколи Островського народився син — майбутній видатний драматург Олександр Миколайович Островський, який заклав основи національного репертуару російського театру. Через три десятиліття Островський стане основним драматургом Малого театру, в якому Шепкін тоді був першим актором, за Малим театром, як відомо, згодом закріпилася назва «Дім Шепкіна».

До Шепкіна переїхали старші доньки Фекла й Олександра, вони швидко подружилися з донькою господаря будинку. Пізніше купець Аралов розорився, будинок пішов на сплату бор-

---

¹ Церква Різдва Богородиці відома з 1625 р., а вівтар Святого Миколая — з 1680 р. Дзвіниця побудована в 1769 р. Церкву закрито в 1933 р, знову відкрито 1992 р.

² Якиманська дільниця міста — тепер район Якиманка Центрального адміністративного округу Москви; Кисельний провулок — нині 2-й Хвостов провулок.

³ В цьому районі міста — на Якиманці — Шепкін винаймав згодом ще два будинки. Один із них (Перший Голутвинський провулок, 10) зберігся донині. Він цікавий тим, що після переселення Шепкіна цей будинок купив у купця Гірякова більш успішний купець Михайло Рябушинський, засновник відомої в Росії династії промисловців.

гів, а Тетяна Аралова, коли Шепкін переїжджав на нове місце, з благословення батьків назавжди ввійшла в сім'ю Михайла Семеновича, вчилася разом з його доньками, допомагала по господарству, «з замечательным терпением и добротой ухаживала за больными... Многие из членов семьи Михайла Семёновича жили и умерли на руках её». Коли захворів старший син Шепкіна Дмитро Михайлович, і лікарі порадили йому лікування за кордоном, Тетяна Аралова поїхала з ним, і він справді помер у неї на руках. Усі в домі її любили і не уявляли життя без неї.

Домашній побут Шепкіних визначала велика й дружна сім'я, в ній, до речі, завжди жили люди, яким артист допомагав. Цікаві спогади про це залишила актриса Олександра Шуберт:

«В его дом я попала еще девочкой лет семи-восьми, в конце 30-х гг. и постоянно гостила в его семье. Из детских воспоминаний осталось у меня: его собственный дом у Спаса на Песках на Садовой, с большим двором и садом; огромная семья, состоявшая из старушки матери, жены, семерых детей, трех сестер (одна из них вдова с взрослой дочерью) и брата, недавно умершего. Кроме родни, у него жили: вдова актера Барсова¹, которому Шепкин считал себя обязанным своей сценической карьерой, — пять человек детей Барсова², бедная девица

---

¹ Йшлося про одного з власників театру в Курську, в якому вперше виступав Шепкін, артиста Петра Єгоровича Барсова, який помер у 1823 р. Невістка Шепкіна, Олександра Володимирівна згадувала: «Когда до Михаила Семеновича дошла в Москву весть о том, что П. Е. Барсов скончался, оставив большую семью свою на руках жены, он тотчас решил, что должен взять к себе это осиротевшее семейство. Таким образом, дети обоих друзей воспитывались вместе, и всю жизнь потом их связывали братская дружба и общие воспоминания о пребывании в гимназии и в университете. Позднее из соединило и родственное отношение, когда в 40-х гг. один из Барсовых женился на дочери Михаила Семеновича. Так незаметно составлялась и росла семья Михайла Семеновича, и в 1831 г. семья эта включала в себе двадцать четыре человека».

Шепкін добре ставився і до брата Петра Барсова Михайла Єгоровича — ще одного власника театру в Курську. В «Записках актера» розповідав, як Барсов екзаменував його незадовго до першого успіху на губернській театральній сцені в 1805 році: «Михаил Єгорович спрашивает: „Выучил“ — „Выучил“. — отвечал я. — „Ну давай книгу, я тебя прослушаю“. Он сам мне говорил последние реплики... а я работал от всей души языком, и руками, и ногами. Выслушав меня, он улынулся и сказал: „Хорошо, но только уж слишком быстро, да поменьше маши руками. Ну, ступай теперь домой, а на репетицию мы пришлём за тобой“» («Записки актёра». С. 97).

² Насправді дітей було шестеро. Один із синів Барсова — Костянтин — розповідав: «По смерти отца моего, в 1823 году, осталась мать с шестью детьми; Михаил Семёнович помогал бедному семейству, жившему в Курске, а в 1831 г. увеличил своё собственное многочисленное семейство, присоединив к нему наше, состоявшее из семи человек...».

Ми приехали в Москву во время обеда, нам было неловко явиться в дорожных костюмах за стол, где, по-видимому, было столько гостей; но все это

Татьяна Михайловна Аралова, парикмахер Пантелей Иванович, вывезенный Михаилом Семеновичем с его стороны, и какой-то параличный старичок, который имел особую комнату и несколько лет не вставал с постели. Не помню по имени и кто он был такой. На мой детский вопрос, за что за ним так ухаживают, получила в ответ, что он всех детей грамоте даром учил... Дом был полон жизни. За стол садилось каждодневно не менее двадцати человек; постоянно были посторонние. Иногда по вечерам сам Михаил Семенович играл с детьми в бабки. В то время не принято было жить на даче; поэтому летом часто составлялись поездки с кушаньем и самоваром по окрестностям Москвы. Молодежь пешком, а старушки и мы, ребятаки, в коляске. Больше одной коляски не помню: уж очень запечатлелось в памяти идущее пешком целое народонаселение. Хорошо было, весело, просто!»

За словами самого Щепкіна, в 1831 р. «семейство моё состояло... из двадцати четырёх человек», а в 40-х рр. в сім'ї було чотирнадцять осіб, не рахуючи молодих і старих людей, які тимчасово, а то й постійно жили в домі артиста. Пам'ятаймо, що в нього в ті часи часто—густо було неперелівки з грошима. Зберігся лист Щепкіна до Погодіна, написаний наприкінці 1830 р., в якому артист просив: «...Не можете ли вы одолжить меня до жалованья тремястами рублями, чем бы весьма мно-

---

была одна семья, среди которой не было ни одного гостя. За столом, без преувеличения, было двадцать человек. Невольно рождался в нас вопрос: где же поместят нас? Не будем ли мы лишние? Но Михаил Семенович своим радушным приемом устранил этот вопрос навсегда. В семье его нас не отличали от его детей: мало того, он иногда сердился на своих детей за детские шалости, к нам же обращался с мягким выговором, и дело оканчивалось слезами с обеих сторон. Но не мы первые, не мы и последние в течение двадцати лет жили в семье его: кроме нас беспрестанно являлись новые лица, остававшиеся в доме Михаила Семеновича кто месяц, кто год, и едва ли кому-нибудь из них удавалось поблагодарить гостеприимного хозяина и благотворительного человека: Михаил Семенович не выслушивал благодарности».

Коли Костянтин Барсов виріс і закінчив університет, Щепкін турбувався й про дальшу його долю. У вересні 1845 року він писав у Петербург своєму знайомому Андрію Краєвському: «Уверенность в вашем ко мне расположении, а еще более во всегдашней вашей готовности на всякое добро решили меня рекомендовать вам сего полателя письма г-на Барсова, **взросшего в моем доме**, кончившего курс в здешнем университете, вступившего в артиллерийскую службу и теперь отправленного в Питер для экзамена на получение офицерского звания, следовательно, знающего жизнь и свет только по книгам. Чего ради не откажите ему з ваших ласках и при случае советах. Так как иногда их братию юнкеров довольно долго держат в Питере, то, не имея, кроме юнкерской беседы, где отвести душу, он одичает. Для сего позволите ему иногда бывать у вас, одним словом, подарите его полным вашим вниманием» (Виділено мною. — В. М.).

го одолжили вашего раз-все-препокорнейшего слугу Михайла Щепкина». У вересні 1834-го дякував того ж Погодіна: «Душевно благодарю, что не отказались пособить мне. Ежели можно, вручите сыну обещанную вами тысячу рублей...» Важливі й точні штрихи до сімейного життя Щепкіна знаходимо в спогадах Олександри Щепкіної (Станкевич):

«В 40-х гг., в Москве, его, известного уже артиста и всеми уважаемого человека, окружала большая семья: жена, отличавшаяся замечательной добротой, как и сам М. С. Щепкин, взрослые сыновья, дочери и воспитанники. Дом М. С. Щепкина часто наполнялся его старыми и молодыми знакомыми и друзьями; но он и всегда был полон его собственной семьей, его родными, живущими у него, и разными старушками, которым давал он у себя приют ради их старости. Это было что-то вроде домашней богадельни¹, порученной заботливости жены его и одной немолодой девушки, которая воспитывалась у них в доме². Таков был состав семьи М. С. Щепкина, и все в ней деятельно суетились, шумели и о ком-нибудь заботились, и все в ней было полно жизни в самых разнообразных проявлениях. По комнатам двигались дряхлые старушки в больших чепцах; тут же расхаживали между ними молодые студенты, сыновья М. С. Щепкина и их товарищи. Часто среди них появлялись молодые артистки, вместе с ними игравшие на московской сцене, и подходили к хозяину с поцелуями. Поцеловать М. С. Щепкина считалось необходимым. Его обыкновенно целовали все — молодые и пожилые дамы, и знакомые, и в первый раз его видевшие: это вошло в обычай. „Зато ведь, — говорил М. С. Щепкин, — я и старух целую!“

¹ У Тетяни Щепкіної-Куперник дізнаємося:

«Дом всегда был как будто резиновый: место как-то находилось. Михаил Семенович начинал курить подешевле табак, детям давали меньше гостинцев — и новый член семьи оставался до смерти на иждивении Щепкина. Стоит бегло перечислить хотя бы нескольких обитателей „старушечьего верха“. Жила там прежде всего сестра его Лизавета Семеновна с мужем, бывшим режиссером Малого театра, прозванным за свои длинные усы дялей Усей. Жила сестра покойного трагика П. С. Мочалова, бывшая провинциальная трагическая актриса М. С. Мочалова-Франциева... Жила наверху старушка — мать рано умершего актера и поэта Цыганова, автора песни „Не шей ты мне, матушка, красный сарафан“... Затем беленькая, розовая старушка с серебряными волосами и голубыми глазами, которую прозвали „баба Беленька“ — какая-то отставная актриса. Потом знаменитый Пантелей Иванович, рассказ Щепкина о котором, как говорят, вдохновил Островского на создание Любима Торцова...

Всех своих старушек Щепкин баловал, журил, мирил, звал „мои резвушка“, играл с ними в безик и кабалу, и никто из них не чувствовал, что они живут у него „на хлебах, из милости“».

² Йшлося про вже згадану нами Тетяну Аралову.

Он пояснял этими словами, какую дань он платит за поцелуй молодых дам.

В центре этой разнообразной семьи и посетителей вы видели самого М. С. Щепкина, его полную, круглую фигуру небольшого роста и с добродушным лицом».

Щепкін любив свою сім'ю, робив для неї все можливе й, водночас, почувався боржником перед рідними. В травні 1847 року писав Миколі Гоголю у Франкфурт: «У меня было в жизни два владыки: сценическое искусство и семейство. Первому я отдал все, отдал добросовестно, безукоризненно; искусство на меня, собственно, не может жаловаться; я действовал неутомимо и по крайнему моему разумению, перед ним я прав. В отношении же последнего, положи руку на сердце, я не могу этого сказать. Стало быть, я должен стараться поправить то, что так долго было упускаемо».

До речі в згаданому листі Михайло Семенович пояснював Гоголю, чому він не міг приїхати до нього за кордон, хоч Микола Васильович обіцяв допомогти з грошима — тисячу, а то й півтори тисячі рублів: «...Мне двинуться нельзя без верных пяти тысяч пятисот рублей. Вас это удивит, а я вам это объясню: у меня останется дома, кроме прислуги, семнадцать человек; им прожить нужно тысячу рублей в месяц¹. А как поездка моя никак не может быть меньше трех месяцев, следовательно, им надо три тысячи, а мне на вояж 2500 р. Видите ли, эта сумма необходима, нет ее, и я должен лишить себя всегдашней моей мечты. Мне нужно видеть заграничные театры, очень нужно, незнание языка меня не пугает, главное я пойму, и оно необходимо мне для моих записок, в конце которых хочу изложить свой взгляд на драматическое искусство вообще и в чем состоит особенность каждого театра в Европе в настоящее время. Это будет окончательным делом моей практической деятельности! Итак, вы сами видите, как бы это было мне полезно для будущего... Конечно, много выиграла бы мысль, что для меня и для моей цели очень было бы полезно; но 5500 р. ставят этому перепону. Я продал дом, расплатился с долгами, и у меня остаются за уплатою и с наемом годовой квартиры 1500 р. — вот все мое состояние! Да ежели бы его осталось и столько, сколько нужно для вояжа, то я и тогда не мог бы

---

¹ Цікаво, що в листі до Шевченка від 6 лютого 1858 року Щепкін згадав, як нелегко жилося йому і його сім'ї в Україні, в Полтаві: «...Я в Полтаве получал две тысячи ассигнациями, без бенефиса, а у меня было 16 человек семейства! Конечно, я ел только борщ да кашу, и чай пили в прикуску, а право мне было хорошо...»

им пожертвовать. **Это было бы поступлено мною бессовестно в отношении моего семейства»** (Виділено мною. — В. М.). Коли в 1853 р. Щепкін побував у Парижі, то його дружина скаржилася сину Олександрю Михайловичу, що «отец все охает, на что он ездил в чужие края, ибо денег много проездил...» Батьківське кредо вже немолодий Михайло Семенович якось сформулював у листі до сина Олександра Михайловича: «...Всегда помни, что наша жизнь уже кончена, мы уже живём в вас, мои милые».

У неповторну атмосферу гостинного й теплого щепкінського дому й потрапив ненадовго в 40-х рр. Тарас Шевченко, відчувши відразу родинну душу Щепкіна. Вони довго, гаряче й захоплено говорили наодинці й, здавалося, що це давні ширі друзі. Тетяна Щепкіна-Куперник писала: «У Шевченко скоро не стало секретов от своего „великого старого друга“. Он рассказал ему всю свою жизнь... К этому периоду их дружбы относится стихотворение Шевченко „Пустка“, посвященное Щепкину...»

Розділ 2. «Я в Москві побачуся з Щепкіним»

«Яку він там тобі “Пустку” читав?»

Шевченко не бачився з Щепкіним із 1845 р., в період поетового заслання вони навіть не листувалися¹. Прізвище артиста вперше згадувалося в Шевченковому листі до Якова Кухаренка від 22 квітня 1857 року: «Чи старий Щепкін ще живий?»² От щира козацька душа! І молода, як у дитини³. Чи не пишеш йому часом? Як пишеш, то целуй його за мене. Яку він там тобі „Пустку“ читав? Я, поганий з мене батько, забув свою рідну дитину».

Йшлося про вже згаданий нами вірш «Заворожи мені, волхве...», рукописний список якого під назвою «Пустка» Михайло Щепкін подарував Якові Кухаренкові під час його перебування в серпні 1856 року в Москві. 18 грудня 1856 року Кухаренко повідомив Шевченка: «В Москві *Щепкін* прочитав мені напам'ять „Пустку“, я, зараз одгадав: се, кажу, Тарас писав. Щепкін здивовався, що я вгадав. Хіба диво пізнати мову Тарасову, знавши Тараса добре? Щепкін, по просьбі, списав і передав мені твою, брате, „Пустку“⁴.

¹ Михайло Мочульський свого часу написав: «Коли життя Шевченка на засланні плило важко, серед мук, наруги та розпуки, життя Щепкіна в Москві плило легко, серед оплесків, пошани та тріумфів». І хоча Щепкінова московська доля не була такою вже легкою й суціль тріумфальною, певно, що вона не йшла ні в яке порівняння з поетовою долею в засланні.

² Інформація, яку мав Шевченко, свідчила про те, що Щепкін живий, але Тарас Григорович, мабуть, пам'ятаючи про вік артиста, і в серпні 1857 року писав, що в Москві побачиться з Щепкіним, «якщо він жив».

³ 21 грудня 1857 року поет записав у щоденнику: «...Весьма, весьма немногие из людей, дожив до семидесяти лет, сохранили такую поэтическую свежесть сердца, как Михайло Семёнович». Ці точні Шевченкові спостереження про душевну молодість немолодого Щепкіна підтверджується численними свідченнями не тільки тих людей, котрі його добре знали, але й тих, які зустрічалися з артистом мимохідь чи ненадовго. Скажімо, Павлю Третьяков, який замовив портрет Щепкіна художнику Миколі Невреву, писав зі слів художника за рік до смерті артиста: «...Вон он теперь малюет с него и в восторге от этого знаменитого старца. Окрепший временем рассудок его, юношеский жар артистической природы, страстная любовь к искусству нисколько не пострадали от старости...» (Виділено мною. — В. М.).

⁴ Згадуючи про лист Кухаренка, Тарас Григорович записав у щоденнику 13 червня 1857 року, що той у Москві «познакомился со стариком Щепкиным и от него узнал о месте моего заключения».

Насправді назва «Пустка» — не Шевченкова. Скоріше за все, саме Щепкін так назвав цей твір, зважаючи на те, що в ньому є образ хати-пустки¹.

Боюся ще погорілу
Пустку руйновати
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати.
Може, вернеться надія
З тією водою
З цілюшою й живущою
Дрібною сльозою.
Може, вернеться з-за світа
В пустку зимовати,
Хоч всередині обліть
Горілую хату.
І витопить, і нагріє
І світло засвітить...

Микола Стороженко вважав, що в цій поезії Шевченко звертався до Щепкіна, бо його душа видавалася йому самому покинутою пустою. Він довіряв артистові своє горе і відчував полегшення, наснажувався бадьорістю й надією, що впливали зі світлої природи Щепкіна. Михайло Мочульський препарував поезію до кількох сухих тез: «а) Ти (Щепкін. — *В. М.*) кермуєшся розумом, а я чуттем. б) Через твій розум я втратив надію, але серце поверне її мені. в) Прийде натхнення, і я творитиму пісні. г) Може діждуся, що мої задушевні ідеали зійсняться бодай у дрібній частині»².

Як би там не було, поезія «Заворожи мені, волхве...» відобразила не лише теплі, дружні, довірливі почуття Шевченка до Щепкіна, а й болісні роздуми поета про життя. Темою прощання з ілюзіями молодих років та соціального прозріння поета «Пустка» перегукується з написаним раніше віршем «Чого мені тяжко, чого мені нудно...» й передує поезії «Три літа», де ця тема набуває виразного антицаристського спрямування.

У щоденнику педагога М. Соколова є згадка про те, що він слухав поезію «Пустка» у Щепкіна в липні 1856 року: «Под конец обеда М. С. Щепкин прочёл стихи Шевченки... Эти стихи, с горячим чувством, тронувшим меня до глубины души,

¹ Згадка про «хату-пустку» зустрічається в повісті «Варнак»:

«— ...Разве у тебя хаты нет?

— Есть, дядюшка, только пустка...»

² Мих. Мочульський. Михайло Щепкін і Тарас Шевченко. С. 242.

прочтенные Михаилом Семёновичем, — „Пустка“». Знакомий Шевченка Василь Погожев на початку лютого 1858 року повідомляв поета із Володимира, що проїздом у Москві зустрівся з артистом: «...Достопочтенный и заслуженный старец-артист сам приехал ко мне и порадовал меня и всю мою семью добрым вниманием его, лестным знакомством и чрезвычайно приятным чтением одной новой басни и твоей „Пустки“. Кажется, так называл. Старик, с теплотою вечно юной души и несостарившегося сердца его, с особенным умилением прочёл эту „Пустку“. Он прослезился, и мы все прослезились... Особенно дочь моя Вера была в восторге от Шепкина и чтения „Пустки“».

В цих неминучих сльозах артиста при читанні Шевченкового вірша втілилися не стільки сентиментальність і емоційність літнього Майстра (плакали ж усі, хто його чув), скільки шира й глибока любов до друга та його геніальної поезії¹. Тетяна Шепкіна-Куперник писала: «...Он легко плакал, но слезы его никогда не были пустой чувствительностью: если Шепкин над кем-нибудь плакал — это значило, что он собирается утереть слёзы того, над кем плачет».

Цікаво, що й у той час поет не знав, про який його твір йдеться. 10 лютого він записав у щоденнику: «В. Н. Погожев пишет из Владимира, что он на днях виделся в Москве с М. С. Шепкиным и что он ему читал наизусть какую-то мою „Пустку“. Совершенно не помню этой вещи. А слышу об ней уже не в первый раз». Наприкінці 1858 р. Михайло Максимович у листі до Шевченка також називав цей вірш «Пусткою». Олександр Афанасьєв², який у своїх працях використовував український фольклор, згадував:

¹ Нагадаю Шепкінові слова до Гоголя з листа 1847 р.: «Да, я молод ещё, хотя мне и без году шестьдесят, я ещё восторгаюсь сильно, сильно увлекаюсь, даже до излишества...» Так само молодим на сильне захоплення залишався постарілий Михайло Семенович і через десять років, тим більше, що йшлося про Шевченків вірш, якраз йому присвячений!

² Афанасьєв Олександр Миколайович (1826–1871) — історик, фольклорист, літературознавець, друг Михайла Шепкіна. В 1849–1862 рр. працював у Московському Головному архіві Міністерства закордонних справ. У цей період займався виданням пам'яток усної народної творчості. З 1855 по 1863 р. вийшло вісім випусків «Народных русских сказок», які збували широке визнання. В 1865–1869 рр. побачила світ тритомна праця Афанасьєва «Поэтические воззрения славян на природу». Разом із сином Шепкіна Миколою Михайловичем видавав журнал «Библиографические записки», який надовго визначив тип подібних періодичних видань. Газета «Литературный отдел Московских новостей» писала 25 березня 1858 року: «Начало издания „Библиографических записок“ — явление чрезвычайно радостное для любителей русской литературы... Перед нами не только сборник библиографических известий, но собраніе любопытных материалов, запас чтения, занимательного даже и не для библиографов-специалистов».

Шевченко познайомився з Афанасьєвим у Москві 12 березня 1858 року. В опису книг, що залишилися після смерті поета, знаходимо книгу Афанасьєва «Что было на сердце» (1855) з написом автора, а також книгу «Русские легенды», видану Афанасьєвим у 1859 р.

«С каким задушевным чувством читал он (Щепкін. — В. М.) его „Пустку“!» Проте не лише «Пустка»¹ супроводжувала часту згадку Щепкіним свого друга Шевченка в московських інтелектуальних сферах. Відомий юрист і громадський діяч Анатолій Коні писав, що Щепкін читав й інші вірші українського поета. Донька письменника Сергія Аксакова Віра Аксакова в лютому 1858 року писала в Петербург своїй подрузі Марії Карташевській, що Щепкін порадував їх «чтением новых прекрасных малорусских стихов Шевченко». Ми якось мало акцентуємо важливу думку, сформульовану ще в 1920 р. відомим істориком театру Миколою Ефросом: «Щепкін перший зробив ім'я Шевченка відомим у гуртку московських літераторів і професорів, щиро читав твори малоруського поета»² (Виділено мною. — В. М.). Тетяна Щепкіна-Куперник прямо писала, що її прадід «став пропагувати в літературних і професорських колах (серед яких завжди був бажаним гостем) вірші молодого поета і читав їх постійно».

«Довелось запить з московської чаші московську отруту!»

Є потрясаюче свідчення про те, що Михайло Семенович передавав соціальну напругу поезії Шевченка та антицаристський характер його поглядів. Олександр Афанасьєв записав у 1856 р.: «М. С. Щепкин рассказывал о Шевченке: он написал стихотворение „Пустка“, где сравнивает себя с опустелою хатою; старик знает его наизусть и читал мне стихотворение, в самом деле трогательное и прекрасное. Шевченко написал как-то стихотворение, в котором воспевал силу и могущество России и закончил этим саркастическим заключением: „Якого люду в ней нема? Француз, и нимиц, и татарин... и на всех язьгах вси мовчат. Бо благоденствуют“» (Виділено мною. — В. М.).

Добре відомо, як «оспівував» імперську силу Росії Шевченко в поемі «Кавказ» (1845):

У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

¹ Навіть у книзі «Жизнь и произведения Тараса Шевченка» (1882) Михайло Чалий називав цей вірш «Пусткою».

² Николай Эфрос. М. С. Щепкин (опыт характеристики). — Петербург, 1920. С. 61.

Нагадаю, що задум цієї поеми виник у Шевченка десь у кінці серпня — на початку вересня 1845 року, коли поетові стало відомо про загибель його доброго приятеля, ілюстратора рукописного «Кобзаря» 1844 р. Я. П. де Бальмена у Даргинському поході в липні того року. У випадку з ним ішлося про без вини винного, про безвихідь доброї і чесної людини:

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!

Ось які Шевченкові рядки читав Щепкін у Москві друзям! Ось із чим, дякуючи йому, був у Москві незримо присутній великий Шевченко!

От якби знайшовся митець, який засобами художнього слова передав душевний стан артиста у ті хвилини, коли він читав ці Шевченкові рядки...

Але ж і це ще не все! Якщо вже Щепкін читав у Москві поему «Кавказ», що поширювалася в рукописних списках, у тому числі були списки, зроблені Бодяньським, Кулішем і Максимовичем, то повз нього не пройшло й дошкульне поетове викриття фарисейства православної релігії, покликаної ствердити російське загарбання Кавказу, та те, що Дзюба назвав «цинічним низведенням Бога до ролі стратегічного покровителя російського деспотизму»:

За кого ж Ти розп'явся,
Христе, Сине Божий?
За нас, добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з Тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.

Важко навіть уявити собі, що відчував урешті-решт законслухняний і богобоязливий Щепкін, читаючи Шевченкове пряме звертання до самого Бога з вічними питаннями «про невідповідність світу Божому задумові, чи то про неясність цього задуму, і чому Він терпить спотворення Свого образу, і доки терпітиме неправду і наругу з Себе...»¹. Хоча Шевченко

¹ Іван Дзюба. Тарас Шевченко. Життя і творчість. С. 315, 316.

попереджав читача й застерігав себе: «Не нам на прю з Тобою стати!», — насправді він став на прю з Господом, якому свято вірив і на якого широко молився:

Не нам на прю з Тобою стати!
Не нам діла Твої судить!
Нам тільки плакати, плакати, плакати
І хліб насущний замісить
Кривавим потом і сльозами.
Кати згнушаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм Твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! встане воля!
І Тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Кривавії ріки!

Розповім ще один цікавий епізод, який першим записав Микола Маркевич у щоденнику 12 листопада 1853 року. Дійові особи: Шевченко та українські мужики. Місце дії — шинок.

«Він узяв зерно в руки, поклав на стіл зернинку і сказав: «Оце цар». Потім навколо нього на помітній віддалі поклав коло зернин: «Оце пани». Нарешті навколо цих зернин поклав ще купки, теж на віддалі, і сказав: «А се громада, люде простії». Мужики сиділи, дивилися, слухали: «Примічайте, дивіться добре, де цар і де пани; замітили, які вони?» — «Замітили», — відповідає народ. Раптом Шевченко змішав усі купки і закінчив словами: «Шукай царя й панів! Де вони?..»

Згадую цю історію, бо в Москві її часто розповідав якраз Михайло Щепкін, принаймні, є пряме свідчення Олександра Афанасєва, датоване початком 1857 р.:

«М. С. Щепкин рассказывал о Шевченке, как ходил он по малороссийским корчам и объяснял народу, что такое царь и народ; возьмёт одно большое зерно — „во це царь“, около него положит несколько других зёрен — „во це министры“, потом ещё большой круг зёрен: „во це войско“, потом берёт их в горсть

и бросает в мешок с зерном, „а во це народ — шукайте ж: де царь, де министры и де войско!“ (Виділено мною. — *В. М.*).

Багаторазовий переказ артистом історії вносив у неї певні нові деталі, втім, не змінюючи суті. Але головне, що в розповіді Шепкіна вона, судячи з усього, набувала широкої епічності, артист на конкретному прикладі малював образ народного поета, який ходив по країні й розповідав простим людям правду про царя і народ¹. Біограф Шепкіна письменник Івашнєв стверджує, що навіть після смерті поета «Шепкін, згадуючи друга, ще раз розповість цю історію, намагаючись передати інтонацію голоса поета, його манеру, максимально наближені до оригіналу».

Мабуть, ми дещо недооцінювали величезне значення Шепкіна в пропаганді Шевченкової творчості, передусім, соціально гострої, в інтелектуальних сферах Москви періоду поетового заслання.

«Шепкін просив тобі кланяться»

З усього видно, що Шепкін пам'ятав про Шевченка і носив у душі та беріг у пам'яті його поетичні твори. В той же час Шевченко в засланні мав інформацію про Шепкіна і тепле ставлення артиста до нього. Найкраще переконатися в цьому з цитованого вже листа Кухаренка до Шевченка від 18 грудня 1856 року, в якому після розповіді про читання Шепкіним «Пустки» йшлося про таке: **«Потім приходив Шепкін до мене на квартиру. Я йому прочитав твоє письмо до мене. Він заплакав. Довгенько говорили об тобі, хто що знав, і порозходились. Шепкін просив мене тобі кланяться. Отже ж його клон»** (Виділено мною. — *В. М.*).

Який поетів лист прочитав Яків Кухаренко Михайлу Шепкіну? Нам відомий останній перед їхньою зустріччю лист, відправлений Шевченком із Новопетровського укріплення в квітні 1854 року, про який йшлося в попередньому розділі. В ньому, зокрема, Шевченко розповідав про свій арешт і заслання: «Не зробив я, і не думав я, отамане, батьку мій, кому-небудь лихого, а терплю горе і Бог знає за що? Така, мабуть, уже усім кобзарям погана доля...» Шепкін, який мовчки слухав, заплакав...

¹ У 1859 р. Михайло Максимович писав Шевченкові з Прохорівки, що на правому березі Дніпра він став особою міфічною, про яку розповідають легенди нарівні з переказами давніх часів. Цікаво, що ці слова Максимовича Максим Рильський у 1943 р. наводив на доказ того, що «виняткове значення Шевченка для рідної країни розуміли Шевченкові сучасники ще за його життя».

У найповнішому літописі життя та творчості Шепкіна, складеному Теодором Гріцем, розмова з Кухаренком про Шевченка згадується мимохідь, а в «Трудах і днях Кобзаря» Петра Жура не говориться про те, що Шепкін виявив такий інтерес до Шевченкової долі. Тому нині так важливо наповнювати новими для читача реальними фактами розповідь про дружбу двох великих земляків — Шевченка і Шепкіна.

Зверніть увагу, як добре пам'ятав Шевченко про ширю, як у дитини, козацьку (читай — українську) душу Шепкіна, хоча з часу їх останньої зустрічі пройшло дванадцять літ. У червні 1857 року, відповідаючи Кухаренкові, поет переслав йому поеми «Москалева криниця» (нова редакція) і «Чернець» та вірш «Садок вишневий коло хати...» з проханням передати їх і Шепкіну: «Нехай на старість читає та не забуває безталанного кобзаря Тараса Дармограя»¹. Кухаренко в листі до Шевченка від 7 серпня 1857 року повідомляв, що його поезії «переписав своєю рукою»: «Пошлю, як ти здоров кажеш, старому Шепі...» Яків Григорович так і зробив, і Шевченко знав про це, бо писав, що Куліш отримав ці твори «од Шепкіна».

Значить, Михайло Семенович вчитувався в нові для нього поетичні рядки свого друга, якого так давно не бачив.

І тихнуть Божії слова
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика, танці і Бердичів.
Кайдани брязкають... Москва,
Бори, сніги і Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози... Бий поклони!
І плоть старечу усмирйай.
Святе писаніє читай,
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай,
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Фастовщину,
Загине все, ти сам загинеш.
І не згадають, щоб ти знав...
І старець тяжко заривав.

---

¹ Юрій Барабаш звертає увагу на те, що Шевченко, який раніше підкреслено листанціювався від Дармограя, круто повертає до повного виявлення того, що Дармограй — це і є Кобзар Тарас Шевченко.

Поему «Чернець» (1847) Шевченко переписав у березні 1858 року в Шепкіновій оселі з «Малої книжки» до «Більшої книжки», значно переробивши її та знявши присвяту Пантелеймону Кулішу. Легендарний герой — «неназваний, але прозоро вгадуваний Семен Палій» (Іван Дзюба) — замкнувся в монастирській келії¹, але й тут не позбувся ключового для Шевченка запитання:

— Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив? —

Здається, відповіді не знайдено, проте

Надів клобук, взяв патерицю
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав.

Стосовно «Москалевої криниці» Кухаренко писав Шевченкові 21 лютого 1858 року, що «список з неї послав я в Москву старому Щепі...» Пам'ятаючи, що Шевченко прагнув у Москву, щоб побачитися з артистом, Кухаренко попереджав Щепкіна: «...Писав йому: „Гляди, старий, до тебе з того світа Тарас буде“. А старий пише, що тебе не було й чутки немає, а за „Москалеву криницю“ дякує і не надякується» (Виділено мною. — *В. М.*).

Читаючи «Москалеву криницю» (1857), присвячену Якову Кухаренкові, Щепкін, очевидно, співчував добродію й праведнику, каліці Максиму, який викопав людям криницю та поставив біля неї височенний хрест:

Се, бачиш, для того,
Щоб знать було, що криниця
Єсть коло дороги,
Щоб заходили з криниці
Люде воду пити
Та за того, що викопав,
Богу помолитись.

Як відомо, в другій редакції історію москаля Максима розказує авторові «старий недобиток варнак», який із заздрості та ненависті до людської благодаті втопив каліку в його крини-

¹ Насправді Палій ченцем не був.

ці. Та навіть «диявол проклятий», як сам називає себе варнак, пропадаючи в Сибірі, «мов собака», марить Україною:

Помолись
За мене Богу, мій ти сину,
На тій преславній Україні,
На тій веселій стороні.
Чи не полегшає мені?

Щепкін витирав сльози, читаючи заключні рядки поеми...

Полюбив артист, який був прекрасним сім'янином, і вірш «Садок вишневий коло хати...», що став поетичним гімном сім'ї.

Сім'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять полас,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких літочок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

«Щоб до Москви допхаться...»

Ми вже говорили про те, що незадовго до закінчення терміну заслання Щепкін прийшов Шевченкові у сні, про що він записав у щоденнику 4 липня 1857 року. Микола Сумцов у свій час зазначав: «Частые сны 1857 г., можно думать, в значительной степени были обусловлены страстным ожиданием близкого освобождения»¹. Додамо від себе, що Шевченкові сни зумовлювалися ще й палким бажанням якнайшвидше побачити дорогих друзів, передусім, Михайла Щепкіна. Не випадково в листі до Якова Кухаренка в серпні 1857 року Тарас Григорович хвалився: «Я в Москві побачуся з старим Щепкіним...» (Виділено мною. — В. М.).

Погляньмо, яке місце займала Москва в планах повернення Тараса Шевченка із заслання. Вперше ця тема в загальному ви-

¹ Н. Ф. Сумцов. Сны Т. Г. Шевченка (К психологии художественного творчества). — С.-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1914. С. 7.

гляді виникла в листі до Бронислава Залеського від 10–15 лютого 1857 року, з якого видно, що Шевченко в уяві малював дорогу через Москву («Потом пауза до Москвы, **потом Москва, оставшиеся друзья и школьные товарищи**»), далі — через Вільно в Петербург. У наступному варіанті вимріяна дорога кардинально міняється, проте Москва залишається в плані повернення із заслання. В листі до Михайла Лазаревського з Новопетровського укріплення, написаному в два прийоми 22 квітня і 8 травня 1857 року, Шевченко писав: «Грошей у мене тепер дуже небагато, але якби дав Бог тую волю, то можна було б позичити трохи, **щоб до Москви або Чорноморії допхаться, а там уже я не загину**». Таким чином, Москва, де Шевченко міг сподіватися на допомогу Михайла Щепкіна й Осипа Боянського, стоїть тут нарівні з українською землею — Чорноморією («як дасть Господь милосердний, приїду сам на Січ...»), де засланець збирався спертися, передусім, на Якова Кухаренка. Тому ж Лазаревському писав 20 травня: «...Не знаю ще, як я і поїду. Чи на Оренбург, **чи Волгою до Нижнього і на Москву**, чи на Чорноморію?» (Виділено мною. — *В. М.*). Проте, отримавши на початку червня листа від Михайла Лазаревського, в якому той поздоровив Шевченка із звільненням, Тарас Григорович, говорячи його словами, «перелицював свою дорогу в столицю». Першим свідченням цього є запис у щоденнику 13 червня, де чітко йдеться про дорогу по Волзі до Нижнього Новгороду: «**Потом в Москву, а из Москвы, помолившись Богу... через 22 часа и в Питер**. Не правда ли, яркая фантазия?» Втім, якраз ця «фантазія» і накреслила Шевченкову дорогу із заслання. Та поки така дорога стала реальністю, Москва ще не раз згадувалася в листах і щоденнику поета. 30 червня Шевченко записав: «...Весь мой капитал состоит из 100 рублей серебра, на который я, кроме дорожных издержек, **намерен еще сделать в Москве необходимое платье...**» (Виділено мною. — *В. М.*).

Наступного дня Шевченко відповів на згаданий вже лист Лазаревського: «Чорноморію оставив до другого разу, а вдарив просто через Астрахань **Волгою до Нижнього, а потім через Москву** і до тебе, мій друже милий, мій єдиний». 10 серпня 1857 року поет написав Залеському вже з Астрахані: «15 августа понесёт меня пароход из Астрахани до Нижнего Новгорода, а **оттуда дилижанс в Москву, а из Москвы паровоз в Петербург**. Весело, друже мой единый, невыразимо весело, когда наши волшебные воздушные замки начинают быть осязательными» (Виділено мною. — *В. М.*). Нарешті в листі до Кухаренка з Астрахані від 13–15 серпня читаємо: «І я тепер із Астрахані

попростую на пароході аж до Нижнього Новгорода, а там **через Москву в столицю**» (Виділено мною. — В. М.).

Неважко переконатися, що Москва, яка вже почала приходити поетові в снах, розглядалася ним як важливий, обов'язковий пункт по дорозі до Петербурга. Проте, річ тут не лише в її географічному розташуванні, Шевченко сприймає Москву, сказати б, як **надійне** місто, в якому йому допоможуть друзі. Зустріч з друзями, передусім із Михайлом Щепкіним, важила для засланця надзвичайно багато, зокрема в психологічному плані. Шевченкові життєво потрібно було відчутти справжнє людське тепло. До того ж Москва притягувала поета як інтелектуальний і культурний центр, де він міг відразу відчутти творчий пульс живого світу.

Дуже важливо пам'ятати про внутрішній, духовний стан Шевченка наприкінці заслання, який він сам схарактеризував у щоденнику 20 червня 1857 року: «Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моём внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего Всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований».

Шевченка мучило те, що впродовж десяти років його намагалися «перетворити в ніщо», в «бездушну машину», щоденно тяжко принижували людську гідність. Але він ставився до своїх мучителів по-християнськи: «Я в глубине души прошая моих гонителей и только молю Всемогущего Бога избавить скорее от этих получеловеков». Водночас, Шевченко виокремлював людей, чистих душею, й тягнувся до них. В останньому записі у щоденнику, зробленому в Новопетровському укріпленні, 29 липня поет занотував хвилюючу оцінку свого земляка з-під Лисянки, солдата Андрія Обеременка: «...Я полюбил его за то, что он в продолжение двадцатилетней солдатской пошлой, гнусной жизни **не опозил и не унизил своего национального и человеческого достоинства. Он остался верным во всех отношениях своей прекрасной национальности**» (Виділено мною. — В. М.). Ці слова про національну й людську гідність представників прекрасної національності звучать нині як заповіт Кобзаря кожному з українців.

Сподіваючись на швидке звільнення, Шевченко запитував себе: «Дожду ли я тех блаженных дней, когда из памяти моей испарится это нравственное безобразие?» Поет розумів, наскільки глибоко врізалося в його пам'ять гірке й болюче неподобство заслання, але він інтуїтивно відчував, що на волі

перші, справді блаженні, шасливі дні подарують йому друзі й знаомі, передусім у Москві. Шевченко не помилився.

Узагальнюючи поетові переживання й сподівання наприкінці заслання, Іван Дзюба пише:

«Шевченко записує сни, в яких йому з'являються образи України та дорогі серцеві друзі; радіє листам від них, з яких відчуває, що його не просто ждуть — що його жде участь у новому відродженні української культурної діяльності за умов надій на лібералізацію режиму; буде плани роботи в мистецтві гравірування, розглядаючи його як найдемократичніше мистецтво, що робить унікальні шедеври живопису доступними всім, — в контексті своєї нової концепції праці на ниві виховання, облагородження «среднего сословия» та освіти народу (через це, обдумуючи маршрути свого повернення, визнає за краще їхати спершу до Петербурга, а не в Україну, — ще не знаючи, які перепони його чекають); ділиться враженнями від книжкових і журнальних новинок, сподіваючись надолужити втрачене за десять років ізоляції від столичного літературного життя. Особливо радують його одержані від Куліша і Костомарова їхні нові історичні праці: він утішений тим, що його друзі не занепали на душі й не втратили творчої сили, а ще більше тим, що це дає надії на піднесення всього українського життя»¹.

«Прочитайте ту славу...»

Про постійний, незгасаючий інтерес Тараса Шевченка до історії України коротко скажемо окремо. За точними словами Павла Мовчана, прочитання національної української метаісторії почалося саме з Шевченка, який, власне, закликав «прочитати ту славу», розливу в українському просторі. Своєрідний заповіт великого поета про написання книги з історії України, брак якої Шевченко постійно відчував, виконав Михайло Грушевський, який з магістерської лави запам'ятав слова свого вчителя Володимира Антоновича про те, що «українська історія має ще занадто великі прогалини, аби могла бути представлена науково як цілість». Зрозуміло, що за часів Шевченка не могло бути й мови про таку наукову фундаментальну, синтетичну працю з історії українського народу, як «Історія України-Руси». Навіть наприкінці Шевченкового століття Михайло Грушевський писав у «Передмові до першого видання» своєї капітальної праці: «Досі ми не маємо науково зро-

¹ Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 522.

бленої історії українсько-руського народу, що обіймала б весь час його історичного існування». Найперше повною мірою відчув це саме Шевченко. Скажімо, працюючи над «Гайдамаками», він зауважував, що «надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого». Однак поет знав «Історію Русів»¹, «Энциклопедический лексикон» Плюшара, історичні праці Миколи Маркевича, Дмитра Бантиша-Каменського, використав коментарі до роману Міхала Чайковського «Вернигора» (польською мовою), можливо статтю Михайла Максимовича «Сказание о Колиившине» (в рукопису). У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (1847) Шевченко зазначав, що в слов'янських країнах друкують книги, а в Україні «ані телень, неначе всім заціпило». Поет дорікав українським авторам: «Чого се ви так, братія моя? Може, злякались нашествія іноплеменних журналістів? Не бійтеся, собака лає, а вітер несе». Михайло Грушевський зазначав, що в українській історіографії не бракувало талановитих, енергійних дослідників, прив'язаних до минувшини свого народу чи до певних моментів історії України². Вони «інтенсивно працювали над її історією й дуже багато зробили для зрозуміння певних сторін чи періодів її історичного життя». В цьому контексті Грушевський, зокрема, називав прізвища Шевченкових знайомих, українських істориків Миколу Костомарова та Олександра Лазаревського. Проте в цих дослідженнях «зіставалися прогалини, через які й сміливіші дослідники не відважилися перекинути мостів, а через се й зрозуміння історичного розвитку не могло бути».

В свій час немалі труднощі зустрів і Шевченко, бо розрізнені публікації не відповідали уявленням поета про справді масштабну працю з історії України, зокрема, Колиівщини, і він заяв-

¹ Цю книгу створено наприкінці XVIII століття, в ній розповідається про історію України з давніх часів до 1769 р. й особливо докладно про XVII століття. Її було опубліковано Бодянським у «Чтениях» 1846 р. Мотивуючи потребу такої публікації, Бодянський писав, що цей твір «нетерпеливо ждуть Малороссияне». Наталія Полонська-Василенко писала: «Автор, оперуючи справжніми фактами, а більше — вигаданими, проводить свою концепцію України: її високу культуру з X століття, прагнення незалежності, конституціоналізм, відразу до абсолютизму, ненависть до гнобителів...» Дмитро Дорошенко наголошував, що жодна книга не мала у свій час такого впливу на розвиток української національної думки, як «Кобзар» Шевченка і «Історія Русів». В наш час перекладена Іваном Драчем. Він вважає, що «Історія Русів» — «це первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в космічний безмір історії народів і держав».

² В умовах розвинутого соціалізму Василь Стус писав: «Що таке українська історія — без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського».

Про цей твір див.: Шевченко Ф. П. «История Русов или Малой России» (до 120-річчя з часу видання твору) // Український історичний журнал. 1966, № 7. С. 146–149.

ляв, що веде свою поетичну розповідь «без книжної справи». Зате важливим джерелом народної оцінки цих подій були для Шевченка перекази, в тому числі й розповіді рідного діда Івана Швеця: «Спасибі, дідусю, що ти заховав в голові столітній ту славу козачу: я її онукам тепер розказав...» Висока поетова повага до народної пам'яті про славне минуле добре видна з передмови до другого видання «Кобзаря» (1847): «...Прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою, шапок не скидаючи, або на дружному бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать...»

У Шевченкових «Гайдамаках» сказано, що до поетової хатини прийшли пишними рядами отамани, сотники з панамі і гетьмани — всі в золоті: «Прийшли, сіли коло мене, і про Україну розмовляють, розказують...»

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.

.....
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами...

Через півтора десятиліття після написання «Гайдамаків», незадовго до приїзду в Москву Шевченко вже інакше оцінював стан історичних досліджень — «книжкової справи» в Україні, зафіксувавши в своєму щоденнику: **«Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия. Она осветила подробности, закопченые дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами».**

Це важливе аналітичне спостереження впливало передусім з прочитання поетом-засланцем монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький». 22 вересня 1857 року Шевченко записав у «Щоденнику»: «После обеда, как и до обеда, лежал и читал „Богдана Хмельницкого“ Костомарова¹. Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика.

¹ Праця М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России» друкувалася в 1857 р. в «Отечественных записках» (№ 1–8). Окремим виданням вийшла в 1859 р.

Поучительная, назидательная книга!» Поетом були осмислені наукові праці та літописи, які надсилав на заслання Осип Бодяньський. Скажімо, навесні 1854 р. Шевченко, ймовірно, отримав від нього такі праці: *Летописное повествование о Малой России Ригельмана* (М., 1847); *Летопись Самовидца* (М., 1846); *Симоновский П. Описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах* (М., 1847); *Миллер Г. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах* (М., 1846); *История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского* (М., 1846). Всі ці твори є в описі особистої Шевченкової бібліотеки¹.

Поет особливо широ захоплювався книгою Пантелеймона Куліша «Записки о Южной Руси», надіслану йому в Новопетровське укріплення навесні 1857 року² 22 квітня Тарас Григорович писав у листі до Якова Кухаренка: «Такої доброї книги³ на нашому языку ще не було друковано.

Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожечь, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на ладоні показана. Куліш тут нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла добра, шира і розумна». Того ж дня в уже згаданому листі до Андрія Маркевича зізнався: «...Такої книги, як „Записки о Южной Руси“ я ще зроду не читав. Та й не було ще такого добра в руській літературі. Спасибі йому, він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив меж старими сліпими товаришами-кобзарями». І ще в той же день у листі до свого друга Михайла Лазаревського: «Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за „Записки о Южной Руси“. Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав».

20 травня в листі до того ж Лазаревського Шевченко знову торкається цієї праці Куліша: «...А за „Записки о Южной Руси“ подякуй ще раз од мене. Не знаю, а коли-небудь іноді я думаю

¹ Крім того, в поетовій бібліотеці були також історичні праці (подаю їх за згаданим описом): *Краткая история о бунтах Хмельницкого* (М., 1847); *Очерк истории Малороссии до подчинения её царю Алексею Михайловичу, Соловьева; Записки о Южной Руси, 2 т.* (СПб., 1856—1857); *Указатель источников для изучения Малороссийского края, Лазаревского* (СПб., 1856); *Несколько слов о Юго-Западной Руси* (К., 1859); *Повесть о Борисе Годунове и Дмитрие Самозванце, П. Кулиша* (СПб., 1857) та ін.

² Йдеться про перший том «Записок о Южной Руси» — двотомного видання етнографічно-фольклорних матеріалів, упорядкованих П. О. Кулішем, що вийшов у 1856 р.

³ До речі, Костомаров назвав цю книгу Куліша в переліку майже сотні джерел, використаних ним для написання «Богдана Хмельницького», правда, серед тих, «які хоч і дуже важливі, але вимагають суворої і обережної критики».

удрать критику на сию воистинно драгоценную книгу». В цих словах — явне бажання поета висловитися в прозі на теми драматичної української історії. Втім, Шевченко був реалістом: «Але то ще тільки думаю, а там Бог його знає, як воно буде».

Пройшов ще місяць, і 17 червня Шевченко занотував уже в щоденнику: «Спасибо еще Кулишу, что догадался прислать книг, а то я не знал бы, что с собою делать. В особенности благодарен я ему за „Записки о Южной Руси“». Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебнo живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с её слипыми лирныками и кобзарями. Прекраснейший, благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе».

Неважко перекопатися, що захоплено-емоційна, навіть екзальтована оцінка Шевченком книги зумовлена, передусім, тугою за-слання за Батьківщиною та широким використанням Кулішемлюбих поетовому серцю історичних переказів, народних дум і пісень¹, які й допомогли Шевченкові «на крилах перенестись в Україну».

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава Україні!
Без золота, без каменю
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

В грудні 1857 року, коли Шевченко знаходився в Нижньому Новгороді, йому передав свою книгу Осип Бодянський. Він записав у себе скрупульозно: « „О времени происхождения славянских письмен“, — Т. Г. Шевченку, в Нижнем (через Варенцова)». Шевченко в свою чергу відзначив у щоденнику 10 грудня: «Из Москвы Варенцов² привёз мне поклон от Щепкина, а от Бодянского поклон и дорогой подарок, его книгу „О времени происхождения славянских письмен“ с образчиками древнего славянского шрифта. Сердечно благодарен Осипу Максимовичу за его бесценный подарок. Эта книга удивительно как пополнила современную нашу историческую литературу».

¹ У додатку до згаданої книги Костомарова, який називався «Народные песни об эпохе Богдана Хмельницкого», автор вміщував кілька таких творів із «Записок о Южной Руси» Куліша, зокрема думу «Угнетение Украины и восстановление» (1648) та «Украина после Белошеровского мира» (1652).

² Варенцов Віктор Гаврилович (1825–1867) — російський педагог і фольклорист, приятель М. І. Костомарова. В листопаді-грудні 1857 року їздив до Петербурга і Москви, де виконав деякі доручення Шевченка.

Висока й щедра оцінка праці Бодяньського, тим більше, що йшлося про публікацію окремим виданням його докторської дисертації, подібної фундаментальної праці у вченого більше не було. Нагадаю, що ця книга Бодяньського знаходилася у власній бібліотеці Шевченка.

Між іншим, український поет дуже тонко відчув те, що говорили відомі славісти про цю книгу, а саме: «Заглавие её далеко не выражает всего богатства содержания: это огромный сборник всякого рода историко-литературных и палеографических заметок и исследований по различным вопросам...» Більше того, Шевченко сприйняв монографію Бодяньського як явище «історичної літератури». Хоч Бодяньського було обрано членом-кореспондентом Академії наук у галузі «російської мови й словесності», найперше він був істориком¹. Ще молодим, у праці «О народной поэзии славян» Бодяньський сформулював своє кредо: «Истинный историк обязан представить нам в своём описании народ таким, каким он был на самом деле, показывая постепенно как в известном веке выражал свои мысли и чувствования, как те и другие в нём развивались, каков его общий характер, в чём он сходствует и в чём отличен от своих соседей, одноплеменников и иных народов. Такому историку песни могут служить важнейшим и надежнейшим руководством и пособием: в них народ сам себя изображает со всем тем, что ни относится к нему». Осип Бодяньський був істориком, який прагнув через народне слово, через народну пісню відтворювати історію слов'ян, і він показав себе глибоким дослідником, що ґрунтовно розглядав свою тему в контексті історичного розвитку.

---

¹ Серед близьких Шевченкових знайомих Бодяньський був єдиним, кого удостоїли високого наукового звання ще за поетового життя (в 1854 р.). Максимович став членом-кореспондентом аж у 1871 р.

Мені вдалося знайти в архіві документальне повідомлення про цю серйозну для науковця подію:

«Милостивый государь Иосиф Максимович!

Императорская Академия наук в бывшем 29-го декабря прошлого года торжественном собрании своём, единогласно избрала вас в число своих членов-корреспондентов по части русского языка и словесности.

Уведомляя Вас о сем и принося искреннее поздравление моё к таковому лестному вниманию Академии, вместе с тем имею удовольствие уведомить Вас, милостивый государь, что диплом на это звание Ваше будет доставлен Вам в возможно скором времени.

Примите уверение в отличном моём к Вам почтении и преданности».

Документ підписав секретар Імператорської академії і прийшов він якраз напередодні 100-річного ювілею Московського університету, святкування якого проходило 12–15 січня 1855 року. Цього ж року вийшла в світ згадана книга Бодяньського «О времени происхождения славянских письмен», і в квітні вчений захистив по цій темі докторську дисертацію.

Отже, Тарас Григорович, який повертався із заслання, багато знав і прочитав з історії України, проте ще більше хотів знати і прочитати. Певно, що його критичне сприйняття офіційного імперського погляду на історію України загострилося. Маємо тому яскраве підтвердження. У статті журналіста Георгія Дем'янова «Т. Г. Шевченко в Нижнем Новгороді (1857–1858)», опублікованій в 1893 р. за спогадами очевидця, є дуже цікавий сюжет про знайомство поета з відомим письменником-нижньгородцем Павлом Мельниковим (Печерським). Той почав розповідати в колі слухачів про історію свого краю, що й Шевченко слухав уважно. Проте невдовзі сталося таке...

«...З історії Росії він перейшов до історії України. Не зустрічаючи жодних заперечень, Мельников продовжував говорити сам. Нарешті, помітивши Шевченків пильний погляд, він раптом спинився, неначе обірвав, і запитливо подивився на нього.

— Що ж ти, Павле Івановичу, далі не брешеш? — спитав Шевченко Мельникова. — Ти вже н...в в три короба, с...и й четвертого. — Потім поет спокійно й методично пояснив промовцеві, що він мовчав доти, доки той не торкнувся історії України, яку він, Шевченко, знає, як свої п'ять пальців¹.

В одного з авторів прочитав стосовно цих Шевченкових слів, що він нібито не уявляє собі ситуації, за якої, перебуваючи в цьому поважному товаристві, «відомий письменник, випускник елітного столичного вузу — Імператорської Академії мистецтв, дозволив би собі поводитись таким чином». А я не уявляю собі ситуації, за якої сучасний претендент на шевченкознавця так однозначно байдуже ставиться до поетового болю за славну й нещасну історію України, болю, всотаного з молоком матері, на генному рівні, як імперський аристократизм тих російських інтелектуалів, з котрих Шевченко рішуче розходився в історичних поглядах.

Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Поетове сприйняття минувшини оголеними нервами було чужим освіченим росіянам, у тому числі Мельникову-Печерському, а Шевченко таки не міг допустити, що хтось «історію нашу нам розкаже». З цитованих спогадів Дем'янова добре видно, що російський письменник, на думку Шевчен-

¹ Нагадаю тут узагальнюючу думку письменниці, літературознавця й філософа Оксани Забужко про те, що «чого як чого, а браку фахової ґрунтовності в підході до історичних подій Шевченкові закидати не доводиться».

ка, **брехав**, і я вірю Кобзареві, а не нинішнім його худителям¹.
Адже вони, навчаючи генія вишуканому поведженню, досі не
здатні почути поетове «дружнєє посланіє», звернуте й до них —
«ненарождених» українців:

Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли²,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..

На ці питання, життєво важливі для ствердження національної
самосвідомості українців, відповів Михайло Грушевський. У цьому
найперше вбачаю генетичний зв'язок між двома великими україн-
цями. Здійснюючи поетичне осмислення рідної історії без опори
на фундаментальну історію України, Шевченко ніби пророчив по-
яву вичерпної наукової праці Грушевського та її величезне значен-
ня для самопізнання й самоідентифікації українського народу.

Шевченко — це код нації, в його поезії закодовано гене-
тичні основи української духовності, а Грушевський обґрунту-
вав право українців на самостійне державне існування, вслід за
Шевченком духовно консолідував український народ, викону-
вав історичну місію націєтворця. Вони навчили українців, ка-
жучи поетичними рядками Василя Стуса, «не рюмсати на по-
ріддя, коли твій гайдамацький рід ріжуть линвами на обіддя
кілька сот божевільних літ».

У контексті нашої теми важливо наголосити, що Тарас Шев-
ченко пильно стежив за розвитком сучасних йому наукових дослі-
джень з історії України, осмислював нові знання, робив аналітич-
ні висновки. Вражає сформульована ним методологічно важлива
вимога про роль історичної науки в розвіюванні фіміамів, якими
оточені порфірородні кумири. Шевченко залишив нащадкам й
іншу основоположну тезу про поетичний та науковий труд, яку
варто добре пам'ятати й нинішнім його орудникам:

¹ Слово «худитель», на жаль, відсутнє в «Словнику мови Шевченка» та на-
справді воно зустрічається в поетовому шоденнику.

² Надрукований знак, який у церковнослов'янському письмі означає ско-
рочення.

«Шоб знать людей, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чернила і паперу. Отойді пишть і дрюкуйте, і труд ваш буде трудом честним».

«Просив цілувати мого старого друга М. С. Щепкіна»

20 вересня 1857 року Шевченко прибув пароплавом у Нижній Новгород, маючи намір відразу ж їхати далі через Москву до Петербурга. На нещастя, поетові оголосили, що його відпущено з Новопетровського укріплення без дотримання «потрібних» формальностей і насправді йому заборонено жити в Петербурзі та Москві. Ось як про це говорилося в невідомому досі офіційному документі санкт-петербурзького воєнного генерал-губернатора московському воєнному генерал-губернатору:

«По Высочайшему повелению, объявленному Военным министром Оренбургскому и Самарскому генерал-губернатору от 1го Мая сего года, рядовой Оренбургского линейного № 1 батальона Шевченко (бывший художник Императорской Академии художеств, отданный в службу за политическое преступление), во внимание к ходатайству Президента Академии художеств ее Императорского высочества великой княгини Марии Николаевны уволен от службы с учреждением за ним надзора там, где он будет жить, и с воспрещением выезда в обе столицы.

По неосновательному распоряжению коменданта Ново-Петровского укрепления, где состоял на службе Шевченко, до увольнения его в отставку, выдан сему рядовому билет, в котором не обозначено воспрещения жительства в столицах, вследствие чего Шевченко и отправился в С.-Петербург¹.

По сему генерал-адъютант Катенин просит меня, если Шевченко находится в настоящее время в С.-Петербурге, сделать распоряжение к объявлению ему изложенной высочайшей воли и вытребовать от него сведение, где он пожелает иметь жительство, для сообщения подлежащему гражданскому начальству об учреждении за ним надзора.

¹ Комендант Новопетровського укріплення майор Іраклій Усков дістав за це від командира Окремого Оренбурзького корпусу генерал-ад'ютанта Олександра Катеніна суворе зауваження: «...Выдав рядовому Шевченке билет на свободный проезд в С.-Петербург без достаточных к тому оснований и вопреки распоряжения ближайшего начальства сего рядового... поступили весьма опрометчиво, и только в уважение долговременной, усердной и полезной службы вашей я ограничиваюсь на сей раз объявлением вам за это строгого замечания...»

Сделав распоряжение по вверенному мне управлению к удовлетворению изъясненного требования, я долгом считаю сообщить об оном Вашему сиятельству, **на случай прибытия рядового Шевченко в Москву или Московскую губернию**»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Тільки за допомогою друзів і знайомих, Шевченкові вдалося залишитися в Нижньому Новгороді і чекати дальшого вирішення своєї долі. Ось як він сам записав про це у щоденнику 21 вересня: «Добрые мои новые друзья, Н. А. Брылкин² и П. Р. Овсянников³, посоветовали мне прикинуться больным, во избежание путешествия, пожалуй, по этапам, в Оренбург, за получением указа об отставке. Я рассудил, что не грех подлость отратить лицемерием, и притворился больным». Характерно, що 21 вересня, тобто наступного дня після прибуття в Нижній Новгород, Шевченко вже передав з оказією вітання Щепкіну: «**Просил... целовать в Москве моего старого друга М. С. Щепкина...**» (Виділено мною. — В. М.).

12 листопада 1857 року Тарас Григорович написав Щепкіну першого листа, який наведемо повністю:

«Друже мій давній, друже мій єдиний! Из далекой киргизькой пустыни, из тяжкой неволи вітав я тебе, мій голубе сизий, щирими сердечними поклонами⁴. Не знаю тільки, чи доходили вони до тебе, до твого щирого великого серця? Та що з того, хоч і доходили? Якби-то нам побачиться, якби-то нам хоть часиночку подивиться один на одного, хоть годиночку поговорить з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, я напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе живучою водою!

Тепер я в Нижнім Новігороді, на волі, — на такій волі, як собака на прив'язі⁵... Так щоб подивиться мені на тебе, великий мій друже, я, сидючи отут, от що видумав: чи не найдеться коло Мо-

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 4–5 зв.

² Брилкін Микола Олександрович — головний управитель нижньгородської контори пароплавної компанії «Меркурій», з яким Шевченко познайомився в день приїзду в Нижній Новгород і підтримував дружні стосунки під час перебування в місті.

³ Овсянников Павло Абрамович — помічник Брилкіна, архітектор за освітою. Шевченко заприятелював з Овсянниковим і кілька місяців жив у його домі. Після від'їзду Овсянникова до Петербурга на початку 1858 р. Шевченко переселився до Костянтина Шрейдера — чиновника для особливих доручень при нижньгородському генерал-губернаторі.

⁴ Йшлося про вже згадані нами Шевченкові листи до Якова Кухаренка від 22 квітня та 5 червня 1857 року, в яких поет розпитував про Щепкіна та просив передати йому свої поезії.

⁵ Шевченко мав на увазі письмову заборону в'їзду в обидві столиці. 23 жовтня 1857 року він зробив запис у щоденнику: «Бумага гласит о том, что мне воспрещается въезд в обе столицы и что я обретаюсь под секретным надзором полиции. Хороша свобода. Собака на привязи».

Т. Шевченко. Автопортрет. 1840 р.

М. Шепкін. Художник О. Добровольський. 1839 р.

Т. Шевченко. Автопортрет. 1843 р.

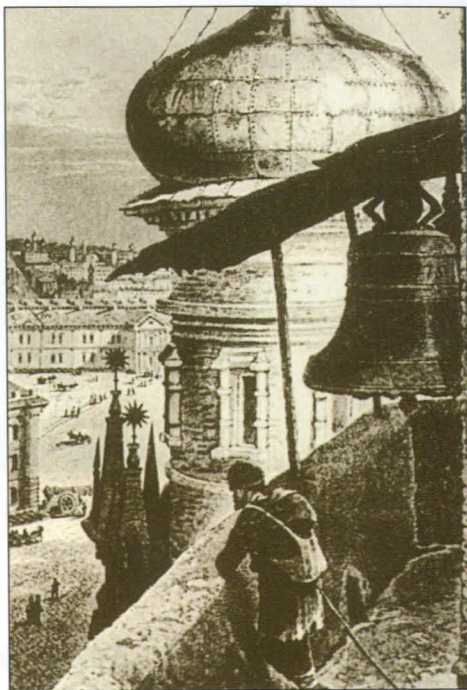

Такий вигляд мала Красна площа біля Спаської вежі, коли Т. Шевченко вперше відвідав Москву

На дзвіниці Івана Великого

*«Тільки вже не лічив ворон
на Івані великому...»*

Панорама Москви з дзвіниці Івана Великого. Середина XIX ст.

Храм святого Василя Блаженного. Середина XIX ст.

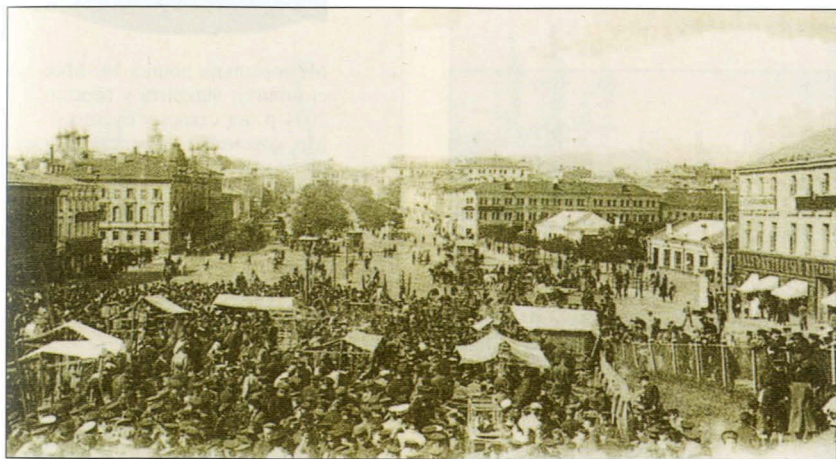

Гостинний двір на Львівці. Перша половина XIX ст.

«Бачив сьогодні уві сні Москву... Був на Красній площі і Василя Блаженного не бачив. Шукав у Гостинному дворі іванівського полотна для сорочок і не знайшов. Так і прокинувся»

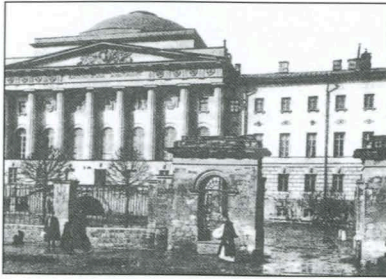

Підновинські гуляння. Гравюра за малюнком Ж. Делабарта

Трубна площа («Труба»)

«...Почванитесь перед московками під Новинським або на Трубе...»

Будинок Московського університету
на вул. Моховій

Меморіальна дошка М. Максимовичу, відкрита у вересні 2004 р. на старому будинку Московського університету (вул. Мохова)

Ф. Бенуа. Сухарева вежа. 1840-і рр.

Вулиця Маросейка отримала назву в XVII ст. від Малоросійського постоялого двору в Москві

Церква Бориса і Гліба біля Арбатських воріт

Церква Великого Вознесіння

Церква Феодора Студита біля Нікітських воріт

Церква Симеона Столпника на Поварській вулиці

«Приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по вулицях, звичайне, як чоловік іностранный, розглядаю собі то церкви, то собори...»

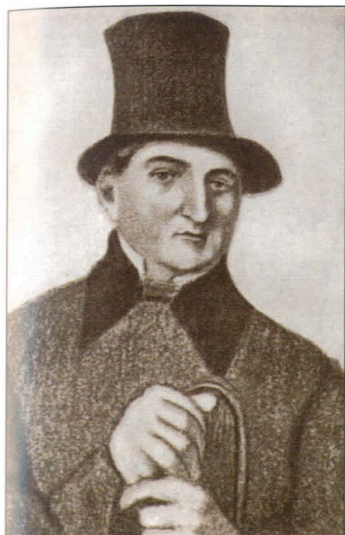

Театральна площа. В центрі — Великий театр. Праворуч — Малий театр, у якому працював М. Щепкін

Театральна площа. Вигляд від Великого театру. Середина XIX ст.

«Увечері зайшов у театр»

М. Шепкін. Автопортрет

М. Шепкін в ролі матроса Симона у водевілі Т.-М.-Ф. Соважона і Ж.-Ж.-Г. Делюр'є «Матрос». 1838 р.

М. Шепкін в ролі Чупруна в п'єсі І. Котляревського «Москаль-чарівник». 1840-і рр.

Заворожи мене волхва
 Друже Сивого си
 Ти був сище дитинством
 А в що дорос.
 Божий ще погорили
 Лютітку руйнувати
 Божий ще ліби голуби
 Серце покласти.
 Може вермицькі мліді
 В тім водно
 Сидишого и шидишого
 Дриного сиди
 Може вермицькі за завити
 В пустку дитинство

Хоч в армії обиди
 Зоричко дити.
 И вистопи и нарис
 В світло дитинство...
 Може ще раз протинув
 Може дити дити.
 Може ще раз по мош
 В дитинство дити
 Може ще раз соці-привіт
 Хоч призо соці по біт
 Станови братов, хоч дити
 Рафи ще робити
 Ти моштин, ти шидити
 Чи тинь робити...

Чистовий автограф вірша «Заворожи мені, волхве...», присвяченого М. Шепкіну.
 13 грудня 1844 р.

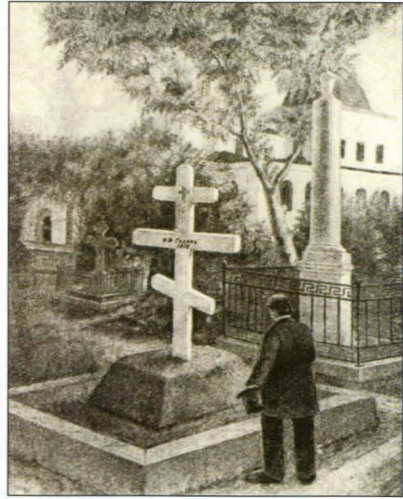

Будинок М. Шепкіна у Великому Спаському провулку, в якому він жив у часи перших двох приїздів Т. Шевченка в Москву (не зберігся)

М. Гоголь

М. Щепкін біля могили М. Гоголя в Даниловому монастирі. Художник М. Голованов. 1852 р.

Іди до Вишньової монастирської
 і зашкрябати по молитвах Богу не
 помилуй Гоголя за його правед-
 ну душу, — не дає душа ти
 М. Шевченко

Фрагмент листа Т. Шевченка до
 О. Бодяньського від 1 травня 1854 р.:
 «...За мене помолися Богу на могилі
 Гоголя за його праведну душу»

М. С. Щепкіну.
 На пам'яті 27. Вональв 1857.

Возлюбленому мурзі і синію.
 Мій тата в світі таму,
 В душі і серці моєму
 Твоя душа праведна.

Туди вийти ти бланкову мене
 мене і серці таму
 Неоду великі і ту до тієї
 Мій другий синію!
 Туди вийти ти, у світі в,
 Вональв, і таму
 Неоду мене в мене таму;
 В отаму світу
 У мене таму таму таму
 і таму таму таму таму
 Неоду таму таму таму таму
 Таму таму таму таму таму

Початок Шевченкової поеми «Нео-
 фіти» з присвятою М. Щепкіну.
 24 грудня 1857 р.

У.2.В.г.Москва
16
114 142 47
№ 130

061
47
31

НА ЛИСТАХЪ

ПО ОПИСИ №130

ДѢЛО

КАНЦЕЛЯРИИ

Московского Военного Генерал-Губернатора

ПО СЕКРЕТНОЙ ЧАСТИ

Про рядового Оренбургского батальона Шевченка
Шевченка

НАЧАТО 21 (сент.) 1888 ГОДА.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
АРХИВ
Г. МОСКВЫ
ФОНД 16
ОПИСЬ 48
Д. 130

на 15-м... арх

16
48
130

Справа канцелярії Московського військового генерал-губернатора по секретній частині «Про рядового Оренбурзького батальйону Шевченка» з Центрального історичного архіву Москви. Кілька документів цієї справи стосуються перебування Тараса Шевченка в Москві в березні 1858 р.

431
25 Сент. 1818
Секретно 14

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДѢЛЪ

Господину с Невскимому Воен-
ному Генералу Губернатору

Начальника
Нижегородской Губерніи

Канцелярія

18 Сент. 1818 года
Т. Ш.
Нижегородъ.

Пудожникъ Тарасъ Шевичко от-
давъ бѣль въ 1818 году по Высочайши
по Высочайшему указу посылать въ военную службу, въ
посылать. тѣмъ же раздѣломъ въ Отдѣльный
фургоментъ Шевичко. Офицерскій Корпусъ.

Въ Нуртѣ мѣсяца / Августа / Шевич-
ко выехалъ изъ Нижегородскаго в. в.
Петербурга, но, по истинѣмъ соображеніямъ въ
случае, доправа до Москвы, оставивши
всю оную, по случаю постигшии его болѣзнь.

Слѣдъ шитья лить уведомить Ваше
Святѣйшество.

Воинскій Губернаторъ,
Генералъ майоръ Шевичко

Фрагменти повідомлення начальника Нижегородської губернії Московському военному генерал-губернатору про від'їзд Т. Шевченка з Нижнього Новгорода в Петербург і зупинку його в Москві в зв'язку з хворобою

М. Шепкін

скви якого-небудь села, дачі або хутора з добрим чоловіком? Якщо єсть у тебе такий чолові'яга з теплою хатою, то напиши мені, батьку, брате мій рідний! А я і приїду хоч на один день, хоч на одну годиночку. Зробімо так, мій славний друже! А якого б я тобі гостинця привіз ік празнику! уже так що гостинець! Порад'ся з своїм розумним серцем, мій друже єдиний! Та якщо можна буде побачиться нам і поколядувать на сих святках укупі, то поколядуем. А до того року Бог знає, чи дождемося. Вибач мені, мое серце, за мою щирість, і як і що придумаєш, то напиши мені, а тим часом оставайся здоровий і веселий і не забувай искреннего твого друга й поклонника

Т. Шевченка.

Адрес: В Нижний Новгород. Его высокоблагородию Павлу Абрамовичу Овсянникову.

Чи не писав тобі чого-небудь про мене старий кошовий із Чорноморії — Яков Герасимович Кухаренко? Я йому ще з Новопетровського укрєплення послав дещо і просив його, щоб він з тобою поділився¹, та й досі не маю од його ніякої чутки».

Цей лист ніби прорвав греблю з океаном ширих і гарячих Шевченкових почуттів, які накопичилися в засланні, коли Щепкін приходив до нього лише уві сні. В Нижньому Новгороді у поета було немало друзів і приятелів, але його тягнуло до великого земляка й геніального артиста — постаті співставної з ним і духовно суголосної, він усім нутром відчував, що по-справжньому відродиться й оживе тільки після зустрічі з Щепкіним: «Я ожив би, напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе живущою водою!..» У щоденнику Шевченко занотував: «...Написал письмо М. С. Щепкину. Прошу свидания с ним где-нибудь на хуторе в окрестностях Москвы. Как бы я рад был [увидеть] этого славного артиста-ветерана».

«Щепкін обіцяє приїхати до мене в Нижній»

Прийнято вважати, що поет просив Щепкіна приїхати до Нижнього Новгорода, щоб зустрітис'я. Справді Шевченко виступив ініціатором зустрічі, проте він, мабуть, не наважився просити Щепкіна про приїзд у Нижній Новгород, а збирався

¹ Йшлося про те, що разом з листом до Якова Кухаренка від 5 червня 1857 року Шевченко надіслав йому поеми «Москалева криниця» й «Чернець» та поезію «Садок вишневий коло хати...», а в листі попросив: «Та пошли старому Щепкіну».

приїхати до нього сам. Щепкін відповів одразу, на жаль, цей лист його невідомий. Зате зберігся лист від 27 листопада, в якому він пише так:

«...Ежели тебе очень хочется увидеть мою старую фигуру, то можно приехать: у сына под Москвой у 40 верстах есть дача, Никольское¹, не доезжая Москвы за две станции, Богородского уезда, с Купавловской станции, версты три от дороги по Владимирскому тракту, — то ежели не раздумал, то все-таки прежде извести аккуратню, когда выедешь, потому что нужно приготовить комнату для жилья, то есть дня за два до приезда нужно протопить... Ежели все это будет очень затруднительно, **то не приехать ли мне в Нижний?** И это не для того только, чтобы повидаться, а поговорить бы многое нужно, может быть, моя старая голова навела и твою на добрую мысль; а для того, чтобы только повидаться, нам делать такие расходы жирно» (Виділено мною. — В. М.).

Таким чином, ідею приїзду до Нижнього Новгорода подав саме Щепкін. І схвильований Шевченко записав в щоденнику 1 грудня: «Получил письмо от М. С. Щепкина, в котором он предлагает мне свидание в селе Никольское (имение его сына) или же, если я не имею лишних денег на поездку... **то он обещает сам приехать ко мне в Нижний.** Как бы он возвеселил и меня, и своих нижегородских поклонников. Напишу ему, пускай едет сюда и пускай на здешней бедной сцене тряхнёт стариной» (Виділено мною. — В. М.).

4–5 грудня 1857 року Шевченко написав артисту великого листа, якого ми прочитаємо разом:

«Спасибі тобі, Богу милій мій друже, за твої сердечні, ласкавії письма. Спасибі тобі за приглашение в село Никольское, а тричі разом спасибі тобі за те, що ти хочеш сам приїхати в Нижній. О, як би ти добре зробив, якби приїхав! Тут би тебе, преславного, на руках понесли твої безчисленні поклонники. Щасливий ти, дуже щасливий, мій славний, мій великий друже! Всі тебе бачили, всі до єдиного руського чоловіка, всі тебе знають і з любов'ю повторяють „твое обаятельное прославленное имя“.

Сьогодні був у мене Владимир Иванович Даль²; я показав йому письмо твоє. Зрадів старий, як прочитав, що ти хочеш приїхати в Нижній. Низенько кланяється тобі Владимир Иванович і сер-

¹ Йшлося про дачу сина Щепкіна Миколи Михайловича.

² Даль Володимир Іванович (1801–1872) — російський та український письменник, лексикограф, етнограф і фольклорист, почесний академік Петербурзької Академії наук (1863). Підготував збірник «Пословицы русского народа» (1861–1862), створив «Толковый словарь живого великорусского языка» в 4-х томах (1863–1866). Шевченко познайомився з Далем в 30-х рр. у Петербурзі.

дечно просить не перемінять доброго наміренія. На тім тижні почнуться тут дворянські вибори, уже почали збираться повітові пани, то може б ти здумав показати себе їм на тутешній сцені. Ото б порадував ти їх хуторянські душі, а мою щиро, любящую тебе душу переніс би на саме небо. На сей кінець я бачився з директором Нижнегородського театра, з г. Варенцовим, питав його насчет умовий, і він сказав мені, що „согласится на условие, какое ты ему предложишь“¹. Чудний би був, якби і не согласився.

Добрий мій друже! Питаєш ти, чи багато у мене грошей? Дуже, дуже небагато, мій друже єдиний: нема де взяти. Заходився рисувати карандашем портрети, так що ж? Нарисовав три портрети² та й сижку склавши руки. Без столиці художник — риба без води. Погано, дуже мені погано у цім Нижнім. Граф Федор Петрович обіщає мені „выхлопотать позволение жить в столице“³. О, якби-то йому Бог поміг! „Ожила б тогда моя душа одинокая при виде великих произведений божественных искусств!“⁴ А тим часом, а тим часом... як ти прийдеш сюди та я подивлюся на тебе, подивлюся, неначе на всесвітню галерею, неначе на всесвітній театр, і забуду хоть на годину своє невсипуще горе.

Грошей у мене б стало, щоб доїхати до Никольського і назад вернутись, та не в тім річ. Не я один прошу тебе приїхати сюди, а всі добрі і розумні люди просять тебе, а їх тут-таки чимало. Старий Улыбишев, той самий, що написав біографію Бетговена⁴, не пропускає ні одного спектакля: так щиро любить театр; а як тебе побачить, то він, старий, як мала дитина, зарідає, та чи він один?

Рішися, друже мій великий, на мою просьбу і, рішившись, напиши мені гарненько, коли б тебе ждати до себе. Я сьогодні ж пишу і Кулишеві: може і він заїде за тобою, та разом і приїдете, мої гості дорогії. А як побачиш мого давнього друга, Варвару Николаевну Репнину, то привітай її од мене, мій друже єдиний, та в

¹ Варенцов Олександр Петрович — директор Нижньогородського ярмаркового театру. Шевченко познайомився з ним восени 1857 р., часто бував у його домі, допомагав в оформленні благодійної вистави. 20 грудня 1857 року записав у щоденнику: «Г. Варенцов меня как живописца пригласил сегодня на репетицию, собственно, для живых картин, т. е. для освещения этих бестолковых картин».

² В записках у щоденнику від 23 вересня до 14 жовтня 1857 року йшлося про декілька портретів, зроблених Шевченком у цей проміжок часу, з них відомий лише портрет П. А. Овсянникова.

³ Поет очевидно мав на увазі запевнення дружини віце-президента Академії мистецтв Анастасії Толстої, висловлене в її листі від 2 листопада 1857 року: «Вы получите свободу жить в столице для Божественного искусства».

⁴ Улибишев Олександр Дмитрович (1794—1858) — російський літератор, драматург, публіцист, музичний критик, історик музики. Видав дослідження про Моцарта та Бетховена. З Шевченком познайомився 2 грудня 1857 року. Вони часто зустрічалися в театрі та на музичних вечорах, які проводилися в домі Улибишева.

письмі своїм напиши її адрес. Прощай, моє серце! Нехай тебе Бог милує і стереже на славу великого святого искусства. Не отринь же просьби любящого тебе друга

Т. Шевченка.

Куліша не треба ждати: може, він і не поїде, а мені б з ним дуже-дуже треба було б побачитися. Напиши, будь ласкав, і ти йому: може, він тебе, батька нашого, лучче послухає. Посоромиться не послухать.

Ще, як приїдеш, то зараз пришли почталіона на квартиру Овсянникова, щоб тобі не турбуватись насчет поміщення.

Чи не взяв би ти з собою рукопись „Москаля-Чарівника“? Тут єсть прехороша дівчина і талантлива артистка, Піунова¹. То може б, ви чи не вишварили б сього „Чарівника“ навдивовижу нижгородським людям?²

Поцілуй старого Максимовича за мене, та чому він не шле мені своє „Слово о полку Игореве“?³

Ще одно Р. С. Поніс був уже я оце письмо на пошту, та зустрівся мені старий Улыбышев і просив написати од себе глибочайший поклон і просить тебе, щоб ти приїхав просто до його на квартиру.

„Москаль-чарівник“ єсть тут печатний. І Піунова сьогодні вчиться по-нашому говорить заходилась. Зраділо дівча — аж заплакало».

З цього листа видно, що Шевченко почувався щасливим від передчуття зустрічі з Щепкіним у Нижньому Новгороді: «...Як ти приїдеш сюди та я подивлюся на тебе, подивлюся, неначе на всесвітню галерею, неначе на всесвітній театр, і забуду хоть на годину своє невсипуще горе». Більше того, поет загорівся ідеєю зібрати своїх друзів у Нижньому Новгороді. Ще тоді, коли йшлося про поїздку в підмосковне Никольське, Шевченко звернувся з листом до Михайла Лазаревського 29 листопада: «Пише мені старий Щепкін і просить, щоб я приїхав до нього на празники в гості. В саму Москву мені їхати не можна; то він просить мене до свого сина на хутір, десь недалеко коло Москви... А що якби і ти, взявши Куліша та й Семена (С. С. Гулака-Артемовского. — В. М.) з собою, та й ви приїхали на той благодатний хутір. А дуже добре б було».

¹ Піунова Катерина Борисівна (1841–1909) — російська провінційна актриса. Шевченко познайомився з нею наприкінці 1857 р.

² Твердження Піунової, що на роль Тетяни в «Москалі-чарівнику» її «призначив» Щепкін, не відповідає дійсності.

³ Шевченко давно цікавився перекладом Михайла Максимовича («Песнь о полку Игореве», складена в кінці XII в. на древньому руському мові. — Київ, 1837). Ще в квітні 1854 року поет просив Андрія Козачковського надіслати йому це видання, але той прохання не виконав.

Коли з'явилася можливість приїзду Щепкіна в Нижній Новгород, Шевченко 4 грудня 1857 року просить уже Куліша безпосередньо: «Старий Щепкін на тім тижні хоче до мене приїхати в гості; а що, якби і ти, молодий, забіг за ним в Москву та вкупочці і прилетіли б до мене. Дуже б, дуже б добре ви зробили, други мои искреннии!.. Я жду тебе, а ти стань мені за рідного брата: поцілуй свою любу жіночку за мене і за себе, та й гайда на залізний шлях».

Про це щире прохання Шевченко повідомив і Щепкіна у наведеному вище листі. Втім, відразу приписав: «Куліша не треба ждати: може, він і не поїде, а мені б з ним дуже-дуже треба було б побачитися». Про ці листи Шевченка занотовано й у його щоденнику 4 грудня: «Написал Щепкину и Кулишу. Прошу их, друзей моих великих, отложить всякое житейское или служебное попечение и приехать ко мне недели на две, а ещё совесть не зарит, то и больше. **Как бы я счастлив был, если б сбылось моё желание. Авось-либо и сбудется**» (Виділено мною. — В. М.).

З великим другом Щепкіним збулося, з Кулішем — ні. Той не збирався до Шевченка і відповів йому в середині грудня: «Не подобає мені, друже мій Тарасе, їздити на розмову з тобою; бо про тебе побиваються, як би тебе залучить до столиці; як же піjde слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то гляди — й попсується твоє діло в великих панів! Я ж, собі на лихо, чоловік у громаді замітний, то зараз же й дізнаються, що поїхав за сім миль киселю їсти... Так не жди мене й не пеняй на мене. Мені сей з'їзд не зашкодив би, а тобі певно зашкодить». За словами біографа Шевченка Олександра Кониського, «на огонь широсердних, радісних сподіванок поета Куліш линув цебром холодної води». Сучасний Кулішевий біограф Євген Нахлік навпаки вважає, що той «з обережності, а може, й через зайнятість, мотивовано відмовив...»¹.

Як би там не було, сам Шевченко примирливо записав у щоденнику: «Получил письмо от П. Кулиша. Он отказывается от свидания со мною здесь, не по недостатку времени и желания, но во избежание толков, которые могут замедлить моё возвращение в столицу. Я с ним почти согласен».

Не приїхали в Нижній Новгород Михайло Лазаревський і Микола Костомаров. 5 листопада 1857 року Шевченко занотував: «Ученый чудака пишет, что напрасно прождал меня две недели в Петербурге и не хотел сделать ста верст круга, чтобы по-

¹ Євген Нахлік. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. Том перший. — К.: Український письменник, 2007. С. 172.

сетить мене в Нижнем». Михайло Максимович перед виїздом Щепкіна в Нижній Новгород написав Шевченкові: «Полетів би і я отце із ним до Нижнього — да ба! Нужда не пуска з Москви... живи, небоже, роби, небоже, то й бог поможе!»

Слава Богу, на відміну від Куліша, Щепкін не сумнівався в тому, що Шевченка треба негайно підтримати, не займався хитромудрством. І поет був йому безмежно вдячний: «Спасибі тобі, Богу милий мій друже, за твої сердечні, ласкавії письма. Спасибі тобі за приглашение в село *Никольское*, а **тричі разом спасибі тобі за те, що ти хочеш сам приїхати в Нижній**. О, як би ти добре зробив, якби приїхав!» (Виділено мною. — В. М.).

Дізнавшись, що Щепкін виїжджає з Москви, Шевченко занотував у щоденнику вдячно-вогняні слова: «**Как я счастлив этой нелицемерной дружбой! Не многим из нас Бог посылает такую полную радость...**» За день до приїзду Щепкіна Тарас Григорович захоплено писав академіку Петербурзької Академії мистецтв Миколі Осипову: «...Я же жду к себе из Москвы дорогого гостя на праздник... И кого бы вы думали я так трепетно дожидаю? 70-летнего знаменитого старца и сердечного друга моего, Михаила Семеновича Щепкина. Не правда ли, дорогой гость у меня будет? Да еще какой дорогой, единственный!»

«Приїхав Михайло Семенович Щепкін»

І Щепкін, якому йшов сімдесятий рік, обтяжений хворобами Щепкін, приїхав до свого друга! Захоплено-вдячний Шевченко потім написав: «...Сделал мне четырёхсотверстный визит о Рождественских святках». Далека поїздка кіньми в мороз і хуртовину була для старого подвигом. Олександр Афанасьєв написав у своїх спогадах: «С редким дружеским участием приветствовал Щепкин своего одноземца Шевченко, только что получившего свободу; нарочно ездил к нему в Новгород...»

Нагадаю, що невдовзі Шевченко подолав цю дорогу в зворотному напрямі з Нижнього Новгорода в Москву, спочатку на санях, а потім «на телізі»: з усіма шляховими незручностями, весняним бездоріжжям, тряскою і т. д. і т. п. вона тривала дві з четвертиною доби (56 годин). Тоді Шевченко заплатив випадковому жандармському унтер-офіцеру 10 рублів (і це недорого)¹.

¹ У цей час усі шляхові витрати можна було перерахувати до дрібниць заздалегідь. Мені трапилася довідкова книга (178 сторінок!), видана незадовго до першого приїзду Шевченка в Москву: «Росписание трактов от С.-Петербурга и Москвы и других важнейших мест Российской империи с означением

Навіть у дорозі з Москви в Петербург, між якими в 40-х рр. було прокладено шосе, казали, краще в Європі, отже незручностей було менше, пасажири тряслися в кареті дві з половиною доби.

Ось що писав про цю впорядковану дорогу французький маркіз Астольф де Кюстін: «Подорожувати на поштових із Петербурга в Москву — це значить пережити декілька днів відчуття, знайомі за спуском з „російських гірок“ у Парижі...» Втім, француз привіз із собою англійську коляску, щоб «проїхатися на справжніх ресорах знаменитою дорогою — кращому шосе в Європі, за словами росіян і навіть іноземців». У результаті він резюмував: «Шосе, треба визнати, утримується в порядку, але воно дуже тверде й нерівне, бо досить подрібнений і щільно втрамбований щебінь утворює невеликі ковбані та гірки. Тому болти розхитуються, вилітають на кожному перегоні, на кожній станції коляска лагодиться, втрачається час, виграний у дорозі, коли летиш у хмарах куряви з запаморочливою швидкістю буревію. Англійська коляска дає задоволення тільки на перших по-рах, а невдовзі відчуваєш потребу в російському екіпажі, більше пристосованому до особливостей дороги та вдачі ямщиків».

Борис Чичерін, який знаходив поезію в подорожах у кінних каретах, нещадно вказував «на грязь, на толчки, на ухабы, на зажоры¹,... на пошлые станционные дома, на недостаток лошадей,.. приходилось... тащиться чуть не шагом... и по целым ночам ежеминутно пробуждаются от неуправляемой дремоты вследствие невыносимого толкания то в один бок, то в другой».

Згадаємо, що в «Путешествии с удовольствием и не без морали» Шевченко описав чимало мальовничих історій, що трапилися під час подорожі на конях, зокрема, у бричці, в колясці та «на тройке добрых почтовых лошадей». Саме Тарас Григорович свідчив: «На каждом шагу или выбоина, наполненная жидкой грязью, или древесный корень, как бревно, растянулся поперек дороги и ждёт, как бы доброму человеку колесо сломать или иначе как-нибудь напакостить».

расчёта, сколько следует платить прогонов за две лошади на каждой станции и с алфавитным указателем городов». У ній позначалася кількість верст між кожною станцією і сума, котру слід було платити сріблом за кожен прогін (наприклад: 1 рубль 1¹/₄ копійки чи 78³/₄ копійки і т. д.).

У цьому своєрідному довіднику було надруковано також «Табель, высочайше утверждённый в 6 день декабря 1839 года с переложением на серебро прогонных и поверстных денег и других на станциях платежей». Наприклад, у Табелі чітко передбачалася оплата «за смазку колёс у собственных экипажей проезжающих: у кибиток и телег, у прочих экипажей», а також гроші «на водку извозчикам, где существуют вольные почты».

¹ У Володимира Даля: «Зажер, зажорина — подснежная вода в ямине, по дороге».

Михайло Щепкін безстрашно подолав усі ці дорожні перешкоди й пригоди заради свого друга. Він єдиний із Шевченкових друзів відвідав поета в Нижньому Новгороді. За чотири роки до цього Щепкін так само підтримав у Лондоні Олександра Герцена, який про це писав: «Я испугался от радости... Русские в это время всего меньше ездили за границу и все больше боялись меня... И первый русский, ехавший в Лондон, не побоявшийся протянуть мне руку, был Михаил Семёнович».

Дружина Щепкіна Олена Дмитрівна повідомляла їхнього сина Олександра Михайловича 18 грудня 1857 року: «Отец едет в Нижний к Шевченку на свой счёт, утешить его, ибо сказал, что в столицу не позволено въезжать». А 23 грудня додавала в черговому листі: «Отец уехал в Нижний к Шевченку-стихотворцу, которого вернули из ссылки и не велят в столицу въезжать». **В цих рядках, призначених для сина, особливо добре видно безкорисливість, ширість і доброту вчинку, який Щепкін присвятив своєму другові.**

Шевченко домовився про гастролі Щепкіна з директором місцевого театру Олександром Варенцовим¹. Дізнавшись про візд артиста з Москви, поет зробив 21 грудня захоплений запис у щоденнику: «Сегодня получил письмо от М. С. Щепкина². Он сегодня выехал из Москвы, и послезавтра я обниму моего старого, моего искреннего друга. Как я счастлив этой неллицимерной дружбой! Не многим из нас Бог посылает такую полную радость, и, весьма, весьма немногие из людей, дожив до семидесяти лет, сохранили такую поэтическую свежесть сердца, как Михайло Семёнович». А 24 грудня з'явився новий радісний запис: «Праздникам праздник и торжество есть из торжеств! В три часа ночи приехал Михайло Семёнович Щепкин». Хоча це сталося так пізно, артист відразу зупинився у Павла Овсянникова, де мешкав і Шевченко. Щепкін потім просив його: «Поцелуй своего хозяина, а он пусть тебя и оба за меня».

Біограф артиста Віталій Івашнев дотримується тих спогадів, за якими генерал-губернатор Муравйов дав Щепкіну згоду на зу-

¹ Цікаво й характерно, що Щепкін у листі до Шевченка від 11 грудня 1857 року перелічив спектаклі, в яких готовий грати, але свій приїзд не пов'язував з ними: «Из этого, если пожелают, пусть выбирают сами, но чтобы было слажено, а коли что не так, то ми і без театра обйдемось!» (Виділено мною. — В. М.).

² Ось зміст цього листа:

«Писать мне некогда и потому скажу несколько слов. Я еду 21-го числа в Нижний Новгород, то есть в субботу. Ежели приеду днём, то прямо к тебе; а ежели ночью, то где-нибудь остановлюсь в гостинице, а там уже разберёмся, як чому быть. Прощай! До свидания. Бог даст, колядовать будем вкупы. Обнимаю тебя от души. Твой ширый друже, Михайло Щепкин»

стріч з Шевченком за умови його особистої присутності. Сучасник свідчив, що Щепкін і Шевченко кинулись один одному в обійми і довго не могли сказати жодного слова, чути було лише судорожні ридання. «Генерал-губернатор был так ошеломлён и растроган увиденным, что уже не препятствовал больше их встречам. Добавим, что позднее он приложил немалые усилия к ходатайству Шевченко о разрешении на выезд из Нижнего Новгорода и содействовал „скорейшему разрешению его дела“».

Навіть, якщо сцена з губернатором вигадана, немає сумніву, що зустріч двох друзів була як спалах тепла і справжньої дружби. «Когда старик приехал, друзья бросились друг другу в объятия, и оба разрыдались так, что не могли вымолвить ни слова» (Т. Щепкіна-Куперник).

У Максима Рильського є такі рядки про цю зустріч:

Два кріпаки... Один ще вчора
Миколи Палкіна солдат...
І обійма поет актора,
Як батька син, як брата брат,
І зріє віра неозора,
Що згине враг і супостат...

Майже тиждень Щепкін був у Нижньому Новгороді, Тарас Григорович познайомив його зі своїми нижньогородськими приятелями Миколою Брилкіним, Павлом Овсянниковим і Миколою Олейниковим (якраз вони разом із Шевченком проводжали через кілька днів артиста в Москву). Добрий Михайло Семенович навіть став хрещеним батьком у дочки Брилкіна, про що згадував у листі додому, написаному незадовго до смерті — 12 червня 1863 року з Нижнього Новгорода: «Сегодня я выезжаю в Казань. Здесь заработал 320 р. серебром, промотал не много, потому что жил у Николая Александровича Брылкина. Я когда-то у него крестил, когда приезжал к Шевченке...» Це — остання письмова згадка про Тараса Григоровича в паперах Михайла Семеновича.

Немає підстав не вірити Катерині Піуновій, яка згадувала, що «Щепкін під час своїх гастролей кожний вільний вечір проводив зі мною і з Тарасом Григоровичем». Піунова залишила цікаву розповідь про один із таких вечорів:

«Пригадуються мені наші дружні бесіди, коли за чашкою чаю біля самовара сиділа я, Михайло Семенович Щепкін і Тарас Григорович... Ось одного разу я й розповіла своїм друзям про те, як мене образили багаті люди під час мого передбенефісного об'їзду вельможної публіки для запрошення на мій бе-

нефіс... В одному домі мене прийняли дуже люб'язно, купили квиток і „на додачу“ подарували одягнений один раз на бал тарлатановий костюм. Ця подачка мене страшенно образила, але не взяти було не можна.

Щепкін разповів інший факт з його бенефісних об'їздів високого панства. В одному домі „вельможний пан“ прийняв його в залі і, не кажучи й слова, подзвонив лакея і наказав провести Щепкіна до їдальні, щоб економка напоїла його кавою. Пішов він з лакеєм до їдальні, і економка Горпина Яківна, яка була сама в кімнаті, оскільки пани щойно пообідали, напоїла його кавою.

— Я,— казав Щепкін,— випив чашку кави, ледве тамуючи своє обурення. А коли заспокоївся, то зрозумів, що мене не хотіли образити, а навпаки... Але спосіб виявити увагу до людини був грубий, оскільки в цей дім не проникло ще почуття поваги до актора як рівноправної людини. Ну, все-таки мені було боляче й образливо, адже я тоді був уже визнаним артистом і вже немолодою людиною, а ти ще таке „порося“, якому „будь-яка подачка благо“. З цього фіналу розповіді до сліз сміявся Тарас Григорович, примовляючи: „Оце-то пригостили — тебе (тобто Михайла Семеновича) кавою, а тебе, Катрусю, — поросятком“.

Фотографію Щепкіна, подаровану артистом, Шевченко беріг, як зіницю ока. В списку «Фотографій з натури» Григорія Честаківського, що залишилися після поетової смерті, читаємо: «Малоросійський актор Михайло Семенович Щепкін, друг задушевний Кобзаря Шевченка. Подарував Кобзарю сам Щепкін».

Для Шевченка дні, проведені з Щепкіним, були суціль щасливими, наповненими бесідами і грою геніального артиста в п'єсах Миколи Гоголя, Івана Котляревського, Олександра Островського, Т.-М.-Ф. Соважона й Ж.-Ж.-Г. Делюр'є: «**Я все ещє не могу прийти в нормальное состояние от волшебного, очаровательного видения. У меня все еще стоят перед глазами городничий, Матрос, Михайло Чупрун и Любим Торцов**».

«У мене все ще стоять перед очима...»

Зупинимося коротко на тих спектаклях, які бачив Тарас Шевченко в Нижньому Новгороді. Найперший із них за часом постановки — «Москаль-чарівник» Івана Котляревського, в якому Щепкін грав роль Михайла Чупруна з 1819 по 1863 рр. — чотири з половиною десятиліття (!). Цей спектакль з'явився на світ в один рік із «Наталкою Полтавкою» Котляревського, що

стала першою ластівкою української національної драматургії й була показана на сцені Полтавського театру¹. 1819 рік по праву вважається роком народження українського театру, родоначальниками якого були Котляревський і Щепкін².

«Москаля-чарівника» наближувало до «Наталки Полтавки» не лише те, що обидва твори Котляревський назвав «малоросійськими операми», а, передусім, талановите розкриття в обох п'єсах переваги народної моралі над мораллю панів і чиновників, тим більше, що герої Михайла Щепкіна були живими й напрочуд переконливими. Своїм життєво-правдивим виконанням ролей сільського виборного Макогоненка в «Наталці Полтавці» й поселянина Чупруна в «Москалі-чарівнику» Щепкін «не тільки забезпечував небувалий успіх на театральній сцені цим першим творам української національної драматургії, а й допомагав російському глядачеві глибше пізнати Україну, її народ, побут, її звичаї»³.

Окремо хотілося б акцентувати толерантне й глибоко продумане розкриття Котляревським особливо делікатної теми, яку пізніше коротко сформулював Шевченко: «А на москалів не вважайте... У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди».

Нагадаю сцену з спектаклю. Солдат-москаль попросив аби господарка подала на стіл «лавреничків», а Михайло Чупрун їдко відповідав: «Лавреничків! Який то у вас, москалів, язик луб'яний! Скільки меж нами вештається, а і досі не вимовиш:

¹ Цікаво, що, торкаючись витоків українського національного театру, Іван Франко звернув увагу на історію постановки «Наталки Полтавки» в Харкові, спираючись на Щепкіна:

«Знаменитий Щепкін оповідав, що головню дякуючи концептові Квітки в Харкові виставлена була уперше Котляревського „Наталка Полтавка“ заким іще цензура одобрила її для театральних вистав. „Наталка“ перший раз дана була в Полтаві за спеціальним ad hoc (Для даного випадку, для даної цілі. — В. М.) дозволом генерал-губернатора Рєпніна. Щепкін, родовитий українець, хотів дати її на свій бенефіс. Квітка дав йому ось яку раду: „Заповідajte яку-небудь стародавню штуку, а перед самим днем бенефіса поклитесь на нездоровля якого-небудь актора і просіть, щоб для поспіху дозволили виставити „Наталку Полтавку“, штуку вже дозволену для Полтави». І дійсно, сим способом харківці перший раз побачили на сцені штуку Котляревського» (Іван Франко. Твори в двадцяти томах. Том XVI. С. 224).

² В цьому контексті нагадаю, як Іван Франко в статті «Русько-український театр (Історичні обриси)» (1894 рік) цитував статтю театрознавця Мизко про актора Карпа Соленика (в «Основах», 1861 рік): «Український театр був би тепер дуже до речі. Розумію не тільки п'єси на українській мові і з українського побуту, але й те, щоб грали їх артисти, виплекані на укр. ґрунті, знайомі з мовою і звичаями народу, а може, навіть вийшовші з-поміж того народу, так як знаменитий артист, котрого й називати не треба, бо його всі знають (Щепкін)».

³ С. Шаблювський, Б. Деркач. І. П. Котляревський — корифей української літератури. В кн.: Іван Петрович Котляревський. Повне зібрання творів. — К.: Наукова думка, 1969. С. 35–36.

вареників». Але солдат не вгамувався й наполягав, що може навіть заспівати українську пісню й таки заспівав її...російською мовою. Михайло Чупрун і його дружина Тетяна широко реготали з того кострубатого виконання: «**Михайло**. Утяв до гапликів! (Сміється). **Тетяна**. Аж пальці знати¹ (Сміється)».

Затим Чупрун попросив свою дружину заспівати «по-своєму ту пісню, що москаль співав», і в спектаклі лунала чарівна українська пісня, яку так любив Тарас Григорович:

Дівчино моя, Переяслівко,
Дай мені вечеряти, моя ластівко!

Та, найголовніше, прислухаємося до діалогу, що відбувся відразу після цього між Чупруном і солдатом:

«**Михайло**. А що? Яково?»

Солдат. Ну, што й говорить! Вить вы — природные певцы. У нас пословица есть: хохлы никуда не годятся, да голос у них хорош.

Михайло. Нікуда не годяться? Ні, служивий, така ваша пословиця нікуда тепер не годиться. Я тобі коротенько скажу: тепер уже не те, як давно було, іскра дотепу розжевілась. Ось заглянь в столицю, в одну і в другу, та заглянь в сенат, та кинься по міністрах, та тоді і говори — чи годяться наші куди, чи ні?»

Це знаменний момент, який недооцінювався. В «коротеньких» словах Михайла фактично закодовано важливу історичну інформацію, що нагадувала не лише про велику кількість українців у владних коридорах імперії, але й про те, що з середини XVII століття почалося перенесення в Москву, так би мовити, київської вченості. Михайло Грушевський підкреслював те важливе значення, яке «українська наука XVII в. мала для розвою письменства й культури московської». Відомо, що в Москву прибули вчені мужі з Києво-Могилянської академії, ось що, наприклад, писав історик Олексій Малиновський ще тоді, коли Шепкін ледве прибув у Москву, про одне з московських духовних училищ — у Чудовому монастирі: «Приехавшие 1649 г. в Москву Киевобратского Богоявленского монастыря иноки Арсений и Епифаний не только поддерживали сие училище, но исправили Библию и перевели много богословских книг. В 1651 г. царь Алексей Михайлович присоединил к сим

¹ Цікаво, що Шевченко в листі до Максимовича в січні 1858 року, захоплюючись Шепкіним, писав: «Завдав він мені свято. Так учистив, що аж пальці знать» (Виділено мною. — В. М.).

ученым другого из Киева иеромонаха Дамаскина Птицкого»¹. В Московській Слов'яно-Греко-Латинській академії (створена в 1687 р.), яку очолював київський учений Стефан Яворський, а потім Іван Козлович з Переяслава, та інших російських «вузах» того часу працювали київські професори Феофілакт Лопатинський, Платон Малиновський, Стефан Прибилович, Феофіл Кролик, Геден Вишневський, Інокентій Кульчицький, Гаврило Бужинський, Іван Томилович, Іван Козлович, Павло Конюсевич, Георгій Щербацький, Софроній Мегалевич, Порфирій Крайський, Володимир Каліграф (друг Григорія Сковороди) та ін.

В Росію було перенесено український церковний спів; серйозно вплинуло на російську духовну культуру українське книгодрукування. Неабияке значення мало те, про що писав знайомий Михайла Щепкіна і колега Осипа Бодяньського, професор Московського університету Федір Буслаєв: «Как литература московская во второй половине XVII века была под сильнейшим влиянием южно-русской, из которой она вносила в северо-восточную Русь западные идеи, так и живопись московская той эпохи, без сомнения, многими успехами обязана мастерам южнорусским, произведениями которых были украшены как рукописи, так и старопечатные книги». Досліджуючи всі ці питання, професор Іван Огієнко дійшов висновку, що «українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті»².

Пам'ятаймо, що театральним носієм і цього феномену виступав геніальний Щепкін, який заворожив Шевченка в ролі українця Михайла Чупруна. Очевидець писав: «В „Москале-чаривнике“ М. С. Щепкин беспрекословно не Щепкин, а малороссийский казак Чупрун в полном типе этого лица, с его говором, поговорками, ужимками, хватками, движениями, осанкою и бытом. Знаешь, наверное, что на сцене Щепкин — и невольно сомневаешься, не Чупрун ли это в самом деле?» Збереглися й інші свідчення людей, які бачили Щепкіна в ролі Михайла Чупруна. Серед них я виокремлюю спогади драматурга Миколи Чаєва: «...Первый раз на сцене я увидел Михаила Семёновича в 44-м году в „Москале-чаривнике“... Щепкин в запачканных дѣгтем холщовых широчайших шароварах, в широкополой шляпе, с длинным погонялой бичом, с расплывшимся от бла-

¹ А. Ф. Малиновський. Историческое обозрение Москвы. — М.: Вече, 2007. С. 224.

² Див. докладніше: Володимир Мельниченко. Арбат очима українця. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. С. 36–47. Володимир Мельниченко. Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». С. 178–184.

женства загорелым лицом, с подбритою до оселедца головою¹, точно сейчас прилетел на ковре-самолёте из Украины... Степью, свежим, здоровым воздухом, с благоуханием полевых цветов и трав, смешанным с запахом дегтя и дымком теплыни, тянуло со сцены в освещенную а гіогно² зрительную залу. Театр дрожал от хохота, рукоплесканий, восторженных кликов... Все было схвачено живьем, списано с натуры, а вместе с тем изящно-обаятельно, красиво; даже пропитанный смолой и дегтем наряд гуртовщика-хохла просился на картину: до того он был красив и живописен на Михайле Семеновиче» (Виділено мною. — В. М.).

Як нам уже відомо, Шевченко віддав перевагу Карпу Соленику в ролі Чупруна («Он показался мне естественнее и изящнее неподражаемого Щепкина»), і відомий радянський щепкінознавець Абрам Дерман пояснив це геніальною чутливістю поета: «... Шевченко був, в самій генезі своєї поетичної творчості, бездоганно народним поетом, жоден атом його душі не був засмічений і отруєний хибнокласичною традицією,.. і він з особливою чутливістю і сприйнятливістю повинен був реагувати навіть на найменше відхилення від простоти й природності»³.

Але ж ми знаємо, що для Тараса Григоровича Щепкін у ролі Михайла Чупруна залишився «неподражаемым». В образі Чупруна, як і в ролі Макогоненка в «Наталці Полтавці», створеними ще в полтавський період творчості, Щепкін уособлював український характер, здається, на генному рівні. Переконливо сказав про геніальну гру Щепкіна Сергій Аксаков: «...Щепкин перенес на русскую сцену настоящую малороссийскую народность, со всем ее юмором и комизмом. До него мы видели на театре только грубые фарсы, карикатуру на певучую, поэтическую Малороссию, Малороссию, которая дала нам Гоголя! Щепкин потому мог это сделать, что провел детство и молодость свою на Украине, сроднился с ее обычаями и языком. Можно ли забыть Щепкина в „Москале-чаривнике“, в „Наталке-Полтавке“?» Цікаво, що в 1844 р., після того як на гастрольях у Петербурзі Щепкін упродовж півтора місяці тринадцять разів зіграв Чупруна, було навіть видано літографічний портрет артиста в цій ролі, вміщений в нашій книзі.

Сучасний біограф артиста Віталій Івашнев наголошує: «Роль Макогоненка й Чупруна у виконанні Михайла Семеновича — приклад глибокого й тонкого розуміння національної культури,

¹ В книзі вміщено портрет Щепкіна-Чупруна, з якого видно, що він виходив у цій ролі з небритою головою й в іншому вбранні.

² Як вдень (*imal*).

³ А. Дерман. Московского Малого театра актёр Щепкин. С. 223.

шанобливого ставлення до неї». Радянський щепкінознавець О. Фельдман влучно зауважив, що в ролі Чупруна «стилістично й по духу Щепкін випереджав гоголівські „Вечори на хуторі поблизу Диканьки“». Певно, що Михайлу Семеновичу припала б до душі така думка. У сучасній «Театральній енциклопедії» зафіксовано, що важлива частина творчості Щепкіна «пов'язана зі створенням ним образів в українській драматургії... передачею національної своєрідності цих персонажів».

Мало хто знає, що Михайло Щепкін наприкінці життя жалкував з приводу повної неможливості показати на сцені ще один видатний український тип, уособлений Миколою Гоголем у Тарасі Бульбі. Принаймні, в спогадах вихованця Щепкіна Михайла Лентовського зустрічаємо таке свідчення:

«Он вмещал в себе частичку характера Тараса Бульбы и, кажется, любил в себе эту черту; оттого и сожалел, что не находилось на Руси такого автора, который мог бы построить из повести Гоголя мало-мальски порядочную пьесу, где бы можно было душу отвести и поработать, показав себя в должном виде. Видеть Тараса, воспроизведенного с должным умением и обстановкой, было его заветной мечтой».

В наш час цю роль зіграв у кіно видатний український артист Богдан Ступка, який високо ставить талант Михайла Щепкіна:

«Це був потрясаючий актор. Щепкін уперше створив школу правдивої театральної гри. Він учив акторів усіма силами примушувати себе думати так, як думав і почував той, кого вони повинні представляти. „Намагайся, так би мовити, розжувати й проковтнути роль, щоб вона ввійшла тобі в плоть і кров, — говорив Щепкін. — У тебе самі собою народяться і правдиві звуки голосу, і правдиві жести...“¹. Недарма Щепкіна любив Тарас Шевченко».

Повернемося до ролей, зіграних Щепкіним у Нижньому Новгороді в присутності Шевченка.

У водевілі «Матрос» французьких авторів Соважона і Делюр'є Михайло Семенович виконував одну з найулюбленіших своїх ролей — матроса Симона. Він не розлучався з нею понад 25 років (з 1835 по 1860 рр.). «Матрос» був пересічною мелодрамою, але геній Щепкіна підняв сценічну драматургію спектаклю й особливо свого героя до шекспірівських висот. Белінський писав, що мистецтво Майстра «состоит не только в том, что в одно и то же время умеет возбуждать и смех, и слезы, но в том, что он

¹ В листі до актриси Олександри Шуберт Щепкін писав у 1854 р. про роботу на роллю: «...Не удовлетворяйтесь одной наружной отделкой: как вы искусно ни отделяете, а будет всё от неё веять холодом... Нет! В душу роли, проникайте в самые тайники сердца человеческого...»

умеет заинтересовать зрителей судьбой простого человека и заставит их рыдать и трепетать от страданий какого-нибудь Матроса¹, как Мочалов заставлял их рыдать и трепетать от страданий принца Гамлета или полководца Отелло».

Мелодраматичний герой у виконанні Щепкіна виростав до героя трагічного, підкоряючи глядачів своєю мужністю, благородством, людяністю. Сучасники писали, що зал ридав «світлими сльозами», але не стільки від співчуття й жалості, а, передусім, від потрясіння жертовністю Симона². Піднявши й укрупнивши його образ, артист підняв і укрупнив переживання глядачів.

Вже згаданий нами Микола Ефрос спостеріг: «Иногда, вместо ролей водевильных, рассчитанных на пустой, но зычный смех, ему доводилось играть и роли, рассчитанные на трогательность. И тут Щепкин также достигал полноты эффекта, умел заставить слушать себя с затаенным дыханием и обливаться горячими слезами. **Самый яркий пример тому — исполнение Щепкиным пьесы „Матрос“.** И опять Щепкин творил тут, как правдолюб и реалист, не позволял своей игре быть сентиментальной, хотя сам Щепкин по натуре был несколько склонен к сентиментальности. В игре его звучал голос трезвой правды, но внутренняя прочувствованность, искреннее проникновение в изображаемое, в психику играемого лица давали полноту эффекта» (Виділено мною. — В. М.).

Тепер — про «Ревизора» Миколи Гоголя. Його постановці в Малому театрі в Москві передувала прем'єра в Александринському театрі в Санкт-Петербурзі, що була сприйнята неоднозначно. Пригнічений Гоголь з цього приводу писав Щепкіну 29 квітня 1836 року: «Посылаю вам „Ревизора“. Может быть, до вас уже дошли слухи о нем. Мочи нет. Делайте, что хотите с моей пьесой, но я не стану хлопотать о ней. Мне она сама надоела так же, как хлопоты о ней. Действие, произведенное ею, было большое и шумное. Все против меня. Чиновники пожилые и почтенные кричат, что для меня нет ничего святого, когда я дерзнул так говорить о служащих людях. Полицейские против меня, купцы против меня, литераторы против меня... Теперь я вижу, что значит быть комическим писателем».

¹ У п'єсі матрос Симон, розлучений з сім'єю багатьма роками мандрів і походів, нарешті повертається в рідні місця і, опинившись у власному домі, де його не пізнають і не ждуть, бо вважають загиблим, розуміє, що він тут зайвий, і, не наважуючись потривожити налагоджене, спокійне життя своїх рідних, залишає, тепер уже назавжди, свою дружину, доньку й старого друга, який став їм чоловіком і батьком.

² Микола Огарьов, уперше побачивши Щепкіна в «Матросі», зізнався: «Я плакал, как безумный. Я рад был плакать... Это одна из лучших минут, проведенных в Москве».

В цей час Гоголь зрозумів, що тільки постановка «Ревізора» в Малому театрі може виправити ситуацію, а московська доля п'єси, на його думку, залежала від участі в ній геніального Щепкіна. Драматург писав артистові: «...**Вы должны непременно из дружбы ко мне, взять на себя все дело постановки ее. Я не знаю никого из актеров ваших, какой и в чем каждый из них хорош, но вы это можете знать лучше, нежели кто другой. Сами вы, без сомнения, должны взять роль городничего: иначе она без вас пропадет.** Есть еще труднейшая роль во всей пьесе — роль Хлестакова. Я не знаю, выберете ли вы для нее артиста. Боже сохрани, если ее будут играть с обыкновенными фарсами, как играют хвастунов и повес театральных!.. Жаль, очень жаль, что я никак не мог быть у вас: многие из ролей могли быть совершенно понятны только тогда, когда бы я прочел их»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Безутішний Гоголь скаржився й Пушкіну: «Я такое получил отвлечение к театру, что одна мысль о тех неприятностях, которые готовятся для меня еще на московском театре, в силу удержать поездку в Москву и попытку хлопотать о чем-либо... У меня недостает боле сил хлопотать и спорить. Я устал и душою, и телом. Клянусь, никто не знает и не слышит моих страданий. Бог с ними со всеми! Мне опротивела моя пьеса. Я хотел бы убежать теперь бог знает куда!»

Тим часом Михайло Семенович прочитав «Ревізора» і з захопленням прийняв його. Це було зумовлено розчаруванням артиста в тодішньому театральному репертуарі і внутрішньою готовністю Щепкіна до сприйняття принципово нової драматургії Гоголя. Цікаво, як 8 січня 1836 року Михайло Погодін записав у щоденнику суть розмови з артистом: «...Вечером Щепкин. Об упадке театра и комедии. — Комедии Гоголя должны сделать эпоху в истории театра русского и восстановить его».

7 травня 1836 року Щепкін відповів Гоголю, який збирався в Італію:

«**Благодарю вас от души за „Ревизора“, не как за книгу, а как за комедию, которая, так сказать, осуществила все мои надежды, и я совершенно ожил. Давно уже я не чувствовал такой радости, ибо, к несчастью, мои все радости сосредоточены в одной сцене. Знаю, что это почти сумасшествие, но что ж делать? Я, право, не виноват. Порядочные люди смеются надо мной и почитают глупостью, но я за усовершенствования этой глупости отдал бы остаток моей жизни. Ну, все это в сторону, а теперь просто об**

¹ Гоголь читав «Ревізора» в присутності Михайла Щепкіна, Прова Садовського, Сергія Шумського, а також Сергія і Івана Аксакових, Івана Тургенева, Степана Шевирьова та інших аж у листопаді 1851 року.

„Ревизоре“; не грех ли вам оставлять его на произвол судьбы, и где же? в Москве, которая так радушно ждет вас... Спасибо вам за подарок пьесы для бенефиса, верьте, что такое одолжение никогда не выйдет из моей старой головы, в которой теперь одно желание видеть вас, поцеловать. Чтобы это исполнить, я привел бы всю Москву в движение. Прощайте. Простите, что оканчиваю без чинов. Ваш М. Щепкин» (Виділено мною. — В. М.).

Михайло Погодін яскраво свідчив про тодішній душевний стан артиста в листі до Гоголя: «Щепкин плачет. Ты сделал с ним чудо. При первом слухе о твоей комедии на сцене он оживился, расцвёл, вновь сделался весёлым, всюду ездил, рассказывал...»

У нас немає можливості та й потреби розповідати непросту історію постановки «Ревізора» в Малому театрі, зазначимо тільки, що це сталося значною мірою завдяки Михайлу Щепкіну та Сергію Аксакову. Прем'єра відбулася 25 травня 1836 року, цікаву рецензію невдовзі було опубліковано в журналі «Молва». В ній, зокрема, гра Щепкіна оцінювалася досить критично: «Первую роль занимал г. Щепкин и выполнял её по средствам своим хорошо. Он не усиливал, не пародировал нигде, но всё-таки, он, представляя городничего, не был им, не превратился в него, а этого должно от него требовать, потому что он один из тех людей, которые действуют с знанием... Мы должны упрекать г. Щепкина, а вместе с ним и всех артистов без исключения за эту болтовню, скороговорку, всюю не согласную с духом пьесы...»

Після прем'єри спектакль пройшов у Москві відразу 26 і 29 травня, 2, 9, 12, 22 і 26 червня і т. д. Отже, провалу, якого так боявся Гоголь, не було, втім і повним успіхом спочатку не хвалилися. З цього приводу один із Щепкінових знайомих прорік: «Помилуйте, как можно было её лучше принять, когда половина публики берущей, а половина дающей».

Повний успіх прийшов пізніше, завдяки саме Щепкіну, який швидко досяг вершини в новій ролі. Власне, нас і цікавить лише констатація того, що Щепкін геніально грав Городничого. Це засвідчили його сучасники. Скажімо, Белінський з часом писав: «Он всегда играл роль городничего превосходно, но теперь становится хозяином в этой роли и играет её с большею и большею свободою». Сам Гоголь зізнавався артисту в грудні 1842 року: «Теперь вы стали в несколько раз выше того Щепкина, которого я видел прежде. У вас теперь есть то высокое спокойствие, которого прежде не было. Вы теперь можете царствовать в вашей роли...» Гоголь цілком погоджувався з тими критиками, які стверджували, що роль Городничого, зіграна артистом у «Ревізорі», стала в один рівень з творінням драма-

турга: «Он не помощник автора, но соперник его в создании роли». Гоголь сам засвідчив це: «В таком совершенстве, в такой окончательности, так сознательно и в таком соображенье всего исполнить роль свою — нет, это что-то выше обыкновенной передачи. Это второе создание, творчество!..»

Цікаву замальовку про цю роль артиста залишила невістка Михайла Семеновича Олександра Щепкіна: «В „Ревизоре“ в роли городничего, живая, но не суетливая игра М. С. рисовала вам человека, глубоко уверенного в себе и своей смышлённости, опытного и спокойного, привыкшего властвовать в своём мирочке. В конце пьесы вы видите его обманутым, но не разбитым: он снова является старшим в семье и, презрительно упоминая о случайной ошибке, о пустом фанфароне, смеётся только над легкомыслием женщин. Всё это ясно выражалось в походке, в движениях и интонациях М. С. в этой роли».

Михайло Щепкін грав Городничого понад 27 літ і востанне вийшов з ним на сцену в 1863 р., в Керчі, за місяць до смерті. Скільки городничих пройшло за цей час перед різними глядачами і в різних кюточках країни! Кожний новий спектакль з Щепкіним не був схожий на попередній, артист вносив все нові й нові кольори й нюанси в образ, який, дякуючи йому, став еталонним і хрестоматійним. «Ревізор» продовжив театральне життя самого Щепкіна, і Шевченко переконався в цьому в Нижньому Новгороді¹: «Какая живая, свежая, поэтическая натура! Великий артист...»

Щепкін до кінця свого життя був вдячний Гоголю за роль Городничого. Письменник Іван Панаєв згадував: «После „Ревизора“ любовь к Гоголю превратилась в благоговейное чувство. Когда он говорил о нем или читал отрывки из его писем к нему, лицо его сияло и на глазах показывались слезы... Он передавал каждое самое простое и незамечательное слово Гоголя с несказанным умилением и, улыбаясь сквозь слезы, восклицал: „Каков! Каков!“ И в эти минуты голос и щеки его дрожали».

Це дуже схоже на те, як артист сприймав поетичні твори ще одного свого великого земляка — Тараса Шевченка. До речі, в згаданому листі до Щепкіна від 29 квітня 1836 року Гоголь підписався: «От души обнимаю вас и прошу не забывать **вашего старого земляка**, много, много, любящего вас» (Виділено мною. — *В. М.*).

Нарешті, кілька слів про роль Любима Торцова в спектаклі «Бідність не порок» Олександра Островського, яку Щепкін грав, починаючи з серпня 1855 року до початку червня 1858

¹ З «Репертуару М. С. Щепкіна», складеного Теодором Гріцем, видно, що в 1857 р. Городничого Щепкін грав дев'ять разів, у тому числі в Нижньому Новгороді між 25 і 29 грудня.

року менше 10 разів (після Нижнього Новгороду, коли його бачив Шевченко, артист вийшов на сцену в цій ролі лише двічі). В серпні 1855 року в листі до сина Олександра Михайловича Щепкін так пояснював перший вихід на сцену в цій ролі в Нижньому Новгороді: «Живя на даче нынешнее лето, я от скуки выучил роль Любима Торцова из комедии „Бедность не порок“, в которой Садовский так хорош, но сама по себе роль при его игре грязна; чем более я вникал в оную, тем более убеждался, что в ней можно отыскать чисто человеческую сторону, и тогда самая грязь не будет так отвратительна, но как я не слишком доверяю моей старой голове, то мне нужно было для полного убеждения ее сыграть где-нибудь,— в Москве играть ее было неловко: первое, что я получаю большую перспективную плату, и просить роль все равно, что просить 40 р. серебром, и в отношении товарищества было неловко,— я как будто из зависти к Садовскому решился показать его слабую сторону в этой роли. Все это не в моей натуре. Мое поприще уже оканчивается, а он еще не получает и полного оклада жалованья. А сыграть мне было нужно эту роль. Это была потребность души...»

Так що не «от скуки» вивчив цю роль Щепкін, а того вимагала душа художника, яка прагнула сценічного втілення принципу нового людського типу. Характерно, що в цій ролі артист зробив пролом у своєму негативному ставленні до драматурга Островського. Можливо, Щепкін і не був упевнений в успіху нової для нього ролі, тому й не ризикнув виступити з нею на московській сцені, де її грав успішно Пров Садовський.

Критики й через кілька років писали про «неудавшуюся ему, во времена оны, известную роль Любима Торцова». Збереглися живі свідчення Євгена Якушкіна, який у листі до дружини в серпні 1855 року писав про свої враження від згаданого спектаклю в Нижньому Новгороді: «Михаил Семёнович должен был играть роль пьяницы в комедии „Бедность не порок“ и чрезвычайно был доволен, что ему представился случай попробовать силы в этой роли... Игра Щепкина была, по моему мнению, слаба... он с самого начала расчувствовался и беспрестанно плакал...» Але найцікавіше те, що Якушкін після спектаклю сказав артисту, що, так би мовити, негативною роллю п'яниці Любима Торцова «нічого не можна зробити», а Щепкін відповів: «Нет, роль прекрасная, но её трудно выполнить, надо показать, что под этой грязной оболочкой скрываются такое благородство и доброта, какие редко встречаются».

Садовський у ролі Торцова повністю відповідав задуму та настроям Островського, які спонукали його написати п'єсу

«Бідність не порок», але не вичерпував усього життєвого матеріалу, що стояв за постаттю Торцова¹. На жаль, дехто не розуміє цього й досі. В одній сучасній публікації про Садовського прочитав легковажну заяву про те, що «спробував було великий комік Михайло Щепкін помірятися силами з молодим даруванням у ролі Любима Торцова, та не мав ніякого успіху». Насправді Щепкін протиставляв грі Садовського глибшу й більшу визначеність соціальної й психологічної характеристики і бував роль так, щоб «из-за горького пьяницы виден был страдающий человек» і його «внутренняя борьба с самим собою» (Олександр Афанасьєв). Певно, що Тарас Шевченко зрозумів і оцінив задум Михайла Щепкіна в ролі Любима Торцова.

В ті щасливі для обох зимові дні, наприкінці 1857 р. (між 25 і 29 грудня) Михайла Щепкіна чекав у залі на кожному спектаклі найдобріший і найвимогливіший, а головне — найдорожчий глядач — Тарас Шевченко. Артист буквально відчував на собі його захоплений погляд і могутню теплу енергетику, в якій його талант розкривався з особливою силою. Зі свого боку, Тарас Григорович не відривав очей від геніального Майстра й найдорожчого друга і після від'їзду увічнив його гру в щоденнику.

«М. С. Щепкіну. На память 24 декабря 1857»

Повторю радісний, поетів вигук у день приїзду Щепкіна — 24 грудня — **«Праздникам праздник и торжество есть из торжеств!»**. Отже, того дня Шевченкові було не до записів (у щоденнику вони відновилися аж 29 грудня, коли Щепкін поїхав), але присвяту «Неофітів» артистові він зробив: «М. С. Щепкіну. На память 24 декабря 1857.»² Це було задумано ще на початку місяця, коли протягом 5–8 грудня поет написав «Неофітів», і 8 грудня занотував у щоденнику:

«В продолжение этих четырех дней писал поэму, названия которой еще не придумал. Кажется, я назову ее «Неофиты, или первые христиане». Хорошо, если бы не обманул меня Щепкин³, я ему посвящаю это произведение и мне бы ужасно хоте-

¹ Щепкін із задоволенням зазначав: «Анненков, издатель Пушкина, хотел написать об этом статью, которая расшевелила бы Садовского и подвинула его вперед, а то он, бедный, успокаивается уже на лаврах, думая, что искусство дальше идти не может, а это грустно, больно грустно; дай Бог, чтобы он двинулся с этой мысли и при его таланте он подвинулся в искусстве».

² Шевченко також подарував Щепкіну свій автопортрет з дарчим написом: «Михайлу Семёновичу Щепкіну на память 24 декабря 1857 года от Тараса Шевченка».

³ Йшлося про приїзд Щепкіна в Нижній Новгород.

лося йому прочитати і услышати його верные дружеские замечания» (Виділено мною. — В. М.).

Возлюбленнику муз і грацій,
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.

Іван Дзюба зазначає, що вкрай важливий для Шевченка і постійний мотив «передачі» його поетичної думи починається від раннього романтичного напучення дум на дорогу в Україну і вивершується саме в «Неофітах» у тоні вельми сумовитому. Поет страждав від того, що був непочутим¹, і звернення до Щепкіна на самому початку обнадійливого життя на свободі мало для нього важливе духовне значення.

Не заглиблюючись в аналіз «Неофітів», відзначимо лише, що, передаючи свою «думу скорбную» Щепкіну-другові («твоїй душі передаю») Шевченко не сумнівався в суголосності їх світосприйняття, в єдності душ, в однаковості моральних камертонів.

Привітай же благодуже
Мою сиротину
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!

Посвята першого твору, написаного Шевченком після за-
слання саме Щепкіну — красномовний акт високої поваги і
широї дружби з боку поета.

Ще наприкінці 50-х рр. минулого століття дослідник Є. Не-
надкевич відзначав, що в цій посвяті поет дає виразну характе-
ристику Щепкіну — артистові та другу. Щепкін — «возлюбле-
ник муз і грацій», «великий чудотворець». Це власне одна риса,
одна властивість: велика мистецька обдарованість у поєднанні
з високою художньою культурою, з тонким естетичним почут-
тям першорядного артиста. Епітет «возлюбленник муз» відзна-
чає художньо-творче натхнення артиста; «возлюбленник грацій»
показує, що це натхнення виливається у пластично прекрас-
ну сценічну гру. Епітет «великий чудотворець» говорить про
те, що артист творить гідне подиву чудо сценічного втілення

¹ В поемі «Осика» («Відьма» (1847) читаємо:

Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Нічим стінам передаю.

літературно-драматургічного образу. Таким чином, поет розкриває вичерпну естетичну характеристику Щепкіна.

Щепкін — високий і незаперечний авторитет для автора «Неофітів», і саме від нього поет чекав естетичної оцінки поеми, дружнього «привітання»-схвалення художньої форми; бо ж у суспільно-політичній своєчасності нового слова поет не сумнівався:

Привітаєш; убогая,
Сірая, з тобою
Перепливе вона Лету,
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю,
І притчею стане
Розпинателям народним,
Грядущим тиранам.

Отже, Шевченко знає про надісторичність, пророчість своєї поезії і обіцяє тиранам страшну й невідворотну кару:

Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом.

Щепкіна до глибини душі вразила не лише ця поетова нещадність, але й мотив християнського благого всепрошення, християнської великодушності неофітів:

О Нероне!
Нероне лютий! Божий суд,
Правдивий, наглий, серед шляху
Тебе осудить. Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святе мученики. Діти
Святої волі. Круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах. І... тебе простять.
Вони брати і християни,
А ти собака! Людоїд!
Деспот скажений!

Іван Дзюба проникливо й переконливо пише, що суперечність цих двох мотивів у поемі не є випадковою. «В Шевчен-

ковій поезії постійно співіснують (або й поборюють одна одну) «правда-мста» і правда-прощення. Перша має соціальний вимір, друга — моральний, і вони не легко й не завжди узгоджуються і в людській душі, і в історичних діяннях людства. Шевченко то поривається до однієї, то втишує свою стражденну душу другою. І не можна цього ставити йому на карб, як негоже абсолютизувати одне або друге; в тому й вічна правда Шевченкова, що його сумління розіп'яте на хресті оцих двох волінь: кара Божа й людська — і всепрощення Боже й великодушність людська. Якби він застиг в одному, він не був би великим поетом усе-людської міри, вікритим трагізмом світового буття».

Нагадаю, що саме в «Неофітах» Тарас Шевченко молив у Матері Божої про Слово, яке поет і артист обидва все життя несли людям:

Скорбящих радосте! Пошли,
Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!

Та й це ще не все. Шевченко, певно, не сумнівався, що Щепкін найперше зрозуміє його бажання, щоб оте Слово свяtilось саме на Україні та з неї й понеслось:

Ридаю,
Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось
Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
І на Україні свяtilось
Те слово, Божее кадило,
Кадило істини. Амінь.

4 січня 1858 року, пам'ятаючи про присвяту «Неофітів» Щепкіну, поет надіслав автограф поеми Кулішеві, зазначивши: «Тепер посилаю тобі... свої «Неофіти». Ще недобре викончені. Перепиши їх гарненько й **пошли... старому Щепкіну**» (Виділено мною. — В. М.). 17–18 січня Шевченко повідомив і Щепкіна: «Незабаром получиш ти од Куліша мої „Неофіти“. Тільки се така штука, що друкувать її тепер не можна, а колись зго-

дом її ще треба доробить». Але Куліш, побоюючись будь-яких ремінісценцій з Миколою I і маючи ілюзії щодо нового царя Олександра II, у листі від 20 січня навчав Шевченка: «Твої „Неофіти“, брате Тарасе, гарна штука, та не для друку! Не годиться нагадувати доброму синові про ледачого батька (Тобто Олександрові II про Миколу I. — В. М.), ждучи від сина якого б ні було добра. Він же в нас тепер первий чоловік: якби не він, то й дихнуть нам не дали б. А воля кріпаків — то ж його діло. Найближчі тепер до його люде по душі — ми, писателі, а не пузатії чини. Він любить нас, він йме нам віри, і віра не посрамить його. Так не тільки друкувати сю вещь рано, да позвол мені, брате, не посилає і Щепкіну, бо він з нею всюди носитиметься, і піде про тебе така чутка, що притьмом не слід пускати тебе у столицю» (Виділено мною. — В. М.).

Шевченко, який і не збирався відразу публікувати «Неофітів», у листі до Куліша від 26 січня наполягав на передачі поеми Щепкіну: «Який там тобі нечистий казав, що я приготував свої „Неофіти“ для друку? І гадки, і думки не було. Я послав їх тобі тільки прочитати, щоб ти бачив, що я тут не склавши руки сижу. І старий Щепкін не такий, щоб він там возився по Москві з ними, як з писаною торбою. І ти оддай гарненько переписати їх і пошли старому, бо він уже знає, що „Неофіти“ в твоїх руках» (Виділено мною. — В. М.). Куліш змушений був погодитися, проте зазначив: «Перешлемо й тобі екземпляр, щоб ти бачив, що воно таке — добра редакція. Так і всяке твоє писання треба процідити на решето, щоб не осталося шкаралоуші або що; а розхриставшись, далєбі, не годиться виходити між люде». Нашадкам залишилися ці напучувальні слова, а Шевченків автограф, як стало недавно відомо, знаходиться в приватній колекції.

«Я щасливий, маючи такого друга!»

29 грудня 1857 року опівночі схвильований Тарас Григорович проводжав свого друга Михайла Семеновича в Москву. Не хотів відпускати, навіть проїхав з ним до першої станції. Восстанне обнялися: Щепкін плакав, а в Шевченка були повні очі сліз... Михайло Семенович написав поетові, тільки-но приїхав додому:

«Спешу сказать несколько слов. И тело устало, и душе некогда... Передай всем поклоны, а Варенцову прибавь, чтобы он поблагодарил почтмейстера за почталиона; он за мной, как за ребенком, ухаживал, и, пожалуйста, чтобы он не забыл этого:

доброе слово в пользу маленького человечка необходимо... Здесь я никого не видел и ничего не скажу: дай душе отдохнуть, а то она все время была в таком волнении, что немножко и не под силу, а приехал домой — все взворошилось в старой душе моей... Перед моим приездом, за день, получено известие из Малаги, что сын мой Дмитрий умер¹. Прощай! Твой Михайло Щепкин».

Тарас Григорович повернувся додому о третій годині ночі. Рука сама потяглася до щоденника, й поет записав пронизливі слова про щасливі дні, проведені з другом:

«Шесть дней, шесть дней полной, радостно-торжественной жизни!» Справді ці святкові дні стали найбільшим духовним потрясінням учорашнього засланця в перші місяці на волі: **«Я теперь не в силах ни о чем больше писать, ни думать»**. 4 січня 1858 року поет ззнавався Щепкіну: **«Друже мій єдиний! Я ще й досі не вгамувався од того великого свята, що ти мені завдав на самоті. Якщо не полегша трохи згодом, то я не знаю, що мені й робить з моєю дурною головою, думаю, та я й сам тепер не знаю, що думаю»**.²

На щастя це щире захоплення Щепкіним назавжди збереглося в поетових листах, написаних на початку 1858 р., і ми сьогодні зберемо ці дивовижні рядки до купи:

2 січня. 3 листа до Анастасії Толстої:

«Простите ли вы меня, моя святая заступница, за мое долгое молчание? Наверное простите, когда я вам расскажу причину этой грубой невежливости. 23 декабря получил я ваше драгоценное письмо, а 24-го приехал ко мне из Москвы гость. И кто бы вы думали был этот дорогой гость, который не дал мне написать вам ни одной строчки? Это был ни больше ни меньше как наш великий старец Михайло Семенович Щепкин. Каков старец? За четыреста верст приехал навестить давно не виданного друга. Вот это, что называется, друг. И я бесконечно счастлив, имея такого искреннего друга. Он гостил у меня по

¹ Дмитро Михайлович Щепкін (1817–1857) — старший син Михайла Семеновича, був магістром астрономії й одночасно працював у галузі філології, археології, історії мистецтв. Через туберкульоз мусив подовгу жити за кордоном; помер у м. Малага (Іспанія) 12 грудня. Шевченко записав у щоденнику: «Письмо своє заключаєт он печальным известием, полученным на пороге своего дома, о смерти сына Дмитрия, умершего за границей».

² Не менше від цих високих слів про ширі й легкі стосунки друзів говорить і заземлений чотиривірш, несподівано дописаний поетом у самому кінці цитованого листа:

Таточко з мамкою
Скрипають лавкою,
Діточки в запічку:
Годі вам, таточку.

30 декабря. Подарил нижегородцам три спектакля, привел их в трепетный восторг, а меня, меня вознес не на седьмое, а на семидесятое небо! **Какая живая, свежая, поэтическая натура! Великий артист и великий человек! И, с гордостью говорю, самый нежный, самый искренний мой друг! Я бесконечно счастлив!**

Проводив Михаила Семеновича, я долго не мог прийти в себя от этого переполненного счастья. И только сегодня, и то с горем пополам, мог взяться за перо, чтобы благодарить вас за драгоценное письмо ваше и написать вам о моем беспредельном счастье...» (Виділено мною. — В. М.).

4 січня. 3 листа до Сергія Аксакова:

«Простите мне, что я не написал вам с Михаилом Семеновичем. Не мог. **Старый чародей наш своим посещением сделал из меня то, что я и теперь еще не могу прийти в нормальное состояние.** Он все еще вертится у меня перед глазами и мешаает мне не только приняться за какую-нибудь работу, думать, даже говорить мешаает. Да, он таки порядком пошевелил меня. И нужно же было ему такую штуку выкинуть. **Нет, таких богатырей-друзей немного на белом свете.** Да я думаю, что он один только и есть. Как я, однако ж, не по-христиански думаю. А этому причина тот же великий наш чудотворец Михайло Семенович. **Храни его Господь на поучение людям»** (Виділено мною. — В. М.).

4 січня. 3 листа до Пантелеймона Куліша:

«Наробив він мені, оцей старий, лиха: приїзжав до мене на святках колядувать. Я й досі ще хожу неначе з тяжкого похмілля од його колядок. Учистив старий! аж пальці знать. **І де в його узялась така жива, сердечно трепещуща, жива натура? Диво, та й годі!**» (Виділено мною. — В. М.).

4 січня. 3 листа до Михайла Лазаревського:

«Приїжджав до мене колядувать старий М. С. Щепкін. то я після його колядки ще й досі хожу, неначе після похмілля. **Нехай йому Господь шле добре здоров'я»** (Виділено мною. — В. М.).

4 січня. 3 листа до Михайла Максимовича:

«Я ще й досі не охолонув од мого дорогого гостя, досі ще стоїть він у мене в очах і не дає мені покою ні вдень, ні вночі... Задав він мені свято. Так учистив, що аж пальці знать.

Вибач мені, мій голубе сизий, ради великого Бога, що я тобі так оце нашвидку пишу, ей-богу, нічого в голову не лізе, крім нашого великого, чудотворця Михайла Семеновича» (Виділено мною. — В. М.).

Такої напруги щирих емоцій і дружніх почуттів, такої вдячності за справжнє, чудотворне щастя, подароване дружбою, у Шевченка, здається, більше не зустрічаємо. Нічого подібного не знайде-

мо в світовому мемуарному й епістолярному жанрі. В словах про Щепкіна — серце, що завмирає від захоплення. Як зазначив Іван Дзюба, Шевченкові «записи цих днів підносяться до апофеозу щастя». Вчений також справедливо зауважив щодо Михайла Семеновича: «Щепкін, людина старша, не такий нестримний у виявленні почуттів (може, й професія актора виробила певний самоконтроль), — але й його відданість другові, вболівання за нього безмежні»¹. Втім, на це звернув увагу ще радянський театрознавець Абрам Дерман: «Письма Щепкина к Шевченку полны не столь пылкого энтузиазма, но чисто отеческой заботой о поэте». На правах старшого друга Щепкін міг навіть жорстко вичитати Тараса Григоровича, зауваживши: «Не взыщи за мои грубые слова. Дружба строга, а ты сам произвёл меня в друзья, и потому пеняй на себя... А всё-таки целую тебя без счёту и твою бороду».

«Зі слів Михайла Семеновича»

В перший день Нового, 1858 року Михайло Семенович несподівано нагадав про себе Тарасу Григоровичу. Читаємо в поетовому щоденнику:

«Придя домой, я нечаянно взялся за Библию, раскрыл, и мне попался лоскуток бумаги, на котором **Олейников**² **записал басню со слов Михаила Семеновича**. Эта находка так меня обрадовала, что я сейчас же принялся ее переписывать. Вон она:

На улице и длинной и широкой
И на большом дворе стоит богатый дом.
И со двора разносится далеко
Зловоние кругом.
А виноват хозяин в том.

„Хозяин наш прекрасный! но упрямый, —
Мне дворник говорит. —
Раскапывать велит помойную он яму,
А чистить не велит“.

¹ Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 531, 533.

² Олейников-Аллеников Микола Сергійович — службовець волзької пароплавної компанії «Меркурій». Був знайомий з Тимофієм Грановським, високо цінував діяльність Олександра Герцена. Шевченко познайомився з ним у Нижньому Новгороді.

Зачем раскапывать заглохшее дерьмо?
И не казнить воров, не предавать их сраму?
**Не лучше ль облегчить народное ярмо,
Да вычистить велеть помойную-то яму.**

Сочинение этой басни приписывают московскому актеру Ленскому¹.

Это не похоже на водевильный куплет². Басня эта так благотельно на меня подействовала, что я, дописывая последний стих, уже спал» (Виділено мною. — В. М.).

Між іншим, дуже цікавий штрих до соціального портрета Щепкіна, бо ж ця байка, спрямована проти царя Олександра II, поширювалася в Росії у списках³. Уперше надрукована була

¹ Ленський Дмитро Тимофійович (справжнє прізвище — Воробйов; 1805–1860) — драматург і актор, автор сатиричних віршів і перекладів зарубіжних п'єс і пісень П. Беранже. 5 лютого 1858 року Шевченко зазначив у шоденнику, що йому було прочитано «песню Беранже, переведённую Ленским...» Дмитро Ленський був знайомий з Олександром Пушкіним. Брат Щепкіна Авраам Семенович згадував, що Ленський був улюбленцем Михайла Семеновича: «не за то, чтоб он был талантливый артист, но за его искусные переводы на русский язык разных пьес».

² Шевченко знав, що Дмитро Ленський був автором водевілей. Скажімо, 6 січня 1858 року він записав у шоденнику: «Пиунова сегодня в роли Простушки (водевиль Ленского)...» Йшлося про водевіль Ленського «Простушка і вихована», в якому розбешеній жінці протиставлялася проста селянська дівчина, що зберегла чистоту і душевну ширість. Всього Ленський написав понад сто водевілей, всі — переробки з французьких авторів, але, на думку знавців, вони перевершували оригінал.

³ Не могу не розповісти цікаву історію, пов'язану з Щепкіним і Ленським. У 1855 р. бенефіс Щепкіна збігся з отриманням звістки про падіння Севастополя в Кримській війні. Програма вечора була складена задовго до цього й, очевидно, мала процаристсько-патріотичний характер. Принаймні в драматичному творі П. Григор'єва «За веру, царя и отечество» йшлося про те, що росіяни здатні «закидати шапками» всю Європу. В той трагічний для Росії час така п'єса видалася особливо недоречною і викликала обурення серед прогресивних театралів. Не був сприйнятий у той вечір і пушкінський вірш «Клеветникам России». Артист і письменник Петро Каратигін писав: «...Тяжёлое впечатление произвёл этот бенефис на публику; Ленский переплавил в стихи своё негодование, бестрепетно величая артиста, что не ко времени потрвожил он пушкинский прах». Справді, Ленський був нещадний до Щепкіна:

Ну, Щепкин, бог с тобою!

Сердись иль не сердись, но ты, брат, старый шут,

И просто медный лоб проглядывает тут!

Как сметь тревожить прах великого поэта?

И не ко времени стихи его читать?

Как сметь народа честь на посмеянье света

Со сцены вслух, при всех, публично выставлять.

Ці рядки наробили шуму в Москві, а друг Михайла Семеновича Олександр Афанасьєв записав у той час, що пушкінський вірш артист прочитав «с самым добрым и чисто патриотическим намерением. Если чтение пришлось некстати,

Герценом в «Полярной звезде на 1859 год» під назвою «Помойная яма».

1 січня Шевченко ще раз згадав Щепкіна в щоденнику, коли тепло писав про актрису Катерину Піунову (Тетясю), яка разом зі Щепкіним брала участь у виставі «Москаль-чарівник»:

«Как благодетельно подействовал Михайло Семенович на это милое и даровитое создание. Она выросла, похорошела, поумнела после «Москаля-чаривныка», где она сыграла роль Тетяны, и так очаровательно сыграла, что зрители ревели от восторга, а Михайло Семенович сказал мне, что она первая артистка, с которой он с таким наслаждением играл Михайла Чупруна, и что знаменитая Самойлова¹ перед скромной Пиуновой — солдатка»² (Виділено мною. — В. М.).

На Щепкінів авторитет поет послався і в рідкісній для нього рецензії «Бенефис г-жи Пиуновой, января 21, 1858 года», опублікованій без підпису 1 лютого в газеті «Нижегородские губернские ведомости», в якій писав щодо Піунової в ролі Тетяни в «Москалі-чарівнику»:

«...Пиеса эта была поставлена в два дня по желанию Михаила Семеновича Щепкина, приехавшего случайно в Нижний и согласившегося участвовать в трех спектаклях, и, несмотря на поспешность постановки, а также незнание малороссийского языка³, г-жа Пиунова в роли Татьяны была очень хороша, так

зачем нападать на несчастный случай?» Втім, кажуть, у Ленського було добре серце, і на нього не прийнято було ображатися. Сам про себе він писав:

В пылу горячности порой
Я иногда совру обидно,
И после пред самим собой
За это мне бывает стыдно.

¹ Самойлова Надія Василівна (1823–1899) — російська драматична актриса, виступала у водевілях. Шевченко бачив її на петербурзькій сцені в 30–40-х рр.

² Піунова також згадувала: «Після спектаклю, який пройшов з величезним успіхом для мене і справжнім тріумфом для Щепкіна, Тарас Григорович прийшов за куліси в убиральню до Щепкіна і дякував йому за ту насолоду, яку він приніс своєю грою. Щепкін сказав йому, що насолоду дістав він, Щепкін, оскільки Піунова — це перша актриса, яка так чудово грала з ним Тетяну, а знаменита Самойлова перед скромною Піуною просто солдатка».

³ Піунова свідчила, що вчила роль українською мовою із Шевченком: «Я принесла свічку. Тарас Григорович розкрив п'єсу, яку він приніс із собою. Я взяла свою роль, і за столом при тьмяному світлі однієї сальної свічки почався мій перший з Т. Г. Шевченком урок української мови для ролі Тетяни у п'єсі „Москаль-чарівник“».

Тарас Григорович спокійно прочитував кожне слово і терпляче чекав, коли я правильно вимовлю його. Він працював зі мною довго, свічка нагоріла, чаділа, доводилося зрізати гнота. Схилившись над п'єсою, Тарас Григорович спідлоба поглядав на мене і схвально кивав головою, коли я поступово по-

что наш ветеран-артист был в восторге и говорил, что он ни с кем с таким удовольствием не играл, а мнение Щепкина может служить авторитетом. В нашей милой бенефициантке он принял сердечное участие, советовал ей серьезно трудиться, и, конечно, советы и напутствие вполне оценены ею» (Виділено мною. — В. М.).

Губернський масштаб оспівування молодої артистки Шевченкові здався недостатнім, і 3 лютого він попросив артиста: «По поводу її бенефіса написав я невеличку статейку в газету, которую посылаю тобі: прочитай та прикинь своє до неї яке мудре слово, та оддай перепечатать в „Московских ведомостях“. Для нашої любії Тетясі се було б незгірше». Щепкін передав поетову рецензію редактору-видавцеві «Московских ведомостей» Євгену Коршу¹, і той опублікував її 11 лютого в «Приложениях» до газети. Шевченко, зокрема, писав про Піунову: «Независимо от юности и располагающей наружности, она так мила и естественна, что, глядя на неё, забываешь театральные подмостки». Він окремо відзначив артистичні задатки Піунової: «Бенефициантка обладает всеми задатками сценического искусства, а это, вместе с молодостью её, конечно, подаёт большие надежды и в будущем». Якщо вірити самій Піуновій, то її талант ще в дитинстві помітили знамениті московські актори Василь Живокіні та Іван Самарін, і з їх допомогою вона навіть два роки навчалася в Москві на початку 50-х. Втім, Шевченко висловив і доречне побажання молодій актрисі: «Сколько можно судить, г-жа Пиунова с особенным пристрастием выбирает роли наивно-милых девушек. Слова нет: это лучшие её роли; но она не должна забывать, что в них же кроется однообразие и лёгкость, которые могут вредить её таланту».

«Во имя святого Бога, помоги їй»

Наприкінці січня 1858 року 44-річний Тарас Григорович оспівдився в коханні 17-річній актрисі Катерині Піуновій. Хтось вважає, що «до Петербурга йому хотілося з'явитися з юною нареченою — актрисою, здатною підкорити весь бомонд». Але насправді спрагла поетова душа просто тягнулася до жіночої краси й сімейного затишку. В щоденнику та листах Шевчен-

---

чинала правильно вимовляти українські слова. До першої вистави „Москаль-чарівник“ Тарас Григорович приходив до нас щодня, після репетиції і до вечора, поки я не йшла на спектакль, розучував зі мною роль Тетяни».

¹ Про це Щепкін писав Шевченкові 6 лютого: «Статью в газету передам Коршу».

ка навіть числиться любовний лист до Піунової, хоча приналежність тексту поетові чи міра його участі в написанні цього листа не встановлені: «Я вас люблю и говорю это вам прямо, без всяких возгласов и восторгов... Сделаться вашим мужем для меня величайшее счастье и отказаться от этой мысли будет трудно». З цього приводу Богдан Лепкий писав: «Та все ж таки незабаром прийшлося зречися. Молода дівчина не бачила, мабуть, щастя у подружжю з чоловіком, хоч не так то старим, але знищеним тяжкою неволею... Епізод, бо, як із щоденника видно, поет не довго тужив за Катериною Борисівною».

Справді, вже через три тижні, ще до свого виїзду з Нижнього Новгорода, Тарас Григорович порвав із Піуною взаємини. Це сталося після того, як вона, прохаючи Шевченка допомогти їй вступити в трупу Харківського театру, водночас поновила свій контракт у Нижньогородському театрі, чим поставила в незручне становище Шевченка та Щепкіна, які в листах до директора Харківського театру Івана Щербини наполегливо й зворушливо клопоталися за неї. Шевченко дізнався про рішення Піунової 23 лютого, повертаючись з пошти, де відправив лист Щепкіну, в якому зокрема писав: «Цілує тебе твоя Тетяся тричі, і я тричі, поки побачусь, а той й лік потеряю, а поки що бувай здоров і веселий і не забувай мене». Вчинок юної Піунової зачепив Шевченка за живе, й того ж 23-го він із гіркою записав у щоденнику: «Если это правда, то в какие же отношения поставила она меня и Михайла Семёновича со Щербиною? В отвратительные! Вот она где, нравственная нищета...» Наступного дня образа і обурення, здається, сильніше розворушилися випадковою зустріччю з Піуною, й усе це гнівно й емоційно вихлюпнулося в щоденнику. Свого часу Сергій Єфремов звернув увагу на те, що стосунки з Піуною відклалися навіть на самому характері письма в щоденнику, воно носить «виразні сліди хвилювання: видно, історія ця більш, далеко більш коштувала поета, ніж сказав він сам змістом свого журналу...»:

«Я так много перенёс испытаний и неудач в своей жизни, казалось бы, пора уже освоиться с этими мерзостями. Не могу. Случайно встретил я Пиуну, у меня не хватило духу поклониться ей. А давно ли я видел [в ней] будущую жену свою, ангела-хранителя своего, за которого готов был положить душу свою? Отвратительный контраст. Удивительное лекарство от любви — несамостоятельность. У меня всё как рукой сняло. Я скроее простил бы ей самое бойкое кокетство, нежели эту мелкую несамостоятельность, которая меня, а главное, моего старого знаменитого друга, поставила в самое неприличное положение».

Шевченко згадав, як п'ять тижнів тому просив артиста: «Твоя і моя люба Тетяся Піунова хоче покинути Нижній Новгород, і добре зробити, їй тут погано, воно тут захрясне і пропаде... Я їй порадив виїхати в Харків, і воно раде виїхати... Нам колись добрі люде помагали, поможемо ж і ми тепер посильно, друже мій єдиний! Я вже написав і послав епістолію до директора Харківського театру¹, а якби ще ти од себе до його вчистив, то, може б, з того пшона зробилася б каша. А воно аж плаче та просить тебе, щоб ти укрити її своєю великою славою. Зроби ж так, як воно і я тебе прошу, мій голубе сизий!» І в кінці цього листа Шевченко дописав: «Ще раз прошу тебе, моє серце, напиши, до нього знаєш, в Харков». З лютого Шевченко, на прохання Щепкіна, надсилає умови роботи юної артистки в Харкові, висунуті сім'єю Піунової: «1500 р. в год без бенефиса, а з бенефісом 1200 р. і на переїзд до Харкова 200 р.». У своїй відповіді від 6 лютого Щепкін зауважив, що вимоги Катерини Піунової занадто високі й, безперечно, мав рацію: в Нижньому Новгороді початкуюча актриса Піунова отримувала вп'ятеро (!) менше. А що ж у Харкові? Щепкін, який знав там стан справ, інформував Шевченка: «В Харькове её роли теперь занимает жена комического актёра — Васильева, который для них необходим, а и она получает 850 р. жалованья и бенефис, а ты хочешь, что Пиуновой надо дать 1500. И кому же? Существо, которого совершенно не знает дирекция».

Наївно думати, що всього цього не розуміли сама Піунова та її батьки, проте вони сподівалися на високе покровительство Шевченка й Щепкіна. Сергій Єфремов з цього приводу зробив висновок, що Піунова «та й її родина дивилися на Шевченка тільки як на впливову людину, що її можна позиськати для прискорення сценічної кар'єри». Закоханий поет нічого цього не бачив і не хотів бачити. Бо ж многомудрий Щепкін, який був реалістом, радив дівчині «соразмерять жизнь свою по средствам и учиться, учиться, и время все сделает», а також — усе як слід зважити, перш ніж переїжджати до Харкова.

Проте Шевченко гаряче наполягав: «Во имя святого Бога и святого искусства, поможи їй, друже мій великий, вирваться із сього гнилого Нижнього». 10 лютого Шевченко переслав Щепкіну лист, який отримав від директора Харківського театру Щербини і повідомляв: «Тетяся цілує тебе, як батька рідного, і просить, щоб ти робив з нею, як тебе Бог навчить». Поетову ніжність видає приписка до цього листа: «Хоча ти і не велів, а я таки не втерпів, чмокнув сьогодні разочок нашу любу Тетясю».

¹ Лист Шевченка до Івана Щербини невідомий.

Прочитаймо Щепкінову відповідь на цей лист Шевченка, щоб остаточно перекоонатися в активній участі артиста в улаштуванні долі Піунової:

«Теперь получил твое письмо и приложенное при нем письмо Щербины: я тотчас написал к нему и приложил репертуар Пиуновой. Сказал все, что нужно, а, главное, что ей ехать на неопределенную сумму немного неловко, и просил о скорейшем ответе, уже на мое имя, потому что я сказал, что её и тебя жду в Москву. На все смотрите, ради Бога, осторожнее решайтесь: я об г. Щербине слышал, что его слово не закон и что собственные выгоды не остановят его изменить ему; что же касается до совета, какой я могу дать, как Пиуновой ехать — одной или с семейством, то я этот вопрос отношу к поэтическому настроению твоей восторженной головы. Какой я могу дать совет, когда я совершенно не знаю ее семейственных отношений; и этого никто решить не может, как само семейство, если и ошибется, то жаловаться не на кого. Мой совет один и тот же, без верного обеспечения не решаться. Но вспомните, что это только совет, а как человек, и я могу ошибиться...»

Отже, Щепкін спочатку клопотався перед директором Нижньгородського театру Варенцовим про сприяння Піуновій та просив про це деяких своїх нижньгородських знайомих, а потім, на прохання Шевченка, надіслав до Харківського театру репертуар і умови Катерини Піунової, водночас знову застерігаючи її від нерозважного переїзду до Харкова.

І всі ці щирі турботи самого Шевченка й, головне, старого друга Щепкіна враз ігноровані Піуною! Вражений, ображений, розсерджений Шевченко зізнається самому собі: **«Я скорее простил бы ей самое бойкое кокетство, нежели эту мелкую несамостоятельность, которая меня, а главное, моего старого знаменитого друга поставила в самое неприличное положение. Дрянная госпожа Пиунова! От ноготка до волоска дрянная!»** Ці гнівні слова вирвалися наодинці в щоденнику, в емоційному пориві, знайомому кожному з нормальних людей. Бо таки Піунова, як зазначалося в «Біографії» Шевченка (1984), «не витримала випробування на порядність». Втім, як зауважив Сергій Єфремов, «трудно, певна річ, винуватити Піунову за те, що вона була сама собою...» Якраз Єфремов, який досконально розібрав цю «любовну історію», зокрема за поетовим щоденником, прийшов до висновку: «Переживши і чари захоплення, і муки розчарування; спробувавши вирвати свою наречену з міщанського оточення й надихнути її вищими інтересами (див. записи під 1, 11, 14, 30 і 31 січня, 1, 2, 3, 5, 7, 8, 15, 16, 17 і 22 лютого),

поет мусів визнати повну свою невдачу, і наведений присуд був розпачливим її виразом».

Але в наш час один автор вважає, що рядки про Піунову є «не гідними поета» й за них йому «незручно... за самого Шевченка». Хай у даному випадку читач сам вирішує, за кого йому незручно. Не сумніваюся, що кожен українець самостійно з'ясує й інші звинувачення на адресу Шевченка, якщо, на лихо, доведеться з ними зіткнутися в науковоподібній книзі того автора. Там можна прочитати, що нашому національному генієві були притаманні: невихованість і «брутальна неповага до людей»; нетактовність і «хвороблива, нав'язлива декларація своєї екзальтованості»; безчесність і «виказування своїх друзів»; сльозливість і прагнення «щоб усі навколо його жаліли» і т. д. і т. п. Мені неприємно длубатися в цьому словесному бруді, що такий самий давній, як історія, безтямного ставлення деяких юродивих до Шевченка. Та в цьому й потреби немає, бо в народі справедливо кажуть: «До чистого погане не пристане».

Що ж до точки зору вчених-шевченкознавців, то вже згаданий Сергій Єфремов писав, що через свій щоденник (який нині дехто намагається використати проти поета) «з дивовижною ширістю, без страху вводить нас Шевченко в своє „святая святих“ і показує свою чисту дитячу душу, якої не держався життєвий бруд, — навіть серед оргій чисту і благородну навіть під час занепаду». А що свідчили люди, які знали й любили Шевченка? Лев Жемчужников писав: «Вырванный из народа, он представляет собою самый поэтический его образчик. Добрый до наивности и любящий, он был твёрд, силен духом — как идеал народа».

Та повернімося до поетового щоденника пори Шевченкового оспівдчення Катерині Піуновій. 31 січня 1858 року Тарас Григорович крушився: **«Я совершенно не гоюсь для роли любовника. Она, вероятно, приняла меня за помешанного или просто за пьяного и вдобавок за мерзавца. Как растолковать ей, что я ни то, ни другое, ни третье и что не пошлый театральный любовник, а искренний, глубоко сердечный её друг».** Відповіді поет не дістав. Як розтлумачити нині те, чого по молодості не зуміла зрозуміти Піунова, деяким молодим і не дуже «шевченкознавцям», які виступають нині «моральними наставниками» чи «викривачами» нашого грішного генія... Не судить неправедно і не судимі будете.

Катерина Піунова говорила неправду, коли через багато років розповідала, що Шевченко ще й з Петербурга писав її батькові листи. Проте вона напрочуд точно й правдиво зафіксувала своє тодішнє сприйняття великого поета: «Мені здавалося, що в Тарасі Григоровичу женихівського нічого не було. — Чоботи, нашма-

ровані дьогтем, непокритий кожух¹, шапка смушева найпростіша, і в патетичні хвилини Тараса Григоровича вона падала на підлогу в день до сотні разів (Яка жива й цікава подробиця! — В. М.), так що, коли б вона була скляна, то часто б розбивалася».

Ще двічі Шевченко згадував про Піунову. В травні 1858 року він дивився в Михайловському театрі в Петербурзі спектакль «Весілля Кречинського» О. В. Сухова-Кобиліна з актрисою Фанні Снетковою. Її гра поетові не сподобалася, і він записав у щоденнику: «Как бы хороша была в этой роли моя незабвенная Пиунова». Радянський театрознавець Петро Рулін з цього приводу написав про поета: «Очевидно, не відчував він уже в цей час тої великої образи, що за три місяці перед цим примусила його схарактеризувати так суворо Піунову»². Наприкінці 1858 р. Шевченко не без іронії до свого сватання згадав про Піунову в листі до Щепкіна: «Скажи мені, будь ласкав, що з мене тепер було, якби був я оженився на моїй любій Тетясі? Пропавший чоловік, та й більш нічого».

«Ходімо ж, доленько моя...»

Щепкінові поет довіряв найдорожчі свої поезії. Саме йому першому надіслав у листі від 9—10 лютого тексти славетного триптиха: «Доля», «Муза» і «Слава» (мають різночитання з остаточною). Шевченкові хотілося поділитися з артистом і другом поетичним осмисленням того страдницького шляху, який він пройшов, і свого призначення, як народного кобзаря.

У тодішньому варіанті вірша «Муза» Щепкін прочитав:

І я живу, і надо мною
Своею Божою красою
Витаєш ти, мій херувим,
Золотокрилий серафим!
Моя порадонько святая,
Моя ти доле молодая!
Витай зо мною уночі,
І вдень, і звечера, і рано,
Не покидай мене, учи,
Учи неложними устами
Хвалити правду. Помози

¹ Оголений, голий, на якому немає шерсті.

² П. Рулін. Шевченко і К. Б. Піунова // Україна, 1925. Кн. 1—2. С. 131.

Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!
Не кинь мене. А положи
Свого ти сина в домовину
І хочь єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи.

Шевченко правив «Музу» вже в Нижньому Новгороді та і пізніше, можливо, й у помешканні Щепкіна в Москві, але три останні рядки залишилися без змін в остаточному тексті.

Навдивовижу точно й гарно написав про Шевченкову «музу» Іван Дзюба, який підкреслив, що божевільна муза класицистів стає у поета широкою, рідною, по-материнському і водночас непорочно по-дівоному люблячою істотою, стає частиною краси і благодаті світу:

О чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала!
І всюди, зоренько моя,
Ти непорочно сяjala.
Не помарніла в чужині
В далекій неволі,
У кайданах пишалася,
Як квіточка в полі.
Із казарми смердячої
Чистою, святою
Вилетіла, як пташечка,
І понадо мною
Полинула, заспівала
Тихесенько, мило...
Мов живушою водою
Душу окропила.

Артист і друг розумів поета, і ці рядки, а ми цитуємо їх із тексту, надісланого Щепкіну, зворушили його чисту й святу душу. Цікаве спостереження висловив Іван Дзюба:

«Це нечувана інтимна фамільярність у розмові з незбагненою розпорядницею святого натхнення і неприступною покровительською суворо обраних талантів. Однак право на такий тон (неминуче такий!) дала Шевченкові вона сама, *Муза*, обравши його і явивши йому своє найвище дбання і рятівну любов: адже тільки тому, що його не зраджувало ні за яких обставин «странное... всемогущее призвание», він зміг пережити фізичні

випробування і моральний сморід солдатчини, і не тільки пережив, а й творив, і зберіг душевну снагу. Мав за що дякувати *Музі*, виливати їй нею ж окроплену душу!»¹.

У тексті вірша «Слава», що містився в листі Щепкіну, були такі рядки:

Моя крале мальована!
Бо я таки й досі
Волочуся за тобою.
Ти хоч і пишалась,
І з п'яними королями
По шинках шаталась,
І курвила з солдатами
Під Севастополем...
Та мені про те байдуже...
Мені, моя доле,
Дай хоч глянути на тебе,
І, і пригорнутись
Під крилом твоїм. І люблю
З похмілля заснути.

Через два тижні, переписуючи «Славу» в листі до Михайла Лазаревського, поет виправив: «І курвила з Миколою у Севастополі...» В остаточному тексті читаємо: «По шинках хиялялась. А надто з тим Миколою у Севастополі...» Тим самим поет осуджував фальшиву славу російського царя і жорстоку суть кріпосного ладу — державного устрою, чюю повну неспроможність і тотальну корумпованість показала Кримська війна.

Проте у Слави є й інша іпостась, недоступна брехні та фальші, вона несе в собі найвищу винагороду для поета, і вірш «Доля», який відкривав триптих, Шевченко завершив так:

Ходімо даліше, даліше слава
А слава — заповідь моя!

В поезії «Доля» поет пізніше також зробив виправлення, а найраніший текст знаходимо в листі до Щепкіна:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, у нас нема
І йоти кривди за собою!
Ходімо ж, доленько моя,
Мій друже ширий, нелукавий!

¹ Іван Дзюба. Тарас Шевченко. Життя і творчість. С. 491.

Як і поетова доля, Михайло Щепкін був справді щирим і не-лукавим другом Тараса Шевченка. Тому поет і рвався до нього. В листі до Михайла Лазаревського написав якомсь: «Поїду аж під Москву в гості до мого старого батька — до М. С. Щепкіна...»

«Серед освічених москвичів»

Поїздка в Москву до Михайла Щепкіна найперше перед-бачала Шевченкове занурення в коло, говорячи його словами, «освічених москвичів», які цікавилися широким спектром то-дішніх, не лише театральних, а й інших культурно-мистецьких явищ і подій. Кинемо на них хоча б побіжний погляд.

Автор цікавої статті про Москву кінця 50-х — початку 60-х рр. XIX століття Митрофан Щепкін¹ писав: «В Москве общественные и всякие интересы гораздо живее и крупнее, чем где-либо, и самая жизнь в ней бѣт живым и свежим ключом, а не просачивается по колеям сквозь щели и дыры, пробитые рукой предусмотрительного времени. Нечего, правда, греха таить: в Москве и в ее обществе еще слишком мно-го грубого, необузданно-дикого, невежественного... Москва не темный угол, а столица, да еще столица древняя, в кото-рой хорошее и дурное, новое и старое, образованное и неве-жественное перемешано в самом картинном беспорядке, как прилично истинно русской столице»². В місті вже давно зви-кли до газет³, і згаданий автор їдко зазначав про москвичів: «Привыкшие безусловно верить всякому печатному слову — в „в газетах напечатано“, магическое слово, прекращающее все споры и сомнения...» Це стосувалося й опублікованих обманів і дурниць.

В 20—30 рр. у Москві видавалися журнали «Московский вестник», «Московский телеграф», «Европеец», «Телескоп», «Московский наблюдатель», але на початок 40-х рр. за умов миколаївського режиму місто залишилося без журнальних ви-дань. У 1842 р. Герцен іронічно писав: «В Москве издаётся один журнал, да и тот „Москвитянин“». Малося на увазі, що видання мало суворо процаристський характер. З 1850 р. в журналі працювала нова редакція — А. Григор'єв, О. Остров-ський, П. Мельников-Печерський, О. Писемський. З 1856 р.

¹ Племянник Михайла Щепкіна. Докладніше розповімо про нього далі.

² «Век», журнал общественный, политический и литературный. — С.-Петербург, 5 апреля 1861 года. С. 478.

³ Назвемо «Московские ведомости» та «Медицинскую газету».

в Москві виходили журнали «Русский вестник»¹ та «Русская беседа»².

За Шевченкових часів, як ми вже знаємо, в Москві було два професійні театри — Великий театр (театр опери та балету) і Малий театр — драматичний. «Книга адресов жителей Москвы» К. Ністрема за 1858 рік дає можливість встановити, що в дирекції Імператорських театрів на той час числилося п'ять режисерів — два балетних і по одному — драматичний, оперний і водевільний, а також чотири декоратори. На обліку знаходилися 30 акторів «1-го і 2-го розрядів» і 31 актриса «1-го і 2-го амплуа», серед них Сергій Васильєв, Василь Живокіні, Любов Косицька, Катерина Лаврова-Васильєва, Надія Медведева, Пров Садовський, Іван Самарін, Сергій Шумський, Михайло Щепкін. Шевченко був другом Щепкіна, в 1858 р. поет познайомився в Москві з Шумським і Самаріним. Гру актриси Малуго театру Катерини Лаврової-Васильєвої, яка разом із своїм чоловіком, актором цього театру Сергієм Васильєвим на початку 1858 р. гастролювала в Нижньому Новгороді, Шевченко відзначив у своєму щоденнику 6 жовтня 1857 року та в театральній рецензії, опублікованій у лютому 1858 року. Прова Садовського поет бачив на гастролях у Петербурзі в ролі Розплюєва в комедії О. В. Сухово-Кобиліна «Весілля Кречинського», про що записав у щоденнику 19 травня 1858 року.

Малий театр нарівні з Московським університетом сприяв тому, що з другої чверті ХІХ століття центр культурного життя дедалі переміщувався з Петербурга в Москву. В Малому театрі було поставлено «Лихо з розуму» Олександра Грибоедова, «Ре-

---

¹ Російський літературний і політичний журнал (редактор Михайло Катков). У перші роки видання мав помірковано-ліберальний напрям. Перша книжка журналу за 1856 р. привернула увагу Шевченка, бо містила серед інших публікацій уривок з першого тому «Мертвих душ» Гоголя, знайдений в його рукописах, працю Сергія Соловйова «Древняя Россия», розділ зі спогадів Сергія Аксакова «Гимназия — период второй»; друкувались також праці Тимофія Грановського, Михайла Каткова та ін.

² Слов'янофільський журнал (редактор і видавець Олександр Кошелев). У редакції журналу брали участь Михайло Максимович, Іван Аксаков, співпрацювали в ньому українські письменники Данило Мордовець, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок та ін. В «Русской беседе» (1857, № 8) було надруковано рецензію на «Записки о Южной Руси», в якій високо оцінювалася поема Шевченка «Наймичка». На прохання Максимовича Шевченко передав «Русской беседе» для публікації вірші «Садок вишневий коло хати...» і «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), що побачили світ у третьому номері за 1859 р. Деякий час Шевченко зацікавлено ставився до журналу, але незабаром змінив свою думку про нього. Іронічна згадка про «Русскую беседу» є в поезії «Умре муж велій в власяниці...» (1860).

візор», «Одруження», «Гравці», сцени з «Мертвих душ» Миколи Гоголя, в яких розкрився вражаючий таланти Михайла Щепкіна. В постановках за творами Шекспіра та Шіллера виявилось трагедійне обдарування Павла Мочалова. Ще за життя Шевченка, з 1853 р., основним драматургом театру став Олександр Островський, творчість якого поет високо цінував, вважаючи її зразком розумної благородної сатири, що сприяє духовному й громадянському становленню суспільства.

В часи шевченківських приїздів у Москву, передусім в 40-х рр., тут ще діяли деякі літературні гуртки і салони, особливо характерні для російської культури початку ХІХ століття. Відомий дослідник їх діяльності М. Аронсон ще в 20-х рр. минулого століття писав, що «не можна заперечувати їх великого еволюційного значення в певні літературні періоди, як не можна заперечувати і їх значної участі в творчості деяких російських письменників. Найважливіше в них, мабуть, — це їхнє центральне місце в історико-літературному процесі певних літературних епох». Гуртки та салони відіграли важливу громадську роль у часи вивчення стосунків між слов'янофілами і західниками. Практично всі московські знайомі Шевченка в свій час так чи інакше брали участь у діяльності тих чи тих гуртків і салонів. У 50-х рр. і Бодянський був частим відвідувачем деяких московських салонів.

Шевченко, звичайно, відчував биття літературної думки в місті, звертав увагу на публікацію цікавих видань. Наприклад, під час його першого приїзду в Москву в лютому 1844 року газети активно повідомляли про вихід у світ нового видання творів Г. Державіна, завершени Повного зібрання творів О. Пушкіна в 11 томах і т. ін.

В ті часи в Москві ще не було загальнодоступних художніх галерей, і до мистецьких творів можна було долучитися хіба що в приватних колекціях¹ і магазинах антикварних художніх витворів із бронзи, фарфору, мармуру, а також скульптур і картин, або на виставках. Про це залишилося не так багато відомостей, і нам важливо, що одну з таких виставок в Училищі малярства і скульптури Московського художнього товариства на М'ясницькій, 21 відвідав у квітні 1852 року Бодянський: «Здесь в особенности замечательны были картины офицера Федотова, отличавшиеся своей характерностью, предмет коих взят из

¹ Відомий історик і архівіст Олексій Малиновський в книзі «Историческое обозрение Москвы», завершеної в кінці 20-х рр. ХІХ століття, описував існуючі тоді приватні галереї князів Миколи Юсупова, Миколи Голіцина, Миколи Щербатова, Олексія Долгорукова та ін.

жизни русской»¹. Йдеться про відомого художника, академіка Петербурзької Академії мистецтв Павла Федотова (1815–1852), який увів у російський побутовий жанр драматичну сюжетну колізію («Свіжий кавалер», 1846 р., «Сватання майора», 1848 р., «Анкор, і ще анкор!», 1851–1852 рр.).

Відомо, що Шевченко зустрічався з Федотовим у 40-х роках на заняттях в рисувальному класі та на іспитах в Академії мистецтв. Вони могли також зустрічатися у Карла Брюллова, Федора Толстого, Аполлона Мокрицького, Олександра Атїна, Олександра Козлова. Тарас Григорович високо цінував творчість Федотова, про що, зокрема, свідчить його позитивна згадка про картину «Сватання майора» в щоденнику 26 червня 1857 року. Трагічна смерть Федотова в лікарні для душевно-хворих відтворена в Шевченковій повісті «Художник». В «Шевченківському словнику» відзначається, що творчість Шевченка і Федотова характеризується певною спільністю соціальної тематики, естетичних уподобань, а також формальних ознак малярства.

Виокремлення полотен Федотова свідчить про тонкий художній і, коли хочете, соціальний смак Бодяньського. Та ще більше вражає те, що професор описав у щоденнику картину художника Башилова, що привернула його увагу малоросійським сюжетом: «Представляющая малороссийского бандуриста, кобзаря-слепца, играющего на бандуре под плетнем, по коем вьется тыква, сверху него смотрит вниз мальчик на игру, а по стороне стоит пастух в рубашке, с шапкой теплой на голове, одну ногу (левую, кажется) выдавши вперед, а руки закинувши назад, не выпуская кия из неё; от него видно на лужайке стало волов, почивающее в полдень; далее сельская церковь; перед бандуристом род хаты, в сенях коих виден простой малороссиянин, внимательно слушающий игру и пение, в серой свитке с голубой опушкой, в сапогах, белых штанах, в кармане коих опущена уже рука, чтобы вынуть оттуда шаг² бандуристу; на голове шапка; а за ним дочь его, в цветах на голове, рубашке желтой, плахе и запаске, монистах на шее, склонившись вперед и высматривая из-за плеча отцовского, на котором одна рука её. Очерк весьма верен и выразителен в этой картине».

Отже, Бодяньський виокремив на виставці ще й полотно Михайла Сергійовича Башилова (1821–1870) — російського художника та ілюстратора. Разом з Яковом де Бальменом Михайло Башилов ілюстрував рукописний «Кобзар» Шевченка (1844):

¹ Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849–1852 гг. // Русская старина, 1889. Т. 64. С. 140.

² Дві копійки.

кожний із них виконав приблизно однакову кількість ілюстрацій, Башилов — 39 ілюстрацій — заставок, кінцівок і заголовних літер. Башилов, зокрема, ілюстрував «Думи мої, думи мої...», «Перебендю», «Катерину», «Тополю», «До Основ'яненка», «Івана Підкову», «Тарасову ніч». На першій сторінці книги Башилов намалював тушшю та пером портрет Шевченка. 21 квітня 1847 року, відповідаючи на запитання слідчого на допиті в III відділі, Шевченко написав: «Иллюстрировал мои сочинения граф Яков де-Бальмен... и некто Башилов. С первым я виделся один раз (Що не відповідає дійсності. — В. М.), а второго совсем не знаю». Сучасна російська дослідниця творчості Башилова Любов Кольцова пише: «Негативна поетова відповідь пояснюється тим, що він хотів забезпечити Башилова від неприємностей»¹.

Насправді, поет познайомився з Башиловим у 1843 р., ймовірно, в маєтку де Бальмена в с. Линовиця на Полтавщині. В 1857 р. Башилов написав олією картину «Наймичка», а 1858-го створив полотно «Три покоління» за Шевченковою поемою «Наймичка». Твори видатного художника експонуються в Національному музеї Тараса Шевченка. Михайло Башилов створив також ілюстрації до творів М. Салтикова-Щедріна, а свої малюнки до «Війни і миру» він виконував під наглядом Льва Толстого.

Відомо, що з 1856 р. починає відлік історії перша в Росії національна галерея — Третьяковка, проте мається на увазі лише придбання Павлом Третьяковим першої картини й початок системного збирання полотен російських художників, а лише на початку 60-х рр. Третьяков уже поставив перед собою за мету створити музей національної російської школи малярства. До речі, в 1871 р. в зібранні Третьякова з'явився замовлений ним і придбаний портрет Тараса Шевченка пензля Івана Крамського, який і нині експонується в Третьяковській галереї. Третьяков також купував деякі роботи Шевченка, які в 1929 р. були передані в Україну і тепер знаходяться в Національному музеї Т. Г. Шевченка. За життя поета про Третьякова мало хто знав. Якраз у березні 1858 року газета «Литературный отдел Московских новостей» зазначала: «...Любовь к искусству ещё не проникла во все слои общества, его высокое значение понятно ещё для весьма немногих, а истинная оценка художественных

¹ Л. А. Кольцова. Художественная иллюстрация в России середины XIX века. М. С. Башилов и его современники. — М.: Галарт, 2008. С. 66.

В цій книзі є цікавий розділ «Ілюстрації до „Віршів“ Т. Г. Шевченка. 1844. Історія створення і робота над рукописом». Авторка наголошує, що «дуже важливими для ілюстраторів, які звернулися до поезії Шевченка, була близькість естетичних поглядів, демократизм переконань, що поріднювали поета і художників».

произведений едва только начинается, и пока в Москве нет ни Музея художественных произведений, ни мастерских, по крайней мере, десяти, пятнадцати живописцев и скульпторов, посещаемых публикою, пока нет ни одного художественного журнала и, наконец, художественных вечеров...»

Втім, незадовго до Шевченкової смерті в Москві було створено Товариство аматорів мистецтв: «Это прекрасное общество не успело еще укрепиться на нашей, неблагоприятной для искусства, почве, как уже учредило постоянную картинную выставку в университете, который, как истинный представитель нашего образования, обязательно предложил для неё помещение»¹. Серед картин, які виставлялися в університеті, були, зокрема, твори Василя Перова і Олександра Саврасова. Цікаво, що в університеті було представлено й «прекрасну колекцію фотографій і гравюр».

На той же час було започатковано роботу й Товариства аматорів російської словесності, перше засідання якого відбулося в день смерті Шевченка. На ньому виступив поет Олександр Жемчужников, який разом зі своїми братами Олексієм і Володимиром та Олексієм Толстим друкував гумористичні твори під псевдонімом Козьма Прутков. Шевченко познайомився з братами в Петербурзі невдовзі після повернення з Москви. 17 квітня 1858 року записав у щоденнику: «...Белозерский² познакомил меня с тремя братьями Жемчужниковыми. Очаровательные братья!» До речі, талант актора домашнього театру Олександра Жемчужникова високо цінував Михайло Щепкін.

Помітними подіями в духовному житті Москви були публічні лекції професорів і викладачів Московського університету Д. Іловайського (історія), Арнольда (теорія музики), Фелькеля (історія німецької літератури), П. Любимова (фізика), Лясковського (хімія), А. Давидова (математика), Ф. Бредіхіна (астрономія)³ та ін. Кращі з цих лекцій збирали в університетських аудиторіях близько 400 осіб. Російський літературний і громадський діяч Лонгин Пантелеєв, який залишив спогади

¹ «Век», журнал, общественный, политический и литературный. — С.-Петербург, 5 апреля 1861 года. С. 481.

² Білозерський Василь Миколайович (1825–1899) — один із організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, редактор журналу «Основа». Шевченко познайомився з ним у 1844 р. в Києві.

³ Як свідчить поетів щоденник, уже через день після приїзду з Москви в Петербург — 29 березня — Шевченко відвідав подібну публічну лекцію: «Вечером отправились мы в цирк-театр смотреть и слушать живописную лекцию геологии профессора Роде (Ишлося про лекцію «Оптические картины до истории утворення земної кори». — В. М.). Лекция мироздания прекрасна. И астрономические картины почти не лишни...»

про Шевченка, вважав, що подібні виступи мали широке суспільне значення: «На них публіка... виховувала смак і схильність до витонченіших насолод» (Духовних. — В. М.)¹.

Між іншим, то була остання лекція, підготовлена відомим популяризатором науки В. М. Роде, бо на вимогу петербурзького митрополита Григорія (Постникова Георгія Петровича) проведення лекцій було заборонено, на що О. І. Герцен відгукнувся в «Колоколе» заміткою «Архипастырское рвение о мраке» (1858, № 17). Ми ще розповімо про те, як на смерть митрополита Григорія Шевченко написав сатиричний вірш «Умре муж велій в власяниці...» (1860).

Московський університет займав ключове місце в духовному житті Москви з часу свого заснування в 1755 р. В 1844 р., коли Шевченко вперше приїхав у Москву, в університеті діяли філософський, юридичний і медичний факультети, в ньому навчалось понад 800 студентів. Відомий російський правник, історик, філософ і публіцист Борис Чичерін, який на той час поступив в університет, згадував: «Он находился в самой цветущей поре своего существования... Это действительно была alma mater, о которой нельзя вспомнить без тёплой сердечной признательности». Інший студент університету П. Д. Шестаков, який добрим словом згадував і професора Бодяньського, писав: «Вообще мы, студенты 1840-х гг., обязаны нашей alma mater многим: мы выходили из университета со взглядом просветленным; нам был указан путь для самостоятельных научных занятий; мы питали в себе уважение к долгу; мы привыкли к труду; мы вынесли честные нравственные стремления, которые и были путеводною нитью нашей последующей жизни. Вечная благодарность университету, нас воспитавшему, и нашим благородным, незабвенным наставникам».

Значною мірою все це завдячувалося попечителеві Московського учбового округу та університету графу Сергію Строганову, який в 1835—1847 рр. немало зробив для розвитку університету². Той же Чичерін свідчив: «При нём университет весь обновился

¹ Лонгин Пантелеєв і Олена Штакеншнейдер у своїх спогадах розповідали, як у листопаді та грудні 1860 року Тарас Шевченко брав участь у публічних літературних читаннях у Петербурзі.

² Майже непомітно пройшло попечительство Дмитра Павловича Голохвастова в 1847—1949 рр., а з 1849 по 1855 рр. попечителем навчального округу та університету був генерал-ад'ютант Володимир Іванович Назимов (1802—1874), далекий від навчального процесу та науки, про якого Бодяньський відзивався критично: «Что прикажете делать с такими головами? Жди толку и проку от них для университета!» Втім, за Назимова сталася в 1850 р. важлива подія, яку зафіксував у щоденнику Бодяньський: «Марта 1-го. Переименование философского факультета в историко-филологический и физико-математический».

свежими силами. Всё старое запоздалое, рутинное устранялось. Главное внимание просвещённого попечителя было устремлено на то, чтобы кафедры были замещены людьми со знанием и талантом»¹. Навіть у сучасних виданнях підкреслюється, що час управління Строганова «залишився в літописах університету золотою порою».

Серед освітніх закладів і товариств, які входили до складу Московського навчального округу наприкінці 50-х років, слід назвати: Імператорське московське товариство дослідників природи; Імператорське товариство історії і старожитностей російських; Фізико-медичне товариство; Імператорське московське товариство сільського господарства; Імператорське московське товариство сільського господарства — практична школа шовківництва; Губернська 1-ша гімназія біля Пречистенських воріт; Московська 2-га гімназія (на Розгуляї), в якій працював учителем Осип Бодяньський; Московська 3-я реальна гімназія (на Луб'янці); Московська 4-а гімназія (на вул. Моховій); Московська духовна семінарія (на Садовій біля Каретного ряду); Хліборобська школа (на Зубовському бульварі); Костянтинівський межовий інститут (на Старій Басманній вулиці), першим директором якого в 1835–1838 рр. був Сергій Аксаков; Практична комерційна академія (на Покровському бульварі); Ремісницький навчальний заклад (у Лефортовській дільниці); Поштамтське училище (на Луб'янці) та ін. Крім того, в Москві тоді діяли: Московське училище малярства і скульптури Московського художнього товариства на вул. М'ясницькій, в яке двічі приходив Тарас Шевченко до Аполлона Мокрицького, в тому числі один раз — із Щепкіним; Дворцове архітектурне училище в Кремлі; Московські малювальні школи на М'ясницькій і Малій Дмитрівці; Імператорське театральне училище, в якому викладав Михайло Щепкін. Готували кадри також військові навчальні заклади: 1-й Московський кадетський корпус; 2-й Московський кадетський корпус; Олександринський сирітський кадетський корпус; Олександрівський Брестський кадетський корпус та ін. Серед жіночих навчальних закладів назвемо: Училище ордена св. Катерини; Олександрівське училище; Московське Єлизаветинське училище; Миколаївський сирітський інститут виховного дому; Повивальний інститут і родильний госпіталь; Фельдшерська школа та ін.

Всі ці заклади працювали на освіту, науку й культуру Росії.

¹ Б. Н. Чичерин. Воспоминания, мемуары. — М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2001. С. 36.

Перший публічний музей, поєднаний з бібліотекою, — Рум'янцевський музей в Пашковому домі¹ — було започатковано в рік смерті Шевченка. В дореволюційному путівнику по Москві читаємо: «Музей этот создан был государственным канцлером графом Н. П. Румянцевым, сыном екатерининского героя, умершим в 1826 г. и оставившим свой музей без средств для дальнейшего развития. В 1861 г. решено было перевезти этот музей в Москву (3 Петербурга. — В. М.) и слить его с вновь образуемым здесь музеем». В 1862 році при музеї було створено Московську публічну бібліотеку. В її основу покладено близько 30 тис. книг графа Рум'янцева. Вона швидко розросталася, зокрема за рахунок пожертвувань, іноді цілими домашніми бібліотеками. Цар Микола I подарував Рум'янцевці 9 тис. примірників різних видань, сюди потрапили домашні бібліотеки філософа Петра Чаадаєва, історика Михайла Погодіна та ін. Особливо важливо було те, що в Рум'янцевку поступав обов'язковий примірник усіх видань, що друкувалися в Росії. Невдовзі в бібліотеці нараховувалося понад 1 мільйон томів. Іноземний відділ бібліотеки був особливо багатий книгами (починаючи з 1460 р.) до XVIII століття включно. Непогано була представлена перша половина XIX століття, гірше — друга його половина. Російський відділ бібліотеки навпаки мав значні прогалини до 60-х рр. XIX століття, зате з того часу в ньому були майже всі книги, видані в Росії.

З того часу, коли на початку 1840-х рр. Шевченко вперше побував у місті й до останнього його приїзду сюди в 1859 р. в «Літопис міста Москви», складений напередодні Жовтневої революції, увійшли лише три крупні події: будівництво Великого Кремлівського палацу (1838–1849), відкриття першої залізниці з Петербурга в Москву (1851) і промова імператора Олександра II в московському дворянському зібранні про потребу відміни кріпосного права (1856).

Для нас — українців — важливою подією є кожний приїзд національного генія до Москви, де він щоразу зустрічався з Михайлом Щепкіним і Осипом Бодянським, тому завдання даного дослідження полягає в тому, щоб якомога більше про це дізнатися й розповісти.

¹ Пам'ятник архітектури класицизму. Побудовано в 1784–1788 рр. для П. Пашкова, приписується архітектору Василю Баженову. В 1812 р. будинок згорів, через кілька років його було відбудовано, але невдовзі прийшов у запустіння. В 1839 р. держава викупила будівлю у нащадків Пашкова для Дворянського інституту. В радянські часи тут знаходилися фонди й зали Бібліотеки ім. В. І. Леніна, з кінця 80-х рр. XX століття — будинок знову запустів. У 2007 р. після двадцятирічної перерви почав знову працювати у відновленому, реставрованому вигляді, як складова частина Російської державної бібліотеки («Ленінки»).

«Можеш приїхати в Москву прямо до мене»

Безмежно вдячний Щепкіну Тарас Григорович рвався знову побачити свого друга й вирішив приїхати до нього в Никольське на Масницю (1858 року випадала на тиждень з 27 січня по 2 лютого). Але Щепкін у листі від 15 січня сповістив, що в цей час не зможе виїхати з Москви в Никольське й запросив його в село на перший тиждень посту (3 — 9 лютого)¹.

Втім, у цьому листі Щепкін уже пропонує Шевченкові приїхати до нього в Москву: «Что же касается до твоего приезда к масляной в Никольское, то ежели ты уже получил разрешение на приезд в Питер, то в таком случае ты можешь приехать прямо ко мне в Москву, и даже ежели и не получил..., ты можешь приехать в Москву прямо ко мне, якобы для своих нужд». Отак і було сформульовано запрошення Шевченка в московську оселю Щепкіна. В середині лютого Щепкін підтвердив це своє запрошення.

В цей час Шевченко налаштований на Никольське, а в його уяві знову виникає поворот на Україну. 16 лютого поет пише Якову Кухаренку таке: «Приїздив до мене на святки колядувати старий Щепкін, спасибі йому. Думаю оце поїхати до його під Москву в село Никольське, та може там і до літа остануться, а літом, якщо не пустять у Питер², то чкурну в Харків, а з Харкова, як Бог

---

¹ Довгий час артист турбувався про те, щоб устигнути приготувати виходжену дачу в підмосковному Никольському до приїзду Шевченка. 5 лютого 1858 року Василь Погожев повідомляв Шевченка: «Михайло Семенович спрашиває, когда ты именно можешь к нему приехать в Подмосковную? А потому и прошу тебя, любезнейший друг Тарас Григорьевич, известить меня письмом..., а я сообщу Щепкину, — дабы к тому времени приготовили, т. е. [надо] отопить дом». Але й сам Щепкін у листі від 6 лютого просив Шевченка: «Пожалуйста, извести пораньше о своем приезде, а то в Никольском нужно будет приготовить». Здається, дрібна подробиця, а як багато вона говорить про ширшу дружбу й доброту Щепкіна!

Між іншим, лист від 6 лютого свідчить, що Михайло Семенович радо розповідав, кому можна було, про повернення Шевченка із заслання. В ньому є приписка, що стосується польського політичного заслання Фелікса Фіалковського, з яким Шевченко подружився в Новопетровському укріпленні: «Был у меня твой товарищ по Новопетровской крепости Феликс Фялковский и спрашивал о тебе, и как жалел, узнав, что ты в Нижнем и он чрез него ехал». Це знаходить підтвердження в листі Фіалковського до Шевченка, написаному аж на початку 1861 р: «Через Нижній проїжджав я вночі і не знав про те, що ти там, і тільки в Москві довідався від Щепкіна, де ти перебуваєш».

² Шевченко ще не знав, що питання про його приїзд у Петербург уже було вирішено. 13 лютого 1858 року начальник III відділу В. А. Долгоруков писав міністру внутрішніх справ С. С. Ланському: «Ныне по всеподданнейшему докладу моего ходатайства её [императорско]го высочества президента Академии художеств г[осуда]р[ь] и [императо]р изволил всемилостивейше разрешить отставному рядовому Шевченко проживать в С.-Петербурге и для усовершенствования в живописи посещать классы помянутой Академии с тем, однако, чтобы он подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору и чтобы начальство Академии имело должное наблюдение, дабы он не обращал во зло своего таланта и живописи».

поможе, то і на Чорноморію». Здійснити цей намір Шевченкові не судилося, а в цих його рядках, між іншим, ще раз викладена зовсім інша лінія його життя після заслання. Наступного дня в листі до Іраклія Ускова поет знову писав: «На будущей неделе думаю оставить навсегда Нижний Новгород, прожить до весны под Москвой у Щепкина, а весной, если не разрешат жить в столицах, поеду в Харьков, в Киев, в Одессу и за границу. Бог с ними и с столицами». Гай-гай, у житті повернуло все інакше!

У всякому разі Шевченко не сумнівався, що й, приїхавши в Никольське, він побуває у Щепкіна в Москві. В тому ж листі до Ускова обіцяв: «Пришлю вам из Москвы какую нибудь хорошую книгу». Та й адресу давав: «А письмо ваше адресуйте на имя Михайла Семёновича Щепкина в Москву, в контору императорских театров». 21 лютого Шевченко занотував у шоденнику: «Писал Лазаревскому, чтобы он свои письма ко мне адресовал на имя М. С. Щепкина в Москву». 22 лютого в листі до Лазаревського пише: «Адрес мій: В Москву. Михайлу Семёновичу Щепкину. С передачею. В конторе императорских театров».

Шевченко спочатку повідомив артиста, що збирається виїхати в Никольське 25 лютого. Він, як ми вже знаємо, планував не повертатися в Нижній Новгород. Але якраз у цей день, на своє 44-річчя, Шевченко одержав лист Михайла Лазаревського зі звісткою про дозвіл проживати в Петербурзі під наглядом поліції. Таким чином, він отримав можливість заїхати до Щепкіна безпосередньо в Москву. До речі, Шевченка й у заслання везли в червні 1847 року також через Москву (а потім через Симбірськ, Самару, Бузулук), про що не часто згадують. І повертався він у Петербург через Білокам'яну.

В інформації воєнного губернатора Нижньогородської губернії Муравйова на ім'я московського воєнного генерал-губернатора Закревського, знайденої мною в Центральному історичному архіві Москви, перебування Шевченка в Нижньому Новгороді узагальнено в двох фразах: «...В **сентябре 1857 года Шевченко прибыл в Нижний Новгород и оставался здесь под надзором полиции до марта месяца... В марте месяце /9 числа/ Шевченко выехал из Нижнего Новгорода в С.-Петербург, но, по частным сведениям известно, доехав до Москвы, остановился в оной, по случаю постигшей его болезни**»¹.

Якщо бути точнішим місцевого начальника, то Шевченко виїхав із Нижнього Новгорода 8 березня, а в Москву прибув через день — 10 березня — об 11 годині вечора.

¹ Центральный историчный архив Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 15.

Розділ 3. «Поселився у Щепкіна в будинку Щепотьєвої»

«Біля Старого Пимена, в будинку Щепотьєвої»

Так пізно Шевченко не став розшукувати й турбувати свого друга Михайла Щепкіна: «Взял № за рубль серебра в сутки в каком-то великолепном отеле. И едва мог добиться чаю, потому что уже было поздно. О Москва! О караван-сарай! Под громкою фирмою — отель. Да еще и со швейцаром».

Та й справді, це ж таки Москва, а не Астрахань, де на початку серпня минулого року він зупинявся. Не знайшов тоді жодного трактиру, в якому можна було б як-небудь пообідати. Зайшов у якийсь готель, попросив щось поїсти. Забруднений і вертлявий половий відповів, що все, що накажете, все є, крім чаю. А насправді виявилось, що нічого немає, крім чаю, навіть звичайної юшки. Це в Астрахані, в місті, яке половину величезного російського царства годує осетриною! «Ай да Астрахань! Ай да портовый город!» А що вже згадувати, як у 40-х рр. їхав із Києва під Лисянку та зупинився на ніч у білоцерківському жидівському трактирі, де чотири рази просив чаю і тричі йому відповідали: «Зараз». А вчетверте сказали, що «у нас чаю немає», а є фарширована щука... Це ж треба, щоби неприємні провінційні історії майже в точності повторилися в фірмовому московському готелі.

У якому готелі зупинився поет? Відповісти на це питання з абсолютною точністю неможливо. Москвознавці пишуть, що «з семи московських готелей у пушкінські часи шість знаходилися на Тверській». На час Шевченкового приїзду ситуація змінилася, але не набагато. За моїми підрахунками, в Москві тоді було більш, як півтора десятка готелів, принаймні, тих, яких було офіційно занесено до міського реєстру¹. Кращими вважалися готелі Варгіна, Шевалдишева і «Дрезден» на Тверській вулиці, «Лондон» в Охотному ряду, «Франция» на Петровці, Шева-

¹ Історик і архівіст Олексій Малиновський у книзі «Историческое обозрение Москвы», завершений у пушкінські часи, писав, що в Москві було 40 готелів. Але в це число він включав і постоялі двори, подвір'я. Скажімо, в Китай-городі, де взагалі не було готелів, він прирівняв до них 15 подвір'їв. Всього в середині 50-х рр. у Москві нараховувалося понад півсотні подвір'їв, які мали 1300 номерів і близько 500 постоялих дворів.

лье — у власному будинку в Газетному провулку¹. Серед інших, менше відомих — готель Філімона Горячева у власному будинку на вулиці Спиридоновській в Арбатській дільниці, в якому, до речі, не було номерів для приїжджих, «Ярославль» Марем'яни Федорової на вулиці Сретенці в будинку Петрової, «Москва» на Трубному бульварі, готель П'єра Бардена в М'ясницькій дільниці. Але більшість готелів, як і раніше, знаходилася в Тверській дільниці, передусім на Тверській вулиці, в Охотному ряду і на Кузнецькому мосту. Скоріше за все, Шевченко навмисне зупинився в цьому районі, ближче до будинків, у яких жили його друзі Бодянський і Щепкін. Тому наступного дня він швидко знайшов помешкання Щепкіна. Поет взяв недорогий номер, як правило, ціни складали від 1,5 до 5 рублів на добу². Втім, у готелі Варгіна були розкішні номери вартістю 30 рублів на добу, в яких не було проблем не лише з чаєм, а виконувалися всі капризи пожильців. Петро Вістенгоф згадував і про номери за 50 рублів. А Тарас Шевченко зупинився в недорогом готелі, можливо, це був готель московського купця Печкіна «с №№ для приезжающих и общим столом, в доме г-жи Козьминой, на Тверской ул.», що недалеко від Неглинної.

В готелі Шевченкові страшенно не сподобалося, і він залишив його зранку: **«В 7 часов утра оставил я караван-сарай со швейцаром и пустился отыскивать своего друга М. С. Щепкина. Нашел его у старого Пимена в доме Щепотьевой и у него поселился...»** 12 березня Тарас Григорович ще раз упевнено зафіксував свою адресу в листі до Михайла Лазаревського: «Сижу я у Михайла Семеновича Щепкіна, близ Садовой улицы в приходе старого Пимена, в доме Щепотьевой».

«Біля старого Пимена, в будинку Щепотьевої» — Шевченко

---

¹ Цей готель, що знаходився в Газетному провулку недалеко від будинку, де жив Осип Бодянський, очевидно, бачив Шевченко. В ньому на той час збиралися московські балетомани. Сучасник свідчив: «В ресторане собирались вечером люди более или менее состоятельные и там передавались балетные новости, впечатления, надежды». Москвознавець Петро Вістенгоф писав, що цей готель відвідувався «исключительно людьми высшего тона, здесь обыкновенно обедают московские львы, столичные франты и русские парижане...» Бував тут і Михайло Щепкін. Олександр Афанасьєв, зокрема, записав 2 вересня 1856 року: «Сегодня кружок литературный сделал обед... Обед (пикник) происходил у Шевалье, был роскошен (по 10 рублей с персоны), вино лилось. Всего человек до 40 было (М. С. Щепкин, некоторые профессора Московского университета...)»

² За 5 рублів сріблом можна було зробити річну підписку на редактовані Бодянським «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», а це складало чотири часописи загальним обсягом понад 100 друкованих аркушів. 4 рублі 50 копійок коштувала річна передплата на дуже цікаву «Московскую медицинскую газету».

не вказував навіть назви провулка, але не майте сумніву, що в цьому випадку адреса була точною і зрозумілою. Церква преподобного Пимена, що знаходилася неподалік, була відома всій Москві, а будинки тоді називалися за прізвищами їх домовласників. Познайомимося з цим історичним феноменом ближче. Найкраще послухати пояснення москвича-очевидця:

«Дома так и назывались по их домовладельцам... Обозначение домов по фамилии их владельцев создавало разного рода трудности при отыскании дома. Когда приходилось, например, отыскать дом Петрова на какой-либо длинной улице, на Пятницкой или на Якиманке, иногда надо было промаршировать ее всю по одной стороне, а потом проделать то же по другой, если не было указано, к какому концу улицы дом расположен ближе. Полезно было в таких случаях для справки заходить в какую-либо, особенно в полотняную лавочку: там можно было получить указания, касавшиеся, впрочем, не только адресов, но и всего образа жизни обывателей обслуживаемого лавочкой района...

Бывали затруднения и в тех случаях, когда по одной улице домами владели однофамильцы, и при указании адреса надо было обозначать, что адресат живет не только в доме Иванова, но „в доме Иванова, бывшем Брабец“. Вообще, впрочем, надо сказать, что не было еще общепринятого порядка в обозначении адресов и их обозначали то по полицейским частям и кварталам, например Хамовнической части 2-го квартала на углу Неопалимовского и Малого Трубного переуллка дом такого-то, то по церковным приходам, например «у Мартына Исповедника», «у Успенья на-Могильцах», «в приходе церкви Неопалимыя Купины». Иногда же прибегали к различным совершенно случайным обозначениям: против такой-то церкви, против вдовьего дома, против пожарного депо¹ и т. д. Нумерация домов начала заводиться, помнится, с 90-х гг. (XIX століття. — В. М.), но этот общеевропейский порядок, уже давно усвоенный в Петербурге, в Москве прививался очень туго».

Втім, у часи Шевченка домовласників успішно розшукували за їхніми прізвищами. Пам'ятаймо про це, бо номери будинків, які тепер екстраполюють на той час, коли їх насправді не вивішували, невиправдані в науковому дослідженні². Інша річ, коли

¹ Важко погодитися з тим, що уточнення в адресі назвою приходської церкви, пожежного депо чи поліцейської дільниці були «випадковими». Якраз такі «позначення» давали змогу знайти домовласника безпомилково.

² Навіть у 90-х рр. XIX століття не тільки в приватному листуванні, а й в офіційних адресах, скажімо, друкарні, що видала книгу, вказували не номер будинку, а називали такі координати: «Москва. Типографія М. И. Волчанинова, Б. Чернышевский пер., д. Пустошкина против Английской церкви».

вони називаються стосовно ХХ століття чи сьогодні, щоб уявити місце тодішнього розташування московських будинків.

У Москві середини ХІХ століття ніяких проблем з пошуком будинку Щепотьєвої не було. Зате вони виникли через сто років, коли дослідники намірилися точно встановити, де конкретно знаходився будинок Щепотьєвої. Почалося з того, що вони полінувалися по-справжньому пошукати домовласницю з досить рідкісним для Москви прізвиськом. Авторитетний московський біограф Щепкіна Борис Земенков наприкінці 50-х рр. ХХ століття заявив, що в жодному довіднику тих часів йому не вдалося виявити прізвища домовласниці Щепотьєвої. Через тридцять років автори книги «Шевченко в Москві» І. Карабугенко, О. Марусич і М. Новохатський повторили це твердження і висловили припущення, що Шевченко жив, очевидно, в будинку Щепотьєва, але, не відаючи про господаря, знав лише його дружину¹. Між іншим, тоді ще ніхто не знав, що навіть московська поліція доповідала начальству саме про «будинок Щепотьєва». У знайденому мною в Центральному історичному архіві Москви «Рапорті» московського обер-поліцмейстера князя Кропоткіна воєнному генерал-губернаторові Закревському йшлося про те, що «отставной рядовой Тарас Шевченко прибыл из Нижегородской губернии проездом в С.-Петербург и остановился Сретенской части 1 квартала в доме Щепотьєва»².

Втім, все це були легковажні заяви, зумовлені, з одного боку, поверховим підходом тодішньої московської поліції, яка не зафіксувала чи не врахувала, напевне, смерть Щепотьєва, з іншого — неглибоким вивченням питання радянськими істориками. Досить розгорнути «Книгу адресов жителей Москвы» за 1858 рік там, де містяться адреси артистів, і прочитати: «Щепкин Михайло Семёнович, Сретенская часть, на Малой Дмитровке, в Воротничком переулке, дом Щепотьєвой»³. Але ми не заспокоїлися на цьому й провели велику пошукову роботу в архівах, аби однозначно підтвердити, хто був власником будинку, в якому зупинився Шевченко. Надзвичайно цікавою виявилася

¹ І. Карабугенко, А. Марусич, М. Новохатський. Шевченко в Москві. С. 156. Власне, київські автори і в цьому некритично продублювали своїх московських попередників. Театрознавець В. Маслих у статті «По щепкинским местам» в журналі «Театр» (№ 8) ще в 1963 р. стверджував: «Щепкін поселився у Воротниковському провулку в будинку Щепотьєва... Тут прожив кілька днів Т. Г. Шевченко» (Виділено мною. — В. М.).

² Центральный исторический архив Москвы, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк.11.

³ Книга адресов жителей Москвы составлена по официальным сведениям и документам К. Нистремом. 1858. Книга чиновников служащих. — Москва. В типографии т. т. Волкова и комп. 1858. С. 184.

знахідка сповідальної відомості церкви Старого Пимена¹ про сповіді парафіян конкретно по кожному будинку під час Святої Чотирьохдесятниці² навесні 1857 р., в якій записано і Щепкінову сім'ю: «Дом Щепотьевой. Артист Московских Императорских театров Михаил Семёнович Щепкин. Жена его Елена Дмитриевна. Дочь их девица Вера³»⁴.

Точна адреса стоїть і на листах, які отримував великий артист. Скажімо, в паперах тодішнього московського генерал-губернатора Арсенія Закревського, є конверт з адресою артиста: «Сретенской части на Малой Дмитровке Воротниковском переулке в д. Щепотьевой». Сам Щепкін, знаходячись на гастролях у Ярославлі в квітні 1858 року, тобто відразу після від'їзду з Москви Шевченка, писав дружині Олені Дмитрівні Щепкіній: «В Москву в приход Старого Пимена в дом госпожи Щепотьевой»⁵. Ще один лист Олені Дмитрівні з Ярославля, датований 11 квітня 1858 року, Михайло Семенович підписав так: «Её Высокоблагородию Елене Дмитриевне Щепкиной в Москве. В приход Старого Пимена в доме г-жи Щепотьевой»⁶ (вперше друкуємо конверт з цією адресою. Також даємо змогу читачеві побачити Щепкінове письмо, тобто зовнішній вигляд написаного, його почерк).

Стало напрочуд ясно, що власницею будинку, в якому жив Щепкін на той час, коли в нього гостював Шевченко, була саме Щепотьєва.

Це була сенсація, і про неї я доповів у січні 2006 року на традиційних «Щепкінських читаннях», що проходять в будинку-музеї М. С. Щепкіна. Наступного року вийшла в світ моя книга

¹ Повна назва документу: «Ведомость именная, учинённая Никитского сорока, Пименовским, что в Старых Воротниках, священником Александром Алексеевичем Остроумовым с причтом, обретающимися при оной церкви в приходе нижеявленных чинов людям, со изъявлением против коегождо имени о бытии их в Святую Четырдесятницу у исповеди и святых таин причастия... в тысяча восемьсот пятьдесят седьмом году».

² Великий піст перед Пасхою, який готує віруючих до пасхального свята, очищуючи і освячуючи їх душі через покаяння, молитву, сповідь, причастя. В 1857 р. Пасха була 7 квітня.

³ Щепкіна Віра Михайлівна (1830–1896), єдина з дітей тоді жила з батьками. В квітні 1857 року Щепкіни писали в Рим сину Миколі Михайловичу про довгу хворобу Віри: «Наконец Мин велел поставить пивявки. Поставили 7 пивявок, и такая кровяная, что насилу могли остановить. С первого часу всё шло и 8 часов. Теперь ей получше, и всем в доме лучше».

⁴ Центральний історичний архів Москви, ф. 203, оп. 747, од. зб. 1727, арк. 811–811 зв.

⁵ Державний центральний музей ім. О. О. Бахрушина, ф. 312, оп. 1, од. зб. 255.

⁶ Там само, од. зб. 48.

«Тарас Шевченко: „Мое перебування в Москві“», в якій писав таке: «Тож поставимо крапку в надуманій версії з відсутністю домовласниці Щепотьєвої та назавжди припинимо невинуватну ревізію напрочуд точного щоденникового запису Шевченка. Насправді, як він і зафіксував, будинок числився не за Щепотьєвим¹, а саме за Щепотьєвою».

Інша річ, що пошуки домовласниці Щепотьєвої з Воротницького провулку² були непростими. Власне прізвище Щепотьєвої мені вдалося виявити відразу, вже в документах післяпожежної Москви. Зокрема, у 1818 р. в Ніколо-Кузнецькому провулку П'ятницької дільниці міста числилася вдова поручика Ганна Олексіївна Щепотьєва, яка володіла спаленим будинком («обгорелой землѣй»). Ще більшу увагу привернула маловідомому в «Алфавитном указателе к плану Хамовнической части» губернська секретарша Щепотьєва Пелагея Петрівна, яка в тому ж році жила на Пресненській вулиці в Пресненській дільниці міста. Проте найвірогідніше «героїнею» нашого сюжету мала стати знайдена в титулярна радниця³ Щепотьєва Олександра Петрівна, домоволодіння якої числилося в Полуктовському провулку (тепер Сеченовський), що між Остоженкою і Пречистенкою. Чи не була вона молодшою сестрою згаданої Пелагеї Щепотьєвої? Оскільки іншої домовласниці з цим прізвищем виявити в адресних книгах більше не вдалося, можна було припустити, що титулярна радниця Олександра Щепотьєва жила в приарбатському ареалі, а будинок у Воротницькому провулку здавала Михайлу Щепкіну.

Цей будинок давно знесено, але навколо нього не затухають пристрасті. Річ у тім, що неподалік від помешкання Щепкіна знаходився будинок, у якому в травні 1836 року під час остан-

---

¹ Згадані автори називали трьох Щепотьєвих, а ще кілька потрапили в історичних документах на очі мені; в некрополі Донського монастиря я навіть знайшов могилу титулярного радника і кавалера Михайла Щепотьєва (1790–1848). Проте в контексті сказаного до чоловіків Щепотьєвих інтерес зникає.

² Воротницький (Воротниковський провулок) — назва виникла в XVII столітті, з XV століття тут знаходилася Воротниковська слобода, в якій мешкали воротники — вартові при воротах Кремля, Китай-города і Білого города. Звідси і назва провулка. Так вважається нині. Проте забулася цікава точка зору москвознавця XIX століття Івана Кондратьєва, який писав: «Помимо сторожей у городских ворот воротниками назывались особые мастера при пушечном деле. Поэтому, принимая во внимание, что вблизи этой местности проживали военные мастера в Бронной, в Палашах и в Пушкарях, более вероятно здесь название военных воротников (воротить, поворачивать), а не привратников, которые жили поблизости своих ворот». У цьому випадку йшлося не про Воротниковську слободу взагалі, а саме про Воротниковський провулок.

³ Титулярний радник — у Росії цивільний чин 9-го класу. З 1845 року давав особисте дворянство.

нього приїзду до Москви жив у свого друга Павла Нашокіна поет Олександр Пушкін¹. Це був одноповерховий цегляний особняк із дерев'яним мезоніном, збудований в 1817–1820 рр., у підвалі знаходилася кузня. В 1838 р. замість мезоніна збудували другий поверх². Будинок № 12 зберігся і називається тепер «Будинок Нашокіна», на ньому встановлено меморіальну дошку, присвячену Пушкіну. Тут часто бував Гоголь, і Нашокін став прообразом одного з героїв другого тому «Мертвих душ» — Хлобуєва.

«Щепотьєва, поручиця, дружина канцеляриста»

Так от, у 60–80-х рр. минулого століття в історичній і мовознавчій літературі усталилася думка, що саме будинок № 12 винаймав Щепкін і саме тут у березні 1858 року жив Шевченко³. Вже згаданий Борис Земенков ще в 1966 р. писав: «Щепкін переселився в будинок № 12 у Воротниковському провулку... За кілька років перед тим у цьому будинку жив близький друг Пушкіна — Павло Воїнович Нашокін, якого неодноразово відвідував тут Щепкін. Важко повірити, що артист переселився в цей театральний район лише заради побутових і життєвих зручностей — надто багатозначний вибір ним цього гостинного притулку, де, здавалося, ще не стихли дружні голоси письменників, артистів, музикантів, які збиралися у П. В. Нашокіна, а кімнати ще берегли тепло щепкінських зустрічей з О. С. Пушкіним»⁴. Версію Земенкова активно підтримував доцент Московського університету Михайло Зозуля, який у 1974 р. писав: «Будинок, у якому Щепкін приймав тоді Шевченка, був до певної міри знаменитим. Цей будинок знав Пушкіна й Шевченка, Щепкіна і Гоголя, Грановського і

¹ У щоденнику Бодяньського записано 25 жовтня 1850 року: «Наиболее Пушкин любил Нашокина, который давал ему всегда в заем денег».

² «Паспорт», складений у грудні 1973 року, на об'єкт культурної спадщини федерального значення « Дім, у якому жив О. С. Пушкін у свого друга П. В. Нашокіна в 1836 р.». С. 2.

³ В «Літописі життя і творчості Т. Г. Шевченка», складеному Миколою Ткаченком в 1961 р., містилася така інформація: «Березня 11. З цього дня до виїзду з Москви жив у М. С. Щепкіна (тепер Велика Каретна вулиця, № 16)...» Це була груба помилка, бо з будинку у Великому Каретному провулку Щепкін виїхав за десять років до приїзду Шевченка в Москву. Дивно, адже в 1944 р. Ткаченко писав інакше: «Поет тоді жив на Старо-Пименському провулку, коло теперішньої площі Пушкіна».

⁴ Б. С. Земенков. М. С. Щепкин в Москве. — М.: Московский рабочий, 1966. С. 111–112.

Тургенева, багатьох учених, артистів і музикантів». У «Шевченківському словнику» (1977) до статті Зозулі «Москва» було навіть вміщено фотографію номера дванадцятого: «Будинок, де в квартирі М. С. Щепкіна жив Т. Г. Шевченко 1858». Так само ще й нині в «Коментарях» до шостого тому Повного зібрання творів Шевченка стверджується: «Сучасна адреса тодішньої квартири М. С. Щепкіна — Воротниковський провулок, 12». Відомий москвознавець Сергій Романюк також наполягав, що саме в цьому будинку мешкав актор М. С. Щепкін: «Будинок № 12 в той час... належав А. І. Івановій... В 1847–1858 рр. будинок знімав актор М. С. Щепкін. Тут же в 1858 р. зупинився Т. Г. Шевченко»¹. Щоправда, того ж 1998 р. в книзі «По землям московских сел и слобод», а потім і через десять літ Романюк писав інакше: «Т. Г. Шевченко відвідав Москву вже на схилі років»². Він приїхав 10 березня 1858 р. і, переночувавши в готелі, поселився у свого давнього друга, актора Малоого театру М. С. Щепкіна, який тоді знімав будинок у якоїсь Щепотьєвої в Воротниковському провулку (№ 12)»³. Таким чином, визнано, що Щепкін жив у будинку, який належав Щепотьєвій, але насправді називається будинок, яким володіла Іванова, що лише заплутує питання.

Моє звернення у 2008 р. до Комітету з культурної спадщини міста Москви (Москомспадщини) не переконало тамтешніх москвознавців у неправоті їх багатолітньої позиції. В своїй відповіді вони повторили помилкове твердження, зіславшись на... «дані дослідника С. К. Романюка».

Першими висловили сумнів з приводу того, що Тарас Григорович жив у будинку Нащокіна, автори книги «Шевченко в Москві» І. Карабутенко, О. Марусич і М. Новохатський. Вони справедливо вказали на те, що Шевченко не міг не відзначити в своєму щоденнику про перебування Пушкіна в будинку, де й він зупинився, проте великий український поет навіть не згадає про великого російського поета. Додамо від себе, що так само й Щепкін ніколи й ніде не зазначав, що він жив у будинку, де бував Пушкін, а він же його добре знав. Правда, ці сумніви не могли переконливо й остаточно заперечити твердження прихильників зручної та привабливої версії, що в одному будинку жили чи бували в різний час і Пушкін, і Щепкін, і Шевченко. Принаймні, ця версія панує в Москві до цього часу. Проте

¹ Сергій Романюк. Из истории московских переулков. С. 493–494.

² Насправді, Шевченко вперше приїхав у Москву в лютому 1844 року, коли йому було 30 років.

³ С. К. Романюк. Москва за Садовым кольцом. — М.: АСТ: Астрель, 2007. С. 72.

вона не відповідає дійсності. Довести це неважко. Відомо, що нинішній будинок № 12 у Воротницькому провулку насправді належав губернській секретарші Аграфені Іванівні Івановій, про що є чіткий запис в «Алфавитном указателе к плану Сретенской части»: «Ивановой Аграфены Ив. губерн. секретарши, в Воротническом пер.». Але ж ми напевне знаємо, що будинком, у якому жив Щепкін і зупинявся Шевченко, володіла зовсім інша домовласниця, а саме Щепотьєва. Проте твердих і певних доказів, що знайдені мною домовласниці Ганна, Пелагея чи Олександра Щепотьєви були саме тими, які мали, крім означених у документах, ще й володіння в Воротниковському провулку, не було. Більше того, чуття історика підказувало, що саме цю Щепотьєву ще не знайшов.

І тоді довелося зануритися в архівні документи. В Центральному архіві науково-технічної документації м. Москви знайшовся «Указатель к плану города Москвы, печатанному Московскою городскою распорядительною Думою в 1868 году», а в ньому — безцінна для мене «Ведомость городских и владельческих имуществ по планам 1849—1854 годов». В цій «Відомості» в Сретенській частині я знайшов **володіння «Щепотьєвой, поручицы, жены канцеляриста».**

Ця знахідка, знову ж таки, була вкрай важливою, і я задовольнився нею на час виходу в світ книг «Тарас Шевченко: „Мое перебування в Москві“» та «Тарас Шевченко і Осип Бодяньський». Але сама по собі ця інформація також не давала відповіді на питання, де саме стояв будинок Щепотьєвої у Воротницькому провулку. Річ у тому, що в «Алфавитном указателе к плану Сретенской части», в якому перелічені прізвища власників усіх будинків і поставлені номери володінь на тодішньому плані міста, прізвище Щепотьєвої відсутнє. Скоріше за все, тому, що на момент його виходу в світ у 1860-х рр. вона вже перестала володіти будинком. Це припущення документально підтвердилося після того, як у Центральному історичному архіві Москви були вивчені сповідальні відомості церкви Старого Пимена за 1859—1860 рр. У 1859 р. Щепотьєва була на сповіді, а серед мешканців її будинку названо Щепкіна. Відомо, що того року сім'я артиста переїхала в інший будинок, але в 1860 р. в сповідальній відомості не числилася вже й Щепотьєва.

Працюючи над цією книгою, вже ніяк не міг допустити, щоб точне місцезнаходження будинку Щепотьєвої, в якому два тижні жив у Щепкіна Шевченко, залишилося не встановленим. Я вирішив звернутися за допомогою до Центрального історичного архіву Москви. Повна невдача! Відповідь була такою: «По-

відомляємо, що в документах архіва відомостей з історії будинку Щепотьєвої, що знаходився у Воротниковському провулку Сретенської частини м. Москви, не виявлено». Таким чином, найвагомішими залишилися щоденникові записи самого Шевченка (про них скажемо далі), з яких випливало, що з вікна будинку Щепотьєвої було видно церкву «старого Пимена».

Вивчаючи листування Михайла Щепкіна, натрапив на ще один подібний аргумент. В листі до свого сина Миколи Михайловича від 16 квітня 1857 року. Михайло Семенович писав про пожежу **неподалік від будинку, де він жив, — у купця Голяшкіна** (карету Щепкіна, що повертався 15 квітня додому, завчасно зупинили словами: «Выходите здесь, дальше не проедете, **против вашей квартиры пожар, горит дом г-на Голяшкина**». Крім того, Щепкін розповідав синові: «...пожарные действовали отлично, и притом ветер был в противоположную сторону, то все успокоились, и, как следует по человеческой природе, чужое несчастье нам интересной картиной, и **никого не оторвёшь от окон...**» (Виділено мною. — *В. М.*).

Отже, будинки Щепотьєвої і Голяшкіна, як і Іванової, знаходилися неподалік один від одного, втім, у невеличкому Воротницькому провулку всі будинки сусідили. В згаданому «Алфавитном указателе к плану Сретенской части» читаємо: «Голяшкина Никол. Яков., купца в Воротническом пер.». На плані будинок Голяшкіна числився під № 68. Все це було немаловажно, проте не давало змогу точно вказати місцезнаходження будинку, в якому жив Щепкін. Випускати книгу в світ без цього не хотів, а сформульована в ній пропозиція про спорудження пам'ятника Щепкінові й Шевченкові у Воротниковському провулку, здавалася мені без адреси немічною й непереконливою.

Й тоді в справу втрутився щасливий випадок, але з тих, через які пробиває собі дорогу закономірність. У процесі роботи часто зустрічалися вчені й архівісти, які так чи інакше допомагали в історичному пошуку, а цього разу щаслива дослідницька доля звела мене з унікальною жінкою, кандидатом мистецтвознавства, автором крупних монографій, заслуженим діячем мистецтв Росії Лідією Андрєєвою. Виявилося, що Лідія Володимирівна з дня народження в 1930 р. й до 1953 р. жила в будинку № 16 в Старопименовському провулку. Її батько — Володимир Андрєєв (1899—1980) — був крупним інженером-будівельником, а мати — Тетяна Просвірова (1895—1943) — архітектором. У середині 30-х рр. архітектор Просвірова взялася за надбудову чотирьох нових поверхів до двоповерхового старого будинку № 14 по Старопименовському провулку, і тоді вперше її донька Лідія

почула з розмов батьків про те, що в сусідньому з материним новобудом будинку в ХІХ столітті жив актор Михайло Щепкін. У сім'ї його так і називали «Дім Щепкіна», і це міцно закріпилося в свідомості дівчинки, а потім юначки, яка призначала побачення біля «дому Щепкіна».

29 червня 2008 року Лідія Андреева показала авторові книги та Людмилі Гільмановій (вона серйозно допомагала мені в пошуках архівних документів), точне місце, де стояв колись будинок Щепотьєвої, в якому в 1848–1859 рр. мешкав Щепкін, а в березні 1858 року гостював Шевченко. «Дім Щепкіна» було знесено в 70-х рр. минулого століття, коли на його місці — на розі двох провулків — побудували новий будинок. Його нинішня адреса — Старопименовський провулок, № 12/6.

Будинок Щепотьєвої, з якого Шевченко бачив «старого Пимена», справді виходив своїми вікнами на церкву, бо своїм парадним фасадом він був зорієнтований на в'їзд із Тверської вулиці по Пименовському провулку¹.

Спогади Лідії Андреевої були підтвержені фотознімками та матеріалами з фототеки Державного науково-дослідного музею архітектури ім. О. В. Шусєва, де, зокрема, збереглися зображення «Дому Щепкіна», зроблені в 1840-х рр., коли в ньому жив Щепкін², і незадовго до його знесення в радянські часи (вміщені в книзі).

Після показу Лідією Андреевою конкретного місцезнаходження «Дому Щепкіна» з'явилася можливість відшукати його на планах Москви середини ХІХ століття, що й було зроблено.

В книзі вміщено фрагмент «Плана Сретенской части» з Воротницьким і Пименовським провулками з маловідомого «Атласа столичного города Москвы» 1852–1853 рр., тобто періоду, що нас особливо цікавить. Будинок Щепотьєвої входив до володіння № 47 і на плані має форму перевернутої літери «Г». Щепкін мешкав у тій частині будинку, що виходила фасадом на Воротницький провулок (цілком можливо, що лише ця частина й належала Щепотьєвій).

В документах Центрального архіву науково-технічної документації м. Москви перша згадка про будівлю на цій ділянці, що нас цікавить, зустрічається в січні 1835 року. Тоді було затверджено «План дому, стоящому в Земляном городе Сретенской части 1-го квартала под № 26 владения титулярной советницы Анисьи Ан-

¹ Зазначу, що в Шевченкові часи провулок називався Пименовським, пізніше й зараз — Старопименовським.

² У фототеці Державного науково-дослідного Музею архітектури ім. О. В. Шусєва зазначено: «Будинок на розі Пименовського й Воротниковського провулків» (колекція ІV, негатив 188).

драновой дочери Анфиловой»¹. З «Експлікації», складеної в той час, видно, що на розі Пименовського й Воротницького провулків знаходився палісадник, а за ним — одноповерхова дерев'яна нежитлова будівля площею 46 квадратних саженив². Через якийсь час на цьому місці вже стояла дерев'яна одноповерхова житлова будівля, а впритул до неї — дерев'яний сарай, що входили до володіння княгині Кудашевої³. Пізніше прізвище княгині трапляється в документах, як власниці будинку в Стрілецькому провулку Сретенської дільниці Москви, а будівлю на розі двох провулків вона, скоріше за все, і продала Щепотьєвій.

Як ми вже знаємо, Щепотьєва не встигла потрапити, як власниця цього будинку, до «Алфавитного указателя к плану Сретенской части», складеного в 60-х рр. XIX століття, коли вона ним уже не володіла, та й Щепкін на той час переїхав із Воротницького провулка. Проте неважко звірити «План Сретенской части» з «Алфавитным указателем», на якому також стояли відповідні номери володінь, але вже біля конкретних прізвищ. Так от, володіння № 70в на Плані у Показчику відповідає прізвищу відомої нам Аграфени Іванової, і саме тут знаходився будинок Нашокіна, а, скажімо, № 55 — це церква «Пимена Чудотворца, что в Старых Воротниках», яку бачив Шевченко з вікна будинку Щепотьєвої. Хто ж у той час — на початку 60-х рр. — володів цим будинком? Виявляється, титулярна радниця Онисія Анфілова. Ми зустрічали це прізвище серед власниць володіння в середині 30-х рр. («Онисія Андріянова дочка Анфілової»). Певно, що Анфілова мала свій будинок на території володіння № 47 увесь цей час, а потім ще й придбала будинок у Щепотьєвої.

Мені давно хотілося «населити» Воротницький і Пименовський провулки живими людьми, які мешкали в них за часів Шевченкового гостювання у Щепкіна чи трохи пізніше, тобто назвати поіменно всіх, хто мав тут власний будинок. Уважно вивчав списки домовласників і тепер уперше оприлюднюю прізвища «воротницьких» і «пименовських» сучасників українського поета, вказуючи їх соціальний стан і номери їх володінь.

Отже, ми вже знаємо про губернську секретаршу Аграфену Іванову й купця Миколу Голяшкіна. Недалеко від них і володін-

¹ Появу цього документа викликало те, що наприкінці 1834 р. Онисія Андріянова звернулася до місцевих властей з письмовою заявою про звільнення її будинку від «постойної повинності», ми вже знаємо, що майже в той самий час це зробила і власниця володіння, на території якого зараз знаходиться Культурний центр України в Москві.

² Центральний архів науково-технічної документації м. Москви, ф. 1, оп. 1, од. зб. 45, спр. 1, арк. 1.

³ Там само, спр. 2, арк. 6.

ня Щепотьєвої жила купчиха Марина Ісаєва (№ 69) і титулярний радник Олександр Надьожін (№ 70с). Поруч із церквою «старого Пимена» мешкали священник Олександр Остроумов (№ 59), диякон Сергій Смирнов (№ 58), дяк Григорій Лебедев (№ 57), паламар Микола Стремлянов (№ 56) і проскурниця Варвара Троїцька (№ 54). Ще там мали будинки колезька асесорша Ганна Петрова (№ 36) та «красноярська купчиха» Олена Шпеєр (№ 35).

В Пименовському провулку недалекими сусідами Щепкіна були княжна Надія Мансурова, яка володіла двома будинками (№ 48 і № 52), купчиха Єлизавета Мілютіна (№ 53) і купець Дмитро Поляков (№ 49), почесний громадянин Павло Матвєєв (№ 60), «із дворян дівиця» Віра Поліпанова (№ 43) і полковник Іван Фонвізін (№ 51).

Напевне, хтось із них у свій час зіткнувся з Шевченком у Воротницькому чи Пименовському провулках, а, може, й привітався — тоді це ще було можливо в невеличких і тихих провулках чотириьохсоттисячної Москви...

Поруч (на протилежному від «Дому Щепкіна» розі Воротниковського й Старопименовського провулків) зберігся будинок № 6 XVIII–XIX століть, повз якого не раз проходив Тарас Григорович.

«Дивлюся у вікно на старого Пимена»

Тепер — про «Старого Пимена» (ще його називали «великим Пименом у Старих Воротниках»). Церкву було названо на честь преподобного Пимена, відомою є з 1493 р., тобто з часу, коли вперше з'явилася письмова згадка про Арбат. У середині XVII століття слободу Воротники було перенесено в Сущове, де воротники також побудували в 1672 році церкву Преподобного Пимена, що стала називатися храмом Пимена Нового¹. Більш ранню церкву в народі називали «старим Пименом». Історичні джерела свідчать, що в другій половині XVII століття вона була дерев'яною. Цегляну церкву споруджено в 1681–1682 рр. Тоді ж було зведено шатрову дзвіницю, що стояла окремо і вирізнялася рідкісною витонченістю. В 1689 р. після пожежі храм поновлено. В XIX столітті за два заходи на місці старої церкви збудовано нову. В 1825 р. звели трапезну з боковим вівтарем преподобного Пимена. Головну церкву

¹ В офіційних документах того часу читаємо: «Пимена Чудотворца, что в Новых Воротниках, в переулке Воротниковском». Тобто, в ті часи існували два провулки з однаковою назвою. Нас цікавить Воротниковський (Воротницький) провулок біля Старого Пимена в Сретенській дільниці Москви.

перебудовано впродовж понад десятиліття, починаючи з 1848 р., й освячено 20 вересня 1859 року. Таким чином, у той час, коли Шевченко бачив «старого Пимена», головну церкву якраз добудували¹. Втім, у вівтарях йшли служби, тут у січні 1854 року відспівували стареньку матір Щепкіна — Марію Тимофіївну: «У меня домашнее горе. Мать скончалась 20-го сего месяца, — отпевать будут в субботу у Старого Пимена».

«Пимен Чудотворець, що в Старих Воротниках», за часів Шевченка був однією з тринадцяти приходських церков Сре-тенської дільниці Москви. Проте наприкінці XIX — на початку XX століть він уже входив до Арбатської дільниці, про що є свідчення в переліку церков у «Путеводителе и справочнике по Москве. Москва белокаменная»: «Св. Пимена Преподобного... Что в Старых Воротниках — Арбатская часть, 2 участок, угол Воротниковского и Пименовского переулков»² (тепер — № 5). На «Плане Арбатской части», складеному в 1901 р. видно, що територія між малою Дмитрівкою і Тверською вулицями, в тому числі з Воротниковським провулком, повністю відійшла до Арбатської дільниці. Це говорить, до речі, про те, як недалеко від Арбату жив Щепкін, а, отже, і Шевченко.

Прочитаємо про храм у дореволюційному путівнику по Москві:

«Свернём в тихий, осенённый большими деревьями Пименовский переулок. Сквозь их ветви виднеется в глубине ста-

---

¹ Після цього храм обновляли в 1893–1899 рр. У радянські часи старого Пимена чекала тяжка доля. Церкву було закрито вже в 1923 р., ніби-то в зв'язку з тим, що на дзвіниці знайшли... самогонний апарат. Храм передали комсомольцям, і 3 травня 1923 року в ньому проходила конференція Краснопресненського райкому комсомолу, про що газета «Правда» розповідала так:

«...Портрет Либкнехта раздвинул образа в алтаре. Спрятался за знаменами Пантелеймон-Целитель. Со стен кричат заголовками стенные газеты:

— Готовим смену!

— На обе лопатки святых! Молчат угодники...

Шла бабушка мимо древняя... Смотрит — народ в церковь валом валит — верно, архиерей служит. Зашла. Парень из мандатной комиссии поглядел:

— Заходи, бабушка...

Комсомолец у входа убрал винтовку:

— Милости просим...

На пороге, перекрестясь, слушает...»

Храм старого Пимена було знесено в 1932 р. Пам'ять збережено нині в назві Старопименовського провулка, що простягається між Тверською вулицею і вулицею Мала Дмитрівка.

² На рубежі XIX і XX століть біля церкви старого Пимена жив відомий російський історик Дмитро Ловайський (1832–1920). З цього приводу на початку 30-х рр. минулого століття написала спогади «У Старого Пимена» дружина Івана Буніна Віра Муромцева і родичка Ловайського Марина Цветаєва («Дом у Старого Пимена»).

ринная шатровая колокольня церкви св. Пимена с двойной висячей аркой. Её шатер уцелел от XVII в. и в очертаниях хранит некоторую расплывчатость. Сам храм с его куполом и колоннами, перестроенный в 1825 г., переносит нас совсем в иную эпоху — эпоху классицизма. Очертания храма немного тяжелы. Весь он как будто придавлен к земле. Несоответствие стилей колокольни и храма резко бросается в глаза. Церковь называется св. Пимена, что в Воротниках».

У перший день перебування в Москві, поет, який сподівався відразу подивитися місто й зустрітися з друзями, але, захворівши, вимушений був сидіти вдома та ще й дотримуватися суворої дієти¹, роздратовано записав у щоденнику: «**Сиди да смотри в окно на старого безобразного Пимена**». Мабуть, пильний погляд художника відразу відзначив важкуватість обрисів храму, та все ж його судження несправедливе — старий Пимен привертав увагу і мав симпатичний вигляд, у чому можна перекоонатися, подивившись на фотографії в книзі. Храм опоетизував художник Іван Павлов на гравюрі «Старопименовський провулок», де його зображено в контексті ближніх будинків.

Утім, ясно, що не про храм ішлося, а просто Тарасу Григоровичу набридло сидіти вдома, в чому він сам зізнався через три дні: «**Надоело смотреть в окно на старого Пимена**». Схожий запис у Шевченковому щоденнику зустрічаємо 22 вересня 1857 року, коли поет через непогоду вимушений був сидіти в квартирі в Нижньому Новгороді: «На улицу выйти нет возможности. Из-за стены Кремля показывает собор свои безобразные толкачи с реповидными верхушками, и ничего больше не видно из моей квартиры. Скучно».

Пам'ятаймо, що Тарас Григорович не збирався залишатися в Москві надовго, він поспішав до Петербурга². Своєму другові Михайлу Лазаревському³ обіцяв 25 лютого, тобто в той день, коли від нього отримав звістку про дозвіл проживати в Петербурзі: «...Через

¹ Коли 12 березня ввечері прийшли гості, Шевченко на прохання Щепкіна спустився вниз з перев'язаною головою, але довго бути з ними не міг: «Подали ужин, гости сели за стол, а я удалился в свою келию».

² Вимушений тоді чекати, Шевченко драгувався, бо не любив цього, тим більше, що йшлося про повернення із заслання. В щоденнику записував: «Ожидание, как всякое ожидание несосноно». Або: «Лучше решительный удар оуба, нежели тупая деревянная пила ожидания».

³ Лазаревський Михайло Матвійович (1818–1867), підстарший з шести братів Лазаревських, близький друг Шевченка. Закінчив Ніжинський ліцей князя Безбородька. Служив у Чернігівській цивільній палаті, в 1841 р. переїхав до Тобольська, а звідти в 1846 році — до Оренбурга. З 1850 р. — радник Петербурзького губернського управління. Шевченко познайомився з Лазаревським у липні-серпні 1847 року в Орській фортеці, зустрічався з ним в Оренбурзі в 1849 р., де Шевченко намалював портрет братів Лазаревських — Михайла і Федора.

тиждень або два я сам... поцілую, і тебе, і Семена (С. С. Гулака-Артемовського. — В. М.), і всіх добрих людей, сущих в Петербурге». Та для нас найцікавіше пояснення затримки в Москві, пов'язане саме з Михайлом Щепкіним, яке Тарас Шевченко виклав у листі до Анастасії Толстої від 5 березня 1858 року перед від'їздом із Нижнього Новгороду в Москву, поет писав: «В Москве остануся несколько часов, для того только, чтобы поцеловать моего искреннего друга, знаменитого старца М. С. Щепкина. Говорил ли вам Лазаревский, что этот бессмертный старец сделал мне четырёхсотверстный визит о Рождественных святках. Каков старик? Самый юный, самый сердечный старик! И мне было бы непростительно грешно не повятить ему несколько часов в Москве».

З цих слів добре видно, до кого найперше їхав у Москву Шевченко — до Щепкіна! Так само бачимо, що й через майже два місяці після приїзду Михайла Семеновича в Нижній Новгород Тараса Григоровича переповнювали захоплення вчинком артиста та вдячність йому.

«Я в Москві, нездужаю»

Приїзд Тараса Шевченка до Москви був затьмарений хворобою, початок якої Шевченко зафіксував у щоденнику 10 березня: «В три часа пополудни 8 марта оставил Нижний на санях, а во Владимир приехал 9-го ночью на телеге. Кроме этого весьма обыкновенного явления в настоящее время года, ничего особенного не случилось, кроме лёгкого воспаления в левом глазе и зуда на лбу. Во Владимире я взял розовой воды и думал всё покончить этим ароматическим медикаментом. А вышло не так, как я думал».

Вже 11 березня, коли Шевченко переселився до Щепкіна, стан його здоров'я значно погіршився: «...Глаз мой распух и покраснел, а на лбу образовалось несколько групп прыщей». Отже, в дорозі Тарас Григорович, очевидно, застудився, до того ж загострилася цинга, якою він тяжко хворів, та інші болячки, здобуті на засланні¹, можливо, далися взнаки нижньгородські проблеми з харчуванням.

¹ Вже наприкінці 1847 р. Тарас Шевченко скаржився Андрію Лизогубу: «... Восени мучив мене ревматизм — а тепер цинга, у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно». Тоді ж писав Михайлу Лазаревському: «... Зanedужав я спершу ревматизмом, тяжкий недуг... а тут спіткала мене ц и н г а лютая...» В лютому 1848-го в листі до Лизогуба сповіщав: «...Тепер зуби і очі так болять, що не знаю, де дітись». Через два роки скаржився Василю Жуковському: «...Казарменная жизнь и скорбут (Цинга. — В. М.) разрушили мое здорвье... И скорбут и казарменная жизнь совершенно разрушили моё здорвье».

До лікаря Шевченко звернувся відразу, як тільки поселився у Щепкіна: «Облобызав моего великого друга, отправился я к доктору Ван-Путерену, моему нижегородскому знакомому». Як свідчить «Российский медицинский список на 1858 год», Дмитро Іванович Ван-Путерен був у Нижньому Новгороді молодшим лікарем приказа громадської опіки і лікарем міського дворянського інституту. Шевченко нещодавно — 20 січня — проводжав його з Нижнього Новгорода в Москву і Петербург. Лікар уважно оглянув поета: «Он прописал мне английскую соль¹, зелёный пластырь², диету и по крайней мере неделю не выходит на улицу. Вот тебе и столица!» Наступного дня, 12 березня, Дмитро Ван-Путерен відвідав Шевченка вдома. Це був освічений і досвідчений лікар, автор ряду наукових праць, зокрема про інфекційні захворювання. Шевченко відразу записав у щоденнику: «Посетил меня доктор Ван-Путерен³, прибавил еще два лекарства для внутреннего и наружного употребления. И посулил мне по крайней мере неделю заточения и поста. Веселенькая перспектива!» Того ж дня пише Михайлу Лазаревському в Петербург: «Я в Москві, нездужаю. Око розпухло і почервоніло, трохи з лоба не вилазить. Доктор посадив мене на діету⁴ і не велів виходити на вулицю. От тобі і столиця!.. Доктор говорить, що я неділю або й дві остануся в Москві».

В цьому ж листі Шевченко просив Лазаревського знайти «гульвісу Овсянникова⁵» й сказати йому, щоб він обов'язково побачився з ним у Москві. Михайло Лазаревський відповів одразу: «Овсянникова опять не видел несколько веков и не знаю, здесь ли он; но вчера послал ему по городской почте письмо, чтобы он непременно заехал к тебе в Москве». Продовження цієї теми знаходимо в листі поета від 19 березня до того ж Ла-

¹ Англійська або гірка сіль — безбарвні кристали сірчанокислої магnezії солондо-гіркого смаку, що легко розчиняються у воді. Мають проносну дію. Очевидно, сіль було призначено Ван-Путереном для очищення організму.

² Зелений пластыр (наривний) до цього часу призначається для лікування карбункулів і фурункулів. Вихідною сировиною для його виробництва є рослини: донник лікарняний і донник білий.

³ Візит доктора в Москві коштував недешево — від 3 до 10 рублів.

⁴ В «Словнику мови Шевченка» це слово зареєстровано в даному контексті. Там сказано, що поет вживав його один раз. Насправді, в щоденнику Шевченко пише про призначення йому лікарями дієти ще тричі — 14, 16 і 17 березня.

⁵ Ще в Нижньому Новгороді Шевченко попросив Овсянникова придбати йому чемодан у Петербурзі. 22 лютого поет писав Михайлу Лазаревському: «Дожидаю Овсянникова с чемоданом, а то б я вже давно виїхав». 4 березня він занотує в щоденнику, що знаходиться «в ожидании Овсянникова и полицейского пропуска в Питер». Але Шевченко так і не дочекався його в Нижньому Новгороді.

заревського: «Де той там у чорта Овсянников пропадає? Я не знаю, чи купив він мені чемодан, чи ні. Якщо купив, то нехай хоч соломою напха та пришле мені, а то доведеться в Москві купувати». Так і невідомо, чи зустрівся Шевченко з Овсянниковим у Москві. Судячи з усього — не зустрівся.

13 березня Ван-Путерен повернувся до Нижнього Новгорода, натомість рекомендував Шевченку свого приятеля, лікаря-німця, який у той день до хворого не прийшов. І Тарас Григорович звернувся за допомогою до Щепкіна: **«Пригласить медика, какого он лучше знает, потому что болезнь моя не шутя меня беспокоит. Михайло Семенович пригласил доктора Мина. Завтра я его дожидаю».**

Наступного дня, чекаючи лікарів, Шевченко записав у щоденнику: **«Отправил Лазаревскому два рисунка, назначенные для преподнесения Марии Николаевне».** Про ці малюнки Шевченко повідомляв Михайла Лазаревського двічі — 12 і 19 березня. Зокрема, 12 березня писав: «З завтрашньою поштою посилаю тобі два рисунка. Закажи снять фотографу дві копії в половину менше, одну для себе, а другу для мене. А потім передай рисунки графу Федору Петровичу і попроси його, щоб він прилучай передав їх Мар'ї Николаєвні для альбома. Коли вони будуть варті того. Я сам думав передати їх лично, та бач, що зо мною зробилось». Малюнки були призначені для подарунка президентові Академії мистецтв великій княгині Марії Миколаївні Романовій (1819–1876), через яку віце-президенту Академії мистецтв Федору Толстому та його дружині Анастасії Толстій вдалося домогтися дозволу Шевченкові повернутися до Петербурга. На жаль, досі не встановлено, що за малюнки були надіслані.

14 березня Шевченко зафіксував у щоденнику: **«После обеда явились ко мне два доктора, хорошо еще, что не вдруг. Приятель Ван-Путерена прописал какую-то микстуру в темной банке, а Мин — пильнавскую воду и диету. Я решил следовать совету последнего».**

Дмитрий Егорович Мин — ученый, переводчик Данта и еще более ученый и опытный медик. Поэт и медик. Какая прекрасная дисгармония.

У старого друга моего Михайла Семеновича везде и во всем поэзия, у него и домашний медик поэт».

Шевченко був точний — Мін справді став сімейним лікарем Щепкіних. У листі дружини артиста Олени Дмитрівни до сина Олександра Михайловича від 8 травня 1857 року читаємо: «...Мне гораздо лучше, лечит меня Мин, он теперь нас лечит». У той же день вона повідомляла сина Миколу Михай-

ловича, який знаходився в Парижі: «Спасибо Мину... и его лечению... Мину я благодарна очень за то, что через день у меня был».

Дмитро Мін (1818–1885) заслуговує на нашу увагу. Він справді був не тільки поетом і перекладачем, але й блискучим медиком. Вихідець із сім'ї інженера, Мін здобув вищу освіту спочатку в Московській практичній академії комерційних наук, а згодом у Московському відділенні Петербурзької медико-хірургічної академії, яку закінчив у 1839 р. з золотою медаллю. Затим 16 років працював ординатором в Єкатерининській лікарні, виявив глибокий інтерес до патологоанатомії, яка тоді тільки оформлювалась в самостійну медичну дисципліну. У 1848 р. захистив дисертацію з питань патологічної анатомії. Через 10 років Міна обрали ад'юнктом-професором кафедри державного лікарознавства і доручили вести курс гігієни та епізотології. Він вважався кращим гігієністом у місті. Власті нерідко зверталися до Міна за допомогою в проведенні гігієнічних заходів, зокрема санітарного обстеження підприємств і шкіл, а в термінових випадках, як, наприклад, при спалахах холери в Москві, доручали йому керувати здійсненням надзвичайних протиепідемічних заходів. З часом Міна призначили завідуючим першої в Москві кафедри судової медицини й обрали університетським судьєю. Довгий час Мін працював в університеті, зокрема виконував обов'язки секретаря медичного факультету, згодом — проректором університету.

Ці відомості містилися у цікавій, але забутій тепер невеликій книжечці «В боротьбі за життя генія», що вийшла 20-тисячним тиражем у Києві в 1964 р. й потім перевидавалася. Її автори — заслужений діяч науки, професор М. С. Коломійченко та лікар В. З. Горленко викладали історію захворювань Шевченка впродовж усього життя, в тому числі в Москві, розповідали про лікарів, які піклувалися про здоров'я Тараса Григоровича. Вони стверджували, що Мін навіть був ректором Московського університету, проте це не відповідає дійсності. Якраз у 1858 р. Дмитро Мін став дійсним членом Товариства аматорів російської словесності й двічі виступав на публічних зборах з читанням своїх перекладів Данте й Шіллера. Він перекладав також Шекспіра, Байрона, Петрарку. Про громадську вагомість постаті Міна в тодішньому літературному світі свідчить те, що його прізвище стояло серед прізвищ відомих російських літераторів і діячів культури, які восени 1858 р. протестували проти антисемітської статті в журналі «Иллюстрация». Цього протеста підписав і Шевченко.

Так що спілкування з Міном було приємним для Шевченка. До того ж лікар, очевидно, правильно поставив діагноз, і лікування, призначене ним, швидко давало позитивні результати. 15 березня Шевченко записав у щоденнику: «Мне, слава Богу, лучше, скоро, может быть, они (Лікарі. — В. М.) для меня будут совсем не нужны. Как бы это хорошо было».

Шевченко не забував про свого лікаря. 6 грудня 1858 року, тобто через дев'ять місяців після знайомства з Міном, він передавав йому вітання через Щепкіна.

15 березня поет відзначив особливу турботу про нього свого друга Михайла Щепкіна: «Михайло Семёнович ухаживает за мною, как за капризным больным ребенком¹. Добрейшее создание! Сегодня вечером пригласил он для меня какую-то г. Грекову², мою полужемлячку, с тетрадью малороссийских песень. Прекрасный, свежий, сильный голос, но наши песни ей не дались, особенно женские. Отрывисто, резко, национальной экспрессии она не уловила. Скоро ли я услышу тебя, моя родная задушевная песня?»³.

Петр Михайлович, старший сын моего великого друга, подарил мне два экземпляра — фотографические портреты апостола Александра Ивановича Герцена».

Насправді, Щепкін Петро Михайлович (1821–1877) був не старшим, а третім за віком сином Щепкіних; після смерті старшого — сорокарічного — сина Дмитра Михайловича на-

---

¹ Цікаво, що Віссаріон Белінський, який у травні-вересні 1846 року лікувався на півдні в товаристві Щепкіна, писав дружині: «М. С. смотрит за мной, словно дядька за недорослем».

² Грекова Ірина Опанасівна (1823–1870) — дружина московського юриста П. М. Грекова, родичка Станкевичів, близький друг Огарьових і Щепкіних. Н. Огарьова писала: «У неё был замечательный музыкальный талант: редко чистый, мелодичный, сильный голос, контральто, что для меня и всех понимающих музыку — выше лучшего исполнения на любом инструменте. Я любила слушать её, особенно, когда она пела страстные и грустные малороссийские песни...»

³ В цих словах вихлюпнулася поетова туга за українською піснею, що набиралася впродовж заслання. У спогадах доньки коменданта Новопетровського укріплення Є. Литвінової є такі слова про Шевченка: «Він з якоюсь пристрасною любов'ю свою Україну й не міг спокійно слухати її пісень, її мови. Усе обличчя йому змінювалося, серце билось, як пташка в клітці, він готовий був зараз же, як брата, обняти й притиснути українця до своїх грудей». Друг поета Андрій Козачковський розповідав, що в Шевченкові бачили живе уособлення народної пісні. Якось на дружньому вечорі 19 серпня 1845 року молоде товариство з участю поета гучно бенкетувало, співало пісні: «Шевченко був у справжньому натхненні, напроти нього, на протилежному кінці столу, стояв, не спускаючи очей з поета, з келихом у руці пан поважного віку, з походження — німець, віросповіданням — протестант. „Оце — батько! Йй-богу, хлопці, батько! Будь здоров, батьку!“ — високо піднімаючи келих, проголосив німець, потім ми всі називали його „батьком“».

прикінці 1857 року, старшим залишився Микола Щепкін. Але тут особливо важливо відзначити, що Петро Щепкін (жив у Мішанській дільниці), який закінчив правничий факультет Московського університету і працював обер-секретарем у московському Сенаті¹, виявив увагу до хворого поета, тим більше, нагадавши йому про «апостола» Герцена.

Ще в листопаді 1857 року Шевченко познайомився з брошурою Герцена «Крещёная собственность» і записав у щоденнику: «Сердечное, задушевное, человеческое слово! Да осенит тебя свет истины и сила истинного Бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник». В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Шевченко виводить образ поміщика, про якого сказано: «Его можно было бы назвать ничем, если бы он не был помещиком нескольких сот душ крещёной собственности». 10 грудня 1857 року поет перемалював у свій щоденник портрет Герцена: «...Я всё-таки скопирую для имени этого святого человека». 6 лютого 1858 року Шевченко взяв у руки герценівський «Колокол»: «Я в первый раз сегодня увидел газету и с благоговением облобызал».

Того року Герцен, в черговий раз назвавши Миколу І «страшным тормозом», порівнював його з іудейським царем Саулом, а через два роки Шевченко написав поему «Саул», у якій під іменем Саула показав царя. В щоденнику поет неодноразово називав його «Тормозом». В квітні 1860 року Шевченко передав Герцену шойно виданого «Кобзаря», як він писав, «с моим благоговейным поклоном». Цей примірник зберігся в бібліотеці Герцена.

Донька віце-президента Академії мистецтв Федора Толстого Катерина Юнге згадувала, що в 1861 р. Герцен у бесіді з її батьком сказав про Шевченка: «Он тем велик, что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу». В статті «1831—1833», говорячи про розвиток революційно-демократичних сил в Росії, Герцен в журналістиці назвав ім'я Белінського, а в поезії — Шевченка. У спогадах відомого художника Миколи Ге згадується, з яким захопленням Герцен читав твори Шевченка

---

¹ В Росії Сенатом називалася урядова установа, члени якої мали право судити й наглядати за виконанням урядових указів. Будинок Сенату було побудовано в Кремлі знаменитим архітектором Матвієм Казаковим у 1776 р. В ХІХ столітті Сенат у Москві перетворився на суто судовий заклад, який складався з 12 напівсамостійних департаментів. До кожного з них входили кілька сенаторів, призначених царем, на чолі з обер-прокурором.

в перекладах М. Гербеля: «Боже, что за прелесть, так и повеяло чистой нетронутой степью, это ширь, это свобода».

Життєві шляхи Шевченка й Герцена не перетнулися, проте їхня зустріч була цілком можливою в Москві в 1844 чи 1845 рр. Якби Шевченко залишався тоді в місті довше, Щепкін врешті-решт привів би його до Герцена.

16 березня Дмитро Мін знову побував у Шевченка, проте, крім дієти і пільнавської води, нічого не додав до лікування: **«Дня через три обещает выпустить на улицу. Ах, как бы было хорошо!»**

«Намалював портрет Михайла Семеновича»

Проте, записавши це, Шевченко вже працює — малює портрет свого друга Михайла Щепкіна¹. Роботою захопився настільки, що був незадоволений несподіваним приходом гостей — Михайла Максимовича, потім Андрія Маркевича: **«Пренаивные посетители. Им и в голову не пришла поговорка, что не вовремя гость — хуже татарина². А, кажется, люди умные, а простой вещи не понимают»**. Близько двадцяти років тому в шевченкознавчій літературі було висловлено думку про те, що цей запис зумовлений негативним ставленням поета до Максимовича, проте вона безпідставна. Маємо справу з роздратуванням художника, увагу якого відвернули від творчого процесу³. Не випадково Шевченко переклав на непроханих гостей і своє невдоволення портретом Щепкіна: **«Нарисовал портрет не совсем удачно Михайла Семёновича. Причиной неудачи были сначала Максимович, а потом Маркович»**.

Втім, цій самокритиці далеко до тієї, яку Шевченко залишив у своєму щоденнику 26 червня 1857 року: **«О живописи мне теперь и думать нечего. Я и прежде не был даже и посредственным живописцем. А теперь и подавно. Десять лет**

¹ За два місяці до цього в листі до Щепкіна Шевченко писав про майбутній портрет артиста: **«А я для себя сам колись нарисую»**. І нарисував. Але не для себе — для друга. Нині портрет зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка.

² Це прислів'я Шевченко застосував якось і до самого себе. 14 липня 1857 року записав у щоденнику з приводу того, що, здається, невчасно зайшов у гості: **«Я вспомнил пословицу: „Не вовремя гость — хуже татарина“ и взялся за фуражку»**.

³ 15 червня 1857 року Шевченко занотував у щоденнику, що почав малювати портрет підпоручика Миколи Бажанова в киргизькій кибитці: **«Прекрасное освещение. И я с охотой принялся за работу. Черт принес приятельницу (Особа не встановлена. — В. М.). Я закрыл портфель и вышел из кибитки»**.

неупражнения в состоянии сделать и из великого виртуоза самого обыкновенного кабацкого балалаешника. Следовательно, о живописи мне и думать нечего».

У світовому малярстві, мабуть, не знайдеться більше такого самокатування й самозречення. Проте й після десяти страшних років царської заборони писати й малювати Бог залишив Шевченкові геній поета й художника. Портрет Щепкіна, виконаний на тонованому папері італійським і білим олівцями, — неперевершений! Директор Будинку-музею М. С. Щепкіна в Москві Антоніна Кучина говорила мені, що це краший портрет артиста. Так само вважав найвідоміший дослідник прижиттєвої іконографії Щепкіна Микола Пахомов: «Найвдалішим, найпроникливішим слід визнати портрет, зроблений Тарасом Шевченком...» Щепкінознавець Борис Земенков писав, що портрет «належить до краших зображень великого актора». Сучасний біограф Щепкіна Віталій Івашнев захоплюється: «...Один із краших портретів Михайла Семеновича — на ньому зображено людину похилих років, але вона зберегла проникливий розум, живість погляду, шляхетність і поетичність натури... По одному цьому портрету неважко уявити, яке розмаїття відтінків почуттів, настроїв, поривів душі могли спостерігати сучасники Щепкіна в спілкуванні з ним в ролях, зіграних на сцені».

Перед нами вишукано елегантний, статечний й натхненний Щепкін, який, зацікавлено припіднявши брови, що, здається, ще й збільшує його високочолість, дивиться на нас ясними, відкритими і вдумливими очима. Ліве око прикрито повіком трохи більше, і цей штрих, який, очевидно, взятий із життя, зворушує своєю живою точністю. Повні губи, що видають людину добру й чуйну, помітно зачеплені гіркотою прожитих літ. Обличчя великого артиста випромінює вистраждану мудрість, і можна лише дивуватися й захоплюватися психологічно тонкою, виразною й точною характеристикою портретиста Шевченка.

В той же час, акумульовані в портреті життєві простота і доброта Щепкіна, роблять його образ, сказати б, артистично піднесеним і величним у розумінні, сформульованому Львом Толстим: «Нет величия там, где нет простоты, добра и правды».

Добре видно, що художник вклав у портрет всю глибoku повагу й щирu любов до Щепкіна.

Щоб переконатися в цьому варто порівняти Шевченкову роботу з портретом Щепкіна пензля талановитого художника Василя Пукірева, виконаного рівно за рік до Шевченка — в березні 1857 року. 20 березня Олена Дмитрівна писала сину

Олександрю Михайловичу про чоловіка: «Он сидит теперь дома¹, и с него какой-то молодой человек² снимает портрет. Теперь очень похож, что-то будет в отделке?» Михайло Семенович «дуже схожий» і на літографії, зробленій того ж року за малюнком Пукірева. Проте майстерна фотографічна точність не йде в порівняння з одухотвореністю, залюбленістю Шевченкового сприйняття старшого друга.

До портрета, створеного Шевченком, можна застосувати слова Белінського в листі до Герцена, написані ще в 1846 р. про інше зображення артиста: «...Как хорош портрет Щепкина! Слеза, братец мой, чуть не прошибла меня, когда я увидел эти старые, но прекрасные в их старости черты; мне показалось, будто он, друзьяка, сам вошёл ко мне. Кто хочет убедиться, что старость имеет свою красоту, пусть посмотрит на этот портрет...»

В цьому контексті нагадаю опис зовнішності Щепкіна, залишений його невісткою Олександрю Володимирівною:

«Голова у него была большая... Большой лоб казался ещё открытее от потери волос. Вокруг всей головы сохранившиеся ещё светло-русые волосы спускались на шею, слегка завиваясь на концах. Его приятные черты лица и серые с поволокою глаза были проникнуты живостью и умом. Он много говорил; голос его звучал громко и мягко, полные губы быстро шевелились; глаза раскрывались при этом шире, и умный взгляд сопровождался энергичным движением руки, обыкновенно сжимавшейся в кулак, когда сильные слова вылетали из уст его энергично и несколько протяжно. Таков был он, когда с негодованием рассказывал о старине и о несправности тогдашнего общества. Таким же энергичным в движениях и речах знала его и на сцене московская публика. Таким бывал он при горячих спорах с знакомыми или с молодыми своими сыновьями. В спорах он иногда вскрикивал и напирал на спорившего с ним, все заставляя отступать противника: он буквально прижимал его к стене, не переставая сыпать доказательства в защиту своей мысли».

Шевченко мав нагоду бачити Щепкіна й іншим, у тихі хвилини домашнього затишку. Та ж Олександра Щепкіна розповідала:

«Когда он оставался дома, по вечерам или после обеда, он надевал свой тёмный коричневый халат. Около полной шеи его виднелся мягкий воротник белья; короткие, полные руки

¹ У зв'язку з Великим постом театри були закриті, і Щепкін більше знаходився вдома.

² Василю Пукіреву було тоді 25 років.

складывал он обыкновенно за спиною и лениво и медленно расхаживал по комнатам молча. Только изредка обращался он в такие минуты к домашним с шуткою, пословицею или отрывком малороссийской песни, вставляя их иногда в шедший тут разговор. „Ну да, — произносил он спокойно, — аж на тын взлезла да усих перелаяла!“ Или: „Прости меня, моя милая, що ты мене била“... и снова шел дальше молча. Это расхаживание вдоль всех комнат было его отдыхом, если он не ложился заснуть часок в своем кабинете. Часа через два вы видели его уже снявшим халат и одетым. И освеженный отдыхом, снова живой, вечером он отправлялся в театр и выходил на сцену».

Поетові друзі в Петербурзі хвилювалися, нетерпляче чекали на нього. 16 березня Михайло Лазаревський відправив у Москву листа, в якому сповістив, що графиня Анастасія Толстая просила його поквипити Шевченка приїхати до столиці. Це було відгуком на згаданого вже листа Шевченка до Лазаревського, написаного 12 березня, де йшлося й про Толстую: «Прошу тебе, зайди до графині Настасії Іванівни і розкажи їм про моє лихо». Тарас Григорович високо цинив підтримку Толстих. Ще 22 липня 1857 року, перебуваючи в Новопетровському укріпленні, мріяв про ту хвилину, коли зустрінеться з ними: «Минуту, в которую я сердечною слезою благодарности омочу руку моей благороднейшей заступницы графини Настасии Ивановны и её великодушного супруга графа Федора Петровича¹. О мои незабвенные благодетели! Без вашего человеколюбивого заступничества, без

---

¹ Толстая Анастасія (Настасія) Іванівна (1817–1889) — дружина Толстого Федора Петровича (1783–1873), який у 1828–1859 рр. був віце-президентом Академії мистецтв. Починаючи з 1855 р. подружжя клопоталося про звільнення Шевченка з заслання.

В жовтні 1854 року відзначалося 50-річчя мистецької діяльності Федора Толстого, і Тарас Шевченко, дізнавшись про це, написав йому в квітні 1855 року:

«Ваше сиятельство!

Только прошедшего марта дошло в нашу пустыню сведение о торжественном прекрасном празднике вашего ю б и л е я. Позвольте же и мне, почтающему вас как великого художника и покровителя прекрасных искусств, от полноты сердца поздравить вас с вашим великим и вполне заслуженным праздником».

В списку «Фотографій з натури», зробленому Григорієм Честахівським після поетової смерті, знаходимо такий запис: «Портрет графа Федора Толстого, віце-президента С.-Петербурзької Академії художеств і найвідданішого друга Кобзаря Шевченка».

Про Федора Толстого та про те, як він добивався звільнення Тараса Шевченка докладніше див.: Э. В. Кузнецова. Фёдор Петрович Толстой. 1783–1873. — М., 1977; Записки графа Фёдора Петровича Толстого. — М., 2001. В оформленні цієї книги використано Шевченків портрет Ф. П. Толстого (1860), який найкраще передав благородну вдачу відомого російського медальєра, скульптора, маляра.

вашего теплового, родственного участия в моей печальной судьбе меня бы задушил всемогущий сатрап в этом безотрадном заточении». Ці почуття вдячності до Толстої не гасли в душі поета. 2 березня він записав у щоденнику: «Доброе, благородное создание! Чем я воздам тебе за добро, которое ты для [меня] сделала? Молитвою, бесконечною молитвою!» Сергій Єфремов, який досліджував характер Шевченкового письма в щоденнику, звернувши увагу на разючу деталь: скрізь, де поет вживає слово «графиня» стосовно до Толстої, то воно «написано аж надто виразно, конче виписано немов одпечатано літеру за літерою, конче каліграфічно і конче з великої літери. Вже в самій формі написання... виливалася величезна... пошана того, хто писав». В короткій, скупій і не закінченій автобіографії (1860) Шевченко не забув про графину: «...По ходатайству графини Анастасии Ивановны Толстой освободили его из Новопетровского укрепления. И по её же ходатайству всемилостивейше повелено быть ему под надзором полиции в столице и заниматься своим искусством». Лазаревський повідомляв хворого поета: «Сегодня я был опять у неё с твоим письмом из Москвы: она чрезвычайно жалеет о твоей болезни и боится, чтобы Михайло Семёнович не удержал тебя в Москве и на пасху; она даже сомневается в твоей болезни и думает, что ты остался там для Михаила Семеновича». Втім, ще в лютому Лазаревський повідомив Шевченкові найвагомішу причину побоювань петербурзьких друзів стосовно неприбуття поета в Петербург: «В случае бы тебе не объявили ещё об этом официально (Про дозвіл приїхати в Петербург. — В. М.), то ты держи это в секрете и никому не розказуй; так просила и графиня; она боится, чтоб не выдумали чего».

«Відвідав мене Михайло Максимович»

Вже наступного після поселення у Щепкіна дня — 12 березня — до Шевченка, крім лікаря Ван-Путерена, завітав Михайло Максимович: «Вслед за доктором посетил меня почтеннейший Михайло Александрович Максимович. Молодеет старичина, женился, отпустил усы да и в ус себе не дуёт».

15 березня Михайло Максимович, який не міг відвідати Шевченка, написав йому листа такого змісту: «Шевченкові од Максимовича привіт і поклон! Як ся маєш, добрий земляче, і як здравствує твоє розумне чоло і видюще око?.. Сьогодні наврояд чи побачимось; коли і виїду к вечору, то все-таки не трапиться тебе одвідати. Тим часом посилаю тобі «Жабомишодра-

ковку», тії гекзаметри Думитрашкові¹, що я казав тобі; да ще й мої псалми²... будь ласкав, подивись на сі псалми пильненько і що в їх не доладу, одміть мені все до посліднього словця: з твоєї поради може і зможеться мені їх справити так, щоб і в люди з ними не сором було показатися коли-небудь.

Бувай же здоров і світлоясен! Твой М. Максимович».

Максимович заходив до Шевченка й 16 березня...

Прочитавши чимало публікацій про Михайла Олександровича, в тому числі про його українське походження, дитинство та юність в Україні, звернув особливу увагу на «Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Московского университета», укладений за участю самого Максимовича.

Так ось, з «Биографического словаря» дізнаємося, що Михайло Максимович народився 3 вересня 1804 року «в українському степу на схід від Золотоноші, в Згарському хуторі Тимківщині, в домі бабки своєї Анни Савівни Тимківської». Там мешкав Іван Назарович Тимківський, який виховав і „передав Москві“ п'ятьох своїх небожів, котрі всі були письменниками, а два з них — професорами. Їхня молодша сестра, Гликерія Федорівна, 1788 року народження, була матір'ю Максимовича. Сім'я проживала біля Переяслава, на хуторі Старосілля, де Максимович і перебував до трьохрічного віку. Пізніше вони перебралися в село Прохорове Золотоніського повіту. Потім, з п'ятирічного віку, Михайло знову ріс у Тимківщині. Звідси його віддали до Благовіщенського жіночого монастиря в Золотоноші. Там у черниці Варсонофії хлопчик пройшов граматику і псалтир. Тим часом батько його переїхав у Чернігівську губернію, а старший дядько, Ілля Федорович Тимківський, професор Харківського університету оселився в Туранівці, неподалік Глухова. Він і взяв до себе Максимовича в 1811 р., навчав його основ наук і латини. Наприкінці 1812 р. Максимовича віддали в Новгород-Сіверську гімназію, яку відкрив сам Тимківський на початку століття. Сім років у гімназії промайнули для Максимовича як сім місяців. Мальовниче розташування Новгорода-Сіверського понад Десною, з його старовинним Спаським монастирем на кам'янистій горі, надавали душі

¹ Йдеться про бурлескну переробку гекзаметром на українську мову «Батрахоміомахії» маловідомим українським поетом Костянтином Думитрашком (Копитьком) — епігоном Івана Котляревського (вийшла 1859 р. під назвою «Жабомишодраківки»). У творах Шевченка ім'я Думитрашку не згадується.

² Максимович переслав Шевченкові рукопис свого перекладу псалмів, що вийшли наступного року окремою книжкою під заголовком «Псалмы, переложенные на украинское наречие Михаилом Максимовичем». Невідомо, чи давав Шевченко якісь поради перекладачеві.

поетичного настрою. Тут він захопився ботанікою і полюбляв блукати Троїцьким монастирським садом або околицею.

У вересні 1819 року Максимович приїхав у Москву, де вступив на славистичне відділення Московського університету. Тут він провчився два роки, а в серпні 1821 року перейшов на фізико-математичне відділення. Ще через два роки — 30 червня 1823 року — Максимович був удостоєний ступеня кандидата «за відмінні успіхи і зразкову поведінку». З того часу розпочалася служба Максимовича в університеті. Спочатку він був призначений у бібліотеку, а через рік йому доручено займатися впорядкуванням університетських гербаріїв у професора Гофмана. Окрім цього, літніми місяцями 1824 року він вивчав флору Московської губернії. Коли восени Максимович повернувся в Москву, князь Одоєвський розшукав його і запросив до кола літераторів, які збиралися в нього. Так почалося зближення Максимовича з літературним світом, а головне — з Гоголем.

У листопаді 1825 року Максимович став викладачем господарської ботаніки і садівництва в Землеробській школі, а в лютому наступного року почав викладати природничу історію в Університетському благородному пансіоні. 1827 р. Максимович захистив магістерську дисертацію «Про системи рослинного царства», в якій, за словами сучасника, виявив «філософський підхід до осмислення природи». Молодий учений стрімко ріс по викладацькій службі, через десять років він — ординарний професор кафедри ботаніки Московського університету.

Разом з тим, у Максимовича з'являються і поглиблюються нові наукові інтереси, в 1827 р. він вперше опублікував уже згадану фольклористичну працю «Малороссийские песни», заявивши себе провідним українським етнографом. Саме ця робота зблизила Максимовича з Гоголем, сприяла знайомству з Жуковським і Пушкіним, який написав: «Да мы Максимовича давно считаем нашим литератором; он покорил нас малороссийскими песнями». Композитор Олександр Аляб'єв поклав на музику 25 пісень із цієї збірки.

У 1828 р. Максимович став магістром славистичного відділення Московського університету. Коли в 1830 р. він випустив у світ альманах «Денница», в ньому друкувалися Олександр Пушкін, Антон Дельвіг, Олександр Хомяков, Євген Баратинський, Михайло Погодін, Микола Язиков, Дмитро Веневітінов, Іван Кіреєвський та ін., тобто відомі особи російської культури. Не випадково саме молодого ад'юнкта Московського університету Максимовича в січні 1830 року удостоїли честі сказати «тепле слово про участь Московського університету в просвіті Росії» на урочистостях з нагоди 75-річчя університету.

Максимович був у дружніх стосунках з Сергієм Аксаковим, Олександром Герценом, Миколою Огарьовим, Миколою Станкевичем, а з іншого боку — з президентом Петербурзької Академії наук, а потім міністром народної освіти, графом Сергієм Уваровим... У 1834 р. побачили світ фольклорна збірка «Украинские народные песни» (вона знаходилася в особистій бібліотеці Шевченка з автографом автора) і студія «Голоса украинских песен».

Цей рік став переломним для Максимовича: проживши п'ятнадцять літ у Москві і досягнувши тут значних висот, він повернувся в Україну, став першим ректором тільки-но заснованого Київського університету святого Володимира. В згаданому «Биографическом словаре» читаємо:

«Тоска по любимой матери, которой Максимович незадолго лишился, обратилась в томительную тоску по родине. Учреждение Университета... повлекло его туда неодолимою силою. Туда же с ним согласился было ехать и незабвенный земляк его, Гоголь, но ему не удалось этого.

Поспешая в Киев, мимоездом побывал у отца и на могиле матери, и 13-го июля увидел Киев, невиданный с младенчества. Того же дня попечитель Киевского округа Фон-Брадке возложил на него исправление должности ректора. Июля 15-го он был участником и свидетелем торжественного открытия Университета Св. Владимира. В сентябре начал он преподавание русской словесности; а октября 16-го, того же 1834 года, по положению Комитета Гг. Министров, высочайше утверждён ректором Университета Св. Владимира».

Втім, невдовзі хвороба примусила Максимовича просити про звільнення його від посади ректора, і 11 грудня 1835 року надійшло на це височайше повеління. У прощальному слові ректор сказав: «Яким би не був мій службовий шлях, але я звичайно ніколи вже не міг би сказати собі нічого кращого як те, що я був першим ректором Університету Св. Володимира»¹.

З переїздом у Київ Максимович відійшов від звичної тематики і зайнявся гуманітарними дослідженнями — мовознавчими, етнографічними, історичними, археологічними. Наприкінці 1840 року 36-літній професор Максимович змушений був за станом здоров'я піти на пенсію й переселитися з Києва в своє

¹ У вересні 2004 року, до 200-річчя від дня народження Михайла Максимовича на старій будівлі Московського університету, що на Моховій проти Кремля, було відкрито меморіальну дошку: «Максимович Михаил Александрович (1804—1873). Выдающийся ученый, профессор Московского университета — первый ректор Киевского университета Святого Владимира».

помістя Михайлову гору, що біля села Прохорівка Золотоніського повіту Полтавської губернії. Михайлова гора фактично стала його науковою резиденцією до кінця життя. В 1843–1845 рр. вчений повертався в Київ, де читав лекції в університеті як позаштатний викладач. Якраз у цей період, в 1843 р. відбулося знайомство Шевченка з Максимовичем.

Український дослідник Віктор Короткий зробив цікаве порівняння життєвих доль цих двох великих українців: «Максимович пожертвував блискучою кар'єрою академічного ботаніка в аристократичній Москві заради омріяної „київської старовини“. Те ж саме зробив Тарас Шевченко, обравши непевну долю поета, маючи до вибору і богемне життя модного столичного маляра. В обох випадках це був болючий вибір, але вибір усвідомлений. Характерно, що Максимович у своїй „другій“ долі став фундатором українського наукового дискурсу, а Шевченко здійснив місію пророка української національної свідомості. Не дивно, що вони затоваришували».

У 1856–1857 рр. Михайло Максимович провів полеміку зі своїм давнім московським приятелем Михайлом Погодіним на сторінках слов'янофільського журналу «Русская беседа» з приводу того, хто має більше прав на спадщину Київської Русі — великороси чи малороси. Погодін, відмовившись від своїх поглядів про стародавність українського населення Київської Русі, висунув версію його приходу на Наддніпрянщину після того, як великороси, що нібито спершу населяли її, після татаро-монгольського нашествия переселилися на північ, де й стали спадкоємцями Київської Русі та її мови й культури. Погодін пояснював це тим, що в пам'ятках писемності Київської Русі нібито немає слідів української народної мови, але Максимович аргументовано й безповоротно показав, як багато цих слідів збереглося попри те, що пізніше великоруські переписувачі мимоволі навмисне їх усували.

Максимович підкреслював малоросійський характер культури Київської Русі, водночас виклавши своє бачення «великої» руської спільності: «Великороссийское наречие состоит в ближайшем средстве с белорусским, и составляют они одну речь, или язык севернорусский, который вместе с южнорусским языком или речью (состоящею в двух главных наречиях — малороссийском и червонорусском), образует одну великую речь восточнославянскую, или русскую».

Шевченко пам'ятав про свого друга, цікавився його творчістю, в травні 1854 року просив Бодяньського, щоб той передав йому «Слово о полку Игоревім» Максимовича, тобто віршований переклад цього твору, виданий у 1837 р. На жаль, прохання

не було виконане, і Шевченко вже після заслання, наприкінці 1857 р. писав Щепкіну: «Поцілуй старого Максимовича за мене, та чому він не шле мені своє «Слово о полку Игореве»?» Щепкін привіз Шевченкові в Нижній Новгород деякі видання Максимовича, зокрема й цю працю¹. До такого подарунку Максимович доклав листа: «Прийми отсі книжиці моєї праці! Бач, і я на старості став віршовник, і з письменного книжного Ігоря зробив співаку-українця»². Поет щиро і тепло дякував вченого 4 січня 1858 року: «...Цілую тебе, моє серце, за твої подарунки, поздоровляю з Новим годом і молю Господа милосердного послати тобі долголетие и здоров'я, на славу нашої преславної України. Поцілуй за мене свою хорошую, добрую пані, а мою щирую землячку».

Йшлося про Марію Василівну Максимович (Товбич), з якою Михайло Олександрович одружився в 1853 р. в Україні. Вона була донькою небагатого поміщика Золотоніського повіту. Разом з Михайлом Максимовичем, якого запросили в Москву редагувати журнал «Русская беседа», приїхала в місто в 1857 р. й, почувши про Шевченка, передала йому привіт через чоловіка, який написав поетові листа. Максимович писав: «Кланяється тобі і моя жінка Маруся». Шевченко проникся теплом до Марії Василівни ще заочно.

«Нишком провідав Репніну»

17 березня Тарас Григорович записав у щоденнику: «Сегодня опять посетили меня оба медика и, слава Богу, кроме диеты и сидения в комнате, ничего не прописали». Та Шевченко на цей раз порушив заборону виходити з дому й увечері нищечком відвідав давнього друга княжну Варвару Репніну, бо нестримне бажання побачити її, переповнювало все поетове ество. Тим більше, що Щепкін ще восени минулого року, а потім і на початку 1858-го повідомляв Шевченка в листах: «Варвара Николаевна Репнина,

¹ Книга «Слово о полку Игореве», видана Максимовичем у 1837 р., знаходилася у власній бібліотеці Шевченка.

² Максимович не тільки переклав «Слово», а й довгий час вивчав його, написав про цей твір кілька праць, показавши як пам'ятку власне української мови. Він довів із фактами в руках, що українська мова виникла ще за доби Київської Русі, раніше за російську. Всупереч Погодіну, який вважав українську мову зіпсованим російським «наріччям», Максимович на прикладах із «Слова» та з українського фольклору яскраво показав цілковиту самостійність української мови. В 1863 р. Максимович надрукував в журналі «День» «Нові листи до Погодіна про старобутність малоросійського наріччя», що завдали остаточної поразки погодинській теорії про старшість «великоруської» мови над «малоруською».

котро́рой я читал твоє́ письмо¹, просила мене́ переда́ть тебе́ її́ душевний покло́н»; «Репнина тебе́ целуе́т». Зі сво́го боку, Шевченко просив Щепкі́на: «Поцілуй... кня́жну Репні́ну»; «А як побачи́ш мого́ давнього́ дру́га Варва́ру Николаєвну Репні́ну, то приві́тай її́ од мене́, мій дру́же єди́ний, та в письмі́ свої́м напиши́ її́ адре́с».

Це проха́ння, сформульо́ване в листі́ від 4–5 гру́ддя 1857 року́, свідчи́ть, як си́льно хоті́лося Шевченкові́ прискори́ти зустрі́ч із Репні́ною. Щепкі́н відреагува́в відразу. Вже́ 11 гру́ддя він пи́сав: «Адре́с К²[ня́жні]: на Спиридо́ньевско́й ули́це в при́ході́ Спиридо́нія в до́мі Акса́кова». Це́ було́ відно́сно неда́леко від Щепкі́на. Можна́ було́ пройтися́ по Старопи́меновському́ прову́лку, перетну́ти Тверську́ і по Єрмолаєвському́ прову́лку потра́пити на Спиридо́новську́. Або́ вийти́ на Садо́ву-Триумфа́льну́ й по Садо́вому кі́льцю до́братися́ туди́ ж. Втім, це́ була́ доро́га з одні́єї ді́льніци́ міста́ — Сре́тенської́, в іншу́ — Арба́тську́. Шевченко́, хвилюю́чись, майже́ проби́г цю́ доро́гу.

З Репні́ною він не бачи́вся дуже́ да́вно. Воста́нне Варва́ра Миколаї́вна пи́сала́ йому́ рівно́ де́сять ро́ків то́му, 19 бе́резня 1848 ро́ку напе́редодні́ Пасхи́: «Да́ воскресне́т Христо́с в ду́ше Вашей́, мой до́брый Тара́с Григо́рьевич, да освя́тит он ду́шу Вашу́, да просия́ет в Ва́с благода́ть свята́я! Я Ва́м жа́лаю́ так мно́го хоро́шого, лу́чшего. — Про́шу Бо́га, что́бы Он приве́л мене́ уви́деть Ва́с е́щё в сей жи́зни...» (Виді́лено мною́. — *В. М.*).

Бо́г ї́м да́в можли́вість зустрі́тися. Та зустрі́ч ви́йшла холо́дною.

Минули́ лі́та молоді́ї,
Холо́дним ві́тром од на́дії
Уже́ повія́ло.

Зникла́ коли́шня ширі́сть і безпосере́дність, відчува́лася взає́мна відчу́женість. На це́ зверну́в ува́гу ще Олекса́ндр Кони́ський: «Де́сятилі́тнє за́слання ле́жало між́ ними́ непере́ходимо́ю розпруго́ю!» Богда́н Лепки́й сво́го ча́су потрактува́в цю́ зустрі́ч, як «сумови́ту». Він пи́сав, що́ кня́жна не споді́валася побачи́ти тако́го знедо́леного Шевченка́. Пра́вда, з нево́лі поси́лав поеті́ свій сло́весний портре́т, як солда́та лисо́го й опу́щеного, але́ Варва́ра Репні́на, судя́чи з усьо́го, в ду́ші збере́гла Шевченка́

¹ Йшло́ся про́ Шевченкови́й лист до́ Щепкі́на від 12 листо́пада 1857 ро́ку, в я́кому Репні́на не зга́дува́лася, певно́, то́му, що́ Шевченко́ був повні́стю захо́плений іде́єю зустрі́тися з Щепкі́ним.

² Вели́ка лі́тера «К» озна́чала титу́л — кня́жна, я́кий, як і всі́ титули́ й ша́ноблiví зве́ртання, за́вжди пи́сали́ся з вели́кої лі́тери.

таким, яким востаннє бачила, — молодим, повним енергії, темпераменту, з палкими очима, з чолом високим, круглим, красивим. «Тепер явився їй передчасний старець, з довгими, сивими вусами, з лисою головою, з морщинами під утомленими очима. Душею лишався поет таким, як був і перше, вічно молодим, скорим до ласки й гніву, чутливим на добро й красу, на горе й кривду, але його тілесний образ перемінився до непізнання».

Російський журналіст Микола Ашешов¹, який у розпалі громадянської війни видав у Петербурзі цікаву брошуру про Тараса Шевченка, писав: «Побачення було холодним: десять років заслання, а, можливо, й нові суспільні настрої розділили ці дві душі, колись рідні...»

Наприкінці 20-х рр. минулого століття Сергій Єфремов написав: «Перший візит у Москві був — їй, може з хвилюванням, згадками про минуле незабутнє. Але час і ріжні інтереси вже простяглися між ними минулим і цією давно сподіваною хвилиною й одбилися — розчаруванням». Ще один лапідарний коментар до цієї зустрічі з академічних «Примечаний» до видання «Дневника» Шевченка в 1931 р.: «Встреча Шевченка с Репниной во время его проезда через Москву в 1858 году не оживила их отношений, загубленных длинным рядом лет каторжной жизни Шевченка»². За словами Павла Зайцева, «зустріч старих друзів відбулася не в тій атмосфері, яку кожний із них, мабуть, уявляв собі на думку про таку можливість: вони не зуміли знайти ні відповідного тону, ні відповідних слів».

Якби зустрілися ми знову,

Чи ти злякалася б, чи ні?

Якєє тихєє ти слово

Тойді б промовила мені?

Ніякого. І не пізнала б.

А може б, потім нагадала,

Сказавши: «Снилося дурній».

¹ Ашешов Микола Петрович, народився в 1866 р., син селянина. Закінчив юридичний факультет Московського університету. Літературну діяльність почав у газеті «Русская жизнь» в 1892 р. Будучи висланий із столиць, в 1893–1894 рр. редагував «Самарську газету», а в 1895–1897 рр. — «Нижегородский листок». У 1898 р. переїхав у Москву, де працював у «Курьере», а з 1900 р. жив у Петербурзі, співробітничав у виданнях «Новости», «Неделя», «С.-Петербургские ведомости», «Образование», зокрема з питань літературної критики.

Микола Ашешов не згадується в «Шевченківському словнику».

² Т. Г. Шевченко. Дневник. — М.-Л.: Academia, 1931. С. 360.

Маємо також можливість прочитати художню трактовку зустрічі Шевченка з Репніною в романі про Шевченка відомого польського перекладача і літературознавця Єжи Єнджеєвича «Українські ночі, або Родовід генія»:

«У Шевченка було велике бажання зустрітися з княжною Варварою. Її терпляче і саможертвне почуття викликало вдячність і найвищу повагу. Скільки ж то літ вони не бачилися?»

Схвильовано переступив він поріг невеликого палацуку, розташованого в центрі Москви. Княжна, попереджена про його візит, чекала в салоні. Серце її стукотіло, як молоток.

Привітавшись і придивившись одне до одного, обоє відчували дивне розчарування.

Чоловік, який стояв перед княжною в шанобливій позі, дуже мало мав спільного з тим поетом, чий образ вона берегла в пам'яті. Це був старий чоловік з великою посивілою бородою, з чорною пов'язкою на лобі, з прищами на лиці, з глибоко запалими очима, виснажений, блідий і несло від нього якимось поганим тютюном.

Княжна розгубилася. Відчула себе так, ніби хтось заподіяв кривду або невдало пожартував. Вона забула, що Шевченко повертається з довгої страшної неволі. Почала йому читати мораль і повчати, як остання ханжа.

Шевченко дивився на неї з болем і здивуванням. Розмова тривала недовго. Прозвучала як фальшивий акорд. Аж коли Шевченко вийшов, княжна опам'яталась і кинулась до дверей. Хотіла наздогнати його, перепросити, цілувати йому руки...»

Навряд чи в Репніної з'явилося таке бажання. Хіба-що на мить. Бо ж у неї був ще цілий тиждень, щоб огорнути теплом поета, проте вона не зробила цього й при другій зустрічі 24 березня, коли Шевченко з Щепкіним заїхали до неї додому наступного після Пасхи дня. Більше того, вже ніколи їх особисті стосунки й листування не поновилися. Це свідчить про ту прірву, що розверзлася між ними. Хоча Шевченко не хотів цього, просив Щепкіна у листі від 13 листопада 1858 року: «Поклонись В. Н. Репниной...» Лише через чверть століття в листі до Федора Лазаревського Репніна зізналася: «По возвращении из ссылки я его (Шевченко) видела два раза, и он на меня сделал грустное впечатление; я виню себя, что не переписывалась с ним, когда он был в Петербурге». В 1887 р. знову підтвердила в журналі «Русский архив»: «Я видела Шевченка два раза в проезде его через Москву в Петербург и, к сожалению моему, переписка наша не возобновилась». Напевне, змучений засланням і хворобою бородастий поет видався їй тільки «совершенной

изнанкой бывшего Шевченка», як сам він висловився в 1849 р. в листі до княжни...

Але ж справді глибокі, душевні, співчутливі стосунки не залежать від зовнішнього вигляду та стану здоров'я приятеля чи друга. Ніхто, крім Репніної, не відштовхнув у Москві Шевченка. Та ще нагадаю, що лише через місяць після зустрічі з Репніною, в квітні 1858 року змученим поетом широко захоплювалася юна Катерина Юнге: «Кроме симпатии, которую возбуждали его горькая доля, его поэтическая натура, нельзя было не полюбить этого человека за незлобивое сердце, за почти беспомощную доверчивость... Какой Шевченко милый, как я люблю его!.. Я Шевченку с каждым днём больше люблю...» Таки було за що любити беззахисного українського генія.

Після зустрічі з Репніною в щоденнику Шевченка з'явився іронічно-гіркий запис: «Она счастливо переменялась, потолок и как будто помолодела. И вдарилась в ханжество, чего я прежде не замечал. Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?»¹.

Сном лукавим розійшлося,
Слізьми-водою розлилось
Колишнєє святєє диво!

Втім арбатка М. Шагінян показала, що ще в Яготині Варвара Репніна читала Шевченкові моральні прописи, а Іван Дзюба влучно написав, що почуття княжни «в щоденних стосунках набирало характеру ригористичного морального опікунства». Власне сама Репніна зізнавалася: «Побачивши його одного разу великим, я хотіла завжди бачити його таким; я хотіла, щоб він завжди був святий і променистий, щоб він сіяв істину силою свого незрівнянного таланту, і хотіла, щоб це сталося завдяки мені». Вона ще в 1844 році зізнавалася Шевченкові, що тоді відчувала: «...Я Вам наодела, как горькая редька и что роль совести Вашей, которую я себе присвоила, Вам казалась непозволенным завоеванием или просто присваиванием». В цьому вся драма їх стосунків. Навіть після того, як Шевченко в 1844-му від'їхав у Петербург, Репніна намагалася в листах направити його на праведний шлях: «Вы бы с молитвою в сердце и с сильною волею принялись за перевоспитание

¹ Шевченко був недалеко від істини. Родич Репніної граф С. Шереметев писав стосовно тих років: «Сошлась она с приходским священником отцом Николаем... Он был её духовником и оказывал ей нравственную поддержку среди забот и житейских треволнений».

своє...»; «оставьте злых людей», «слишком часто я вас видела таким каким не желала бы видеть никогда», «ваше несчастье, что вы связались с этими пустыми людьми»; «не увлекайтесь дурными Вашими знакомыми»; «оставьте злых, глупых, гадких»...

Починаючи з Михайла Чалого, довго вважалося, що Репніна «своїми високоморальними і глибоко релігійними посланнями намагалася спрямувати його на істинну путь, з якої його часто зводили полтавські та чернігівські гульвіси». Насправді ці напучування викликали у Шевченка внутрішній протест, тим більше після тяжких років заслання. У Марієти Шагінян читаємо: «Когда, после ссылки, он снова встретился с княжной в Москве и над ним, еще, в сущности, не старым, тяжкий опыт десяти лет прошел, как буря над лесом, превратив его в больного, облысевшего старика, а ее, уже старуху¹, „счастливо переменял“, округлил и омолодил, Шевченко коротко записал в своем дневнике 17 марта 1858 года:

„Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?“

Молитвы и подавленные страсти; мировоззрение, выросшее на отказе, нетерпимое к себе и другим, но овеванное дымкой большой поэзии действительно прекрасной и доброй души, — таков был новый друг Шевченко, встреченный им в Яготине и тотчас же страстно его полюбивший. Между этим другом и воздухом беспечной Мосевки была целая пропасть. Яготин и Мосевка² исключали друг друга, тут была антипатия глубже человеческой, — антагонизм двух эпох, двух разных мировоззрений».

Якщо не розглядатимемо ці два світогляди виключно в класовому розумінні, то можна сказати, що Шагінян досить точно вказала на давні витоки холодної московської зустрічі Шевченка й Репніної.

18 березня Тарас Григорович уже «легально» виїхав у місто зі Щепкіним. Проте наступного дня писав Михайлу Лазаревському: «Сьогодні був у мене доктор і ранше Великодньої неділі не

¹ Варварі Репніній йшов п'ятдесятити рік, і це був уже не той вік, в якому легко розпалити знову вогнище старих почуттів, які охоплювали її в Яготині.

² Мойсівка (Мосівка) — село Пириятинського повіту Полтавської губернії, його власниця Т. Волховська двічі на рік влаштовувала бали. Шевченко разом з Євгеном Гребінкою приїхав на бал в Мойсівку 29 червня 1843 року. Тут він познайомився з Олексієм Капністом, Олександром Афанасьєвим-Чужбинським, родину поміщиків Закревських. Афанасьєв-Чужбинський згадував, що «серед гучних тостів і вітань Тарас підсів до мене й сказав, що він не сподівався такої гостинності від поміщиків і що йому дуже до вподоби деякі „молодиці й дівчата“».

пускає мене в дорогу. А його, розумного, треба послухать...»¹. Таким чином, поет оцінив успішне лікування, здійснюване Дмитром Міном. В одному з листів до Щепкіна з Петербурга наприкінці 1858 р. він просив поцілувати і Міна, і Кетчера... Лазаревський відповідав 23 березня: «Христос воскрес! Мій друже Тарасе! Жаль, что твое око наробило так погано; а ми ждали тебя сегодня (На Пасху. — В. М.) непременно. Пожалуйста, не мешкай, когда выздоровеешь».

Страшнуватий опис поета залишив Микита Савичев², з яким Шевченко зустрічався в березні 1858 року: «Тараса Григоровича не можна було пізнати, і я, лише придивившись, упізнав його. Жовтозелений, у зморшках, худий, похнюплений, убитий фізично й морально...» Наче дивився очима Репніної, яка також побачила Шевченка «зовсім потухшим», розбитим фізично й душевно. Безперечно, поет, який одужував, перебував не в кращій фізичній формі, але морально вбитий він, очевидно, на той час уже не був; досить прочитати його щоденник і листи, щоб переконатися в цьому.

Що ж до зовнішнього вигляду Шевченка після заслання, то зберігся автопортрет з бородою, виконаний Шевченком на початку 1858 р. в Нижньому Новгороді, який вміщено в книзі. Привертають увагу високе мудре чоло і глибокі страдницькі очі. Григорій Галаган, який зустрівся з Шевченком 25 березня, писав: «Наш поет сильно переменялся, постарел; над его широким лбом распространилась лысина, густая борода с проседью при его глубоком взгляде даёт ему вид одного из мудрых наших дидов-полковников, к которым часто приходят за советом». 30 березня 1858 року, тобто відразу після повернення до Петербурга, Шевченко зробив першу фотографію з натури — «в шапці і кожусі». Додамо — з бородою — «відростив бороду, справжнісіньке помело...» Михайло Щепкін ще в січні 1858 року в листі до Шевченка з Москви в Нижній Новгород писав: «Цілую тебе

¹ Це була толерантна відповідь на фразу з листа Лазаревського від 16 березня, в якій йшлося про те, що графиня Анастасія Толстая «чрезвычайно жалеет о твоей болезни и боится, чтобы Михайло Семёнович не удержал тебя в Москве и на Пасху; она даже сомневается и в твоей болезни и думает, что ты остался там для Михаила Семёновича».

² Савичев Микита Федорович (1820–1885) — офіцер Уральського козацького війська, з яким Шевченко познайомився в Новопетровському укріпленні. Стаття Савичева «Кратковременное знакомство с Тарасом Григорьевичем Шевченко» (Казачий вестник, 1884, 24, 27 травня) є цінним мемуарним джерелом для вивчення життя поета в засланні. В цих спогадах є, зокрема, такі слова: «Ніколи Шевченко не промовив жодного слова нарікання на своє становище, ніколи я не бачив його сумним, зажуреним. Він був фізично міцний, рум'яний, погляд у нього був завжди ясний і одвертий».

в бороду». Катерина Юнге (Толстая), яка п'ятнадцятирічною бачила Шевченка відразу після приїзду в Петербург, згадувала: «Увійшов він, з довгою бородою, з добродушною усмішкою...»

Хоча Шевченко й не був у захваті від згаданої фотографії, але через два роки створив на її основі автопортрет. З фотографії дивиться на нас згорьований, але мудрий і добродушний Кобзар з глибоким поглядом над широким чолом і лукавиною в очах... Володимир Яцюк, який досліджував цей сюжет, зауважив: «На офортному зображенні дано іншу психологічну характеристику образу портретованого... бачимо майже повну протилежність: цілковита суворість, щемна туга, що межує з гнівом, таїна вольового спалаху очей».

Гарно написав Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «Тарас Григорович постарів, змінилося обличчя, але в його очах те саме тихе світло думки і почуття, якого я не міг забути після довгої розлуки».

А як виглядала Варвара Репніна? Є портрет художниці Глафіри Іванівни Псьол (1823–1886), з якою був знайомий Тарас Шевченко¹, виконаний у 1839 р., коли Варварі Миколаївні виповнилося тридцять літ, тобто за чотири роки до її знайомства з поетом. Але хотілося побачити Репніну такою, якою її зустрів Шевченко в Москві в березні 1858-го. Виявилось, що така можливість є, і ми вміщуємо в книзі акварельний портрет Варвари Репніної, створений якраз у 1858 р. Він зберігається у Державному музеї О. С. Пушкіна в Москві. Щоправда, досі під портретом, про всяк випадок, ставили знак питання: чи ж таки це справді Репніна?

Автором портрету був художник і літограф європейського масштабу Леопольд Фішер, який тонко відчував техніку акварельного малярства. Перед нами — блискучий зразок реалістичного салонного портрету, в якому художник не прагнув до скільки-небудь глибокого психологічного розкриття особистості, а вміло й добросовісно передав у насиченій кольоровій гаммі з використанням яскравих тонів іконографічну схожість. Якраз це й дало змогу науковому консультанту Державного музею ім. О. С. Пушкіна Н. Нечаєвій припустити, що на акварелі зображено саме Варвару Репніну. Справді, модель Фішера рязуче схожа зі згаданим портретом Глафіри Псьол. Так само фотографія Репніної кінця ХІХ століття підтверджує цю схожість. На користь версії Нечаєвої свідчить і те, що портрет походить з родини Репніних.

¹ У листі до Андрія Лизогуба з Орської фортеці від 1 лютого 1848 року Шевченко писав: «Нікому в світі я тепер так не завидую, як малярам і Глафірі Іванівні, а, може, вже вона покинула, крий Боже, малювать!»

«Михайло Семенович надто захоплюється»

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?

Ці рядки згадалися, коли читав запис у щоденнику 18 березня:

«Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 г. Жаль, что не с кем толково прочитать. Михайло Семёнович в этом деле мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович — тот просто благоговееет перед моим стихом, Бодянский тоже. Нужно будет подождать Кулиша. Он хотя и жестко, но иногда скажет правду; зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения».

Тарас Григорович добре знав, що Бодянський, Максимович і Шепкін захоплено і беззастережно сприймають його поезію. Щодо Щепкіна, то нове підтвердження його захоплення Шевченковою поезією, Тарас Григорович отримав уже в оселі артиста. Хотілося почути критичне слово Пантелеймона Куліша, з яким познайомився ще в 1843 р. та разом брав участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Куліш уже з появи «Кобзаря» і «Гайдамаків» почав висловлювати Шевченкові поради щодо виправлення в тексті творів «Катерина», «Іван Підкова», «До Основ'яненка». В листі до поета від 25 липня 1846 року він писав з приводу «Кобзаря» і «Гайдамаків»:

«...Я от души восхищался ими и многие места заучил наизусть; но в то же время заметил осязательнее, нежели прежде, и их недостатки. Одни из этих недостатков происходят от Вашей беспечности, небрежности, лени или чего-нибудь подобного; другие от того, что Вы слишком много полагались на врождённые Ваши силы и мало старались согласить их с искусством, которое само по себе ничтожно, но в соединении с таким талантом, каким Бог одарил Вас, могло бы творить чудеса еще поразительнее тех, какие оно творило в соединении с талантом Пушкина. Ваши создания принадлежат не одним Вам и не одному Вашему времени; они принадлежат всей Украине и будут говорить за неё вечно».

В цій амальгамі повчальної дидактичності і глибокого розуміння геніальності та історичної місії Шевченка — весь Пантелеймон Куліш. Поет добре знав його непростий характер, але цінував гострий і прискіпливий розум. Шевченко частенько від-

хиявав віршознавчі поради Куліша та й про його перо, траплялося, висловлювався не кращим чином. Скажімо, на початку 1858 р., коли Куліш послав Шевченкові твори Марко Вовчок¹. За свідченням Феофана Лебединцева², Шевченко не відразу відгукнувся про цю книжку, бо йому не сподобалася Кулішева передмова: «Тарас Григорьевич розказывал мне, в какое недоумение привели его присланные ему П. А. Кулишом в Нижний Новгород известные «Оповідання Марка Вовчка», снабженные его предисловием. «Сиджу я, бачите, в Нижньому та виглядаю того розршення (ехать в Москву), як стара баба літа. Коли це присилає Пантелिमон оті оповідання і так уже їх захвалює та просить, щоб я їх прочитав і сказав своє слово. Я, звичайно, починаю спершу з передмови. І двох страничок не перечитав, згорнув та й кинув за лаву. „Птьфу, кажу, хіба не видно Кулішевої роботи“. Лежали вони там кілька неділь. Коли знов пише до мене Куліш, нагадує та просить, щоб скоріше перечитав або хоть так звернув. Тоді я розкрив посередині і читаю: „Е, кажу собі, це вже не Кулішева мова“, і, перечитавши до остатку, благословив обома руками».

В контексті цієї книги наведені факти ніякою мірою не стосуються звичного для радянського літературознавства протиставлення Куліша Шевченкові як «родоначальника українського буржуазного націоналізму» з одного боку і «революційного демократа» — з іншого. Насправді Куліш чудово розумів і цінував геній Шевченка, намагався сприяти йому в публікаціях, а його поради поет нерідко визнавав слушними.

Інша річ, пам'ятатимемо слова Сергія Єфремова про те, що Куліш дивився на Шевченка згори, з висоти свого рафінованого аристократизму³: «Куліш завжди пробував його „опікати“, неприємний менторський тон часто вчувається в тих напучуваннях, з якими він звертається до свого без міри талановитішого товариша»⁴. В наш час Іван Дзюба так само жорстко пише про те, що Куліш у пошуках адекватної відповіді на складну історичну реальність не відзначався послідовністю, його погляди драматично змінювалися (хоч було в нього й стале: насамперед, «хутірний» аристократизм), а на схилі свого віку він припускався несправедливих суджень про колишнього побратима, на-

¹ Вілінська Марія Олександрівна, по чоловікові — Маркович (1833–1907) — українська письменниця.

² Лебединцев Феофан Гаврилович (1828–1888) — український історик, перший видавець і редактор журналу «Киевская старина». Шевченко познайомився з Лебединцевим у 1859 р. в Києві.

³ Сам Куліш в автобіографії «Жизнь Кулиша» зізнавався, що Шевченкові «не здалась до смаку... аристократичність Куліша...»

⁴ Повне зібрання творів Шевченка. Том четвертий. С. 281.

скільки слово «побратим» може пасувати до цього «гоноровитого інтелектуала»¹. Як слушно відзначив Юрій Барабаш, у Куліша «схиляння перед Шевченковим генієм, шире бажання допомогти, прислужитися розумною порадою химерно перепліталися з переконаністю у своїй культурній зверхності, з лідерськими амбіціями та зі складним психічним комплексом... утримаюсь від слова „задрість“, скажу про творчу змагальність, — усе це може і повинно бути предметом уважного дослідження»².

Втім, у наше завдання це не входить, маємо лише наголосити, що в Москві поет, як видно з щоденника, хотів почути саме Кулішеву оцінку переписаних ним з «Малої книжки» в «Більшу книжку» поезій³ за 1847 р.

«Свою Україну любіть»

Редагування й переробку віршів, написаних у роки заслання і зібраних у «Малій книжці», Шевченко почав ще до приїзду в Москву. 21 лютого записав у щоденнику: **«Начал переписывать свою поэзию для печати, писанную с 1847 года по 1858 год. Не знаю, много ли выберется из этой половины доброго зерна».**

21 лютого Шевченко переписав з незначними виправленнями з «Малої книжки» на першу сторінку «Більшої книжки» вірш «Думи мої, думи мої...»

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.

4 березня поет зафіксував початок переписування поеми «Відьма», а 6 березня відзначив: «Переписал и слегка поправил „Лилею“ и „Русалку“.

¹ Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 187.

² Юрій Барабаш. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо-й націософська парадигма. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. С. 173.

³ Про ці два автографи Шевченкових поезій, що маємо в так званих «Малій» та «Більшій» книжечках, як їх охрестив Василь Доманицький, Сергій Єфремов зазначав: «Мала — писана в неволі, на засланні — на мініатюрному форматі ліпить рядок на рядок і літеру на літеру: дрібніше написано — менше паперу; менше паперу — легше сховати... Велика — писана вже на повороті і в Петербурзі — не знає цих утискливих умов поневільного існування і на обсяг не зважає».

Как-то примут земляки мои мою невольническую музу?»

14 березня, вже в Москві, незважаючи на недугу, Шевченко переписав у «Більшу книжку» вірш «Іржавець» з багатьма виправленнями, деякими переробками. Більше того, він докорінно змінив текст (рядки 60–64), який у «Малій книжці» містив пропуски, позначені крапками. Йшлося про лютії кари, які завадала Україні петровська Росія «по шведчині»:

...Отак її воєводи
Петрові собаки
Рвали, гризли... І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові
З гармати ревнули.
Як погнали на болото
Город будувати.

До «Більшої книжки» Шевченко переписав також вірш «Полякам» («Ще як були ми козаками»). Поставив дату: «14 марта».

Отак-то, ляше, друже-брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

Після цього Шевченко створив нову редакцію поеми «Чернець», знявши присвяту «П. Кулішу». 15 березня поет переписав вірші «Ой стрічечка до стрічечки...», «Один у другого питаєм...» та «Самому чудно. А де ж дітись?...», а 16 березня — вірш «А. О. Козачковському»:

А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...
Так ти, і Україна,
І Дніпро крутоберегий
І надія, брате,
Не даєте мені Бога
О смерті благи.

Неважко уявити, якими болісними були ці рядки для поета в Москві, з якої він мав поїхати не в сонячну Україну, а в холодний Петербург..

Болючими були й пронизливі рядки вірша «Понад полем іде...» з циклу «В казематі», названого пізніше «Косар» (датований 19–30 травня 1847 року), який Шевченко переписав із виправленнями 18 березня:

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Косаря уночі
Зострічають сичі.
Тне косар, не спочиває
Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси,
Не клепає коси.
Чи то пригород, чи город,
Мов бритвою, старий голить.
Усе, що даси.

Мужика, й шинкаря,
Й сироту-кобзаря.
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне.

Цікаво, що, переписуючи вірш, поет поміняв його місцем у циклі «В казематі» з поезією «Чи ми ще зійдемося знову?...»: передостаннім записано вірш «Понад полем іде...» («Косар»), а останнім — «Чи ми ще зійдемося знову?...» Тепер перед «Коса-

рем» стояв вірш «В неволі тяжко, хоча й волі...», що закінчувався так:

Холоне серце, як згадаю
Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа любить.

Таким чином, весь цикл «В казематі» закінчувався віршем «Чи ми ще зійдемося?..». Під текстом цього твору поет поставив дату занесення всього циклу «В казематі» до «Більшої книжки»: «**Москва. 1858. Марта 18.**».

Тепер цикл «В казематі» закінчувався вогненними рядками:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Такий порядок розміщення віршів Шевченко визначив, знаходячись у помешканні Щепкіна в Москві.

Отже, 18 березня Шевченко завершив переписування й проціджування своєї поезії за 1847 р. На другій сторінці «Більшої книжки» поет написав друкованим шрифтом: «Поезія Тараса Шевченка 1847 р.».

«Ввечорі був у Бодянського»

У перший день після домашнього запертя — 18 березня — поет зробив один дуже важливий для нього візит — до Бодянського. Читаючи вже згадані солідні книги про Щепкіна, можна подумати, що Бодянський не був знайомий з ним, адже його ім'я в них навіть не згадується. Це — несправедливо й ненауково. Бодянський не був завсідником у Щепкіна, не входив до найближчого кола його друзів, але вони були добрими знайомими.

На доказ, передусім, пошлюся на Шевченка, який ще у вересні 1845 року просив через Андрія Козачковського, щоб саме Бодянський взяв у Щепкіна рукопис його поеми «Слепая». Крім того, наводжу невідомі архівні документи. Скажімо, в листі Степана Шевирьова до Бодянського від 7 травня 1853 року читаємо:

«Почтеннейший Осип Максимович,

Нашему славному артисту и Вашему земляку М. С. Щепкину мы собираемся дать прощальный обед перед отъездом его за

границу¹. Это будет в субботу или воскресенье (о дне уведомим после) в 4 часа в саду или в доме М. П. Погодина, смотря по времени...

Я счел обязанностью известить Вас об этом. Не пожелаете ли принять участие в такой трапезе? В таком случае прошу Вас покорнейше известить меня, чтобы я мог желание Ваше передать М. П. Погодину, которому необходимо знать заранее число участников»².

На той час Бодяньський був у напружених стосунках з Погодиним і Шевирьовим, тому, судячи з усього, він не пішов на згаданий обід. Але сам факт запрошення свідчить, що без Бодяньського компанію, зібрану на честь Щепкіна, вважали неповною навіть його недоброзичливці.

Бодяньський час від часу зустрічався з Щепкіним у своїх друзів Аксакових. Скажімо, 17 травня 1856 року він записав у щоденнику: «М. С. Щепкин, вечером, у Аксаковых, в разговоре о разных притеснениях, которые были деланы Московским ополчением в Малороссии на пути в Новороссию... рассказал...» и т. д. Характерно, що навіть у розмовах про події Кримської війни друзі неминуче виходили на малоросійські теми.

Ще один важливий факт. У щоденнику Бодяньського за 6 липня 1857 року є такий запис: «Возвращаясь с прогулки³, близ ворот своего жилья повстречался с М. С. Щепкиным и при нём племянником его, Митрофаном Павловичем Щепкиным (бывшим моим студентом, а теперь магистрантом по политической экономии и статистике)⁴, которые сказали, что идут ко

¹ Михайло Щепкін від'їжджав тоді в Лондон. Згаданий обід відбувся 10 травня.

² Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної Академії наук України (далі — ВР ІЛ), ф. 99, од. зб. 94, арк. 44.

³ Прогулянка була життєвим правилом Осипа Бодяньського. Ще в семінарії він вважав обмеженням особистої свободи ситуацію, коли «прогулянки заборонені». Куліш, який неодноразово бував у Бодяньського, згадував: «Працьовитий день свій починав сей праведний подвижник науки рано-вранці прохідкою по московських бульварах».

⁴ Щепкін Митрофан Павлович (1832–1908) — публіцист і громадський діяч, син професора математики Московського університету Павла Щепкіна, троюрідного брата Михайла Щепкіна. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету, де був студентом Осипа Бодяньського. Відомий, як знавець московського самоуправління й міського господарства, в цій сфері працював протягом 30 років. У 1859 році був призначений помічником редактора «Московских ведомостей», а потім працював редактором цієї газети. На початку 60-х років співпрацював з Бодяньським, який тоді управляв друкарнею Московського університету. У 1866–1871 рр. — професор Петровської землеробської академії. З 1895 р. за його редакцією виходила 11-томна «Бібліотека економістів», яку видавав Кузьма Солдатенков. Автор чотиритомної праці «Общественное хозяйство города Москвы» (1888–1901) та інших праць з управління та економіки Москви.

мне». Далі Бодяньський занотував, що, між іншим, Щепкін розповів історію, як два офіцери вдарили об заклад, чи витримає унтер-офіцер Степанов тисячу палок і не впаде¹. Втім, значно суттєвішим є запис Бодяньського про те, що Щепкін тоді попросив його приїхати на дачу в Петровське-Разумовське до свого хворого сина Дмитра Михайловича, який хотів поговорити з професором про деякі питання слов'янської філології. Бодяньський обіцяв приїхати через три-чотири дні.

В архіві знайшлася записка, написана Митрофаном Щепкіним: «Милостивый государь Осип Максимович! Михаил Семёнович Щепкин просил меня узнать про Вас, может ли он завтра прислать за Вами экипаж, чтобы ехать в Петровское Разумовское, и в котором часу?»². Лист було датовано: «1857-й. Четверг». Скоріше за все, він пов'язаний з щоденниковим записом Бодяньського 6 липня 1857 року, тобто в суботу. Напевне, після того, як минули обіцяні Бодяньським чотири дні, Щепкін у четвер, 10 липня, нагадав йому про запрошення до сина в Петровське-Разумовське³. Вже тільки згадане свідчить про те, що Бодяньський і Щепкін були близько знайомі. Втім, у наше завдання не входить висвітлення їхні стосунків, які заслуговують на окреме дослідження.

Ця записка була знайдена серед листів до Бодяньського, які в «Путівнику по фондах Відділу рукописів Інституту літератури» заявлені, як листи «М. С. Щепкіна 63 (1854–1862, б. д.)». Насправді ці листи належать не видатному артисту Михайлу Семеновичу Щепкіну, а його племіннику Митрофану Павловичу Щепкіну.

Про те, як сильно й широ Шевченко прагнув зустрітися з другом, свідчить лист Максимовича до Бодяньського від 13 березня, написаний після відвідин ним поета: «Тарас — у М. С. Щепкіна уже другий день; вчера был я у него; он за нездоровьем не может ещё нигде быть дня два-три, а между тем **жаждет Вас увидеть**. Отведите его поскорее, возлюбленный земляче!» (Виділено мною. — *В. М.*).

Бодяньський не зміг цього зробити, бо хворів, і Шевченко сам відвідав його 18 березня: «**Вечером был у О. М. Бодянского. Наговорились досыта о славянах вообще и о земляках в особен-**

¹ Цей випадок артист описав в «Записках актёра Щепкіна», зазначивши, що сам був у чотирнадцятирічному віці свідком такого парі.

² ВР ІІ, ф. 99, од. зб. 90, арк. 238.

³ Між іншим, якраз у другій половині липня 1857 року в Петровському-Разумовському виник конфлікт між Михайлом Щепкіним і його сином Дмитром, після чого батько повернувся в Москву й більше ніколи не приїжджав в Петровське-Разумовське.

ности, и тем заключил свой первый выход из квартиры». Мені довелось докласти чимало зусиль, щоб уперше спробувати хоча б частково розшифрувати цей Шевченків запис у щоденнику й наповнити його конкретним змістом. Навіть у насиченій цікавими фактами статті А. Полотай «Шевченко і Бодянський» («Радянське літературознавство», 1965, № 8), написаній за матеріалами архіву Бодянського у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченко АН України, про це йшлося загальними словами: «Під час зустрічі Бодянський і Шевченко продовжили розмову про слов'ян, перервану довгими роками заслання поета. Говорили вони про земляків, про роботу Бодянського, про збирання та видання народних пісень». Лише згадка про видання пісенної збірки мала конкретний характер, але й вона потребує докладного розкриття.

Бодянський видає «Чтения»

Коли Шевченко прийшов до Бодянського, той зрадів невимовно, почав гарячково метушитися, роздягав гостя і тягнув його в кабінет, з порога розпитував про заслання й водночас сам щось розповідав, виправдовувався, що не зайшов до Щепкіна, бо прихворів: «Я і Осип, і осіп». Він незграбно тупцював навколо Тараса Григоровича, не даючи йому оговтатися, наступав на ноги, говорив якісь дурниці й мудрі речі і дуже нагадував персонажа з вірша, про нього написаного:

Возри теперь на бегемота,
На дальний типографский двор.
Ему Плаголица — охота,
И по древлянски он остёр.
Разнообразное сложенье
Являет в членах мудрый зверь.
Пойми его телосложенье
И остроумие измерь.

Нарешті Бодянський трохи вгамувався і звернув увагу на те, що Шевченко стоїть перед портретом просвітителя Миколи Новикова і розповідає, як йому сьогодні такий саме портрет подарував Євген Якушкін. Нарешті вони сіли за стіл, і Шевченко попросив розповісти про новини в слов'янському світі, в історичній науці та в його університетському житті. Бодянський потягнувся до газет, які лежали на столі...

Якраз у березні — 11 числа — газета «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» в черговий раз повідомляла:

«В книжной лавке Императорского Московского университета на Страстном бульваре, в доме Университетской типографии продаётся: «О времени происхождения славянских письмен, сочинение О. Бодянского, с атласом, состоящим из 19 снимков. М., 1855; цена 2 руб. с пересылкой 2 руб. 75 коп.»

Неможливо уявити, щоб у розмові «про слов'ян взагалі» вони не торкнулися цієї книги, вже знайомої Шевченкові. В ній історик зібрав усі відомі на той час джерела, дослідив праці попередників і дійшов висновку, що «слов'янська азбука, відома під назвою кирилиці, була винайдена в Царграді, Кирилом у 862 р.». Ця точка зору не була новою, але Бодянський підтвердив її серйозною аргументацією. Пізніше дослідники високо оцінювали цю працю. Скажімо, Олександр Котляревський підкреслював, що «дослідження про час виникнення слов'янської писемності — настільна книга в усіх, хто займається слов'янською писемністю».

Сталося так, що якраз 18 березня 1858 року, тобто в день візиту Шевченка до Бодянського, «Московские ведомости»¹ та «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» опублікували дві сенсаційні в контексті нашої теми публікації. На той час, коли Тарас Григорович увечері цього дня прийшов до Осипа Максимовича, ці газети вже лежали на столі у господаря. Напевне, Бодянський показав Шевченкові свіжі повідомлення в московській пресі та й докладніше розповів українському Кобзареві, про що в них ішлося. Він ніяк не міг замовчати важливу для них обох інформацію, більше того, він обов'язково нею похвалився.

Отже, у вівторок 18 березня 1858 року «Московские ведомости» з чималим запізненням опублікували повідомлення про те, що 28 грудня 1857 року відбулося важливе засідання «Императорского общества истории и древностей российских»² під

¹ «Московские ведомости, газета политическая и литературная, издаваемая при Императорском Московском университете» виходила тричі на тиждень у вівторок, четвер і суботу.

² В той час Товариство нараховувало близько 90 дійсних членів, у тому числі понад 20 професорів університетів і духовних академій, членів-кореспондентів і академіків. Передплатниками «Чтений» в 1858 р. були 174 чоловіка. 107 заявок поступило від світських осіб, 11 — від духовних, 11 — від навчальних закладів і 3 — від редакцій журналів. Передплатники жили у 28 містах царської Росії, в тому числі в 7 українських. Крім того, Товариство мало чотирьох книгопродавців у Москві та п'ятьох — у Санкт-Петербурзі, а також по одному в Києві та Одесі.

головуванням графа Сергія Строганова¹ і за участю дійсних членів Михайла Максимовича, Сергія Соловійова, Івана Забеліна, Олександра Афанасьєва та ін. і секретаря Осипа Бодянського...

Поворот у долі Товариства та відновленні «Чтений» намітився ще на початку 1857 р., коли на засіданні Московського художнього товариства, що проходило в будинку президента Товариства Олександра Черткова, в розпалі дискусії граф Василь Бобринський побив Степана Шевирьова: «...Был избит сильно и безобразно своим противником... рьяность одного наткнулась на буйство другого и получила своё». Так занотував Бодянський в щоденнику 18 січня 1857 року.

Цікаво, що цей інцидент знайшов жваву реакцію в сім'ї Щепкіних. Олена Дмитрівна докладно написала про нього в одному з своїх листів: «Военному губернатору не хотелось, чтобы вдале пошло, велел как-нибудь уладить келейно; но, кажется, этого нельзя, ибо они обо всем рассказали всем, и теперь все только и говорят». А Михайло Семенович по-філософськи зауважив про цю бійку: «Это у нас на Руси не в диковинку, и один забавник сказал, что тут ничего нет дурного, что это истинно русская беседа».

Бодянський так розкрив наслідки цієї події:

«Месяца через полтора с небольшим Государь, по донесению генерал-губернатора,.. решил: Бобринскому удалиться в свою деревню и не выезжать в Москву до разрешения, Черткову сделать выговор и удалить от места,.. а Шевырёва уволить из университета (с полной, впрочем, пенсией, хоть и не дослужил малой толикой) и сослать на житье в Ярославль. Наказание больше для него, чем для прочих; впрочем, особым прошением вымолил себе избавление от Ярославля. Это событие, наделавшее большого шума и соблазна в Москве и по России и даже описанное в некоторых заграничных газетах,.. повлекло за собою много перемен в университете и Обществе истории и древностей российских. Чертков, президент после графа С. Г. Строганова с ноября 1848 года, должен был удалиться...»

У результаті в березні 1857 року графа Сергія Строганова знову було затверджено головою Товариства історії і старожит-

---

¹ Сергій Григорович Строганов (1794–1882) — відомий меценат і колекціонер, покровитель Осипа Бодянського, попечитель Московського учбового округу та університету в 1835–1847 рр. Був військовим губернатором Москви в квітні — вересні 1859 року, тобто в той період, коли Шевченко востаннє двічі ненадовго приїздив у Москву (в травні та вересні).

ностей російських¹, а на початку червня того ж року відновили видання «Чтений». Бодянського було обрано «видавцем», а за тим — секретарем відновлених «Чтений». Наприкінці 1857 р., 27 грудня відбулося засідання, на якому Бодянський, як писала газета «Московские ведомости», «предоставил программу „Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете“», як повременного издания в 1858 году». Видання мало виходити чотири рази на рік (у кінці лютого, травня, серпня та листопада) по одній книзі не менше 30 друкованих аркушів, «а коли потрібно, то й більше».

Намічений план успішно виконувався, і саме 18 березня «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» повідомляв: «Вышла книга первая Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Генварь — март». На той час Осип Бодянський жив саме цим! Якраз у день приїзду Шевченка в Москву — 10 березня — писав своєму братові: «...Получишь ты 1^ю книгу „Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете“ за генварь-март, которые **вновь издаются мною**» (Виділено мною. — В. М.).

То ж чи варто сумніватися в тому, що Бодянський показав першу книгу «Чтений» і Шевченкові, більше того, навіть звернув увагу на деякі публікації. Показати й розповісти було що!

«Сердечно вдячний Осипу Максимовичу»

В першій книзі «Чтений» за 1858 рік опубліковано «Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским² и изданные Действительным Членом О. Бодянским.

¹ Якраз на початку 1857 р. Шепкін писав у листі до синів Миколи і Олександра: «На днях от Строганова сына привезли альбом ко мне, чтобы я написал что-нибудь в этом альбоме, хотя что-либо из какой-нибудь пьесы, я написал из „Ревизора“: „Казенного жалованья не хватает даже на чай и сахар“. Дуже цікавий момент, який свідчить: популярність Шепкіна була настільки високою, що в сім'ї Строганових вважали за потрібне придбати його автограф. А Шепкін, який не був у близьких стосунках з графом, знаючи про його високе становище в суспільстві, вибрав для запису в модному тоді сімейному альбомі мало не зухвалу фразу.

² Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788–1850) — український і російський історик, археограф, автор праць з історії України. Його батько — Микола Бантиш-Каменський — вихідець із киево-могилянських «скудеїв», став першим російським істориком-джерелознавцем, який вже у XVIII столітті працював з документами на науковому рівні.

Часть I. 1649–1687 года»¹. Ця документальна публікація досі виділяється серед виданих Бодянським джерел з історії України своєю науковою вагомістю. «Источники Малороссийской истории» Дмитра Бантиша-Каменського висвітлювали події в Україні з 1649 по 1722 рр. й відразу привернули увагу наукової громадськості. Відповідаючи пізніше на критику з приводу деяких неточностей у публікації, Бодянський пояснював, що не мав можливості звірити зібрані Бантишем-Каменським документи з архівними оригіналами, а видав їх у тому вигляді, як їх зібрав учений, показавши, таким чином, його вклад у науку.

У 1816–1825 рр. Дмитро Бантиш-Каменський служив чиновником з особливих доручень і правителем канцелярії князя Миколи Репніна й разом з ним брав активну участь у викупі з кріпацтва Михайла Щепкіна.

Навіть однієї цієї публікації в «Чтениях» було досить, щоб зацікавити Шевченка. Але це не все, що показав Бодянський поетові! В розділі «Смесь» було вміщено два вельми цікавих документи, назви яких наведемо, як їх пробіг очима в газеті Шевченко. Перший:

«Повседневная записка случающихся при дворе Ясновельможного, Его Милости, Пана Иоанна Скоропадского, войск Запорожских обеих сторон Днепра Гетмана, оказий и церемоний, також и в Канцелярии Войсковой отправуемых дел, наченный 1722 г. и оконченный в том же году, по представлении и погребении помянутого же Гетмана в месяце июле, Генерального Хоружого Николая Даниловича Ханенка. С историческими сведениями о сочинителе Действительного Члена О. Бодянского».

В самих «Чтениях» документ називався «Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка»². Це важливе мемуарне джерело стосувалося останніх місяців життя Івана Ілліча Скоропадського (1646–1722), який у 1708–1722 рр. був гетьманом Лівобережної України. До Скоропадського у Шевченка було негативне ставлення, що сформувалося, скоріше за все, під впливом «Истории Малороссии» М. А. Маркевича, де діяльність гетьмана оцінено як «смесь недоразумений и недальновидностей». Найперше в поезії «П. С.» (1848), присвяченій чернігівському поміщику Петру Скоропадському, Шевченко назвав останньо-

¹ Другу частину «Источников Малороссийской истории» було опубліковано в першій книзі «Чтений» за 1859 р.

² В передмові до четвертого тому «Повного зібрання творів Тараса Шевченка» (1927) Сергій Єфремов писав: «Форма щоденних записок здавна була відома на Україні і під назвою д і я р і у ш і в здобула собі геть таки широкого розповсюдження серед письменних людей у старовину, так з XVI—XVII віку починаючи».

го «потомком гетьмана дурного». Затим у повісті «Капитанша» він з іронією розповів, як «простакуватий» гетьман подарував Олександру Меншикову місто Почеп з волостю. В повісті «Прогулка с удовольствием не без морали» Шевченко згадав гетьмана як людину, що більше любила кулінарію аніж державні справи, назвавши Скоропадського «великим знатоком и автором борщей».

Справді, за правління Скоропадського Москва значно обмежила державні права Гетьманщини. Між іншим, у 1720 р. за розпорядженням Петра I було заборонено друкувати книжки українською мовою. Незадовго до смерті Скоропадського (липень 1722 року) в гетьманській столиці Глухові було створено Малоросійську колегію — центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні¹. Їй підпорядковувалися адміністративні й судові органи, що фактично позбавляло гетьмана реальної влади. За припущенням Бодяньського, Скоропадський помер, «очевидно, от горести по случаю учреждения Коллегии...» Адже, гетьман намагався протестувати проти колоніальної політики Москви та обстоювати залишки гетьманської автономії, проте фактично не міг впливати на становище в Україні.

В опублікованому Бодяньським документі діяльність Скоропадського простежено з січня по липень 1722 року генеральним канцеляристом Миколою Ханенком, який вийшов із відомого старшинського роду і був високоосвіченою для свого часу людиною. Бодяньський писав про нього: «Генеральный хоружий, Николай Данилович Ханенко, принадлежит к замечательнейшим мужам Малороссии первой половины прошедшего (XVIII. — В. М.) столетия, как по месту им занимаемому, которое считается, в нисходящем порядке 6-м после гетьманского, так равно и по образованию и участию, какое принимал он в происходившем в то время на его родине. Сверх того он принадлежал и к роду, памяtnому многим по многому».

В 1722 р. Ханенко разом із гетьманом Скоропадським їздив у Москву, щоб привітати Петра I з прийняттям ним титула імператора. В Москві Ханенко і склав свої записки, в яких основну увагу приділив політичному становищу України та взаємовідносинам Скоропадського і Петра I. Проте в «Діаріуші» міститься цікавий матеріал про життя та побут української старшини і російських дворян, про джерела зростання феодального зем-

¹ Герой повісті Шевченка «Капитанша» розповідав: «...Я пошёл шляться по городу, отыскивая то место, где стояла знаменитая Малороссийская коллегия и где стоял дворец гетмана Скоропадского...»

леволодіння в Україні, про податки, які сплачували козаки і селяни, в ньому згадуються скарги козаків на захоплення їхніх земель та угідь старшиною і т. ін.

Записки Миколи Ханенка надійшли в «Чтения» ще на початку 1848 р. від його нащадка, чернігівського поміщика М. Ханенка, але надрукувати їх Бодянський зміг лише через десять років. Залишаючи «Чтения», Бодянський взяв документ із собою, і в цьому мав підтримку його власника М. Ханенка, який писав Осипу Максимовичу в червні 1849 року: «Радуюсь за то родное, которое Вы спасли от рук Временников¹, когда бы оно не вышло, но оно выйдет от Вас, освященное любовью и уважением...» Між іншим, це важливе, характерне й вагомe свідчення довіри до видавця Бодянського з боку його земляків, «которые имели случай узнать Вас лично или письменно. Кто говорит о Москве, то всегда говорит о Бодянском, но чаще говорят о Бодянском, не говоря о Москве»².

Публікації «Діаруша» передувала вступна стаття Бодянського «Историческое сведение о генеральном хоружем Николае Даниловиче Ханенке», датована 8 березня 1858 року, тобто за десять днів до зустрічі з Шевченком. Очевидно, Бодянський був задоволений і гордий тим, що може порадувати поета, який завжди цікавився у нього новинами з історичної літератури. Тим більше, що й сама його наукова передмова до публікації була цікавою і ґрунтовною, певно Бодянський міг озвучити якісь думки в ній висловлені. Скажімо, про документальну цінність «Діаріуша» Ханенка: **«Важность сообщаемого в нём, надеюсь, каждый, занимающийся судьбами своего народа, оценит вполне»** (Виділено мною. — В. М.). Хто ж, як не Шевченко, міг оцінити вповні зусилля Бодянського!

Весь дух історичної передмови Бодянського до «Діаріуша» Миколи Ханенка й акцентована вченим кінцівка її мали привернути увагу Шевченка: «Прошедшие судьбы Малой России преимущественно должны останавливать внимание и заботливость на себе Малороссиян, сынов её. **Не позаботятся они о том, кто же станет заботиться? Всякое уважение и значение наше исходят прежде всего от нас самих, и от нашего самопознания и самоуважения»** (Виділено мною. — В. М.).

Ось яку тему ніяк не могли обминути Тарас Шевченко і Осип Бодянський у своїй вечірній розмові «про слов'ян взагалі і про земляків зокрема».

¹ Йшлося про нових видавців органу Товариства, який називався «Временник».

² ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 104, арк. 110 зв., 111.

Наступна публікація, про яку повідомляла газета 18 березня, називалася так:

«Милость Божия, Украину от неудоб носимых обид Лядских чрез Богдана Зиновия Хмельницкого, преславного войск Запорожских Гетмана, свободившая, и дарованные ему над Ляхами победами возвеличившая, на незабвенную толиких его щедрот память репрезантованная в школах Киевских 1728 г. Сообщено Действительным Членом М. А. Максимовичем».

Йшлося про драму з історії України часів Богдана Хмельницького, що, на думку Михайла Максимовича, належала перу Феофана Прокоповича (1681–1736), який став одним із найближчих радників Петра I. У невеличкій передмові до публікації Бодянський писав, що вирішив «доставить возможным нашим любителям отечественной старины решить вопрос, точно ли драма эта принадлежит перу знаменитого иерарха, или же она произведение другого, пока загадочного для нас писателя первой четверти прошедшего столетия».

Безперечно, що під час зустрічі з Бодянським Тарас Григорович не міг навіть побіжно познайомитися з названими публікаціями. Досить сказати, що загалом вони склали понад 430 сторінок стислого тексту. Та поет однозначно зацікавився новими документами! Про це свідчить лист Олександра Лазаревського до Бодянського 9 травня 1858 року з Петербурга, в якому йдеться про Шевченка: **«Последний, между прочим, просил меня (он живёт пока у нас) напомнить Вам о Вашем обещании прислать ему отдельные оттиски статей об Украине, напечатанные в 1-й книге «Чтений» за этот год»** (Виділено мною. — В. М.).

Я навмисне залишив цей безперечний доказ насамкінець, адже, сподіваюся, читач і так переконався разом зі мною, що 18 березня Бодянський не міг не показати Шевченкові згадані публікації на українську тематику в першому числі «Чтений» за 1858 р.

«Згадають і того дивака...»

Мені хотілося б дуже коротко згадати про роботу Бодянського в ім'я України у Товаристві, передусім, в «Чтениях», після смерті Шевченка й Щепкіна, тим більше, що наприкінці 80-х рр. минулого століття вийшла чудова книга Ольги Тодійчук¹, яка переконливо показала його провідну роль у публікації

¹ О. В. Тодійчук. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К.: Наукова думка, 1989.

джерел з історії України XVI–XVIII століть та значний внесок ученого в розробку проблем історії України цього періоду через видання Товариства. Авторка відзначала «наполегливість і діяльну участь членів Товариства, в першу чергу його секретаря О. М. Бодяньського, в розшукуванні й підготовці до видання документів, які збагатили джерельну базу вітчизняної історичної науки». Крім того, в «Чтениях» розкидано 112 статей і заміток самого Бодяньського здебільшого у вигляді передмов до цих публікацій¹. Зазначимо мимохідь, що навіть листи Бодяньського, опубліковані пізніше, часто-густо перетворювалися в історичні есе. Скажімо, його лист до графа Сергія Строганова про стародавні російські й слов'янські монети, датований 27 грудня 1850 року, займає півсотні друкованих сторінок і є фактично самостійним науковим дослідженням, у якому не тільки описуються монети, а й даються ґрунтовні історичні довідки про персонажів, на них зображених.

Про повну заглибленість Бодяньського в роботу «Чтений» свідчить навіть те, що в останні роки життя на його столі замість скатертини стелили коректурні аркуші журналу. Українська проблематика в 60–70-х рр. знаходилася в полі зору Бодяньського й постійно відображалася на сторінках «Чтений». Досить нагадати, що з третьої книги «Чтений» в 1863 р. Бодяньський почав друкувати «Сборник галицко-русских песен» Якова Головацького. Ще на початку 1861 р. Головацький дякував Осипу Максимовичу за те, що той взяв його зібрання: «Слава Богу и Вам широсердечна подяка, що уже раз зборник мой песен народных прогляне на белый свет». Але Бодяньський зізнавався, що довго зустрічав перепони в обнародуванні збірника, а 4 липня 1865 року інформував Головацького про хід видання: «Сборник Ваш галицких песен выйдет, по расчету, вполне разवे в будущем году. Теперь к тому, что получено было мною от Вас, допечатывается все, что вышло у вас по этой части из приобретенного мною в прошлогоднюю поездку за границу. Затем последуют: разночтения, объяснения, примечания и т. п. В каком виде песни издаются, Вы увидите из помещенного уже в посылаемых Вам теперь книгах „Чтений“. Когда же кончится, полагаю, можно будет подумать и о приложении к ним разных изображений (одежды и т. п.)...»

Насправді, збірник Головацького був настільки великим (в окремому виданні він склав аж чотири товстих томи), що дру-

¹ С. А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). Том V. — С.-Петербург, 1897. С. 64.

кування затягнулося на довгі роки. Бодянський захищав публікацію пісень, зібраних Головацьким, від нападків: «Желание же перечить из любви к переченью может войти в голову лишь тому милому существу, о коем Малороссияне говорят, что „у него не все дома, нема десятой клепки“».

Пісні, зібрані Головацьким, друкувалися в «Чтениях» з невеликими перервами аж до 1877 р., коли Бодянський помер, виконавши свій обов'язок перед українською Галичиною. За словами Миколи Сумцова, «издание этих песен было со стороны Бодянского большой заслугой».

З 1863 по 1873 рр. Бодянський опублікував у «Чтениях» кілька важливих документів про діяльність православних святих Кирила і Мефодія, які відіграли визначну роль у розвитку слов'янського письменства і культури. В 1870 р. він видав за списком XII століття «Житие св. Бориса и Глеба» — синів київського князя Володимира Святославовича.

В 1873 р. Бодянський пережив ще один важкий момент у виданні «Чтений», про який читаємо в архівній біографії вченого, складеній в університеті після його смерті: «...За статью против взглядов Любимова по поводу университетской реформы „Трилогия на трилогию“ министр (Дмитро Толстой. — В. М.) обязал секретаря о всех, назначенных им для печатания статей, докладывать предварительно в срочных заседаниях Общества. Граф Строганов после этого сложил с себя звание председателя... Новому председателю (Михайлу Погодину. — В. М.) было высочайше повелено „чтобы все издания оного печатались не иначе, как с его разрешения и под его личную ответственность“»¹.

Незважаючи на все це, в 1874 р. «Чтения» вмістили навіть підбірку «Малороссийских заклинаний», складену П. Єфименком, а найголовніше опублікували «Реестры всего войска Запорожского после Зборовского договора с королём польским Яном Казимиром» з передмовою Бодянського. Осип Максимович уперше побачив цей документ влітку 1842 р. в Варшаві у сенатора Варшавських департаментів Андрія Стороженка та лише через півтора десятиліття «Реестри» потрапили до його рук з допомогою Миколи Стороженка. Після цього пройшло ще сімнадцять років, але наполегливий Осип Максимович усе-таки надрукував цінний документ зі своєю передмовою, в якій, зокрема, зазначав: «Многие, смотря на эти „Реестра козацкие“, могут, пожалуй, заметить мне: не лучше ли было бы сделать

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 454, оп. 2, спр. 430, арк. 18–19.

из них одно лишь извлечение того, что покажется достойным извлечения в том или другом отношении? Конечно, можно бы удовольствоваться и подобным извлечением; но я гляжу на „Реестра“ несколько иначе. Они мне казались важными для Малороссийского народа, особливо его Козачества...»

До Слов'янського з'їзду в Москві (1867) Бодянський приурочив офіційну записку про діяльність Імператорського товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті, в якій щодо журналу «Чтения» написав таке: «Не мне, конечно, члену и секретарю Общества, оценивать деятельность его на поле отечественного бытописания; скажу только, что оно всегда старалось, по мере средств, бывших в его расположении, и усердия членов, составлявших его в известную пору, исполнить возложенную на него Уставом его задачу. В какой мере удалось это ему — о том произнесет неумытный суд та самая История, которой оно служит». Проте в приватному листі Бодянський якось висловився з потаємною надією: «Статья может, помянут когда-нибудь и того чудака, что почти без всяких средств, сумел, однако же, всеми забытое „Общество“, спавшее более 40 лет, не только пробудить к жизни, но и поставить его в голове всех прочих ученых обществ, не задолжав никому ни гроша и не получая за все свои труды и подвизания также ни гроша».

В контексті цієї книги мені хотілося згадати українського дивака, який впродовж усього московського життя не забував про свою Батьківщину і, як міг, працював у російській столиці «на славу нашої преславної України».

«Звістку цю привіз Шевченко»

Повернемося до розмови Бодянського з Шевченком 18 березня 1858 року. Очевидно, що тоді поет дізнався від нього про роботу братів Осипа і Федора Бодянських над збіркою українських народних пісень, бо розповідав про неї у Петербурзі. Олександр Лазаревський у згаданому листі писав: «Особенно породовались, что наконец знаменитый Ваш сборник увидит свет; **весточку эту привёз сюда пан Шевченко**» (Виділено мною. — *В. М.*).

Друзі та знайомі Бодянських уже давно знали про підготовку ними пісенного збірника, до публікації якого Осип Максимович все ніяк не міг приступити, хоч і мав під началом журнал — «Чтения». Передусім, про це вже давно було відомо саме Шевченкові, адже ще в липні 1844 року Бодянський написав йому, що збирається «печатати... свій запас наських пісень».

Відсрочку вчений пояснював завантаженістю роботою, від якої голова ходуном: з одного боку, кафедра, де всякий крок треба самому прокладати, а з другого — Товариство зі своїм журналом, який усією своєю вагою лежить майже на ньому одному.

Втім, коли Пантелеймон Куліш запропонував Бодянському передати йому зібрані братами пісні, той відмовив, і Куліш писав Осипу Максимовичу в вересні 1846 року: «Отказ ваш в общении мне песен не только не огорчает меня, но восхищает. Печатайте! (Только, ради Бога, отмечайте, где какая песня записана и не составляйте из двух одной)». В тому ж таки 1846-му письменник і вчений Яків Головацький, якому Бодянський ще минулого року надіслав до Львова «Кобзар» і «Гайдамаки» Шевченка, вже вдруге повідомляв Осипа Бодянського, що він готовий передати до його великого збірника свої пісенні записи. Вирішивши нагромаджувати свій пісенний матеріал, Осип Максимович разом з тим не став затримувати готову збірку пісень, передану Головацьким, і почав друкувати її в «Чтениях» 1848 р., але тут уже завадила відома нам «флетчерівська історія». Між іншим, обережний і досвідчений Бодянський зробив мудро: «А чтобы помещение песен в издании Исторического общества и притом песен, хотя и русских, но не Руси Московской, не могло возбудить каких-либо толков и пересудов, то я предпослал, прежде всего, собрание песен великорусских, принадлежащее Петру Васильевичу Киреевскому...»¹. Дуже цікавий і яскравий штрих до умов, за яких Осип Максимович друкував українські джерела. Зауважу, що з зібрання Киреевського він опублікував насамперед твори напівцерковного походження, так звані «духовні вірші», тобто найменш цінну частину, але найбільш вигідну з огляду на цензуру.

«Були й інші, ще важливіші причини, що спонукали О. Бодянського підійти з особливою відповідальністю й сумлінністю до задуманого ним видання українських народних пісень, у якому передбачалось врахувати найбільшу кількість варіантів („різнослів'я“ за термінологією О. Бодянського). Потреба саме в такій збірці зумовлювалася станом української фольклористики середини ХІХ ст., зокрема браком узагальнюючих видань, що охоплювали б першоджерельний пісенний матеріал усіх жанрів з усієї етнографічної території»². Такий підхід робить

¹ Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849–1850 гг. // Русская старина, 1888. Т. 60. С. 402.

² О. І. Дей. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодянських. В кн. Українські народні пісні в записях Осипа та Федора Бодянських. — К.: Наукова думка, 1978. С. 28–29.

честь Бодянському, котрий як ніхто відчував потребу в ґрунтовному, науково забезпеченому виданні українських народних пісень, вільному від випадкового й сумнівного матеріалу, від перекручень і неточностей.

Далі Бодянський продовжував примножувати пісні й варіанти для задуманого зібрання і не втрачав надії випустити його в світ. У документах ученого нерідко зустрічаються підтвердження цьому. Скажімо, в щоденнику Бодянського за грудень 1849 року є запис про зустріч з Гоголем 21 грудня, під час якої «разговор перешёл к сборнику малороссийских песен, который я по весне показывал ему и который намеревался помешать в „Чтениях...“» 1 листопада 1852 року Бодянський занотував в щоденнику: «В проезд свой в Петербург из Малороссии П. А. Кулиш отдал мне все свои списки малороссийских песен на отдельных листиках из печатных сборников. Тут же и все те, которые находятся в сборнике Ходаковского, принадлежащем М. А. Максимовичу, и которые я сам лет 20 назад сделал для себя точно также и из одного с ним источника». В червні 1853 року Куліш знову заїхав до Бодянського: «Хвалился очень удачной поездкой, где собрал довольно неизвестных доселе „Дум“ у одного бандуриста-шута Черниговской губернии, Сосницкого уезда, и подарил их мне...»

З того часу багато води сплигло до зустрічі з Шевченком, але збірник ще не вийшов. Утім, сам Бодянський вважав, що народні твори ніколи не втрачають своєї ваги: «Я не раскаиваюсь, что по сю пору не видал ещё ни песен, ни пословиц: когда подумаю, в каком виде явилось бы то и другое 10-ть лет тому назад, и в каком теперь — слава те Христе!» Звичайно, життя людське яко квіт польний, але живий живе й гадає.

За спогадами сучасників, у зібранні братів Бодянських нарахувалося близько 8 тисяч пісень. За його життя збірка так і не побачила світ. А видана була в Києві аж 1978 р. до 170-річчя з дня народження і 100-річчя з часу смерті Бодянського та в переддень VIII Міжнародного з'їзду славістів. Мені довелося взяти участь в організації та роботі цього з'їзду, і я пам'ятаю, з якою увагою поставилися зарубіжні українці до книги, що вийшла в світ якраз перед славістичним форумом чималим тиражем — 8 тис. примірників.

Збірці передувала вже цитована вище глибока й ґрунтовна передмова Олександра Дея «Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодянських», у якій зроблено висновок, що спадщина братів Бодянських «є багатим внеском в науку про

народну творчість». Про самого Осипа Бодяньського було зазначено: «...Можна без перебільшення сказати, що О. Бодяньський був на свій час одним із найвидатніших знавців слов'янських пісень, висловив багато власних думок про них і оригінальних спостережень. Особливого значення заслуговує його цінний внесок у справу збирання, дослідження та видання української народної пісенності».

Де жив у 1858 р. Осип Бодяньський, до якого приходили і Щепкін, і Шевченко? Виявилось, що в Газетному провулку, на його початку в будинку Ігнат'єва (не зберігся). Цю адресу називав сам Бодяньський в щоденнику 12 червня 1853 року: «...В доме Игнат'єва, в Старом Газетном переулке близ Никитского монастыря¹, № 6, в здании прямо против ворот и колодца²...» Проте, чи жив він там і пізніше? Скажімо, в «Книге адресов жителей Москвы» за 1855 р. читаємо: «Бодянский Иосиф Макс., Ст. Сов., (Испр. долж.)³, Твер. ч., в Газетн. пер., д. Игнат'єва». Отже: Бодяньський Йосип Максимович, статський радник, Тверська дільниця, в Газетному провулку, будинок Ігнат'єва. В «Книге адресов жителей Москвы» за 1858 р., коли Шевченко відвідав Бодяньського, ця адреса підтверджується. На той час будинок належав статській радниці Софії Ігнат'євій.

Назва провулка з'явилася в 1780-х рр. і пов'язана з тим, що в ньому знаходилася друкарня Московського університету, в якій друкувалася в 1756—1811 рр. газета «Московские ведомости»⁴. Вона продавалася тут же, в «газетній лавці», а поскільки доставки газети додому в той час не було, то передплатники забирали тут свій примірник.

У березні 1858 року Шевченко зустрічався з Бодяньським один раз і наодинці. Проте значення цієї вечірньої зустрічі важко переоцінити. Шевченко напевне подякував професору, який не забув його у важкі роки заслання. Та найголовніше поет, як і в попередні зустрічі, отримав від історика в акумульованому вигляді величезний обсяг інформації, такий потрібний для нього, роками відірваного від України. Бодяньський занурив Шевченка в новітні публікації з історичної

¹ Нікитський монастир, який і дав назву Великій Нікитській вулиці, було знесено в 1933 р. (знаходився на місці нинішнього № 7). В ньому бував Олександр Пушкін.

² Колодязі, як і церкви та монастирі, в ті часи служили важливими поштовими знаками, поскільки їх у місті було небагато.

³ «Исправлять должность» — займати посаду.

⁴ У 1858 р. будинок Університетської друкарні з книжковою лавкою знаходився на Страсному бульварі.

тематики, розповів про свою дослідницьку працю в українській літературі.

Ніхто інший, навіть Максимович і Щепкін, не був заряджений українським духом так, як Бодяньський. Якщо у Олександра й Олени Станкевичів Шевченко міг «весело, попросту побалакати про Малоросію», а в родині Сергія Аксакова відчувати «ширу сердечність у ставленні до Малоросії», то тільки в Бодяньського поет міг «наговоритися досхочу про слов'ян і про земляків особливо», й отримати новітню наукову інформацію.

Не забудьмо, що серед земляків, які пішли з життя, вони обидва ставили на перше місце незабутнього Гоголя, у сприйнятті Шевченка Бодяньський, як і Щепкін, був живою сполучною ланкою між ним і Гоголем. Тому можна не сумніватися, що ім'я Гоголя прозвучало в той вечір.

Бодяньський у Гоголя

Нагадаю, що саме Бодяньського просив поет у листі з Новопетровського укріплення помолитися Богу на могилі Гоголя за його праведну душу. Шевченко знав, що для Гоголя Бодяньський був одним із близьких людей, він занотував свої розмови з письменником, переписував його невидані статті та листи, так що пізніше їх було опубліковано завдяки вченому. Починаючи з осені 1852 р., Бодяньський занотував у щоденнику розмови з приводу гоголівської спадщини з Сергієм Аксаковим, Євдокією Єлагіною, Михайлом Погодіним, Михайлом Щепкіним, Пантелеймоном Кулішем. Останній, зокрема, подарував Бодяньському два листи Гоголя до свого друга Герасима Висоцького, написані в Ніжині 17 січня і 26 червня 1827 року. Надрукувавши їх у книзі «Опыт биографии Н. В. Гоголя» (1854), Куліш повідомив, що оригінали знаходяться у Бодяньського. До речі, вчений відзначив у щоденнику 29 січня 1854 року, що в розмові з Кулішем про цю книгу, «я ему рассказал, что поводом к сочинению „Ревизора“ было истинное происшествие, случившееся, как было мною уже замечено, в Бессарабии с П. Свиным¹ и рассказанное мне его близким родственником, что он тут же и

¹ Свин'їн Павло Петрович (1788–1839) — літератор, засновник журналу «Отечественные записки».

В щоденнику Бодяньського є запис від 31 вересня 1851 року про вечір у Сергія Аксакова: «Перед началом Гоголь... между прочим, заметил, что первую идею к „Ревизору“ его подал ему Пушкин, рассказал о Павле Петровиче Свиныне, как он, в Бессарабии, выдавал себя за какого-то петербургского важного начальника...»

записал для памяти...» Бодяньський був причетний до підготовки Кулішем статті «Выправки некоторых биографических известий о Гоголе», надрукованій 1853 р. в журналі «Отечественные записки» та книги «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя». Ще до підготовки біографічних книг про Гоголя Куліш запитував саме Бодяньського в листі від 1 листопада 1849 року: «Что делает Гоголь?»

Документи свідчать, що Гоголь по-доброму ставився до Бодяньського, цінував спілкування з ним. Зі слів Бодяньського, письменник після повернення з Єрусалима понад півроку брав у нього уроки сербської мови. Досі залишалися практично невідомими рядки, звернені до Бодяньського, які Гоголь 21 березня 1839 року вписав у послання Михайла Погодіна з Риму до славіста, котрий подорожував тоді по слов'янській Європі: «И я при этом тоже пользуюсь этим очень приятным для меня случаем. Вы не дали мне своего адреса, и потому я к вам не писал; притом же вы писали, что будете скоро в Риме. Очень благодарю вас за ваше письмо. Надеюсь увидаться с вами в Праге, или лучше в Мариенбаде, и поговорить о многом интересном для нас обоих. Прощайте и будьте здоровы. Искренне вас любящий земляк Н. Гоголь».

Літератор Микола Берг писав у спогадах про Гоголя і Бодяньського, що в гурті Гоголь тримався частіше збоку від усіх: «Он изменял обыкновенным своим порядкам, если в числе приглашённых вместе с ним оказывался один малороссиянин... Каким-то таинственным магнитом тянуло их тотчас друг к другу: они усаживались в угол и говорили нередко между собой целый вечер, горячо и одушевлённо, как Гоголь (при мне по крайней мере) ни разу не говорил с кем-нибудь из великоруссов».

Спогади Данилевського свідчать, що Бодяньський, який і познайомив його з Гоголем, говорив з письменником на серйозні, навіть потаємні теми. Ось тільки один сюжет:

«— А что у вас за рукописи, — спросил Бодянский, указывая на рабочую, красного дерева, конторку, стоявшую налево от входных дверей, за которою Гоголь перед нашим приходом, очевидно, работал стоя.

— Так себе, мараю по временам! — небрежно ответил Гоголь.

На верхней части конторки были положены книги и тетради; на её покато́й доске, обитой зеленым сукном, лежали раскрытые, мелко исписанные и перемаранные листы.

— Не второй ли том «Мертвых душ?» — спросил, подмигивая, Бодянский.

— Да... иногда берусь, — нехотя проговорил Гоголь: — но работа не подвигается; иное слово вытягиваешь клещами.

— Что ж мешает? У вас тут так удобно, тихо.

— Погода, убийственный климат! Невольно вспоминаешь Италию, Рим, где писалось лучше и так легко... А тут еще за-теял новое полное издание своих сочинений.

— Скоро ли оно выйдет?

— В трех типографиях начал печатать, — ответил Гоголь: — будет четыре больших тома. Сюда войдут все повести, драматические вещи и обе части „Мертвых душ“. Пятый том я напеча-таю позже, под заглавием „Юношеские опыты“. Сюда войдут некоторые журнальные статьи из „Арабесок“ и прочее.

— А „Переписка“? — спросил Бодянский.

— Она войдет в шестой том; там будут помещены письма к близким и родным, изданные и неизданные... Но это уже, ра-зумеется, явится... после моей смерти.

Слово „смерть“ Гоголь произнес совершенно спокойно, и оно тогда не прозвучало ничем особенным, в виду полных его сил и здоровья».

Якось ми зайшли в будинок на Нікітському бульварі, 7, де жив і помер письменник, разом із академіком Миколою Жулинським. На той час у вченого виходила в світ у газеті «День» серія статей про Шевченка і Гоголя під назвою «Дві половинки українського серця: Шевченко і Гоголь». Микола Григорович писав: «Тарас Шевченко і Микола Гоголь — дві безсмертні постаті, що найяскравіше репрезентують українську духовність і є «послами» нашої культури в усіх усюдах. Але ж які різні ці генії! Один поставив свій унікальний дар на службу культурі загальноімперській, інший — звершив диво: відродив рідне українське слово, піднісши нашу літературу на рівень світовий...»

Ці рядки нагадали мені Сергія Єфремова, який наприкінці 20-х рр. минулого століття писав: «Гоголь і Шевченко — обидва почали нову сторінку кожен в історії свого письменства, але на цьому схожість їх і кінчається. Далі шляхи розходяться, як непримиренних антагоністів у роботі, в способах її і в наслідках... Ці дві великі постаті найвизначніших українців ХІХ ст. на віки лишаться, як пам'ятник тієї трагічної боротьби, що через неї український народ ішов до кращої будуччини».

Втім, якщо хто справді прагне заглибитися в порівняльно-типологічний розгляд теми «Гоголь і Шевченко» на новітньому рівні, то раджу звернутися до ґрунтовної й унікальної монографії Юрія Барабаша «Коли забуду тебе, Єрусалиме...», за яку

він отримав у 2004 р. Національну премію України імені Тараса Шевченка: «Те, що в Шевченка народжує нестримний гнів, сарказм, грізні інвективи, рішучість будь-що йти проти течії, ламати осоружні історіографічні кліше, валити загально визнані авторитети, — те в Гоголі викликає лишень розгубленість, непевність, душевну смуту, бажання ухилитися, промовчати, при-таїтися... Там, де Шевченко безоглядно відкритий і цілісний у своєму національному почутті, Гоголь замкнений, інтровертний, згубно роздвоєний... Два різних пагони одного етнічного дерева. Дві типологічно несхожі іпостасі національного характеру...»

Гоголь про Шевченка

Як Гоголь ставився до Шевченка? Григорій Данилевський залишив спогади про те, як восени 1851 р. Бодянський познайомив його з Гоголем. Заговорили про поезію і поетів...

«— А Шевченко? — спросил Бодянський.

Гоголь на этот вопрос с секунду помолчал и нахохлился. На нас из-за конторки снова посмотрел осторожный аист...»

Ось це свідчення наштовхує на думку, що все сказане затим Гоголем враховувало присутність Данилевського, який працював тоді в Міністерстві народної освіти чиновником з особливих доручень у товариша міністра народної освіти Авраама Норова. Данилевський сам писав, що Бодянський, представляючи його Гоголю, сказав йому, що він «служить при Норові».

«— Как вы находите Шевченко? — повторил свой вопрос Бодянский.

— Хорошо, что и говорит, — ответил Гоголь. — Только не обидьтесь, друг мой, вы — его поклонник, а его личная судьба достойна всякого участия и сожаления.

— Но зачем вы примешиваете сюда личную судьбу? — с неудовольствием возразил Бодянский, — это постороннее... Скажите о таланте, о его поэзии...

— Дегтю много, — негромко, но прямо проговорил Гоголь, — и даже прибавлю, дегтю больше, чем самой поэзии. Нам-то с вами, как малороссам, это, пожалуй, и приятно, но не у всех носы, как наши. Да и язык...»

Бодянський не витримав, став заперечувати і розгарячився. Гоголь відповів йому:

«— Нам, Осип Максимович, надо писать по-русски, надо стремиться к поддержке и упрочению одного, владычного языка для всех родных нам племен. Доминантой для русских,

чехов, українців і сербов повинна бути єдина святиця — язык Пушкіна, якою являється Євангеліє для всіх християн...¹ А ви хочите провансальського поета Жасмена² поставити в рівень з Мольєром і Шатобріаном!

— Да якої же це Жасмен? — возмутився Бодянский. — Разве их можно равнять? Что вы? Вы же сами — малоросс!

— Нам, малороссам и русским, нужна одна поэзия, спокойная и сильная, — продолжал Гоголь... Я знаю и люблю Шевченко, как земляка и даровитого художника... Но его погубили наши умники, натолкнув его на произведение, чуждые истинному таланту... Нет, Осип Максимович, не то нам нужно, не то. Всякий, пишущий теперь, должен думать не о розни, он должен прежде всего поставить себя перед лицом Того, кто дал нам вечное человеческое слово...»³.

¹ Микола Жулинський зауважує, що «відхід від рідної мови для Миколи Гоголя не пройшов безслідно — він спровокував кризу та започаткував роздвоєння національної свідомості». На думку Юрія Барабаша, мовна двоїстість, ставши складником двоїстості національної свідомості, втратила ідентичності, водночас виступила і їх чинником, каталізатором гострої психологічної роздвоєності.

² Жак Жасмен (1798–1864) — французький поет, один із засновників і головних діячів (поряд з Ж. Руманієм і Ф. Містралем) культурно-національного руху за відродження провансальської літератури, традиції поезії трубадурів.

³ Григорій Данилевський. Знакомство с Гоголем // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. Том XXVI. С.-Петербург, 1886. С. 478–479.

В свій час Михайло Грушевський назвав Гоголя одним із найславніших синів України, одним із найгеніальніших людей, яких дала Україна. Вчений зазначав:

«Гоголь виріс на руїнах старої Гетьманщини, не підозрюючи, що зі смертю козацького устрою не перестала жити Україна. В тій сфері, де він виховувався під виключним пануванням «єдиної правдивої російської літератури й культури», ніхто не підозрівав сього... Гоголь, підігрітий мріями на непривітній чужині про свою Малоросію, і тим чисто етнографічним інтересом, який побачив до українства в петербурзьких інтелігентських кругах, став ентузіастичним співцем українського життя, що вмирало на його очах під новими впливами, новими формами, поетом давньої України, безповоротно похороненої. Він обсипав розкішними квітами творчості сю Україну, що представлялася йому дорогою, прекрасною покійницею; овів її гробовець ароматами поезії, не підозрюючи її близького воскресіння, не підозрюючи вічного життя під шкарлупою півзотлілих форм...»

Грушевський висловив припущення, що коли б замість Петербурга, Рима, Москви Гоголь пожив би в Україні, ввійшов до харківського гуртка 1830-х рр. та київського 1840-х рр., його літературна спадщина, мабуть, не була б великоруська. Вчений наголошував, що у Гоголя було глибоке українське почуття. Він сильно відчував різницю української і великоруської мови. В теорії він припускав зовсім свідомо можливість українського самопочуття, хоч сам у собі його не бачив різко вираженого.

Так само Грушевський підкреслював той величезний вплив, який мали Гоголеві повісті з українського життя: «Люди наших поколінь певне тямлять, скільки завдячили їм в розвою й усвідомленні своїх українських симпатій!» З цієї причини, а також з огляду на українське почуття Гоголя, «ми не маємо ніякої причини викидати його з історії українського національного руху,

Гоголь ще щось говорив у такому дусі, але Бодянський, очевидно, ображений, замовк і замкнувся, наче й не він ставив питання про Шевченка. Згодом Осип Максимович піднявся й сказав коротко: «Ну, мы вам мешаем, пора нам и по домам!»

Тільки коли Данилевський з Бодянським вийшли на Нікітський бульвар, Осипа Максимовича прорвало:

«Странный человек! На него — как найдет! Отрицать значение Шевченка! Вот уже, видно, не с той ноги сегодня встал».

Мені довелося зтикатися з твердженням, що Данилевський приписав Гоголеві слова, які той нібито насправді не говорив, адже цитовані спогади з'явилися на світ аж через три з половиною десятиліття. Втім, пам'ятатимемо, що Данилевський, так би мовити, застрахувався: «Вышеприведенный разговор Гоголя я тогда же сообщил на родину близкому мне лицу, в письме, по которому впоследствии и внёс его в мои начатые воспоминания. Мнение Гоголя о Шевченко я не раз, при случае, передавал нашим землякам. Они пожимали плечами и с досадой объясняли его посторонними, политическими соображениями, как и вообще всё тогдашнее настроение Гоголя».

Нагадаю, що в передмові до Повного зібрання творів Тараса Шевченка в дванадцяти томах Іван Дзюба і Микола Жулинський наголосили, що «немає підстав не вірити Г. Данилевському, який згадує розмову О. Бодянського з М. Гоголем восени 1851 року», тобто наведеним вище словам Гоголя.

Але в позиції та словах Гоголя був і глибший сенс, який у свій час тонко вловив Сергій Єфремов. Він звернув увагу на те, що Гоголь, який «сам для себе не міг визначити, „яка в нього душа“, в особі свого земляка з певно-визначеною й виразно-виявленою національною і політико-соціальною „душою“ міг почувати, коли хочете, певний докір...» Найбільше це сублимувалося в питанні про мову: «...Гоголь не міг не почувати й того, що саме Шевченко з його репутацією безкомпромісно на даному пункті був для його живим докором. Принаймні, в епізоді, переказаному в споминах Данилевського, можна вловити й нотку самооборони, те апологетичне завзяття, яке, обороняючи себе од угадуваних закидів, силою розгону, реакції перегинає палицю в другий бік».

розвою української свідомості. Не цілою своєю творчістю, не цілою своєю гігантською фігурою, але деякими сторонами своїми він належить сюди».

Грушевський рішуче виступав проти того, щоб протиставлювати Гоголя українському рухові, як щось принципово йому противне. На всякі такі спроби і заходи ворогів українства, зазначав учений, ми мусимо повторити його власну фразу з його листа: «Він наш, він не їхній!»...

«Пробратися в Малоросію свою...»

Саме в щоденнику Бодянського зафіксовано ключові слова Гоголя, сказані в травні 1850 року: «Мне хотелось бы пробратися в Малоросію свою, потом на осень воротиться к вам, зиму провести где-либо потеплее, а на весну снова к вам» (Виділено мною. — В. М.). З цього добре видно, яку землю Гоголь вважав своєю, рідною. Гоголь жив в Одесі з осені 1850 р. до весни 1851 р., тут завершив другий том «Мертвых душ». Потім він прибув у своє родове гніздо село Василівку (Яновщину), провів там в останній раз найквітучіший період весни. Він малював план майбутнього будинку для всієї сім'ї, відвів у ньому для себе три кімнати. Закупив ліс для будівництва, перед самим від'їздом придбав собі міцну дубову шафу для книг і пообіцяв, що наступної весни, коли нарешті вийде його книга, приїде у Василівку сам і приступить до зведення будинку.

Потім Гоголь поїхав у Москву, де чекала на нього смерть.

Поселився у графа Олександра Толстого в будинку Тализіна на Нікітському бульварі, що недалеко від будинку № 9 на Арбаті, де нині знаходиться Культурний центр України в Москві. Літо 1851 р. пройшло в щасливих надіях, а гіркий перелом настав на початку осені. 2 вересня 1851 року Гоголь пише матері у Василівку: «Рад бы лететь к вам, со страхом думаю о зиме... Здоровье мое сызнова не так хорошо, и, кажется, я сам причиною. Желая хоть что-нибудь приготовить к печати, я усилил труды и чрез это не только не ускорил дела, но и отдалил еще года, может быть, на два. Бедная моя голова! Молитесь обо мне, добрейшая моя, родная душе моей матушка...»

Зима, якої боявся Гоголь, справді принесла спалення ним другого тому «Мертвых душ» і смерть генія. Не торкатимуся більше ні втрати твору, ні втрати життя — про це є величезна спеціальна література. Хочу лише наголосити, що на Арбаті Гоголь волав до матері, до Василівки, до України...

В цьому контексті нагадаю, що ще на початку 30-х рр. Микола Васильович загорівся ідеєю посісти кафедру в Київському університеті святого Володимира, яку подав йому Михайло Максимович. У Гоголя визрів масштабний науковий проект — написати «Історію Малоросії» в шести малих, або чотирьох великих томах, а також виник задум створити загальну історію людства. Між іншим, якраз таке завдання виконав згодом Грушевський! А Гоголеві не судилося. В Києві йому не дали навіть місця ординарного професора загальної історії. Це не могло не вплинути на дальшу долю сина українського народу. Грушев-

ськии влучно зазначив: «Нешастям було, що Гоголь не мав навколо себе людей з сильніше вираженими національними почуттями. Він обертався між росіянами або українцями зовсім денационалізованими»...

Невдовзі після згаданого листа до матері Гоголь, дізнавшись про весілля однієї з своїх сестер, виїхав із Арбату, з Москви через Калугу в Малоросію. Зупинився в обителі Оптина пустинь. З готелю в Козельську писав листи знайомому старцю Макарію й просив у нього поради: чи їхати додому, чи в Крим, чи повернутися в Москву? Старець заспокійливо відповідав: вирішуйте самі, чиніть так, як самі хочете, і не надавайте своїй нерішучості надмірного значення, це минеться. Мудра відповідь. Та часто думається мені, що Микола Васильович, напевне, ще залишився б живим, якби тоді справді приїхав у рідне село. Бо ж тільки вдома, в Україні, він міг позбутися того страшно-го стану, коли, за його ж словами, находили на нього хвилини життєвого оніміння, серце і пульс переставали битися.

Але Гоголь, «уперше в своєму житті повернувши з дороги» (Ігор Золотуський), приїхав у Москву. З неї наприкінці 1851 р. писав додому сестрі Ользі: «Весной, если поможет Бог управиться со всеми здешними делами, **надеюсь заглянуть к вам и, может быть, часть лета проведем вместе**» (Виділено мною. — В. М.). Це був душевний і духовний потяг до рідної землі, до материнського дому в Україні. Смертного лютого 1852 року хворий Гоголь довірився матері: «Мне все кажется, что здоровье мое только тогда может совершенно как следует во мне восстановиться с надлежащей свежестью, когда вы все помолитесь обо мне как следует...» Останній лист Гоголя був відправлений в Україну матері. «Благодарю вас, бесценная моя матушка, что вы обо мне молитесь. Мне так бывает сладко в те минуты, когда вы обо мне молитесь! О, как много делает молитва матери!.. О, как нужны нам молитвы ваши! как они нужны нам для устройства внутреннего!.. Ваш весь, вас любящий сын Николай».

На відміну від Гоголя Шевченко не міг звернутися з проханням про материнську молитву за нього, а в предсмертний день він говорив, що хотів би побувати на Вкраїні: «Ото, якби додому, там би я, може, одужав»...

В день похорон Гоголя Бодянський писав: «Сегодня схоронили мы Гоголя, — последнюю и чуть ли не самую дорогую красу нашего Русского мира... Больше ничего не в силах сказать... теперь: перо отказывается служить; но не могу не прибавить еще: такова-то судьба наших русских гениев! Ни один не дожил до старости...»

Коли Данилевський попросив Осипа Максимовича написати про останні дні життя Гоголя, той відповів 28 лютого 1852 року:

«Не скажу, добродію, не скажу! И теперь я хожу, как угорелый, и на лекции по сю пору не соберусь никоим путём. Всё он, один он — в уме и в глазах!.. Нема нашого Рудого Панька больше, дай не буде, поки свит стоять буде».

І Микола Гоголь, і Тарас Шевченко, як і Осип Бодянянський, померли на чужині, проте тільки Шевченко заповів поховати себе «на Україні милій». Коли навесні 1861 р. прах Кобзаря перевозили в Україну, то в Москві домовину з його тілом було тимчасово встановлено в арбатському храмі Тихона Амафунтського, де відбулася панахида по Шевченкові. Від нього — сотня кроків до будинку на Нікітському бульварі, в якому за дев'ять років до того лежав мертвий Гоголь. За життя їм не судилося познайомитися, і навіть географічно вони так близько ніколи не перетиналися.

В 1909 р., до сторічного ювілею геніального письменника, на Арбатській площі було відкрито пам'ятник Гоголю, і, занурений у тяжкі роздуми Микола Васильович, опинився навпроти храму Тихона Амафунтського. Нахиливши зболену тяжкими думами голову й відвернувши її трохи праворуч, він мовби не наважувався звести очі на те місце, де колись знаходився прах Кобзаря. Містика...

«Дякую Вам від душі за „Ревізора“»

Якби Шевченко листувався в період заслання з Щепкіним, то міг би його також попросити помолитися «на могилі Гоголя за його праведную душу». Щепкін не раз бував тут. У книзі вміщено репродукцію картини художника Голованова «М. С. Щепкін біля могили Гоголя в Даниловському монастирі».

Михайло Щепкін познайомився з Гоголем, ще коли Бодянянський був студентом університету, а Шевченко жив на горищі петербурзького будинку, в якому квартирував його вчитель, майстер кімнатного малярства («вечно живописного цеха») Василь Ширяєв. Сталося це влітку 1832 р. в перший приїзд Гоголя до Москви, коли слава Щепкіна гриміла на московських підмостках уже майже десять років.

Історію знайомства Щепкіна з Гоголем описали сини артиста Петро і Олексій. За словами Петра Михайловича молодий письменник з'явився в домі Щепкіна у Великому Спаському провулку в розпал застілля:

«...Как-то на обед к отцу собралось человек двадцать пять — у нас всегда много собиралось; стол, по обыкновению, накрыт был в зале; дверь в переднюю, для удобства прислуги, открыта настежь. В середине обеда вошел в переднюю новый гость, совершенно нам незнакомый. Пока он медленно раздевался, все мы, в том числе и отец, оставались в недоумении. Гость остановился на пороге в залу и, окинув всех быстрым взглядом, проговорил слова всем известной малороссийской песни:

Ходить гарбуз по городу,
Пытается своего роду:
Ой, чи живы, чи здоровы,
Вси родичи гарбузовы?

Недоумение скоро разъяснилось — нашим гостем был Н. В. Гоголь, узнавший, что мой отец тоже, как и он, из малороссов...

Для Щепкина, с детства слышавшего певучую украинскую речь, подолгу жившего в Харькове и Полтаве, шуточный куплет незнакомца прозвучал словно пароль. „Да это ж Гоголь... Николай Васильевич!“ — воскликнул хозяин дома, заключив гостя в объятия...»

Олексій Михайлович у свою чергу розповідав:

«Гоголь познакомился с Щепкиным в 1832 году. В то время Гоголь еще бывал шуточно весел, любил вкусно и плотно покушать, и нередко беседы его с Щепкиным склонялись на исчисление и разбор различных малороссийских кушаний. Видам он давал, по словам Щепкина, названия „квартирного“ или „городничего“, как добрых распорядителей, устроющих и приводящих в набитом желудке все в должный порядок, а жженке, потому что зажженная горит голубым пламенем, давал имя Бенкендорфа¹. „А что, — говорил он Щепкину после сытного обеда, — не отправить ли теперь Бенкендорфа?“ — и они вместе приготовляли жженку».

Невістка Щепкіна Олександра Володимирівна згадувала: «Прислушавшись к из разговору, вы могли слышать под конец: вареники, голубцы, паляницы, — и лица их сияли улыбкою». Олександр Афанасьєв також свідчив, що часом друзі проводили час у розповідях «о разного рода малороссийских кушаньях, причём у обоих глаза бывали масляные и на губах слюнки».

¹ Олександр Христофорович Бенкендорф (1783–1844). З 1826 р. — шеф Корпусу жандармів, які носили голубі мундири.

Кажуть, що в день знайомства Щепкін і Гоголь надовго всамітнилися в дальньому кутку саду й не могли наговоритися. З тих пір Микола Васильович став постійним гостем у домі Щепкіних, часто залишався ночувати, й не було кінця задушевним бесідам. Їх взаєморозуміння встановилося відразу й тривало роками. Наприкінці 1848 року Олександр Афанасьєв занотував: «Видел недавно у М. С. Щепкіна Гоголя... Весь вечер говорил он тихо, вполголоса и преимущественно со стариком Щепкиным, других, кажется, не хотел достаивать своим разговором». В радянські часи Абрам Дерман писав про це швидке зближення так: «Обидва українці, які на все життя зберегли глибоку симпатію та прив'язаність до своєї батьківщини, обидва наділені від природи колосальними запасами гумору, обидва гаряче любили театр... вони ніби самою долею були призначені стати друзями».

Вкрай важливим став збіг їхніх поглядів у духовній сфері, в галузі літератури й мистецтва. Щепкін вважав: «Забава забавою, но развивалось бы искусство, которое так полезно для народа. Во все века искусство было впереди массы, а потому добросовестно занявшись оным, нечувствительно и масса подвинется вперед». З свого боку Гоголь ніби вторив артистові: «Театр ничуть не безделица и вовсе не пустая вещь, если принять в соображение то, что в нём может поместиться вдруг толпа... и вся эта толпа, ни в чём не сходная между собою... может вдруг потрястись одним потрясением, зарыдать одними слезами и засмеяться одним всеобщим смехом».

Спільність поглядів на роль вітчизняної культури, зокрема, драматургії в розвитку театральної справи в Росії сприяли тому, що знайомство з Щепкіним підштовхнуло Гоголя до написання геніальних п'єс, а п'єси ці буквально вдихнули в артиста животворний струмінь, дали змогу йому піднести своє мистецтво на нову височину. Нагадаю, що Щепкін задихався від пустих і безликих п'єс, Івану Сосницькому скаржився: «Я приходил уже в какое-то не спящее, но дремлющее состояние».

Гоголівська драматургія оживила й надовго зберегла сценічний геній Щепкіна. Майстер грав Городничого в «Ревізорі» Гоголя понад чверть століття, в гоголівському «Одруженні» Михайло Семенович грав Подколесіна і Кочкарьова впродовж 15 років (з лютого 1843 року до червня 1858 року), а в «Гравцях» — Утішного 20 років (з лютого 1843 року до січня 1863 року).

Можна з упевненістю сказати, що гоголівські комедії «Ревізор» і «Одруження» з геніальною участю Михайла Щепкіна, знаменували появу **серйозного, самобутнього російського театру**,

що був визнаний в європейському масштабі. Таким чином, вклад України в створення такого театру в Росії важко переоцінити.

Про те, з яким хвилюванням зустрічався Щепкін з Гоголем, свідчить його лист до Сергія Аксакова від 28 вересня 1839 року: «Почтеннейший Сергей Тимофеевич. Спешу уведомить вас, что М. П. Погодин приехал, и не один; ожидания наши исполнились, с ним приехал Н. В. Гоголь... Я до того обрадовался его приезду, что... совершенно обезумел даже до того, что вчера просидел целый вечер у них и, кажется, пустого слова не сказал, такое волнение его приезд во мне произвёл, что я нынешнюю ночь почти не спал». Коли в травні 1842 року Гоголь надовго залишив Москву, то Щепкін із Аксаковим проводжали його до першої станції Петербурзького тракту — Хімок.

Артист охоче читав прозові твори Гоголя в колі друзів, у клубах, у гастрольних поїздках у провінції. Найулюбленишими були «Старосвітські поміщики», «Шинель», «Тарас Бульба». Величезним успіхом користувалося читання Щепкіним «Тараса Бульби». Наприклад, журнал «Москвитянин» (№ 8 за 1841 р.) писав: «...Надобно слышать его, когда он приметя за Тараса Бульбу; надобно взглядеться в выражение его лица; надобно ловить звуки его голоса. Как он забавен в первой главе повести, и между тем как непреклонный характер его уже предвещает грядущие бедствия! Описание степей Запорожья так живо, как будто слышишь шелест травы и видишь приседающих рыцарей. Но как ужасен он в сцене сыноубийства, как тяжело слышать из уст его это громовое: „Что, сынку?!“ Как больно смотреть на этого старца, плачущего по своем милом Остапе! Когда он рассказывал нам словами Гоголя все ужасы казни Остапа в присутствии миллиона народа и на вопль сына: „Слышишь ли, батько?“ — ответил за Бульбу: „Слышу, сынку“, я вздрогнул вместе с миллионом народа...Благодарю, благодарю тебя, великий артист! Ты выяснил мне многие тайны твоего высокого искусства, и я жалею об одном, что не могу достойно описать тебя...»

Ось ще одне захоплене свідчення про читання Щепкіним іншого гоголівського твору, знайдене в «Московских ведомостях» (23 вересня 1852 року): «Недавно также мы имели случай присутствовать при чтении М. С. Щепкиным у одного из здешних литераторов неизданной пьесы Гоголя «Развязка „Ревизора“». В двух местах при чтении слёзы нашего гениального комика... прерывали чтение. В других местах всеобщий смех покрывал слова его не раз».

Михайло Щепкін оболював свого друга, і Микола Гоголь відповідав йому серечною взаємністю. Він скуцав за Щепкі-

ним, якщо вони довго не бачилися, по-дитячому ображався, коли довго не одержував звістки від артиста, не міг утриматися від докірливих приписок у листах до спільних знайомих, як це було в посланні до Сергія Аксакова: «Скажіть, чому ні слова не каже, хоч в вашому листі, Михайл Семенович? Я не требую, чтобы он писал ко мне, но пусть в то время, как вы будете писать, прибавит от себя хоть, по крайней мере, следующее: что, вот, я, Михайл Семенович Щепкин, нахожусь в комнате Сергея Тимофеевича. В чем свидетельствую за приложением моей собственной руки. Больше я ничего от него не требую. Он должен понять это, или он меня не любит».

Відомо, що влітку 1851 р. на дачі Щепкіна Гоголь писав другий том «Мертвих душ». Ось як про це розповідав зі слів батька Олексій Михайлович:

«Однажды приехал Гоголь к М. С. Щепкину на дачу. Щепкин жил с семьей в то время на даче под Москвой, в Волынском. Гоголь... говорил, что думает пожить у него, отдохнуть и немного поработать, обещался кое-что прочесть из „Мертвых душ“. Щепкин был вне себя от восторга, всем об этом передавал на ухо как секрет. Но не успел Гоголь прожить трех дней, как приехал в гости к Щепкину начинающий молодой литератор, которого отец мой характеризовал как человека зоркого, пронырливого и вообще несимпатичного. Когда сошлись все к вечернему чаю, Гоголь вошел с Щепкиным в столовую под руку, о чем-то тихо разговаривая, но по всему видно было, что разговор этот для Щепкина был крайне интересен. Лицо его сияло радостью. Гоголь быстро окинул всех взглядом и, заметя новое лицо, нервно взял чашку с чаем и сел в дальний угол столовой и весь как будто съежился. Лицо его приняло угрюмое и злое выражение, и во все время чаепития просидел он молча, а за ужином объявил, что рано утром на другой день ему надо ехать в Москву по делам. Так и не состоялась чтение его новых произведений. После этого Гоголь заезжал к Щепкину еще несколько раз, но таким веселым, каким он видел его на даче, Щепкин уже ни разу не видел Гоголя».

Той же Олексій Михайлович залишив розповідь батька про його останню зустріч з Гоголем. Артист розповів тоді письменнику, як зайшов у церкву у Воронежі:

«Было чудесное утро. Прихожу в церковь. Народу множество, и такая преданность, такая вера, что я и сам умилился до слез, и сам стал молиться: „Господи Боже мой! Весь этот народ пришел тебя молить о своих нуждах, бедах и болезнях. Толь-

ко я один нічого у тебе не прошу — молюсь слезно! Неужели тебе нужны, Господи, наши лишения? Ты дал нам, Господи, прекрасную природу, и я наслаждаюсь ею и благодарю Тебя, Господи, от всей души“¹. Тогда Гоголь вскочил и обнял меня, вскрикнув: „Оставьте всегда при этом!“²».

«О Гоголь, наш бессмертный Гоголь!»

Поетове спілкування з близькими друзями Гоголя — Бодянським і Щепкіним — мало для нього важливе значення, бо саме через них він доторкнувся до пам'яті про іншого українського генія — Гоголя.

Не ставлячи за мету всебічно розкрити тему «Шевченко і Гоголь», нагадаю лише, що в щоденнику та листах Тараса Григоровича ім'я Гоголя зустрічається часто, і нині здаються смішними слова Івана Тургенева про те, що нібито «Гоголь був йому відомим лише поверхово». Нагадаю, що на початку за-слання, в жовтні 1847 року Шевченко просив Варвару Репніну, щоб дістала йому гоголівські «Письма к друзьям»¹, а в січні 1850 року запитував у неї адресу Гоголя: «...Я напишу ему по праву малороссийского виршеплёта, я лично его не знаю. Я теперь, как падающий в бездну, готов за всё ухватиться — ужасная безнадежность!..»². У жовтні 1854 року поет писав Броніславу Залеському: «...прочитал биографию Гоголя, которую ты мне рекомендуешь; она заинтересовала меня, как и тебя, письмами как документами, но как биография она не полна». Йшлося, ймовірно, про видання «Опыт биографии Н. В. Гоголя, со включением до сорока его писем» (СПб., 1854) під псевдонімом «Николай М.», за яким ховався Пантелеймон Куліш (Шевченко цього не знав). З Шевченкового листа до Андрія Маркевича від 22 квітня 1857 року видно, що той висилав йому Кулішеві «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя» (1856), і тоді Тарас Григорович хвалився в листі до Михайла Лазаревського: «Читаю по одному листочку в день биографию Гоголя...»

¹ Гоголівські «Выбранные места из переписки с друзьями» (СПб., 1847) Репніна вислала Шевченкові в березні 1848 року.

² На жаль, це побажання Репніна не виконала, оскільки їй було заборонено підтримувати зв'язки з Шевченком. Втім, як зазначав Єфремов, «пишучи про свій скрут і до Жуковського, і до В. Григоровича, і до гр. Ф. Толстого, Шевченко так таки й не зібрався і не наважився звернутися до свого улюбленого письменника і земляка в особистій справі... Він все ж ніби почуває в йому щось наче чуже собі, не сутолосне... й у найзвичайнішому життєвому розумінні».

Юрій Барабаш особливо переконливо показав, що Гоголеве ім'я посідає особливе місце не лише в Шевченкових листах, а й відкриває лектуру поета на засланні та завершує його десятилітнє покарання, пронизує цей період життя:

«...Щоденник („Журнал“), що його Шевченко читає напередодні звільнення і веде понад рік, аж до повернення до Петербурга, наскрізь перейнято гоголівськими мотивами у найрізноманітніших варіантах. То у пам'яті спливає опис плюшкінського села, й це наштовхує автора щоденника на соціо- та етико-філософські роздуми про ставлення людини до природи, до життєвого докучжя, ставлення, яке виявляє відмінності поміж українським та російським національними характерами. Другого разу він пригадує давню зустріч з одним із „землячків“, поміщиком-віршомазом Аркадієм Родзянком, який „наповал“ лаяв „гязного циника Гоголя“ і при цьому пригощав гостя „своими гязнейшими малоросийськими виршами вроді Баркова“¹. З'являється запис про доконечну потребу „умной, благородной“ сатири на зразок „Ревізора“, згадуючи „Губернські нариси“ Салтикова-Щедріна, автор щоденника думкою знову й знову повертається до Гоголя, гоголівської традиції...»².

Юрій Барабаш наголошує той факт, що повісті К. Дармограя було написано саме в роки заслання, у „гоголівський період“ Шевченкової духовної біографії, а це, на його думку, набуває символічного значення³. Повісті зростали на гоголівському ґрунті, під знаком Гоголя, під найсильнішим опроміненням його особистості та обдаровання. Скажімо, в «Близнецах», незрима гоголівська присутність відчутна вже на самому початку повісті, а в середині її зустрічаємо вислів афористичного характеру: «„Мёртвые души“ разлетелися быстрее птиц небесных по широкому царству русскому».

Взагалі до творчості Гоголя Шевченко ставився з високим пієтетом, і не відділяв його від українського етнокультурного

¹ Ці слова записані Шевченком у щоденнику 9 липня 1857 року. Проте в рік знайомства з Аркадієм і Надією Родзянками (1845) Шевченко написав їм однозначно доброзичливий лист, який цікавий якраз сюжетом про Гоголя: «...В отношении Миргорода Гоголь немножко прав, странно только, что такой наблюдательный глаз не заметил одной весьма интересной строфы. Чиновники, окончив дневное служение в судах земском и уездном, отправляются компанией за десять вёрст на вольную (то есть вольную продажу водки) и, выпив по осьмушке, возвращаются по домам обедать. Не правда ли, это оригинально?»

² Юрій Барабаш. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 585–586.

³ Там само. С. 587.

ареалу¹. Ще в 1844 р. Шевченко написав вірш-послання «Гоголю»:

За думою дума роєм вилітає,
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й Бог не бачить.

Юрій Барабаш називає цей вірш поетовою сповіддю, перейнятою гіркою з приводу духовного занепаду українського суспільства, пасивності, національної байдужості земляків, їхньої покірності чужій владі, чужій волі. Проте «на той час автор „Тараса Бульби“ вже не був тим, кого шукав і хотів у нього зустріти Шевченко, тим

...Хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово

„Міф України“ побляк у свідомості письменника, поступившись перед „міфом Росії“»².

Про Шевченкове щире й захоплене ставлення до Гоголя багато розповідає лист до Варвари Рєпніної від 7 березня 1852 року. В ньому він знайшов дивовижні слова: «Вся эта речь к тому, чтобы вы мне (найвсепокорнейше прошу) прислали „Мёртвые души“. Меня погонят 1-го мая в степь, на восточный берег К а с п и й с к о г о м о р я в Новопетровское укрепление, следовательно, опять прервут всякое сообщение с людьми. И такая книга, как „Мёртвые души“, будет для меня другом в моём одиночестве!»

¹ Наведу маловідомий факт. З нагоди святкування сторіччя з дня народження Гоголя в 1909 р. з усіх кінців Росії і світу були надіслані привітання «Товариству аматорів російської словесності», яке їх організувало. Всі вони розглядали Гоголя виключно як російського письменника. І лише один лист лапідарно й блискуче виражав належність Миколи Гоголя до України та української культури. Він надійшов від Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, очолюваного Михайлом Грушевським:

«Наукове товариство імені Шевченка у Львові шле свій привіт на святкування пам'яті Великого Сина України, якого творчість стояла в тісній зв'язку з історичними традиціями української суспільності і глибоко вплинула на розвій української національної свідомості.

Українська суспільність має в живій пам'яті міцні і нерозривні зв'язки, які лучили геніального письменника з його рідним народом і які він живо відчував, його глибоку любов до поетичної спадщини старої України і створені ним блискучі образи українського життя тогочасного минулого.

Слава Великому Письменнику!»

² Юрій Барабаш. Вибрані студії. С. 387.

Пришлите, Варвара Николаевна, ради Бога — и ради всего высокого, заключённого в сердце человеческом; конечно, не надокучая вам, можно бы выписать из М о с к в ы, но увы! Я не могу себе теперь позволить подобной роскоши. У меня давно было намерение просить у вас эту книгу, но... я не осмеливался. Пришлите ради всего святого!»¹.

Нарешті, вражають поетові слова про Гоголя, які маємо пам'ятати:

«...Я всегда читал Гоголя с наслаждением... Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одарённым самым глубоким умом и самой нежною любовью к людям! ... Наш Гоголь — истинный вестель сердца человеческого! Самый мудрый философ! и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним как перед человеколюбцем! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться лично с Гоголем».

Як відомо, історія не терпить умовного способу, але скажу, що таке знайомство дало б ученим багатющий матеріал для глибшого розуміння двох іпостасей української ментальності, двох способів творчого життя національних геніїв, відзначених самим Шевченком:

Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже².

І нехай, як писав Єфремов, навіть той плач не пробиває байдужі серця, нехай лише бур'ян з його вродить і «за честь, славу, за братерство, за волю України» не встануть оспаліі люде, все ж закінчує Шевченко:

Нехай, брате. А ми будем
Сміяться та плакати.

¹ Як же можна було не вислати будь-яким чином цю гоголівську книгу після такого прохання-благання?!

Втім, як відомо, для Репніної вже два роки діяла негласна заборона шефа жандармів Олексія Орлова на листування з Шевченком. У червні 1850 року вона отримала й офіційну заборону листуватися з поетом. Репніна писала про це через 40 років так: «Я даже не могла утешать его (Шевченка. — В. М.) письмами во всё время его десятилетнего изгнания, потому что получила грозное предостережение от графа А. Ф. Орлова».

² На надгробку, встановленому на могилі Гоголя в Даниловому монастирі, було викарбовано слова пророка Ієремії: «Горьким моим словом посмеюся».

Юрій Барабаш зазначив, що цитовані Шевченкові поетичні рядки «є не що інше, як поетична формула осягнення дwoедності генетичної, семантично-типологічної близькості й водночас несхожості, самотності кожної з індивідуальностей».

За два дні до того, як Шевченко написав ці рядки, 28 грудня 1844 року, Гоголь зізнався в листі з Франкфурта до Олександри Смірної: «С тех пор, как я оставил Россию, произошла во мне великая перемена. Душа заняла меня всего, и я увидел слишком ясно, что без устремления моей души к её лучшему совершенству не в силах я был двинуться ни одной моей способностью, ни одной стороной моего ума во благо и в пользу моим собратям...» Пам'ятаєте, що Шевченко просив Бодяньського помолитися «за його праведную душу»?..

Сергій Єфремов, який до 100-річчя з дня народження Гоголя, видав про нього в Києві працю «Між двома душами», писав з приводу процитованих Шевченкових рядків: «З цього бачимо, що власне цинив Шевченко в Гоголеві: його „сміх“, його сатиричний показ дійсності, його глибоке прозирання в життя і висміювання його вад... Тут обидва вони сходилися. Більше — український поет цитованим допіру віршем подає ніби руку на спільну роботу своєму землякові в російському письменстві. Відповіді з того боку не було». Єфремов висловив думку про те, що особа Гоголя не викликала в Шевченкові того безмежного ентузіазму, як його сатиричні твори, а навпаки — давала поживу для стриманості й навіть критики. Згадаймо, як у 1847 р. Шевченко написав: «Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії — і свого язика не знає»¹. Андрій Козачковський, до речі, розповідав, як під час приїзду Шевченка влітку 1859 р. до Переяслава у них зайшла мова про Гоголя: «Він не співчував йому: за його словами, нездійсненні честолюбні мрії стали причиною його розумового розладу»².

Проте пам'ятаймо, що 5 вересня 1857 року Шевченко записав у своєму щоденнику: «О Гоголь, наш безсмертний Гоголь!»

---

¹ Як слушно зауважує Юрій Барабаш, насправді Гоголь українську мову знав з дитинства. Втім, він формувався в обстановці характерної для «малоросійських» дворянських родин двомовності, коли повсякденною хатньою мовою була українська чи сильно українізований «суржик», а для зовнішнього, особіно офіційного спілкування вважалося за необхідне та єдино пристойне вживати російську.

Нагадаю, до речі, свідчення Михайла Максимовича про те, що рідну мову Гоголь «знав ґрунтовно і володів нею досконально. Часом, коли бувало заговорить він по-українськи... то — заслухаєшся його...» Зовсім інша річ, що, починаючи свій письменницький шлях, він одразу й назавжди обрав російську мову. В наше завдання не входить розгляд причин цього вибору; вони ґрунтовно розкриті Барабашем у згаданій монографії.

² Спогади про Тараса Шевченка. — К.: Дніпро, 1982. С. 79.

Розділ 4. «Пустилися ми з Михайлом Семеновичем Москву споглядати»

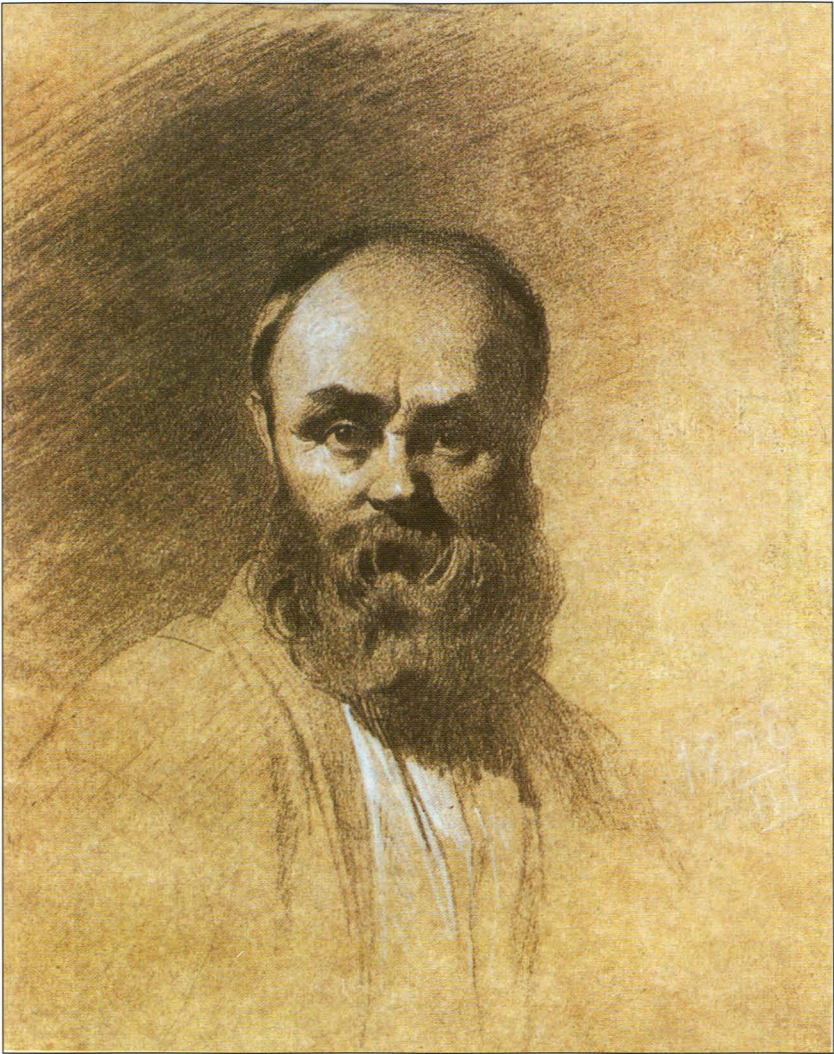
«Чим саме Москва красна»

Вперше Михайло Щепкін «вивів» Тараса Шевченка «споглядати Москву» 18 березня 1858 року. Ми розповімо про всі їхні прогулянки та поїздки по місту, про все, що Михайло Семенович показав у Москві Тарасу Григоровичу, чи поет побачив сам. Але відразу хочу зауважити, що Щепкін не здогадався або не встиг показати Шевченкові місто з, як тоді говорили, «підвищених пунктів», яких у Білокам'яній було чотири: Поклонна гора за Дорогомилівською заставою; Воробйові гори; місцевість Симонова монастиря й, нарешті, рукотворна дзвіниця Івана Великого, про краєвиди з якої ми вже дещо говорили. Згодом Шевченко побував на дзвіниці Івана Великого, втім, у всякому разі нам буде небезінтересно поглянути на тогочасну Москву з, так би мовити, висоти пташиного польоту. Візьмемо на допомогу «Путеводитель по Москве» (1856), яким тоді користувалися, і піднімемось з ним на одну з названих точок:

«Тогда представится древняя столица во всем её протяжении, и взор зрителя, теряясь в отдаленности, не находит ей конца: виден Кремль с золотыми главами, видны все бесчисленные и разнохарактерные, и разноцветные храмы с их блистающими куполами и с разнообразными колокольнями, видны здания, делающие честь художникам, видна Москва река с её изгибами, видны, наконец, деревянные домики, поля, роши, сады, огороды. Смесь всех этих предметов образует картину единственную, возбуждающую в сердце зрителя изумление и какое-то неизобразимое благоговение, так что и взор и самые мысли тупеют, так сказать, при этой необъятной картине».

На цьому можна було б і зупинитися, проте, виявляється, згори краще видно й характерні особливості різних адміністративних дільниць і географічних частин Москви, тож дозволю собі продовжити цитування:

«Вся северная часть Москвы, за исключением крайней восточной и таковой же западной полосы до течения Москвы реки составляет главное место жизни и деятельности город-

Т. Шевченко. Автопортрет. 1858 р.

Секретно

И
Господину Московскому Военному Генерал-Губернатору

Исполняющего обязанности

Московского Обер-Поліцеймейстера

Вашему
24 Мая 1854.

Рапортъ

Знакомный въ предписаніяхъ Вашего Высочай-
ства къ бывшему Губ-Обер-поліцеймейстеру
и ко мнѣ отъ 26 Сентября прошлаго года и
Сего Марта за № 10661124, отставной раз-
садъ Марья Шеленко прибылъ изъ Шлиссельбург-
ской губернии прогнанный въ С-Петербургъ и
оттуда въ С.-Петербургской Губерніи въ г. Арханг-
ла въ деревнѣ Мелотъева

Примъ лично г-ста Обер-Поліцеймейстеру Спит-
тлицкому, Шлиссельбургца, что за мѣсяцъ
до выгнана его отсюда въ С-Петербургъ,
судной поліцейской надзоръ удерживать.
Финансовъ административнаго Казначейства Купчинъ

№ 332.

26-го Марта 1854 года.

Рапорт виконуючого обов'язки Московського обер-поліцеймейстера Московському военному генерал-губернатору про прибуття Т. Шевченка в Москву

Т. Шевченко. Портрет М. Шепкіна. 1858 р.

«Намалював портрет Михайла Семеновича...»

Церква Старого Пимена у Воротницькому провулку

«Знайшов Щепкіна біля старого Пимена»

Церква Старого Пимена з боку Пименовського провулка. ХІХ ст.

Будинок, який нині стоїть на місці церкви Старого Пимена. Праворуч — будинок ХVІІІ–ХІХ ст. на розі Старопименовського та Воротниковського провулків, який ми бачимо й на верхньому фото

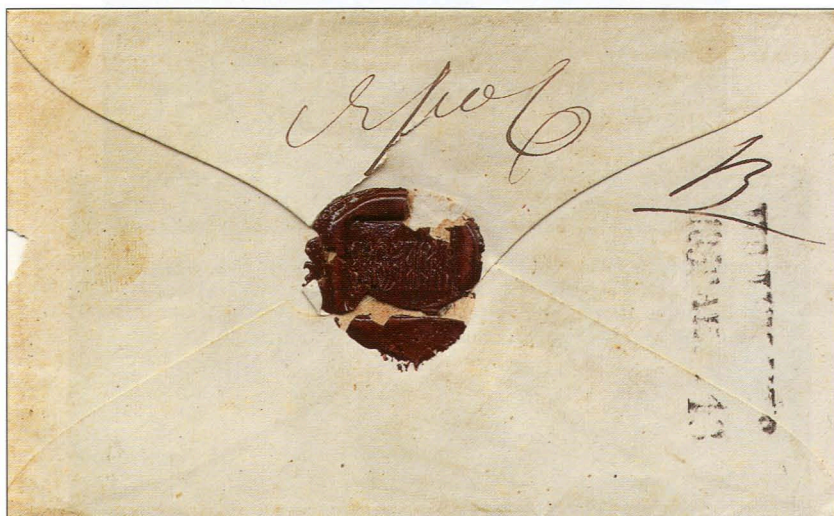
Будинок Шепотьєвої, в якому з 11 по 26 березня 1858 р. Шевченко жив у М. Щепкіна. 1840-і рр. (друкується вперше)

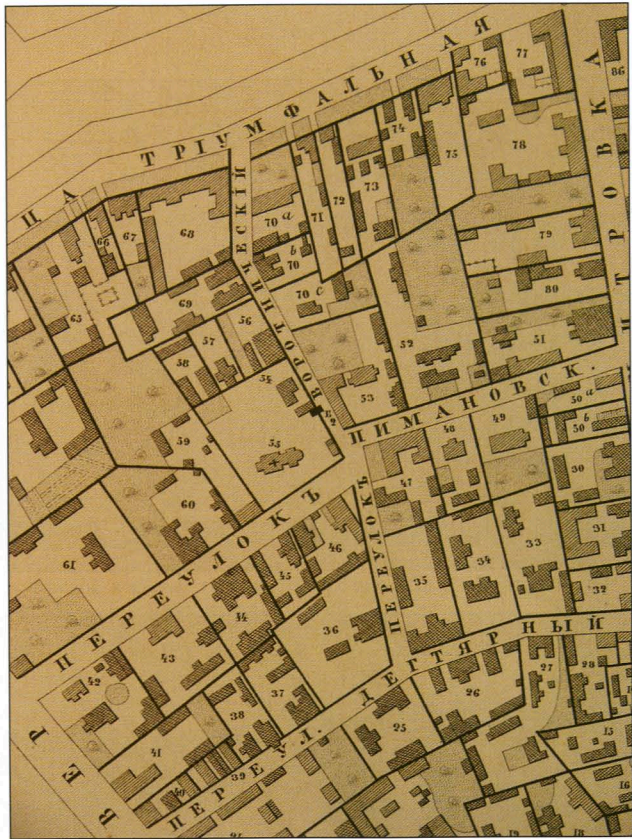
Колишній будинок Шепотьєвої незадовго до знесення в 70-х рр. ХХ ст. (друкується вперше)

«Сиджу я у Щепкіна в будинку Шепотьєвої»

Ваше милостиве
владіє Імперією
М. ШЕПКИН
в Москві.
в приход Старого Пимена
в домі пані Щепотьевої

Конверт листа М. Шепкіна до дружини О. Шепкіної з Ярославля від 11 квітня 1858 р. з адресою: «В приход Старого Пимена в домі пані Щепотьевої» (друкується вперше)

Фрагмент Плана Сретенської дільниці м. Москви з Воронницьким і Пименовським провулками (середина XIX ст.). Будинок Щепотьєвої виходив фасадом на Воронницький провулок (№ 47), церква Старого Пимена — навпроти (№ 55)

филиал
Дом-музей М.С.Щепкина

ЩЕПКИНСКИЕ ЧТЕНИЯ

ПРОГРАММА

1. Современная театральная действительность.
- *Б.Н. Любимов, Генеральный директор ГЦТМ
им. А.А. Бахрушина, профессор РАТИ*
2. Т.Г. Шевченко и М.С. Щепкин.
- *В.Е. Мельниченко, Генеральный директор Украинского
Культурного центра, доктор исторических наук*

Фрагмент программы «Щепкинських читань» у січні 2006 р.

Місце біля нинішнього будинку 12/6 по Старопименовському провулку, де автор пропонує поставити пам'ятник Т. Шевченку і М. Щепкіну

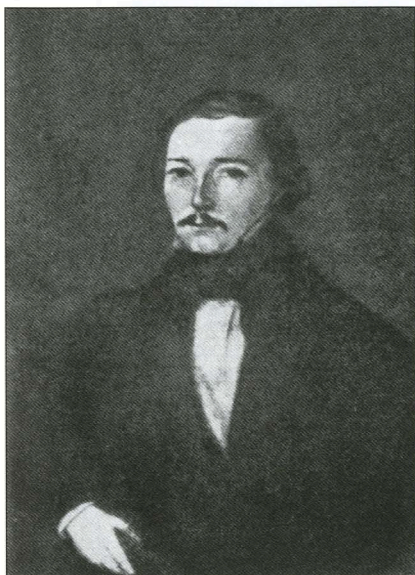

М. Шепкін

О. Шепкіна — дружина артиста

«Мої гостинні господарі...»

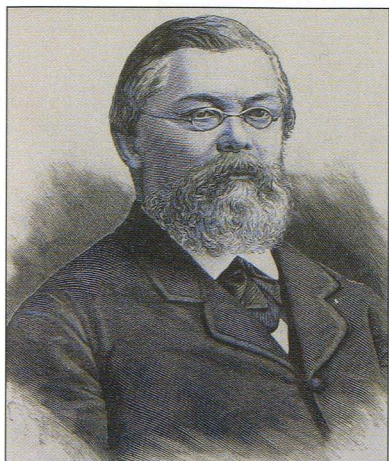
М. Шепкін

«...З Михайлом Семеновичем... заїхали до його сина Миколи»

П. Шепкін

«Петро Михайлович... подарував мені два примірники фотографічного портрета апостола Олександра Івановича Герцена»

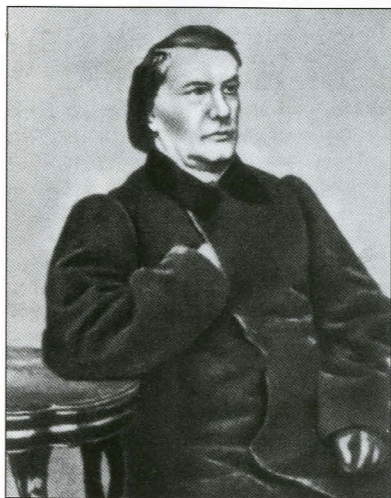

Д. Мін

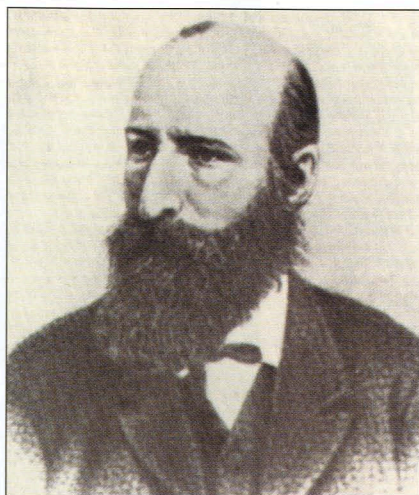

М. Кетчер

«Навідався до мене Д. Є. Мін...»

І. Бабст

О. Афанасьєв

*«Зустрів кількох гостей і серед них Кетчера, Бабста і Афанасьєва,
з якими тут і познайомив мене господар»*

Г. Псьол. Портрет В. Репніної. 1839 р.

Л. Фішер. Портрет В. Репніної. 1858 р.

«...Провідав мого давно не баченого друга княжну Варвару Миколаївну Репніну»

О. В. і О. К. Станкевичі

«Ми вирушили до Станкевичів. Весело, по-просту побалакали про Україну...»

Тарасъ — у М. С. Щепаника' уже
 другой день; вчера били я у него,
 онъ да недружелюбно не мажеть
 уже куда бытъ двѣ два три; а
 между тѣмъ свидѣиѣ Васъ ука-
 зать. Не дай те' его поворотъ, въ
 тобисенный Деметре! —

До свиданія!

В. Шевч.

Лист М. Максимовича, написаний Т. Шевченку в
 Москві 13 березня 1858 р., з проханням відвідати
 О. Бодяньського (автограф друкується вперше)

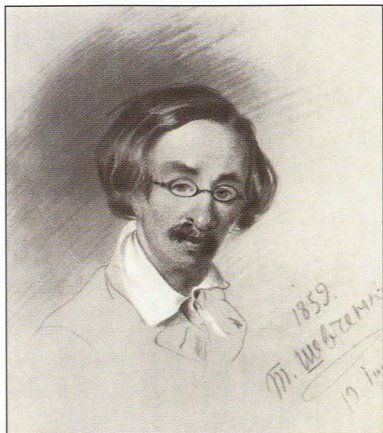
О. Бодяньский

Газетний провулок, у якому жив О. Бодя-
 ньский

Кажеться били у О. М. Бодяньского, кимъ во-
 ротивъ до міста в сѣвѣрній востокъ в озем-
 льяхъ въ обсерватори. И тогда же запис-
 тилъ свой первый взглядъ на Континентъ.

Шевченковий запис у щоденнику 18 березня 1858 р. про відвіда-
 ння в той день О. Бодяньського

Т. Шевченко. Портрет М. Максимовича. 1859 р.

«Заїхали до Максимовича»

Т. Шевченко. Портрет М. Максимович. 1859 р.

«Яке миле, прекрасне створіння. Але що в неї найчарівніше — так се чистий, непорушений тип моєї землячки»

М. Хмелько. Т. Шевченко і М. Щепкін оглядають Кремль у Москві. 1956 р.

«Вийшли ми з Михайлом Семеновичем з дому і... обходили пішки принаймні чверть Москви»

«...Сергій Тимофійович Аксаков. Яка прекрасна, благородна стареча зовнішність!»

22.

Радостішій і ще радістніший днів. Середь
я виділяю чоловіка котрого несподівано уви-
дять в теперішньому мій публічному в Москві.
Село в яке стоїть Варяї тимчасово Аксаков.
Кажу прекрасній благородній стареческій на-
ружності. Она меддурова и никога не при-
маєть. Можити ми в М.Р. сьогодні покло-
нитись до святости. Она узнана о моїм
присутстві в святій думі, и впрямі даних
докторів проши надіждь собі. Свідатиє на-
ше думоє не сколько минуте. По тій час-
колько минуте дошли ми в шостий ми
на цей день и те впада о ступити в кру-
моїм ситиє світлоїм востанити.

Сторінка Шевченкового щоденника із записом про відвідання Сергія Аксакова 22 березня 1858 р.

Н. Аксакова

В. Аксакова

К. Аксаков

І. Аксаков

«Все сімейство Аксакових із щирою сердечністю ставить до України...»

ской. Здесь соборы, монастыри, дворцы, здания вельмож, лавки и магазины, учебные заведения и увеселительные места, прекрасные улицы, привольные бульвары и сады; здесь святой Кремль, торговый Китай город, вечно кипящая жизнью Тверская улица, боярская Пречистенка и нарядный Кузнецкий мост с его заманчивыми французско-русскими вывесками. Замоскворечье резко отделяется от той части Москвы. Оно уже теряет характер столицы, в нем мало жизни, движения; тут много деревянных зданий, мало общественных учреждений. Это другой город, похожий более на губернский или хороший уездный городок. Между тем и эта огромная часть Москвы не без красоты: здесь обращают на себя внимание различные благоугодные заведения, красивые купеческие дома с садами и всеми удобствами хозяйственной жизни. Вот чем именно Москва хороша, что с какой стороны на нее ни смотри, со всякой она представляет много предметов занимательных и важных! Северо-восточная и западная полосы Москвы наполнены почти исключительно фабриками. Юго- же восточная часть Москвы, полуостров между течением реки Москвы и Яузы, называемый Рогожскою частью, представляет собой совершенно новый характер, несколько не похожий на другие части города. Здесь живут исключительно торговые люди; в каменных их домах дубовые ворота на запор, у окон нижних этажей железные решетки, жизнь их вся за оградой, и в нее проникнуть иностранцу или иногородцу довольно трудно...»

«Заїхали до Максимовича»

У Шевченковому щоденнику читаємо 18 березня:

«В первом часу поехали мы с Михайлом Семёновичем в город. Заехали к Максимовичу. Застали его в хлопотах около «Русской беседы»¹. Хозяйки его не застали дома. Она была в церкви. Говеет. Вскоре явилася она, и мрачная обитель учёного просветлела. Какое милое, прекрасное создание. Но что в ней очаровательнее всего, это чистый, нетронутый тип моей землячки². Она проиграла для нас на фортепьяно несколько наших песен. Так чисто, безманерно, как ни одна великая артистка играть не умеет. И где он, старый антикварий,

¹ 3 осені 1857 р. до весни 1858 р. Михайло Максимович брав участь у редактуванні журналу «Русская беседа».

² Поетова захопленість Марією Максимович стала відомою в московсько-му товаристві. Зокрема, Віра Аксакова писала вже 26 березня: «Говорят, Максимовичка особенно мила между хохлов, и Шевченко от неѣ в восхищении».

выкопал такое свежее, чистое добро. И грустно, и завидно. Я написал ей на память свой «Весенний вечер»¹, а она подарила мне для ношения на шею киевский образок. Наивный и прекрасный подарок».

Ключові слова у цьому запису: «И грустно, и завидно». В сім'ї 54-річного Максимовича, який був на десять років старший за поета, але мав молоду, вродливу, чисту й душевну дружину, зго-рбований і змарнілий в засланні Шевченко з усією гіркою відчув, які справжні земні радощі обійшли його стороною.

Згадаймо, що незадовго до того, наприкінці 1857 — початку 1858 рр. у Нижньому Новгороді Шевченко неодноразово проводив час у «храмі Пріапа» мадам Гільде² і якось записав у щоденнику, що й тут його знайшла нудьга. В той же час поет випадково побачив двадцятирічну Лідію Голіцину — «чернобровое милое задумчивое создание». 18 листопада 1857 року після невдалого, на його погляд, сеансу з написанням портрету Софії Варенцової Шевченко знову зустрів юну Голіцину: «Впечатление неудачного сеанса как ветром свеяло. Полюбовавшись на это кроткое создание, я во весь день был счастлив. Какое животворно чудное влияние красоты на душу человека».

Шевченко все життя прагнув до щастя з коханою жінкою і все життя страждав від самоти, яку могла заповнити лише вірна дружина. Згадаймо Шевченкові поетичні рядки: «Одну сльозу з очей карих — І... пан над панами!..» Недавній епізод із Піуновою свідчив не стільки про чергове розчарування поета в коханні, скільки підтверджував його жагуче людське бажання кохати та бути коханим і мати власну сім'ю. Ось чому глибокий, пронизливий сум і тепла, щемлива задрість огорнули його після знайомства з сім'єю Максимовичів, з «привабливою для Шевченка парою» (Іван Драч). Мабуть, не випадково він переписав на пам'ять дружині Максимовича саме вірш «Садок вишневий коло хати...», який є поетичним гімном сім'ї та коханню:

Сем'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

¹ Так назвав Шевченко вірш «Садок вишневий коло хати...» (1847). Переїхавши з чоловіком у 1859 р. з Москви в Україну, на хутір Михайлову гору, Марія Максимович завезла туди й автограф поета, дальша доля якого невідома.

² Скажімо, 1 листопада 1857 року занотував у щоденнику: «...Пошёл к madame Гильде, где и положил якорь на ночь»; 26 листопада зафіксував: «...отправился я в очаровательное семейство мадам Гильде и там переночевал».

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

Марія Максимович була живим, але й недосяжним уособленням Шевченкових мрій про дружину. Родом з української землі, з рідної Київської губернії — красуня, мила, добра, розумна, серцем відчувала українську пісню, чарівна співачка. Мала добру освіту, грала на фортепіано, бо ж вийшла з панської, поміщицької сім'ї. Але ж із небагатої — безприданниця... Згадаймо, як наприкінці 1859 р. Тарас Григорович відповідав своєму братові В. Г. Шевченкові¹ на його пораду шукати собі дружини, ближчої за духовним й інтелектуальним рівнем, ніж проста сільська дівчина: «Твоя порада добра. Спасибі тобі. Та тільки забув ось що, а ти це добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, та й як же себе поєднать з собачою панською кров'ю? Та й що та панночка одукована робитиме в моїй мужицькій хаті? З нудьги пропаде та й мені укоротить недовгого віку. Так-то, брате мій!..»

Тепле та захоплене ставлення до «щирої землячки» відчувається й у щоденниковому записі від 21 березня:

«Вечер провёл у своей милой землячки М. В. Максимович. И несмотря на Страстную пятницу, она, милая, весь вечер пела для меня наши родные душевные песни. И пела так сердечно, прекрасно, что я вообразил себя на берегах широкого Днепра. Восхитительные песни! Очаровательная певица!»

Знову ж таки, скільки в цих словах притишеної туги за домашнім вогнищем і жіночим теплом. А ще більше — за рідною Батьківщиною, за Україною, за Дніпром...

---

¹ Шевченко Варфоломій Григорович (1821–1892) — троюрідний брат Шевченка та його свояк. Поет познайомився з ним у 1844 р. Першу частину цікавої документальної драми-колажу «Гора» Іван Драч назвав: «Варфоломій Шевченко — поміркована голова». Драч зазначає, що Варфоломій «вчив Тараса, як жити, ще до арешту. Поет не послухав... Коли поет наприкінці свого життя намагався влаштувати Варфоломія на крашу роботу, то саме так він характеризував свого названого брата: чоловік не дуже дурний і не дуже розумний, а дуже-дуже щирий...» Троюрідний брат Шевченка став для нього по суті рідним., користувався великим довір'ям поета, і Варфоломій усім серцем бажав «довести йому по смерті його, що був гідним того». За словами Пантелеймона Куліша, Варфоломій Шевченко така людина, що нею можна похвалитись перед усіма земляками.

Дніпро берег ріє-ріє,
Яворові корінь миє.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився.
Що без долі, без родини
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

У спогадах Григорія Честахівського є цікава розповідь про те, як він в Петербурзі привів до Шевченка кріпосну дівчину з України, яка позувала художнику для картини «Дві дівчини». Тарас Григорович радів з того, що вона нагадала йому про Україну: «Як пташка з божого раю, нащобетала мені в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, запашистим квітом вишневих садочків й трави зеленої, як побачив чистісіньку свою людину, почув рідну мову. Ох, Боже мій, коли б скоріш літо, помандрую на Вкраїну, дуже закортіло».

Де жив Михайло Максимович, який приїхав з України в Москву? «Адрес-календарь жителей Москвы» за 1857 рік дає відповідь, що в Дев'ятинському провулку¹ М'ясницької дільниці, в будинку Гофмана, недалеко від церкви Успіння Пресвятої Богородиці на Покровській вулиці. Перевіряємо інформацію за «Алфавитным указателем к плану Мясницкой части». Справді, будинок надвірного радника Льва Гофмана знаходився в Дев'ятинському провулку, що виходив на Покровську вулицю². Прямуючи до Максимовича, Шевченко і Щепкін проїжджали по Маросейці — вулиці, назва якої пов'язана з Україною³.

¹ Тепер — Дев'яткін провулок у Басманному районі Москви.

² В травні 1858 року Максимович із дружиною виїхали з Москви в Україну. Коли в жовтні 1858 року Максимович повернувся в Москву без дружини, то поселився в іншому місці, про що повідомив Шевченко в листопаді 1858 року: «Пиши до мене: на Тверском бульваре, в доме Юсуповой, у фотографа Мебиуса». Поет тут у Максимовича не міг бути, як писали деякі дослідники. Проте Тарас Григорович неодноразово заходив до цього будинку в березні 1858 року, бо саме в ньому тоді жив Сергій Аксаков.

³ На цій вулиці у XVII — XVIII століттях знаходився Малоросійський постоялий двір, де зупинялася свита офіційних представників гетьманів України та інші малоросійські гості Москви. Скорочена назва постоялого двору — Маросейка — дала ім'я вулиці (у 1954—1990 рр. — вулиця Богдана Хмельницького). Недалеко від постоялого двору в кінці XVIII століття було зведено церкву Трійці, що в Хохловці. Взагалі в цьому районі склалася в середині XVII століття слобода вихідців із України — Хохловка, пам'ять про яку збереглася в сучасних назвах Хохловської площі та Хохловського провулка. Тут же в Колпачному провулку, що між Покровкою і Хохловським провулком зупинявся гетьман Іван Мазепа.

Мабуть, що церква, яку згадає Шевченко в щоденнику і яку відвідувала під час його першого приїзду Марія Максимович, і була церквою Успіння Пресвятої Богородиці. Цю церкву на Покровці, яку не міг не бачити Шевченко, було побудовано наприкінці XVII століття. Василь Баженов ставив її в один ряд з храмом Василя Блаженного. За переказом Наполеон, вражений церквою, вигукнув: «О, російський Нотр-Дам!»; імператор наказав врятувати храм від пожежі. Михайло Достоєвський надзвичайно високо цінував архітектуру цієї церкви. Академік Дмитро Лихачов якось зізнався, що саме церква Успіння на Покровці, побачена ним у молодості, визначила його шлях у науці, спонукала зайнятися дослідженням старовинної російської історії. Втім, храм Успіння на Покровці був, скоріше за все, витвором... українського Майстра. Ось що пише про це москвознавець Лев Колодний: «Колокольня его возвышалась пятью шатрами! А всего над трапезной и храмом колосилось восемнадцать глав, созвездие куполов, излучающих сияние божественной красоты. Кто творец шедевра? Неизвестно. Подобные храмы строили на Украине, возможно, оттуда приехал, как едут сейчас не заработки, неизвестный гений, малороссиянин-украинец»¹ (Виділено мною. — *В. М.*). Додам лише, що український архітектор міг приїхати в Москву не «на заробітки», а разом із однією з офіційних делегацій від гетьмана Івана Мазепи, які зупинялися в Малоросійському постоялому дворі на Покровці.

Під час березневих зустрічей з Максимовичем Шевченко залишив йому ще один автограф вірша «Весенний вечер» («Садок вишневий коло хати...») та поезій «Пустка» («Заворожи мені, волхве...») і «Муза». Скоріше за все, Максимович сам попросив про це, оскільки він виявляв намір надрукувати кілька поезій Шевченка в журналі «Русская беседа» (до цього журналу було подано тоді повість Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали»).

Максимович побував у домі Щепкіна 26 березня, але не застав уже Шевченка, той вранці рушив на вокзал. Тоді він від-

---

¹ Лев Колодний. Москва в улицах и лицах. Центр. — М.: «Голос-Пресс», 2004. С. 478.

Є дані, що на одній з капітелей церкви був напис: «Лета 7204 года (1695. — *В. М.*) октября 25 дня. Дело рук человеческих. Делал именем Петрушка Потапов». У його честь названо один із прилеглих провулків — Потаповський.

У Центральному державному архіві кінофотодокументів Росії зберігся документальний фільм, у якому зафіксовано варварське знесення церкви в 1936 р. На її місці тоді було влаштовано пивну.

правив у Петербург (через Григорія Галагана) листа: «Приїздив до тебе, по слову твому в дев'ять і привозив тобі «Гуся»¹, і твого, і нашого, да тебе, лебедика, вже не застав. Бувай же здоровенький, на все добре — і пощастить тобі Боже!.. Посилаю тобі з паном Галаганом твого «Гуся» і мою тобі застольну віршу² і отношеніє в контору «Русской Беседы»... чтобы тебе доставили «Беседу» нашу за два прежние годы и за сей 1858 год. Не забувай же земляка своего широго М. Максимовича».

Шевченко не забував, листувався з Максимовичем і продовжував захоплюватися його дружиною: «Коли б така у мене була жінка — повинчався б да й умер». Саме Марію Василівну поет просив ще в Москві допомогти йому одружитися. 22 листопада 1858 року нагадував їй у листі: «Вельми і вельми шанобная і любая моя пані Мар'є Васильевна!.. А ви, мабуть, уже і забули мою просьбу? То я ж вам нагадаю. Я вас просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві! а то як ви не ожените, то й сам Бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині». В цих рядках якась особливо гірка жартівливість, а ще більше — приреченої пророчості, бо ж так і сталося...

Марія Василівна відповіла Шевченкові наприкінці 1858 р.: «Ви думали, що я і забула, чого Ви мене просили, а я зовсім і не забула, думаю, якби мені Бог поміг Вам найти гарну квіточку для нашого любимого і гарного українця...» 25 березня наступного року, тобто рівно через рік після знайомства в Москві, Шевченко писав Марії Максимович: «Спасибі вам, мое серденько, що ви мене згадуєте і не забуваєте моєї просьби. Як Бог pomoже мені до мая місяця кончить мої діла з цензурою, то насиплю повну кишеню грошей та й чкурну через Москву прямо на Михайлову гору... Як Бог та ви допоможете, то, може, й одружуся. Якби-то так сталося, дуже добре було б. Аж страх обіслого вже мені бурлакувати...» А 10 травня знову звертався до Марії Максимович з тією ж сумною жартівливістю: «...Посилаю вам свій портрет, тільки, будьте ласкаві, не показуйте портрет дівчатам, а то вони злякаються, подумають, що я гайдамацький батько, та ні одна й заміж не піде за такого паливоду. А тим часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушника дбала та щоб на своєму огороді гарбузів не сажала».

Що й говорити, Шевченко справді мріяв «убезпечити себе

¹ Мається на увазі так званий бартеневський (неповний) список Шевченкового «Єретика».

² Про вірш під заголовком «25 марта 1858», написаний Максимовичем на честь Шевченка і прочитаний цього числа на обіді у Максимовичів, розповімо далі.

від тієї самоти, яка стала йому чи не найбільшою карою в житті» (Іван Дзюба).

25 травня 1859 року поет виїхав з Петербурга і через Москву приїхав в Україну. В село Прохорівка він прибув 13 червня й прожив там понад тиждень, намалювавши портрети Марії та Михайла Максимовичів.

«Старий приятель не впізнав мене»

Повернемося до 18 березня 1858 року і заглянемо до Шевченкового щоденника:

«Расставшись с милою, очаровательною землячкой, захали мы в школу живописи, к моему старому приятелю А. Н. Мокрицкому. Старый приятель не узнал меня. Немудрено, мы с ним с 1842 г. не видались¹».

«Школа живопису» — так Шевченко назвав Училище малярства і скульптури Московського художнього товариства, що з 1844 року було розташоване на М'ясницькій, у будинку Юшкова (тепер — № 21)². Вдалося встановити, що Мокрицький жив у будинку училища, де викладачі мали квартири. З 1865 р. навчальний заклад отримав права вищого й називався Училищем малярства, скульптури й архітектури. В училищі вчилися або викладали Олексій Саврасов, Василь Перов, Іполит Прянишніков, Василь Пукірев, Ісак Левітан, Абрам Архипов, Сергій Коровін, Володимир Маковський, Аполлон Мокрицький... З училищем пов'язані імена Івана Шишкіна, Василя Поленова, Валентина Серова, Аполлінарія Васнецова, Сергія Іванова...

Педагог училища Аполлон Миколайович Мокрицький (1810–1870) — український і російський маляр, педагог, у 1818–1822 рр. навчався в полтавському будинку виховання бідних дворян, почителем якого був Іван Котляревський, а Михайло Щепкін якраз тоді служив у полтавському театрі. Навчався

¹ Щось подібне сталося через кілька місяців у Петербурзі, коли вже Шевченко не впізнав Костомарова, якого давно не бачив. Микола Іванович згадував: «У 1858 році ми побачилися знову у стінах Академії мистецтв. Тарас не впізнав мене. Цілу годину я не казав йому свого імені, і він усе ж не назвав його, поки не почув від мене самого. Тоді він заплакав і цим показав, що не тому не впізнав, що забув про мене».

² Чотириповерховий будинок-палац навпроти колишньої садиби князя Олександра Меншикова побудував за часів Катерини II генерал-поручик Іван Юшков. У будинку багато світла, безліч кімнат, вестибюлей, сходів і колонад. Його напівротонду добре видно від М'ясницьких воріт. Академік Ігор Грабар приписав «будинок Юшкова» архітектору Василю Баженову, правда, за непрямыми доказами.

Мокрицький в Академії мистецтв, був учнем Карла Брюллова. З Шевченком познайомився ще до його викупу з кріпацтва, разом з Іваном Сошенком клопотався про звільнення Шевченка від кріпосної залежності і влаштування на навчання в Академію мистецтв. У своєму щоденнику докладно розповів про це. 25 квітня 1838 року Мокрицький був присутній при тому, як Василь Жуковський у петербурзькій майстерні Брюллова вручив Шевченкові відпускну.

У щоденнику Мокрицького знаходимо кілька цікавих штрихів про ставлення до молодого Шевченка Брюллова та Жуковського. А ще Мокрицький згадує, як у квітні 1838 року разом із Шевченком відвідав Ермітаж: «Дуже корисною була наша розмова в цьому святилищі, і на цей раз більш ніж коли побачив я достоїнства творинь першокласних майстрів».

У 1842 р. Мокрицький на власний кошт виїхав до Італії для вдосконалення художньої майстерності. Шевченко, до речі, ще раніше, на початку 1841 р. сподівався, що за успіхи в малярстві його пошлють до Італії. Напівжартома писав 19 лютого до Григорія Квітки-Основ'яненка: «Через два годи як прочитаєте в яким-небудь журналі, що якийсь-то Шевченко намалював картину дуже до ладу! А за таке малювання академія його (мене б то) посилає в Італію, в самий Рим». Але в Італію офіційного відрядження в Академії не давали, й Тарас Григорович, очевидно, прагнучи побачити світ, у жовтні 1842 року виїхав із Петербурга на пароплаві, що прямував до Стокгольма. 18 листопада писав популяризатору «Кобзаря» Пилипу Корольову: «Мене носив проклятуший парохід у Шведчину й Датчину. Пливши в Стокгольм, я... так занедужав, що ледви привезли мене в Ревель...» Втім, жодних слідів одержання Шевченком закордонного паспорта не виявлено, тож, очевидно, далі Ревеля (Талліна) він потрапити й не міг.

У грудні 1847 року Шевченко написав листа до конференц-секретаря Академії мистецтв Василя Григоровича, з якого видно, що він майже переконався в марності сподівань на відрядження з Академії, але ще плекав надію на закордонну поїздку: «Я щось не дуже ударяю на Академію, а в чужоземщині хочеться бути. Я тепер заробляю гроші.., а заробивши, думаю чкурнуть, як Аполлон Ніколаєвич». Пантелеймон Куліш також мав думку Шевченка «за границю спровадити», щоб він там «ширше по світу поглянув». Все це не збулося. Шевченко, як і Пушкін, не виїжджав за межі Російської імперії, не бував у європейських столицях. Як пов'язано це з тим, що саме «невиїзdnі» поети найбільш уособили споконвічну духовну сутність своїх народів,

стали духовними символами нації? Питання, що чекає на ґрунтовну відповідь.

За час, коли друзі не бачилися, Мокрицький до 1848 р., вже за підтримки Петербурзької Академії мистецтв, знаходився за кордоном, а після повернення став академіком, працював професором Училища малярства й скульптури. Шістнадцять років він не бачив Шевченка і не впізнав змученого засланням та хворобою поета, проте зустріч, судячи з усього, була теплою, бо через день Тарас Григорович ще раз зайшов до давнього знайомого на М'ясницькій. Що робив Шевченко у Мокрицького на цей раз? **«Отдохнул у него, полюбовался эскизами незабвенного друга моего, покойного Штернберга...»**¹. В очах Мокрицького, який уже майже десять років був академіком Академії мистецтв, вчорашній засланець міг прочитати німе питання про те, чому Шевченкова доля склалася так нещасливо... «Людина з таким талантом!» Що він відповів би? Та відомо що! Він уже відповів усім і на всі віки: «Я так її, я так люблю мою Україну убогу...»

Уявімо собі на М'ясницькій Тараса Григоровича, який прямував до будинку, що зберігся донині. У нас є можливість уважно розглянути шматок московського міського простору на репродукції гравюри середини ХІХ століття по акварелі І. Шарлеманя (зображено ту частину М'ясницької вулиці, де знаходився будинок Юшкова, тобто Училище малярства і скульптури Московського художнього товариства). В «Алфавитном указателе к плану Мясницкой части» він числиться під № 199, а навпроти ми бачимо будинок Імператорського Московського поштамту (№ 200), двір якого був ще не забудований. Бодянський пи-

---

¹ З художником Василем Івановичем Штернбергом (1818–1845) Шевченко дружив під час навчання в Академії мистецтв, вони жили разом на одній квартирі в Петербурзі на 11-й лінії Васильєвського острова. На цей час молодий Штернберг уже побував у 1836–1838 рр. в Україні, написав тут багато пейзажів та жанрових картин. Тривалий час жив і працював у Качанівці, в маєтку Г. С. Тарновського. Один із перших у Росії звернувся до тематики українського народного побуту. Його картини подобалися Карлу Брюлову. За картину «Свячення пасок у Малоросії» (1838) Штернберга було нагороджено золотою медаллю Академії мистецтв. У Шевченковій повісті «Музикант» читаємо: «...Я вспомнил картину незабвенного моего Штернберга „Освящение пасок“, и мне стало грустно...» Картина Штернберга на малоросійський сюжет і сьогодні виставлена в Трьгяківській галереї. Золота медаль дала художникові право на відрядження до Італії для продовження освіти; влітку 1840 р. виїхав до Італії, де помер від сухот у 27 років. Перед від'їздом Шевченко подарував йому примірник «Кобзаря», на якому написав вірш «На незабудь Штернбергові»:

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся, —
Згадай мене, брате!

сав: «Смотрел выставку в художественном классе, что против почтамта...» Поштамт уже кілька десятиліть розміщався неподалік — у колишніх палатах сподвижника Петра I Олександра Меншикова, садиба якого розкинулася на початку XVIII століття біля М'ясницьких воріт навпроти церкви святих Флора і Лавра. Цю грандіозну церкву видно на акварелі. Вона відома з 1547 р., коли ще була дерев'яною. В 1657 р. поряд з нею було побудовано цегляну церкву, поновлену в 1851 р., й у такому вигляді її бачив Шевченко. Знесено 1935 р.

Ліворуч на картині височить славетна Меншикова вежа, що в Архангельському провулку, з церквою Гавриїла Архангела. Тарас Григорович обов'язково бачив її, хоч, мабуть, не знав, що вежу було зведено на початку XVIII століття під керівництвом випускника Києво-Братської колегії, українського архітектора, художника і скульптора Івана Зарудного. Він прибув у Москву наприкінці 1690 р., з тим за протекцією Івана Мазепи і при підтримці ректора Слов'яно-Греко-латинської академії, київського вченого Стефана Яворського навчався за кордоном. Повернувшись до Москви в 1701 р., Зарудний за вказівкою Петра I наглядав за всіма художниками та іконописцями Росії.

Письменник, інтелектуал, москвознавець Олег Волков, який називав Івана Зарудного «талановитим сином України», захоплювався Меншиковою вежею — «одним із найпоетичніших і найдосконаліших пам'ятників російської архітектури»¹. Меншикова вежа вважалася «сестрою» Івана Великого, її висота спочатку навіть перевищувала на один метр відому дзвіницю, але згодом у главу вежі влучила блискавка, і після відновлення вона стала нижче. В народі говорили, що так Бог покарав будівельників вежі за порушення благочестивої московської традиції. До речі, вежа була одним із перших у Москві храмів, у якому з'явилася сюжетна скульптура: рельєфні зображення над входами — «Вхід у Єрусалим», архангели Гаврило й Михайло; зображення херувимів у капітелях колон і пілястр; рельєфні композиції на євангельські сюжети і т. ін. На вході до церкви тепер висить дошка, яка сповіщає, що вона збудована Зарудним. На жаль, Меншикову вежу вже давно не можна побачити у всій

¹ В дореволюційному виданні читаємо ніби спеціально про Меншикову вежу: «Украинское стремление форм храма вверх, отвечающее руководящей мысли стремления религиозно настроенного духа к небесам, и украинскую «ярусность», т. е. наслоение уменьшающихся четвериков и восьмериков в форме столба или башни».

повноті, бо вона перекрита з боку Архангельського провулка церквою Федора Стратілата, зведеною ще на початку ХІХ століття. Зарудний побудував у Москві Спаський собор Заїкопоспаського монастиря, де тоді містилася Слов'яно-Греко-Латинська академія, церкву Іоанна Воїна на Якиманці, яка, за оцінкою вже згаданого Волкова, «по праву вважається одним із кращих пам'ятників петровського часу»¹, чимало інших культових і цивільних споруд.

Зауважимо, що з другої половини ХVІІ століття в московській храмовій архітектурі дуже відчутним був український вплив. У дореволюційному путівнику «По Москве» це визнавалося: **«Весь новый строй храмовых форм был продиктован украинским духовенством, еще со второй трети ХVІІ века укрепившимся в Москве и внесшим в неё зачатки европейского просвещения и науки»** (Виділено мною. — В. М.).

Акварель Шарлеманя дає живе уявлення про московське вуличне життя. На передньому плані бачимо кінного водовоза, трохи далі — прольотку з візником біля неї та багату карету з трійкою коней, а ще — крита лінійка, запряжена парою коней і вершник на білому коні. Втім, усе це скоріше прогулянкові екіпажі, транспортне значення вулиці тоді ще було невеликим.

В полі нашого зору — понад півсотні москвичів та гостей міста. Найближче — рознощики якогось дрібного товару — один тримає його на голові, що було тоді характерно, інший — перед собою, та чоловік із візком на двох колесах. Біля входу до великого складу, мабуть купецького, що перед церквою, сидить сторож на стільчику; ліворуч, біля входу до двору поштамту, стоїть, очевидно, черговий. Неподалік — жінка з дитиною, скоріше за все, купує для неї солодоші, ще одна жінка з дитиною прогулюються по М'ясницькій. Кілька груп людей, які неквапно розмовляють, інші поспішають у своїх справах.

Над усім цим панує будинок Івана Юшкова, в якому тоді розміщувалося училище малярства і скульптури Московського художнього товариства, а тепер спадкоємно — Російська академія малярства, скульптури і архітектури. Фасад будинку досі зберігає первісний вигляд, і саме на ньому хотілося встановити меморіальну дошку, присвячену Тарасу Шевченку.

¹ Олег Волков. Москва дворянских гнёзд. — М.: Алгоритм. С. 172, 178, 181.

Ходіння по меморіальну дошку

З цього приводу в серпні 2007 року ми звернулися з академіком Миколою Жулинським до Президента України Віктора Ющенка:

«Культурний центр України в Москві випустив у світ книгу «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“» та карту перебування поета в місті. Це дає змогу науково обґрунтувати потребу відкриття першої в російській столиці меморіальної дошки, присвяченої Т. Г. Шевченкові, на будинку, в якому він побував, а саме: вул. М'ясицька, 21.

За цією адресою Т. Г. Шевченко 18 і 20 березня 1858 року відвідав свого знайомого, художника А. М. Мокрицького, який жив і працював у будинку Училища малярства і скульптури Московського художнього товариства. Тепер тут знаходиться Російська академія малярства, скульптури і архітектури. Враховуючи те, що в Москві немає жодної меморіальної дошки, присвяченої Т. Г. Шевченкові, вважали б за доцільне порушити на міждержавному рівні питання про її встановлення на будинку по вул. М'ясицькій, 21, тим паче, що Тарас Григорович був академіком Петербурзької академії мистецтв.

Меморіальну дошку можна було б відкрити за Вашою участю в березні наступного року до 150-річчя перебування Т. Г. Шевченка в Москві та відвідання ним будинку на М'ясицькій, 21. Це стало б важливою подією в культурному житті України та Росії, визначною віхою у підготовці до 200-річного ювілею Кобзаря, достойним продовженням традиції відзначення Шевченкових ювілеїв у Москві».

Виділені мною в тексті листа слова свідчать про сподівання на те, що дане питання буде вирішено на найвищому рівні, найкраще, під час зустрічі президентів України та Росії Віктора Ющенка і Володимира Путіна. Неважко було згодатися, що в будь-якому іншому разі нам буде відмовлено. Проте, на жаль, сталося так, що лист було спрямовано в звичне прокрустове ложе бюрократичних погоджень, і він, як і слід було чекати, знову повернувся в Москву через... чотири місяці. Мені випало писати клопотання в Департамент культури м. Москви, і воно дослівно (з невеликим скороченням) мало такий вигляд:

Ходатайство

*об установленні памятной доски Т. Г. Шевченко
на здании по ул. Мясницкой, 21*

Т. Г. Шевченко посещал Москву в 1844, 1845, 1858 и 1859 гг. Самым длительным было пребывание в марте 1858 года, когда

поэт с 11 по 26 марта жил у М. С. Щепкина в Воротниковском переулке в доме Щепотьевой. К сожалению, дом этот не сохранился, как не сохранились и другие здания, в которых Шевченко останавливался или бывал.

Счастливым исключением является дом Юшкова на Мясницкой, 21, в котором находилось Училище живописи, ваяния и зодчества Московского художественного общества. 18 и 20 марта 1858 года Т. Г. Шевченко посетил здесь своего знакомого, художника А. Н. Мокрицкого, который работал и жил в училище.

Конечно, ходатайство об установлении памятной доски Т. Г. Шевченко на здании по ул. Мясницкой, 21 нетрудно отклонить, ссылаясь на непродолжительность его пребывания там или по другой похожей причине. Однако надеемся, что перевесит уважение к памяти о выдающемся украинском поэте, в жизни которого Москва «святая белокаменная» заняла важное место...

Памятная доска Т. Г. Шевченко, установленная в Москве в преддверии 200-летия со времени его рождения, подтвердит исконную традицию теплого радушия и непритворного сочувствия просвещенной Москвы к украинскому гению, станет в исторически новом времени проявлением уважения российского государства к государству украинскому, блестящим и обоснованным жестом доброй воли и мудрого великодушия, который навсегда останется в памяти украинского народа...

Стоимость изготовления памятной доски с текстом и барельефом Т. Г. Шевченко украинская сторона берет на себя.

До цього клопотання додавалася ще й «Історико-біографічна довідка про перебування Т. Г. Шевченка в Москві», в якій, зокрема, говорилося:

«Дом Щепотьевой находился в Воротниковском переулке, долгое время считалось, что это знаменитый «Дом Нащекина» (ныне № 12), в котором бывал и А. С. Пушкин. В этом случае легко было бы определить место установки мемориальной доски. Однако, как известно, сохранившийся доселе дом принадлежал губернской секретарше Аграфене Ивановой, о чем есть запись в «Алфавитном указателе к плану Сретенской части»: «Ивановой Аграфены Ив., секретарши, в Воротническом пер.» А дом Щепотьевой, ...к сожалению, не сохранился...

Учитывая доказанность посещения Т. Г. Шевченко Училища живописи и ваяния Московского художественного общества, целесообразно было бы установить памятную доску на здании по ул. Мясницкой, 21, где ныне находится Российская академия живописи, ваяния и зодчества, тем более, что Т. Г. Шевченко был академиком Российской академии художеств».

Через пару тижнів у Посольстві України в Російській Федерації отримали цілком прогнозовану відповідь з Департаменту культури м. Москви, в якій зазначалося, що в місті пам'ять про Шевченка «уже увековечена в достойних и высших формах»: перейменуванням у 1961 р. вулиці Дорогомиловської на правому березі Москви-ріки в набережну Тараса Шевченка та встановленням пам'ятника Тарасу Шевченкові в 1964 р.

Втім, якраз це ніяк не пояснювало відмову, бо ж у нові часи незайвими були б і нові знаки поваги до Шевченка в сучасній Москві. Основний аргумент було сформульовано так: «В связи с тем, что Т. Г. Шевченко только бывал в Училище живописи, ваяния и зодчества Московского художественного общества у своего знакомого художника А. М. Мокрицкого (18 и 20 марта 1858 года), полагаем предложение об установке мемориальной доски недостаточно обоснованным, так как оно противоречит порядку установки государственных памятных знаков, принятому в городе Москве...¹.

Одновременно сообщаем, что Тарас Григорьевич Шевченко являлся академиком Российской академии художеств, которая располагалась в г. Санкт-Петербурге.

Поскольку исторически достоверно, что Т. Г. Шевченко учился и жил в г. Санкт-Петербурге, полагали бы целесообразным рекомендовать Посольству Украины в Российской Федерации рассмотреть возможность увековечения памяти писателя в этом городе» (Виділено мною. — В. М.).

Ну що тут скажеш! Наче не в нашому документі наголошувалося, що поет був академіком Російської академії мистецтв. Так ні, нам, виявляється, нарешті про це «повідомляють...» Що ж до нинішньої відмови встановити меморіальну дошку Тарасу Шевченкові в Москві, то, на мій погляд, вона має політизований характер, і треба вирішити це питання.

«Заїхали в книгарню М. Щепкіна»

Повертаємося до Шевченкового щоденника і читаємо в ньому запис від 18 березня: «Потом заехали в книжный магазин Н. Щепкина, где мне Якушкин подарил портрет знаменитого Николая Новикова». Микола Михайлович Щепкін (1820–1886)

¹ Про лукавий характер аргументу для відмови свідчить хоча б те, що вже після нашого звернення на будинку № 44 по вулиці Сивцев Вражек на Арбаті (в ньому, до речі, бував Михайло Грушевський) було встановлено меморіальну дошку на честь того, що в цьому будинку «бывал поэт Сергей Александрович Есенин» (Виділено мною. — В. М.).

відомий російський видавець і громадський діяч, другий син артиста. Користувався пошаною серед московської інтелігенції як чесна і порядна людина. Книгарня Миколи Щепкіна була одним із центрів поширення нелегальних закордонних видань Герцена і Огарьова в Росії. Політична поліція, яка стежила за Миколою Щепкіним, доповідала: «Во время ярмарки в Нижнем Новгороде и в продолжение зимы, один из сыновей Щепкина уезжал из Москвы и, как говорят, развозил несколько тысяч экземпляров запрещённых сочинений...» Незадовго до знайомства з Шевченком — влітку 1857 р. — Микола Щепкін разом з дружиною відвідав Олександра Герцена в Лондоні, мабуть, ішлося між ними й про відкриття книгарні в Москві. Книгарню Миколи Щепкіна і Кузьми Солдатыонкова було відкрито у вересні 1857 року і розташовувалася вона в М'ясницькій дільниці на Великій Луб'янці в будинку Михайла Сисаліна (не зберігся); тепер на тому місці знаходиться будинок № 11 з меморіальною дошкою, яка розповідає, що тут з квітня 1918 року по грудень 1920 року працював голова Всеросійської надзвичайної комісії Фелікс Дзержинський. Тут його неодноразово відвідував Володимир Ленін.

У книгарні Миколи Щепкіна продавалися, передусім, книги видавництва, заснованого ним у Москві в 1856 р. разом з купцем-меценатом, колекціонером Кузьмою Текентійовичем Солдатыонковим (1818—1901), який стоїть у часі першим у когорті таких будівничих російської культури як брати Сабашникови, Мамонтов і Морозов, Щукіни і Третьякови. Микола Щепкін згадував: «Солдатенков родился и вырос в очень грубой и невежественной среде Рогожской окраины Москвы, не получил никакого образования, еле обучен был русской грамоте и всю юность свою провёл «в мальчиках» за прилавком своего богатого отца, получая от него медные гроши на дневное прокормление в холодных торговых рядах». Але Солдатыонков зайнявся самоосвітою, він захоплювався творами Гоголя, приклав до гуртка Тимофія Грановського. В його бібліотеці, переданій за заповітом Рум'янцевському музею, нараховувалося близько 20 тисяч книг. У садибі Солдатыонкова в Кунцево гостювали Іван Крамської, Ілля Репін, Василь Поленов... Він здавав дачу Михайлу Щепкіну, дружив з багатьма відомими в Росії людьми. На кошти Солдатыонкова було побудовано лікарню його імені для бідних «без различия званий, сословий и религий» (тепер — Миська клінічна лікарня ім. С. П. Боткіна).

В щоденнику Бодянського видавець Солдатыонков згадується в зв'язку з підпискою після смерті Тимофія Грановського на

гроші, за рахунок яких в університеті міг би два роки вчитися в його честь кандидат на звання магістра загальної історії: «...Купец Солдатенков всех перешеголял, 5 тысяч серебром подписал. И этот был его знакомцем и, кажется, больше, чем знакомцем». В цьому дусі записав у щоденнику 21 травня 1861 року про відомого багатія й Іван Забелін: «Попался Солдатенков, ехавший на паре отличных вороных. Встреча миллиона с копейкой».

У Щепкіна та його оточення були добрі стосунки з Солдательниковим. Ось характерна фраза із листа Михайла Семеновича від 16 грудня 1856 року до сина Миколи Михайловича й невістки Олександри Володимирівни: «Сегодня обедаем у Кетчера, и кормит нас Солдатёнков, и, разумеется, будет и хорошо и с выпивкой».

Шевченко познайомився з Солдательниковим якраз у книгарні Миколи Щепкіна. Тоді в колекції купця-мецената, який почав збирати галерею російського малярства ще до Петра Третьякова (з 1852 р.), була картина Карла Брюллова «Вірсавія», з якої у 1860 р. Шевченко виконав однойменний офорт. При цьому він користувався фотографією з картини, подарованою Солдательниковим. Поет у свою чергу подарував колекціонеру «Кобзар» і через художника Василя Раєва передав йому офорт «Притча про виноградаря» з дарчим написом: «Кузьме Терентьевичу Солдатёнкову. Т. Шевченко. 1858. Ноябрь 10». В колекції Солдательникова наряду з творами П. О. Федотова, В. Г. Перова, І. І. Левітана, Ф. О. Васильєва були акварелі Шевченка «Перерване побачення», «Сон бабусі і внучки», «Марія» й «Циганка-ворожка». В 1860 р. Шевченко через Михайла Лазаревського вів із Солдательниковим переговори про видання «Кобзаря».

У видавництві «К. Солдательников і М. Щепкін» вибір книг для друкування здійснювався зі згоди всіх членів компанії, і всі вони несли юридичну та моральну відповідальність за кожне видання: Солдательников і Щепкін, як видавці, Кетчер — редактор. На час приїзду Шевченка в Москву в світ вийшло кілька книг.

Спочатку було видано вірші Олександра Кольцова (1809—1842), якого шанував Шевченко. У листі до свого знайомого Андрія Лизогуба від 1 лютого 1848 року з Орської фортеці читаємо: «...Чи не найдете в Одесі сочинений *Лермонтова*¹ и

¹ Про Михайла Лермонтова поет писав:

Жива
Душа поетова святая,
Жива в святых своїх речах,
І ми, читає оживаем
І чьем Бога в небесах.

Кольцова, пришліть поезії святої ради». В січні 1850 року Шевченко прохав уже Олексія Бутакова прислати йому твори Кольцова. Як відомо, Кольцов бував в Україні, збирав тут пісні та прислів'я, написав кілька віршів українською мовою. В бібліотеці Шевченка були твори Кольцова, видані в 1846 і 1857 рр..

Цікаво, що вже на другий день від початку свого щоденника, 13 червня 1857 року, поет занотує: «...Я, как сказал поэт наш,

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлеченья, для забавы,
Для милых искренних друзей,
Для памяти минувших дней».

Цей чотирирядковий вірш Кольцова, вперше опублікований 1846 р., Шевченко цитує з пам'яті (!), з відміною тільки в пунктуації першого рядка (кома замість двох крапок). З мотивом кольцовської поезії певною мірою перегукується вірш Шевченка «Не для людей, тієї слави...» (1848):

Не для людей, тієї слави
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Та не забудьмо пояснення Івана Дзюби про те, що Шевченкові рядки не слід абсолютизувати: «тут є певний виклик і „людям“, і долі, — але, звичайно ж, він і далі, навіть пишучи „для себе“, матиме на увазі й ту громаду, яку назвав „братія моя“; зрештою, в глибині душі він знає, що говорить не тільки із самим собою, а з вічністю».

Свого часу Сергій Єфремов зазначав, що «Шевченка російська критика знезнавки часто любила порівнювати з Кольцовим». Микола Костомаров зазначав: «Це сталося тому, що вони

В липні 1857 року Шевченко неодноразово згадував російського поета в своєму щоденнику: «Наш великий Лермонтов». Або ще: «Ночь, лунная, тихая волшебная ночь. Как прекрасно верно гармонировала эта очаровательная пустынная картина с очаровательными стихами Лермонтова, которые я невольно прочитал несколько раз как лучшую молитву Создателю этой невыразимой гармонии...»

Очевидець згадував, що в день смерті Шевченка томик Лермонтова лежав у нього на столі, хоча в опису книг, які залишилися, його немає. До речі, Максим Рильський якось написав: «Можливо, в усіх слов'янських літературах не було більших співців гніву, обурення, співців зневаги, як Лермонтов і Шевченко».

не розуміли, що таке народний поет і не могли підвестись до усвідомлення його величчя і значення. На їхню думку, народний поет — це той, хто може вдало зображувати народ і заговорити в його тоні. Таким і був Кольцов; у деяких своїх творах він чудово впорався з цим завданням, і його ім'я гідно сяє серед славетних імен російської літератури. Не такий був Шевченко, і не таким було його завдання. Шевченко не наслідував народних пісень... Шевченко як поет — це був сам народ...»¹. У свою чергу Микола Добролюбов, оцінюючи Шевченка, писав: «Он — поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов не идёт с ним в сравнение...»

Наступними книгами видавництва «К. Солдатынков і М. Щепкін» були «Сочинения Т. Н. Грановского» та перший збірник віршів Миколи Огарьова, який у 1856 р. поїхав до свого друга Герцена в Лондон. У передмові до лондонського видання книги «Русская поэтическая литература XIX столетия» Огарьов писав: «Україна прокинулася у Шевченкові, і... Шевченко народний у Малоросії, з захопленням прийнятий як свій у російській літературі і став для нас рідним». У видавництві також вийшов у світ збірник громадянської лірики Миколи Некрасова, що відкривався віршем «Поэт и гражданин». 1858 р. надруковано «Стихотворения А. Полежаева», опального поета, відданого Миколою I в солдати за сатиричну поему «Сашка» (1825), що містила випадки проти самодержавних університетських порядків. Твори Полежаєва, Кольцова, Грановського знаходилися серед книжок, які належали Шевченкові й описані після його смерті Данилом Каменецьким. Нарешті, видавництво «К. Солдатынков і М. Щепкін» випустило в світ друге видання брошури Івана Бабста «О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала».

В книгарні Шевченко зустрівся з Євгеном Івановичем Якушкіним (1826–1905) — російським етнографом, правником, молодшим сином декабриста Івана Якушкіна. Разом з Миколою Щепкіним Якушкін видавав твори відомих російських письменників. Публікував також етнографічні матеріали по Ярославській губернії, де мав маєток; пізніше брав участь у здійсненні селянської реформи в губернії. Якушкін двічі (у 1853 і 1856 рр.) їздив до Сибіру, де зустрічався з батьком і його товаришами, допомагав декабристам, радив їм писати мемуари. На прохання Якушкіна написали спогади його батько, а також Є. Обо-

¹ Спогади про Тараса Шевченка. С. 134.

ленський, В. Штейнгель, М. Басаргін. Про все це добре знали в сім'ї Щепкіних. У серпні 1855 року по дорозі в Сибір Якушкін заїхав у Нижній Новгород, у якому тоді гастролював Щепкін: «Михаил Семёнович своим многочисленным знакомым, которых он не знал даже иногда, как зовут, рассказывал, что я еду в Сибирь и что он меня провожает». 16 квітня 1857 року дружина Щепкіна Олена Дмитрівна писала в Рим сину Миколі та його дружині: «...Якушкіну старику в Москве не велено жить, даже в Московской губернии... сын Евгений Иванович вот ездит к нему часто». Пізніше Якушкін видав мемуари свого батька.

Шевченко знав про Якушкіна ще з 1856 р., коли отримав його адресу в Москві для надсилання літературних творів у журнал «Русский вестник». Євген Якушкін подарував Шевченкові портрет російського просвітителя XVIII — початку XIX століття в'язня Шліссельбурзької фортеці Миколи Івановича Новикова (1744—1818), який у свій час видавав сатиричні журнали «Трутень», «Живописец» та ін.

«Приїхали додому і сіли обідати...»

З книгарні Шевченко і Щепкін повернулися додому: **«Потом приехали домой и сели обедать»**. Михайло Семенович був гостинним господарем, за столом збиралося чимало людей, точилися цікаві розмови на теми мистецтва, спалахували дискусії, лунав сміх... Гулянок Щепкін не любив, п'янства не терпів.

Сам він розповідав друзям, що в молодості міг випити дуже багато: міцним був! Якось нібито випив 12 пляшок вина і дві пляшки рому. Щодо горілки, то перестав її вживати після того, як одного разу нібито випив одним духом вісім склянок¹... Цікаво, що в 1855 р., на 50-річному ювілеї сценічної діяльності Щепкіна слов'янофіли подарували йому срібний ківш із написом: «Пиво не диво, и мед не хвала, а всему голова, что любовь дорога. Пиво добро; по три деньги ведро, пьют — лишь похваляют». Західники в свою чергу, піднесли артисту келих. Олександр Афанасьєв згадував: «Подарки поднесены, явилось и вино, налили в подаренный бокал, и Михаил Семёнович должен был обновить его. Когда начал он пить, вижу, рвётся сквозь толпу

¹ Подібну байку розповідав Шевченко в повісті «Художник» стосовно видатного математика родом із України Михайла Остроградського (1801—1861): «Я и спросил его однажды: „Неужели вы вина никогда не пьёте?“ — „В Харькове ещё когда-то я выпил два погребка, да и забастовал“, — ответил он мне простодушно».

Шевырѐв и кричит: „Пей из ковша!.. Наша добрая душа, пей из русского ковша!“ — и Михаил Семёнович должен был пить и из русского ковша, который потом пошёл вкруговую».

Розповідаючи про те, як артист чекав царського маніфесту про звільнення селян, Олександра Шуберт зазначала: «М. С. Щепкин не раз говорил, что если он доживёт до этого дня, то непременно пьян напьётся. После 19-го февраля (1861. — В. М.) на радостях задал обед. Народу было пропасть, лилось шампанское рекой. Дождался Михаил Семёнович этой радости, но напиться ему не дали: дети боялись за его здоровье...» Олександра Щепкіна (Станкевич) згадувала, що в цей час тесть купив собі мініатюрний кришталевий келих, аби символічно підтримувати застілля.

Відомо, як гостро відреагував артист, коли на початку 1858 р. він отримав інформацію про те, що Тарас Григорович у Нижньому Новгороді нібито гульнув із друзями¹. В згаданому вже листі Щепкіна до поета від 6 лютого читаємо: «Не вытерплю! Скажу! Ты, кажутъ, друже, кутнув трохи? Никакая пощечина меня бы так не оскорбила. Бог тебе судья! Не щадишь ты и себя, и друзей твоих. Погано, дуже погано. Не набрасывай этого на свою натуру и характер. Я этого не допускаю: человек этим и отличается от животных, у него есть воля...»

Справді, так жорстко й водночас із любов'ю міг осмикнути Шевченка лише близький друг, чи батько². І Тарас Григорович виправдовувався: «Яка оце тобі сорока-брехуха на хвості принесла, що я тут нічого не ролю, тільки бенкетую. Брехня. Єй же богу, брехня!.. А тобі велике, превелике спасибі за щирую любов твою, мій голу́бе сизий єдиний».

З цією подякою Шевченко відправив Щепкіну в листі від 9—10 лютого вже згаданий нами триптих «Доля», «Муза» і «Слава», певно прагнучи довести артистові свою творчу активність. Вірш «Слава» закінчувався рядками: «І любо з похмілля заснути». Та в щоденнику 9 лютого цей же вірш уже записаний з іншою

¹ Скажімо, 5 жовтня 1857 року Шевченко записав у щоденнику: «...У меня и сегодня ещё колеблется десница от позавчерашнего глумления пьянственного...» 9 лютого 1858 року зізнався в «беспутно проведенной ночи». Більше того, Михайло Чалий зазначав у праці «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» (1882) стосовно нижньгородського періоду: «Упивавшийся до сих пор Тарас Григорьевич только по временам, после отказа невесты (Катерини Пиуновой. — В. М.) запил надолго».

² Лист Щепкіна до сина Олександра Михайловича від 10 грудня 1851 року дає уяву про те, як жорстко наставляв Михайло Семенович своїх дітей: «У людей, не рожденных с обеспеченным состоянием, вековой как бы закон — сперва труд, а потом удовольствия... А ты уже торопишься скорее об исполнении своих удовольствий. Они тебе прежде всего пришли в голову. Стыдно! Безнравственно мыслить об одних удовольствиях».

кінцівкою: «І любо з дороги заснути». Певно, Шевченко вибрав цей варіант не без впливу листа, отриманого від Щепкіна.

У родині Щепкіних за скромним, але хлібосольним столом у пошані були чай і кава. Небога Щепкіна, актриса Малого театру з 1877 по 1903 рр. Олександра Щепкіна-Черневська згадувала: «Вот я вижу нашу террасу, одним боком выходящую на улицу. Пьют послеобеденный кофе, но тут же стоят и бокалы с шампанским — характерные, старинные бокальчики с узким дном; из них у меня сохранились два — бокалы, к чьему хрустально прикасались уста Гоголя, Белинского, Герцена, Шевченко и многих-многих других незабвенных людей...»

Важко назвати тодішніх письменників, артистів, критиків, учених, які не чаювали у Щепкіна. В гостях у нього побував увесь цвіт Московського університету, а служителі Мельпомени тут завжди були своїми. За гостинним столом у Щепкіна, як згадував один із відвідувачів, «находило приют искусство, а простые и добрые обычаи семьи отрадно влияли на посещавшую молодежь».

Характерно, що в Москві за частих дружніх зустрічей та знайомств у Шевченка жодного разу не траплялося надмірної випивки, не було через це ні однієї безсонної ночі, нездорового застілля, як це неодноразово траплялося в Нижньому Новгороді, а потім і в Петербурзі. Приміром, після «званого обіду» в книгарні Миколи Щепкіна 24 березня, Шевченко і Щепкін спокійно поїхали на музичний вечір до купця Варенцова. Так само наступного дня після великого святкового обіду на честь Шевченка, що його дав Максимович, поет ще відвідав Аксакових і Кошелева, де познайомився з Волконським. В аурі Щепкіна та й загалом у товаристві нових поетових друзів культура застілля не стільки дотримувалася найсуворішим чином, скільки була закладена в їхній духовній ментальності.

Торкнемося хоча б мимохідь теми, яка зринула в ході нашої розповіді. З часу Михайла Чалого відомо, що Тарас Григорович не цурався випивки, принаймні, на початку навчання в Академії мистецтв поет поринув, за словами Чалого, в «світські насолоди й аристократичні гульбища». Одначе плітки про бешкетування п'яного Шевченка залишаються тільки плітками. Близький поетів друг Федір Лазаревський свідчив: «Мене обурюють розповіді про безчинства Шевченка у нетверезому стані. Я був знайомий із ним у кращі роки його життя, коли він був здоровий і дужий, але я жодного разу не бачив його п'яним до неподобства. Випивав він, щоправда, іноді чимало, але кожна зайва чарка робила його лише більш невимушеним і натхненим, додавала більше задушевності і надзвичайної симпатич-

ності. Душа його завжди знала міру. Чотиривірш, який він написав десь вуглем на стіні шинку, повністю характеризує такий стан:

Вип'єш першу — стрепенешся,
Вип'єш другу — схаменешся,
Вип'єш третю — в очах сєє,
Думка думку поганяє¹.

Пантелеймон Куліш також наводив ці рядки, які, за його словами, «Шевченко углем на стіні в шинку написав». Куліш свідчив про Шевченка: «Повернувшись на Україну в 1847 р. я знайшов його майже непитушим».

Звичайний варіант розвитку подій після випивки Шевченко сам описав у повісті «Капітанша» (1855): «Долго мы сидели за столом молча, изредка поглядывая друг на друга и на бутылочку со сливянкой, и, когда увидели, что на сухом дне бутылочки ничего достойного внимания не оказалось, встали из-за стола и, выразительно пожавши друг другу руки, пошли спать». Так само закінчується випивка в абсолютно інших умовах Новопетровського укріплення, зафіксована в Шевченковому щоденнику 28 липня 1857 року. Йшлося про те, що напередодні ввечорі засланець повертався з гостей, виспівуючи українських пісень, і зустрів свого знайомого Андрія Обеременка: «Андрій, убедившись, что я совершенно пьяный, взял меня осторожно под руку, привел к вербе, разостлал свою шинель, нарвал и положил под голову бурьяну, положил меня, перекрестил и ушел...Я от души молча поблагодарил его и, недолго поворочавшись, уснул».

Олександр Лазаревський згадував, після повернення з Москви, весною 1858 р. коли Шевченко деякий час жив у Михайла Лазаревського, частенько вечеряли з чаркою:

«Повертався зі служби брат, і одразу ж виймалася з буфета горілка; наливалися дві чарки, одна для господаря, а друга для Тараса Григоровича. Ми з братом „столувалися“ без горілки, що давало привід Тарасові Григоровичу, випиваючи чарку, зауважувати: „Хто п'є, той кривиться, а кому не дають, той дивиться“ — і при цьому кидати лукавий погляд на тих, хто дивився...»

Загалом Шевченко з гумором сприймав легку чарочку до обіду. Кажуть, що, взявши її в руки, він зазвичай говорив:

— Як то ті п'яниці п'ють оцю погань, нехай уже ми люде привичні...

¹ Спогади про Тараса Шевченка. С. 181. У 1-му томі Повного зібрання творів Шевченка останній рядок надруковано так: «Дума думу поганяє».

Ще декілька штрихів до цієї теми зі спогадів про Шевченка. Михайло Чалий посилався на українську письменницю Стефанію Крапивіну (Лободу), яка написала спогади про перебування Шевченка на квартирі її сестри влітку 1859 р. в Києві.

З її розповіді під час свого квартирування Шевченко постійно вставав не пізніше четвертої години, щоб послухати, як пташки прощобечуть своє перше привітання літньому ранку. Вмивався він і молився¹ в дворі, витягнувши власноруч з глибокої криниці відро «погожої» води. До чаю випивав чарочку і закушував пшоном — «бо воно і смачне, і зуби гострить, і в животі вискрібає всяку нечисть». Улюбленою його стравою був борщ, затовчений салом і заправлений пшоном, гречані вареники і галушки. Після обіду він ішов у сад, лягав під яблунею і голосно скликав дітей на розмову.

«Кого люблять діти, казав він, — той, значить, ще не зовсім поганий чоловік». Коли ж Тараса Григоровича починав змагати сон, діти, за умовою, повинні були тихенько розійтися. «Тікаймо, бо дядько вже хропе, наче коняка!» — казали вони, розбігаючись. Проспавши богатырським сном дві години, Тарас знову випивав чарочку і закушував пшоном. «...При всьому тому, пані Крапивіна свідчить, що сестра її жодного разу не бачила свого квартиранта п'яним, трохи випивши, він ставав тільки веселішим і говіркішим».

Борис Суханов-Подколзін, який хлопчиком у 1858–1860 рр. брав у Шевченка уроки малювання, розповідав: «У домі моєї матері, де він часто обідав і де вина подавалися на стіл у достатку, ніколи він не був напідпитку... Ніколи Шевченко при цьому не напивався...»

Микола Костомаров також свідчив, що п'яним Шевченка ніколи не бачив. Катерина Юнге згадувала: «Протягом двох років, коли я бачилася з Шевченком, за поодинокими випадками, щодня — я жодного разу не бачила його в нетверезому стані, не чула від нього жодного непристойного слова... Ми знали, звичайно, про його слабкість до міцних напоїв і намагалися стримувати його від цього, але виключно з остраху за його здоров'я...»².

¹ В «Спогадах про Тараса Шевченка», виданих у 1982 р., це слово вилучено без всяких пояснень і навіть без точкування.

² Цитую за виданням «Спогадів про Шевченка» 1958 р., бо у виданні «Спогадів про Тараса Шевченка» 1982 р. зі спогадів Юнге без пояснень вилучено деякі слова й фрази. В цьому виданні не враховано повною мірою цінні матеріали, опубліковані в журналі «Советская Украина» в березні 1960 року.

³ З урахуванням всього цього постає завдання нового, післярадянського повного видання спогадів про Тараса Григоровича Шевченка з сучасними науковими примітками та коментарем.

Тарас Григорович, як пише наш сучасник Іван Дзюба, не був принциповим ворогом чарки, та він і не був її бранцем, як це пробували і пробують подати пасквілянти. Поет усім їм відповів сам: «Я свою п'ю, а не кров людську».

«Обходили пішки принаймні чверть Москви»

Наступного дня — 19 березня — о десятій годині ранку Шевченко і Щепкін знову вийшли з дому разом. Було тепло, тихо й хмарно¹. Михайло Семенович рукою показав напрям їх екскурсії... Очевидці свідчили, що Щепкін супроводжував Тараса Григоровича в прогулянках по місту. Як згадував Олександр Афанасьєв, Михайло Семенович «невідступно супроводжував його по Москві». Тетяна Щепкіна-Куперник, яка збирала відомості про те, як артист опікував поета, писала: «Щепкин вызвался показать ему Москву. В то время «великим постом» спектаклей в театрах не было, и он был свободен. С утра они выходили из дома. Две характерные фигуры: маленький, круглый, светло улыбающийся Щепкин, которого почти все прохожие узнавали и приветствовали (даже извозчики, величавшие его по имени-отчеству), кто поклоном, кто улыбкой, и суровый, с густыми бровями Шевченко в смушковой шапке и смазных сапогах». Незважаючи на болото й грязюку під ногами, в той день вони, за словами Шевченка, «обходили пешком² по крайней мере четверть Москвы».

Почали з того, що Михайло Семенович вирішив по дорозі в Кремль заодно показати Шевченкові Тверську вулицю. Вони пройшли повз старого Пимена і по Пименовському провулку вийшли на Тверську³. Найперше зупинилися біля велич-

¹ Ця інформація та наступні дані про тодішню погоду в Москві зафіксовані в документі «Температура и погода в городе» і є точними. До речі, починаючи з 19 березня й до від'їзду Шевченка, температура в місті лише один раз — ввечорі на Благовіщення опустилася нижче 0°, майже всі дні було тихо й хмарно.

² У старомосковській мові був близький за смыслом вираз: «окружить Москву», тобто багато ходити по місту, побувати у багатьох місцях.

³ Справді Шевченко йшов цією дорогою. Він сам записав у щоденнику: «...По Тверской отправился в Кремль». На жаль, впродовж десятиліть на топонімічні й географічні знаки, залишені Шевченком, як правило, не звертали уваги. Більшість авторів опускали їх при переказі тексту Шевченкового щоденника. Так само в «Літопису життя і творчості Т. Г. Шевченка» (1961) повністю зникла дорогітінна поетова інформація на кшталт: «Вышел я на Ильинку и потом на Покровку»; «Страстным бульваром вышел на Дмитровку»; «Прошли мы на Большую Дмитровку»; «Поехали к Красным воротам...». На разі саме ця інформація дозволяє відтворити московські маршрути Кобзаря, уявити його в обстановці реальної московської вулиці.

них Триумфальних воріт, зведених у післяпожежній Москві на честь перемоги над Наполеоном; будівництво було закінчено в 1834 р. Місце для них біля Тверської застави вибрано не випадково — Тверська вулиця й далі Петербурзьке шосе (тепер — Ленінградський проспект) були початком шляху з колишньої столиці Москви до столиці нової — Санкт-Петербурга. Навряд чи Шевченко захопився урочистою піднесеністю величного ряду скульптурного декору, зокрема 48 гербами російських губерній, які відбивали нашість Наполеона, та героїчністю образу Триумфальної арки з колісницею Слави на самому верху — шестіркою коней з крилатою богинею і лавровим вінком. Але, тонкий знавець архітектури, мабуть, оцінив, що вона разом з площею, забудованою з обох боків спорудами однакової форми фасадів (за проектом головного архітектора по відбудові Москви після пожежі 1812 р. Осипа Бове) утворила красивий міський ансамбль.

Знову зупинилися на Страстній (нині Пушкінській площі), щоб уважніше розглянути нещодавно реконструйований (1849–1855 рр.) Страстний монастир і його нову дзвіницю¹. Цю зупинку друзів можна уявити собі в режимі реального історичного часу: в книзі вміщено репродукцію з літографії, зробленої в середині XIX століття за малюнком І. Шарлеманя. На просторій площі бачимо підводу з тюками сіна й багату карету, водозова, прольотку і звичайну селянську підводу з якимись мішками та зовсім пусту. Привертають увагу нові стовпи для ліхтарів, у цей час вони були гасовими і підтверджують датування міської сценки другою половиною 50-х рр. XIX століття. Понад два десятки москвичів, деякі з них у дозвільному стані, один навіть грається з собакою...

Страстний монастир входив тоді до Сретенської дільниці міста. В адміністративному документі тих часів читаємо: «Страстный, девичий, у Тверских ворот. В нём церкви: Алексея, Человека Божия; Архистратига Михаила; Страстной Божией Матери». Раніше в монастирі була церква Антонія і Феодосія Печерських. Антоній Печерський, монах, пострижений на Афоні в 983 р., поселився в печері Києво-Печерської лаври, викопаний Іларіоном, майбутнім митрополитом. Феодосій Печерський прийшов у Київ в 23 роки, вчився в Курську, став ігуменом, писав молитви, повчання, послання. Обидва причислені до лику святих. Навпроти Страстного монастиря на

¹ Тут і далі звертаю увагу на монастирі, собори, церкви, які зустрічалися на Шевченкових стежках у Москві, бо він сам якось писав, що, гуляючи по місту, розглядав «то церкви, то собори».

розі Тверської вулиці на місці колишнього Києво-Печерського подвір'я (XIV–XV століття) стояла церква Дмитрія Солунського, до якої в пушкінські часи полюбляли приїжджати на службу найбагатші і найзнатніші москвичі. З'їзд знатних богомольців іноді бував таким великим, що карети стояли вздовж Тверської та Тверського бульвару. Дана церква славилася своїм хором, а в архітектурному плані цікава тим, що її шпиль поставлено на шатрах і дзвіниця мала незвичну чотиригранну форму шатра середини XVII століття. Знесено в 1933 р., на її місці тепер стоїть житловий будинок № 17 з відомим магазином «Армения» і Квартирою-музеєм скульптора Коньонкова.

Шевченко та Щепкін йшли по Тверській — одній з найстаровинніших у Москві, назва вулиці походила від назви дороги на Твер. «Тверь в Москву дверь», — стверджувало народне прислів'я. Споконвіку Тверська була парадною, ця почесна роль остаточно затвердилася за вулицею в XVII столітті, коли всі іноземні посольства проїжджали на Красну площу, в Кремль лише по ній. З петровських часів по Тверській відбувалися урочисті в'їзди в Москву імператорів та імператриць. Наприкінці XVIII — початку XIX століть Тверська від Охотного ряду до Садового кільця сформувалася як аристократично-громадська вулиця з дорогою і пишною забудовою, багатьма церквами і магазинами... В цей час її по праву можна було називати вулицею архітектора Матвія Казакова; за його проектами на ній було зведено громадські будинки, садибні комплекси, розкішні особняки-палаці.

Незмінно привертав увагу гостей міста будинок Хераскова недалеко від Триумфальних воріт, відомий як Англійський клуб¹. Чи зупинився тут Михайло Семенович, чи розповів Шевченкові, що він чи не єдиний «неблагородного походження» був допущений у члени цього елітарного дворянського клубу? Те сталося за рік до приїзду Тараса Григоровича й було неабиякою подією, бо число членів клубу було обмежено півтисячею аристократичних прізвиш.

Дружина Щепкіна Олена Дмитрівна писала сину Миколі Михайловичу 21 березня 1857 року: «...Поздравьте отца, его выбрали в аглицкой клуб членом. Пошли наши в гору... И так, мой старый хрыч член аглицкого клуба. Теперь его не тронь голыми руками. Теперь наши-то артисты вот тоже позавидуют ему, пусть их. А старик всё-таки любим публикой, теперь от скуки есть куда пойти». Через кілька днів Олена

¹ Спочатку клуб знаходився на Страстному бульварі, після пожежі 1812 р. — на Страстній площі, а з 1831 р. — на Тверській вулиці в будинку Хераскова з відомими на всю Москву левами біля входу.

Дмитрівна повідомляла молодшого сина Олександра Михайловича: «...Скажу тебе новість. Отца выбрали членом в англицкий клуб... Поздравления со всех сторон отцу... Теперь об этом по всей Москве толки».

Дружина Миколи Михайловича Олександра Володимирівна згадувала: «Свободные вечера М. С. любил проводить за картами дома или в английском клубе, которого он был членом в последние годы жизни. Выигрывать случалось ему реже, нежели проигрывать, но никогда не проигрывал он больших сумм¹. В клуб он ехал охотно и потому, что любил побеседовать с лицами, которых там встречал». До того ж у клубі здавна збиралися московські інтелектуали, з якими можна було обговорити не лише театральні, а й суспільно-політичні новини. Ще в 20-х рр. XIX століття історик Олексій Малиновський писав: «Кроме российских журналов и газет, Английский клуб выписывает много и иностранных на французском, немецком и английском языках, чем удовлетворяет любопытству членов, литераторов и политиков».

В Англійському клубі була кімната, що називалася «говорильнею», з 1856 р. стала кімнатою — кав'ярнею. Тут велися різні «розумні» розмови, в тому числі про політику. Її часто відвідував Петро Чаадаєв. Петро Бартенєв згадував: «Чаадаєв в клубе не играл в карты, а постоянно был центром кружка людей, обсуждавших тогдашние дела. То было время, когда и государь Николай Павлович иной раз справлялся, что говорят о той и другой правительственной мере в московском Английском клубе». Колишній московський губернатор, автор ряду праць з історії Москви Володимир Голіцин писав: «Клуб этот не был, подобно другим, местом, где можно было только поиграть в карты и приятно пообедать или поужинать, а это был своего рода социальный орган, игравший роль пульса, которого биение указывало то или иное общественное настроение».

Саме тут в Англійському клубі, Михайло Семенович обстоював потребу відміни кріпосного права, а потім, не соромлячись сліз, вголос бурхливо радів з приводу тієї відміни, і хтось із обурених аристократів їдко сказав йому з досадою: «Ну, чого ви так радієте, ви ж уже давно вільновідпущений».

---

¹ Щепкін ставився до гри в карти серйозно: вимагав, щоб її учасники не розмовляли, не сміялися, словом, аби «забули все земне». Кажуть, що, захопившись картами, він якось не звернув увагу на Івана Тургенева, який навмисне приїхав до Щепкіна й навіть привітався. Тільки після здачі, він оговтався й довго вибачався перед письменником.

Нерідко в Англійському клубі бували дружні обіди, і Щепкін не пропускав їх, аби бути в товаристві¹. Але на початку 60-х років лікарі посадили його на сувору дієту, під час багатого застілля він змушений був обмежуватися овочами й фруктами. Коли Щепкіна запитали, чи не важко це для нього, він відповів:

— Я жити хочу, все бачити й все знати і не жалкую жертвувати шлунком заради голови та серця.

...Поруч із особняками, подібними до будинку Хераскова, довго залишалися на Тверській і старі дерев'яні будиночки. Та й ширина вулиці в межах Садового кільця не перевищувала 20 метрів, тобто вона була вужчою за сучасний Арбат. Згадаймо пушкінські рядки з «Евгенія Онегіна»:

...Уже столпы заставы
Белеют; вот уж по Тверской
Возок несётся чрез ухабы,
Мелькают мимо будки, бабы,
Мальчишки, лавки, фонари,
Дворцы, сады, монастыри,
Бухарцы, сани, огороды,
Купцы, лачужки, мужики,
Бульвары, башни, казаки,
Аптеки, магазины моды,
Балконы, львы на воротах
И стаи галок на крестах².

Відомий поет, князь Петро Вяземський у свою чергу залишив саркастичну строфу про післяпожежну Тверську:

...Здесь чудо-барские палаты
С гербом, где венчан знатный род.
Вблизи на курьих ножках хаты
И с огурцами огород.

¹ Щепкін любив дружню компанію і не тільки збирав у себе вдома, але й відвідував улюблені місця московських артистів, лібералів і вчених. Скажімо, в 30-х рр. Михайло Семенович мало не щодня заходив до кав'ярні Івана Баженова, тестя знаменитого трагіка Павла Мочалова, що знаходилася недалеко від Малого театру, де можна було зустріти артистів Василя Живокіні, Івана Самаріна, Прова Садовського, автора водевілів Дмитра Ленського, професора Карла Рулье, Михайла Бакуніна, Вісаріона Белінського, Олександра Герцена та ін. Крім більярду та кави тут можна було розважитися свіжим номером петербурзької «Северной пчелы» та «Московского наблюдателя», а, головне, — поговорити з друзями і приятелями. Крім того, в кав'ярні можна було замовити сніданок і обід, які доставляли з «Московского трактира» Печкіна, з'єданого з кав'ярнею спеціальним коридором.

² Гортаючи довідник «По Москве» 1917 р., я звернув увагу на те, що, цитуючи Пушкіна, автори «викинули» рядки з п'ятого по десятій.

Контрасти вулиці впали у вічі Віссаріону Белінському, який писав у статті «Петербург и Москва»: «Въезжая в первый раз в Москву, наш петербуржец въедет в новый для него мир... Ему покажут Тверскую улицу, и он с изумлением увидит себя посреди кривой и узкой, по горе тянущейся улице, с небольшой площадкой с одной стороны улицы, на которой самый огромный и самый красивый дом считался бы в Петербурге весьма скромным со стороны огромности и изящества домом, со странным чувством увидел бы он..., что между двумя довольно большими каменными домами скромно и уютно поместился ветхий деревянный домишко...»

Таким «петербуржцем» у Москві був у середині 40-х рр. і сам Шевченко. Втім, Тверська дедалі більше набувала вигляду європейської вулиці, ставала центром світського й культурного життя. В розділі «Путешествие Онегина» Пушкін, описуючи приїзд свого героя в Москву, найперше відправляє його на Тверську вулицю: «В Москве очнулся на Тверской».

Шевченко й Щепкін йшли багатолюдною і гомінкою вулицею з кінця її, тобто вниз від Садового кільця, в очах рябіло від численних вивісок магазинів одягу, взуття, ювелірних виробів, а також — табачних лавок і розмаїтих ремісників, включаючи «мозольного майстра». Можливо, поет відзначив для себе, що рекламні вивіски на Тверській ошатніші й грамотніші, ніж на інших московських вулицях. Принаймні, у москвознавця М. Давидова зустрічаємо стосовно того часу, коли поет і артист прогулювалися по Тверській: «Тверская, в особенности же Кузнецкий мост достигли значительного прогресса в отношении внешности расположенных на них магазинов, но большинство торговых заведений и лавок на других улицах сохранило прежние допотопные вывески с неграмотными, нередко смешными надписями и картинками, наивно изображавшими сущность торгового предприятия...»

Коли в 40-х рр. Шевченко бував у Москві, він мав справу в основному з лавками, хоча й тоді з'являлися перші магазини на Тверській і Кузнецькому мосту. В свідомості москвича магазин протиставлявся лавці як великий «європейський» заклад — дрібному, простонародному. Вже згаданий М. Давидов писав: «...Магазины, в особенности на Тверской и Кузнецком мосту, приняли более эlegantный вид, витрины их стали пышнее и заманчивее, архаичные вывески, если не исчезли, то поуменились на больших улицах».

Перед друзями яскраво рясніли дорогі вітрини розкішних крамниць. Вікна кондитерських магазинів були заповнені кра-

сивими, вишуканими картонками, художньо оформленими бонбоньєрками, а у вітринах «колоніальних товарів» приваблювали композиції з бляшаних банок чаю, какао і скляних банок кави з металевими кришками та прянощів. У центрі підіймалися конічні цукрові «голови» різного розміру, загорнуті в синій папір так, що стирчав лише білосніжний кінчик. Навкруги лежали пачки пиляного цукру-рафінаду в такому ж синьому папері. Вражали яскравим оформленням цукерки «від Ейнема», що користувалися тоді величезною популярністю. У винних магазинах впадали у вічі різні за розміром, кольором і формою пляшки всіляких настоянок, наливок, горілок, коньяків, лікерів, вин, шампанського. Пляшки розміщувалися за особливими правилами: ті, що з міцними напоями, виставлялися стоячими, а винні — лежали. В центрі вітрини можна було побачити величезний бутель з етикеткою нового сорту горілки або наливки, а навколо неї — пляшки звичайних розмірів з тією ж етикеткою. Ставили також винні бочечки, повернуті до вулиці денцем, на якому був напис із рекламою фірми...

Шевченко на все це не звертав особливої уваги, бо, кажучи його словами, як «чоловік іностранный», розглядав собі то церкви, то собори. На Тверській стояли два монастирі: Моїсеевський і Воскресенський та чотири церкви — вже згадана церква Дмитра Солунського, Іллі Пророка, Спаса Преображення, Василя Кесарійського. Цей грандіозний храм будувався з 1816 по 1830 р., а трапезну й дзвіницю було прибудовано в 1845 р. Шевченко, мабуть, подивувався готелям з іноземними назвами — «Дрезден», «Париж» і «Рим» на Тверській, «Германія» в Козмодем'янському провулку, що примикає до Тверської, а ще рекламуються готелі на Петровці — «Лейпциг» і «Франція», «Лондон» в Охотному ряду. Он-де біля «Дрездена» шкетний швейцар стоїть прямо на вулиці, біля входу. Чи ж там чаю можна допроситися в номер?..

Зліва по ходу приваблював триповерховий будинок Козицької (тепер — гастроном «Єлісеєвський»), а також будинок Мусіна-Пушкіна та споруда Московського університетського пансіону, наріжна частина якого у вигляді ротонди фіксувала вигин вулиці. Шевченко вже проходив повз нього, коли відвідував Осипа Бодянського в Газетному провулку. Навпроти пансіону за огорожею парадного двору підіймався будинок Голіцина, збудований в 1760-ті рр. Вражав красою триповерховий будинок, який збудував у петровські часи князь М. П. Гагарін (між проїздом Художнього театру і Тверською площею) в італійському стилі, з балконами і колонами.

Щепкін притишив ходу біля величного будинку московського генерал-губернатора. Він стояв осібно й вивищувався над сусідніми будівлями, повернутий фасадом до величної площі, спроектованої тим же Казаковим. Кажуть, що площу задумувано як плац для щоденного розводу варті. Проте невдовзі її було забудовано багатими спорудами з лавками й готелями, і вона перетворилася в міську площу з відповідною назвою — Тверська. Тепер у рідотній каші з розталого брудного снігу й сміття тут стояли п'ять-шість візників, а від тих, які хвацько проносилися по вулиці зусібіч розліталася грязюка. На Тверській площі привертав увагу будинок купця Варгіна з аптекою і банком.

Вже внизу на розі Тверської та Охотного ряду Шевченкову увагу привернули кондитерська Педотті (пряники від Педотті були в московській моді якраз у 50-х рр.) і булочна Весселя. Кажуть, що вони були кращими в Москві. Проте зупинятися не стали, а перед їхніми очима вже відкрилася панорама на Кремль і Манеж.

Праворуч — масштабна, з величною колонадою будівля Московського університету, де працював Бодянський, а раніше — Михайло Максимович. Між Моховою і Александрівським садом красиво височіла церква Великомученика Георгія, що здавна була університетською. Александрівський сад створювався з 1819 по 1823 р. під керівництвом Осипа Бове, і Михайло Щепкін ще застав завершальні роботи, коли приїхав у Москву. Він розповів Шевченкові, що раніше тут протікала річка Неглінка, вмурована в підземну трубу. Сад виник не від хорошого життя, з часом річка обміліла, зацвіла й стала заболочуватися, в неї почали викидати сміття, вода позеленіла й смерділа¹. З цим не стали миритися, і Бове розбив сад, який відразу полюбили москвичі.

Ліворуч перед друзями відкрилася інша вражаюча картина — понад столітній Охотний ряд з безліччю лавок, прилавків, торгових рядів, складів, лабазів, комор, льохів, харчевень, тракторів, з людським мурашником. Шевченків сучасник москвознавець Петро Вістенгоф писав: «Туда стекаются хозяйки, дворецкие, повара и кухарки. Кто бежит и несёт ногу копченой ветчины, кто тащится, едва передвигаясь под тяжестью нагруженных кульков, из которых торчит и нос испуганного

¹ В офіційному тогочасному виданні читаємо: «На месте грязного оврага, куда сваливались все нечистоты, где протекала болотистая речка Неглинная, раскинут... прекрасно спланированный сад с чистыми дорожками, с липовыми аллеями, кустарниками и цветами, обращённый одною стороною к Кремлю, другою — к улице Неглинной и простирающийся до берега Москвы-реки».

петуха, и печальное рыло поросёнка...» А над усім цим вивисувалася церква Параскеви П'ятниці — покровительки торгівлі і торговців, та м'ясники набожно хрестилися на неї. В московському народі говорили: «Охотный ряд, кишки говорят, язык песни поёт, брюхо радуется» або: «Без ряда Охотного не съешь куса плотного».

Щепкін мало не повернув на бік Охотного ряду. Недарма про нього розповідали анекдот, який записав Олександр Афанасьєв: «После долгого рассуждения вздумал он на именины своей невестке подарить букет свежих цветов и отправился покупать их, но идти случилось ему мимо Охотного ряда: как утерпеть, как не соблазниться и не зайти. Зашёл — и воротился к имениннице с четвертью отличной телятины взамен букета».

Та цього разу Михайло Семенович схаменувся й повів свого друга до Кремля...

«Кремль оригінально прекрасний»

Шевченко того ж дня — 19 березня — записав у щоденнику: «Я не видал Кремля с 1845 года. Казармовидный дворец его много обезобразил¹, но он всё-таки оригинально прекрасен. Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен. Крайне неудачное громадное произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилася напоказ среди белокаменной».

Отже, друзі побували в Кремлі, оглянули, щоправда здалеку, будівництво храму Христа Спасителя. В 1956 р. художник Михайло Хмелько створив цікаву картину, що офіційно називалася «Т. Г. Шевченко і М. С. Щепкін оглядають Кремль у Москві», написану в дусі того часу. Неозброєним оком видно, що поет і художник аж ніби демонстративно повернулися спинами до Кремля з його величними, прекрасними соборами і стурбовано та замислено споглядають простір над вантажником, який піднімає по сходах чималий лантух. Іван Волошин

¹ Після 1845 р., коли Шевченко востаннє був у Москві, в Кремлі за проектом архітектора Костянтина Тона було збудовано Кремлівський палац, а ще — Оружейну палату (1844–1851).

Тон Костянтин Андрійович (1794–1881) — архітектор, чех за походженням, працював у Росії. Наслідував зовнішні риси давньоруського і візантійського зодчества. Цей псевдоросійський стиль був визначений Миколою І офіційним. У поемі «Сон» Шевченко гротесково писав про царя, що «все храми мурує». Тон розробив типові проекти церков на 1000, 500 та 200 чоловік, і архітектори по всій імперії мали обов'язково дотримувати форм і стилю, вказаних Тоном.

писав у книзі «Т. Шевченко і М. Щепкін»: «Шевченко й Щепкін на набережній Москви-ріки дивляться на тяжку, виснажливу роботу вантажників. Скільки співчуття до них читаємо ми у погляді поета й глибоких роздумів у злегка примружених очах старого актора! І сірий, тьмяний колорит картини ніби підкреслює сумний настрій обох спостерігачів». Якраз оцей соціально-класовий акцент особливо підкреслювався; кажучи словами Шевченка, «все б то це нічого», проте картину варто було б назвати інакше. Дрібні парадокси соціалістичного реалізму...

Якщо всерйоз, то Шевченкове знайомство з Кремлем і Храмом Спасителя потребують від нас якнайпильнішої уваги.

Почнемо з Кремля, в якому Шевченко ще двічі побував наступного дня — 20 березня, коли й записав у щоденнику, що він знову «любувався старим красенем Кремлем». У цьому немає нічого незвичайного, так робили чимало гостей Москви. В ті часи багато з них шукали в кремлівських соборах духовного притулку й захисту, тут відчувалася жива серцевина російської держави. Московський путівник шевченківської доби навчав: «Кремль не только сердце и душа нашей Москвы белокаменной, он то зерно, из которого развилось Русское царство». Відомий церковний діяч, святий Іларіон (Троїцький) писав: «Називають Москву серцем Росії. Але де в Москві б'ється російське серце? На біржі? В торгових рядах? На Кузнєцькому мосту? Воно б'ється звичайно в Кремлі. Але де в Кремлі? В Оружейному суді? Чи в солдатських казармах? Ні, в Успенському соборі».

Проте впевнено можна сказати, що Шевченко не шукав для себе духовної опори в Успенському соборі, його зацікавленість Кремлем не мала релігійного забарвлення. Він був естетом, художником, його радували вишукані й доцільні архітектурні форми. В цей приїзд він докладно познайомився з Кремлем. Зайшов через Спаські ворота й відразу опинився перед будинком Вознесенського жіночого монастиря, його фасад у готичному стилі повернуто до просторої площі, що служила парадним місцем для розводу караулу. Поруч із Вознесенським монастирем — Архієрейський дім, де до зведення нового Кремлівського палацу жила імператорська сім'я. Вкотре зайшов у Великий Успенський собор, охопив чіпким поглядом суворий і величний інтер'єр, поважну стародавність, лики святих в іконостасі, перехрестився перед намоленими іконами Володимирської Божої Матері, Всемилоствитого Спаса, Успіння Пресвятої

Богородиці, упіймав обличчям слабе світло, що проникало згори через загратовані вікна... Гробниці, розташовані по-під південною й північною стінами обійшов швидко. Гірко й іронічно всміхнувся до себе, згадавши, як у цьому соборі Борис Годунов, при вінчанні на царство, поклявся: «Бог мне свидетель, что в моём царстве не будет ни сирого, ни бедного». Та ще й рвонув на собі дорогу сорочку: «Отдам и сию последнюю народу».

Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських.

Не міг поет не згадати тут, у Кремлі, про «коронованих катів», яких зневажав і ненавидів усім серцем, а ще картав зверхньою досадою: «Аж ось лихий царя несе».

Вийшов на Царську площу, що тримала навколо себе святі собори, зрадів яскравому сонечку, постояв, насолоджуючись теплом, а потім пірнув у напівтемряву Архангельського собору. В ньому на початку XVII століття було поховано Бориса Годунова, а невдовзі витягнуто з собору на дерев'яній колоді через спеціально зроблений пролом у стіні й перепоховано у Варсоноф'євському монастирі. Та собор залишався царською усипальницею, і вінценосні нащадки поминали тут своїх предків. Кажуть, що Архангельський собор мав у своєму володінні вісімнадцять тисяч кріпосних селян...

Моліться Богові одному,
Моліться правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться. Все брехня —
Попи й царі...

Задержши голову, Тарас Григорович стояв перед дзвіницею Івана Великого, яку добре пам'ятав ще з 40-х рр.. Якби поет мав найновіший на той час «Путеводитель по Москве», то прочитав би про знамениту дзвіницю: «Она построена в 1600 г. царём Борисом Федоровичем (Годуновим. — В. М.) для занятия праздного народа, стекшегося в Москву во время свирепствовавшего тогда голода»¹.

¹ Насправді в 1600 р. за Годунова дзвіниця була лише надбудована й досягла небаченої висоти — 81 метр (тоді найвища будова в Москві). В народі дзвіницю називали «Годунов стовп». Голод у Москві лютував пізніше — в 1601–1603 рр.

У церковні свята саме за сигналом Івана Великого починали дзвонити в усіх московських церквах¹. Цей дзвін, на відміну від інших, давав могутній, але глухуватий гул. Один із поетів XIX століття писав про нього: «Гудит, гудит Иван Великий, как бы из глубины веков идущий звон!» Князь С. Голіцин згадував: «Первым, как двести лет подряд, ударил колокол на Иване Великом. Густой, низкий и могучий звук его разнесся по Москве, по окрестностям. И тотчас же все сорок сороков зазвонили радостно и благозвучно. Праздничный звон сливался в едином порыве. Гудело везде — и ближе, и дальше. Казалось, само небо поет и славит Бога...» У Михайла Лермонтова читаємо: «О какое блаженство внимать этой неземной музыке, взобравшись на самый верхний ярус Ивана Великого...» Та Шевченко не тріпотів перед дзвоном Івана Великого, і ми вже говорили, що він лише мимохідь згадував знамениту дзвіницю в абсолютно іншому, заземленому контексті.

Взагалі Тарас Григорович не захоплювався по-релігійному кремлівською територією, як це часто робили його московські сучасники, скажімо, той же Лермонтов, який писав про Кремль: «Он алтарь России...» Відомий москвознавець і письменник Михайло Загоскін: «Поглядите вокруг себя, как стройно и величаво подымаются перед вами эти древние соборы, в которых почивают нетленные тела святых угодников московских. О как эта торжественная тишина, это безмолвие, это чувство близкой святости, эти изукрашенные терема царей русских и в двух шагах их скромные гробницы, — как это отрываает вас от земли, тушит ваши страсти, умиляет сердце!..»

Усе це не підносило поета над землею й не розчулювало його серце. У нього були свої погляди на московських царів і їхні святині. В березні 1858-го в щоденнику Шевченко виокремив негативною оцінкою лише збудований за його відсутності Великий Кремлівський палац. Поет ніби серцем відчував, що кожне креслення казармуватого палацу розглядав і затверджував

---

¹ З дзвоном Івана Великого в 1855 р., якраз під час присяги новому царю Олександрю II, сталася прикра історія, яку зафіксував у своєму щоденнику скрупульозний Осип Бодяньський: «...В Кремле, на Ивановской колокольне, во время звону по случаю присяги и потом к вечерне, вылетел Царь-колокол в окно со всего размаху и убил множество народа. Что за несчастье в такую пору!» Шевченкова знайома Віра Аксакова записала: «Падение колокола в Москве произвело сильное смущение в народе... В самое время присяги новому государю упал колокол в 2000 пуд (Насправді вага дзвону — 1200 пудів. — В. М.) с Ивана Великого, продавил три этажа и остановился на земле... Как должно смутить это известие нового государя и всех в Петербурге!» Справді, ця подія сколошкала тоді всю Москву, і не виключено, що хто-небудь, скажімо, Щепкін розповів Шевченкові про неї.

ненависний Микола І. Цікаво, що Шевченкові характеристики головних московських творінь Костянтина Тона збігаються з оцінками відомого російського мистецтвознавця та критика Володимира Стасова¹, який писав: «Новый дворец в Кремле, тоже многомиллионная затрата, принадлежит совершенно одному пошибу с храмом Спаса: множество богатств, внешнемеханическое повторение некоторых народных сторон — а никакого истинного чувства русской национальной архитектуры, никакого истинного таланта». В путівнику «По Москве», що вийшов у видавництві Сабашникових у 1917 році за редакцією професора Миколи Гейніке, Кремлівський палац, подібно до Шевченка, названий казармою, здатною вразити лише малокультурного обивателя, а про храм Христа Спасителя говорилося: «Здание не поражает ни величественностью, ни стройностью линий... Холодом веет от высоких, преднамеренно гладких стен. Бедность замысла не скрашивается барельефами, опоясывающими здание». В радянські часи москвознавець Олег Волков категорично й переконливо зазначав: «...В Кремле были осуществлены казарменно-помпезные затеи Николая I, руками безвкусного архитектора К. А. Тона искажившего тот поистине сказочный облик кремлёвских ансамблей, о которых даёт представление скупой иконографический материал. Уже свидетели постройки Большого Кремлёвского дворца с негодованием писали о варварском разрушении палат и хором московских царей, стоявших на его месте»² (Виділено мною. — В. М.).

Так що саме Шевченко, високо цінуючи стародавній Кремль, визначив наперед і передбачив нищівні характеристики споруди Тона на його території.

«Дуже невдалий величезний витвір»

Тепер — про храм Христа Спасителя, будівництво якого Шевченко відвідав і 20 березня, вже без Щепкіна: «**Полюбовавшись старим красавцем Кремлём, прошёл я к юному некрасавцу Спасу**³ с целью посмотреть скульптурные работы. Но меня и на

¹ Стасов, за його словами, був знайомий з Шевченком, про що сам писав Олександру Пипіну 10 березня 1888 року: «Я его лично знал довольно много, и в разное время беседовал с ним, глубоко его уважал и ценил...»

² Олег Волков. Москва дворянских гнёзд. С. 168.

³ Скоріше за все Шевченко йшов до храму Христа Спасителя по Кремлівській набережній (назва з'явилася у XVIII столітті), а, можливо, й по Волхонці (назва закріпилася також у XVIII столітті). Фотографії, вміщені в книзі, дають можливість скласти загальне враження про цю поетову прогулянку.

двор не пустили. „Не приказано“, — сказав сторож. Я йому не противоречив і повернувся в Кремль».

Отже, Шевченко не сприйняв архітектуру і естетику храму Христа Спасителя, що тоді вже майже двадцять років будувався за проектом архітектора Костянтина Тона в так званому російсько-візантійському стилі. Пам'ятаймо, що храм Христа Спасителя будувався як храм-пам'ятник, присвячений Вітчизняній війні 1812 р. Він вражав своєю висотою (понад 100 метрів)¹, грандіозними масштабами та багатством не лише внутрішнього убрання й начиння, якого Шевченко не бачив, але й зовнішньою пишнотою. Раніше не ставили запитання, чи бачив Шевченко будівництво храму в перші свої приїзди до Москви. На мій погляд, скоріше так, ніж ні. Відомо, що в 1839–1853 рр. велася кладка цегляних стін, бань, здійснювалося зовнішнє облицювання. На час екскурсії поета до храму в 1858 р. вже було встановлено металічні частини даху й бань та побудовано рихтування всередині — йшли штукатурні й облицювальні роботи внутрішніх стін і підлоги.

Скульптурні роботи на зовнішніх стінах храму велися з 1846 по 1863 рр., і на момент московського перебування Шевченка були в розпалі. Їх виконували відомі майстри Петро Клодт, Олександр Логановський, Микола Рамазанов. Професор Олександр Логановський уславився скульптурою «Парень, граючий в свайку» (1836), якій Пушкін присвятив вірш «Юноша, полный красы...» До речі, Микола Осипов, повідомляючи навесні 1856 р. Шевченка про замовлення Логановському оздоблення храму Христа Спасителя, назвав скульптора Логановського «бездарним» і навіть писав, що той, «на шастя помер, не закінчивши роботи». Проте, відповідаючи Осипову, Шевченко не підтримав це огудження, а Рамазанова назвав «достоїншим художником»: «О, как бы мне хотелось взглянуть на эти колоссальные работы!» Таким чином, саме інтерес до творчої роботи російських скульпторів привів поета на будівництво храму. Микола Рамазанов був знайомим Шевченка з часу навчання в Академії мистецтв, Рамазанов закінчив її в 1839 р. У спогадах російського поета і перекладача Олександра Струговщикова знаходимо список осіб, які були присутні в нього на дружньому вечорі 27 квітня 1840 року, серед них — Шевченко і Рамазанов. Миколу Рамазанова було послано державним коштом до Італії, звідки повернувся в Москву 1846 р., з цього

¹ Дзвіниця Івана Великого з хрестом може вміститися «під яблуком» великого храму Христа Спасителя.

часу він працював в Училищі малярства і скульптури. Шевченко знав про це, принаймні, в листі до Андріана Головачова від 15 листопада 1852 року поет писав: «...У меня есть в Москве товарищ академик Н. Рамазанов, скульптор, прекрасный художник и благородный человек, — при случае познакомьтесь с ним. Он вам, верно, понравится, занимает он место профессора скульптуры при Московском художественном училище».

Шевченко згадав про Рамазанова в повісті «Художник». Скульптор знімав посмертну маску Миколи Гоголя, за якою створив портрет письменника, був автором погруддя Михайла Щепкіна (1853)¹, яке прикрашало 50-річний ювілей сценічної діяльності артиста у 1855 р. На цьому ювілеї Рамазанов, як писав «Москвитянин», «изваял свою прекрасную речь, буд-то резцом». В короткому привітанні Рамазанов сказав золоті слова, звернуті до молодих митців, які й досі не втратили свого значення: «Да возбудится этим отрадным примером все молодое поколение художников... да возьмут они на образец чистые и благородные понятия нашего почётного гостя о значении художника, и да будут между ними такие же счастливыцы, одинаково любимые искусством и людьми, какого мы чествуем сегодня в лице М. С Щепкина... Хочется от лица всей нашей художественной братии воскликнуть: да здравствует М. С. Щепкин, высокий представитель искусства!»

В «Книге адресов жителей Москвы» К. Ністрема за 1858 рік знаходимо прізвище Миколи Рамазанова поруч із прізвищами Апполона Мокрицького та Олексія Саврасова серед небагатьох викладачів Московського училища малярства і скульптури. Рамазанов, як і Мокрицький, жив у самому училищі, й Шевченко міг зустріти його, коли двічі приходив до Мокрицького. Проте, мабуть, цього не сталося, бо поет не згадує про Рамазанова в своєму щоденнику.

Є документ, який свідчить, що Рамазанов цікавився долею Шевченка. 17 квітня 1857 року завідуючий музеєм Академії мистецтв К. А. Ухтомський писав Рамазанову: «Был в Академии спектакль в пользу Шевченки, его устроила гр. А. И. Толстая, и очень удачно: сбор был довольно значительный...» Не-

---

¹ Шевченко бачив цю роботу Рамазанова в березні 1858 року, оскільки бюст стояв у квартирі Щепкіна. Самодіяльний актор і театрал Олександр Стахович згадував: «Помню его московскую квартиру в приходе старого Пимена... В гостиной гипсовый его бюст работы Рамазанова, под который Михаил Семёнович клал лакомства для своей внучки, всегда отправлявшейся после обеда отыскивать их у белого дедушки».

вдовзі після приїзду з Москви 10 квітня 1858 року Шевченко зустрівся з Рамазановим у Петербурзі.

Пізніше Микола Рамазанов виліпив погруддя Шевченка, з якого були зроблені алебастрові копії, а мармуровий примірник виставлявся в 1911 р. на Шевченківській ювілейній виставці в Москві (не зберігся).

Шевченкові не сподобалася показна величезність й офіційно-ритуальна велич храму Христа Спасителя, що пригнічувала старовинну білокам'яну навколишню Москву. Здалося, що гладка купчиха, в дорогому й пишному вбранні, вся в яскравих прикрасах недоречно стала на місці колишнього Алексеевського монастиря з його набожними мешканцями¹. Особливо драгувала головна баня, що нагадувала йому золотий повойник² на голові купчихи — пов'язку, яку здавна зодягали жінки під платок. Відштовхувала Шевченка відверта показушність, сказати б, імперська претензійність споруди, що не поєднувалася в його сприйнятті з Божим храмом.

Не слід забувати, що в той час храм стояв у рихтуваннях, які було знято частково в тому ж таки 1858 р., коли «храм було закінчено начорно», а остаточно — в наступному році. За сучасними оцінками, в час екскурсії Шевченка «храм Христа Спасителя став невід'ємною частиною історичного центру, що значно розширився». Втім, його будуватимуть і прикрашатимуть ще майже чверть століття після відвідин Шевченком. Принаймні, в тому вигляді, в якому його застав поет, храм значно програвав перед майбутньою завершеною спорудою.

Сучасна московська оцінка історичного призначення храму Христа Спасителя лише підтверджує далекоглядність і прозорливість Шевченка. Ось вона: «В формах, размерах, композиції прослідковується стремление превратить храм Христа Спасителя в главный храм Москвы и даже России. Ряд особенностей храма Христа Спасителя, уподобляющих его церкви святой Софии в Константинополе, свидетельствует о том, что он принимает на себя и роль главного храма православного мира, символизируя тем самым историческое предназначение России, афористически зафиксированное в формуле «Москва — Третий Рим»... Столь же последовательно представлена в храме Христа Спасителя система признаков, заставляющая ви-

¹ У Забеліна читаємо: «Когда в 1836 г. определено было на месте монастыря построить храм Христа Спасителя, то в 1838 г. при разборке монастырских храмов и при земляных работах для устройства фундамента новому храму были открыты разновременные монастырские кладбища...»

² На жаль, це слово відсутнє в «Словнику мови Шевченка».

деть в нём ещё один великий христианский символ — Новый Иерусалим»¹.

Великий українець інтуїтивно відчув і рішуче засудив уособлену в храмі світову державно-імперську ідею. Тим паче, що її гострий стрижень насамперед боляче ранив Україну. До того ж у Шевченковій оцінці тодішнього будівництва храму сплелися воедино невдоволення роботами Тона та відроза поета до російських царів — Миколи I, за якого почалося зведення храму і Олександра II, в його царювання вже третій рік активно велось будівництво.

Між іншим, у червні 2005 року під покровом храму Христа Спасителя було відкрито пам'ятник Олександрові II, за царювання якого було прийнято сумнозвісні Валувський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), спрямовані проти української мови й культури. В офіційній думці, що сформувалася вже після смерті Шевченка, Олександр II називався «добрим царем», «царем-реформатором», «царем-визволителем». А Шевченко мав про нього зовсім іншу думку. В 1858 р. у вірші «Я не нездужаю нівроку...» поет уперше висловив своє ставлення до майбутнього «визволення селян» і «селянської реформи», до Олександра II, а заодно й до «муровання» храмів. Не виключено, що йому згадався недавно бачений храм Христа Спасителя в Москві...

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух спалить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду Божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

Що й казати, Тарас Григорович був тонким цінителем і не любив творіння офіційного зодчого російських храмів Костян-

¹ Москва 850 лет. Том 1. — М., 1996. С. 304.

тина Тона. Втім, Шевченкова нещадна й влучна характеристика храму Христа Спасителя повністю суголосна з авторитетними оцінками відомих російських знавців. Скажімо, автор книги «Старая Москва» В. Нікольський вважав: «Ярким образом тоновского стиля служит московский храм Спасителя (1839–1881). Это русифицированный Исаакиевский собор, гораздо более холодный и мёртвый, чем его петербургский образец. Ни Византии, ни древней Руси здесь нет и следов». Згаданий путівник Гейніке визначав смак архітектора Тона образливим епітетом «малорозвинутий». Москвознавець Ю. Шамурін вважав, що «храм Христа навсегда останется памятником времени, ставившего себе грандиозные задачи, но отмеченного печатью безвкусицы»¹. Взагалі російська ліберальна громадськість сприймала творіння лейб-архітектора Тона в багнети. Зате сучасна російська офіційна література підносить Костянтина Тона: «Имя Тона превратилось в нарицательное. В сознании современников Тон стал синонимом зодчего, в мастерской которого «разыгрывается процесс всемирной истории», суть которого отождествляется с возрождением народности... Новый поворот в искусстве, связанный с именем Тона, был поворотом к народности и национальности»².

В унісон з офіціозом завзято захищає нині Тона і його творіння Лев Колодний, якому довелося піднятися на вершину храму Христа Спасителя разом із Юрієм Лужковим. Втім, абсолютно даремно стверджує він сьогодні, що „Костянтин Тон користувався в середовищі професіоналів незаперечним авторитетом“. Це було зовсім не так. У запалі оспівування Тона москвознавець Колодний не забув і про невдячного вихованця Петербурзької Академії мистецтв Шевченка, який посмів «метнуть стрелу в голову нового кафедрального собора». Колодний напучує: «Сравнивать Храм надо не с купчихой, а со строем богатырей в золочённых шлемах, или с крепостью из пяти башен».

Смішно, але Шевченка й досі намагаються повчати, як треба було йому думати про московські штуки...

До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!

Великий поет і художник був абсолютно вільний у своїх уподобаннях і оцінках, як у Москві, так і в Києві. Скажімо, за

¹ Ю. И. Шамурин. Архитектура Москвы второй половины XIX в. — В кн. Москва и её окрестности. Архитектура, история. — М.: Астрель, 2007. С. 352.

² Москва 850 лет. Том 1. С. 300.

словами Михайла Чалого, «єдина на той час скульптурна прикраса нашого Києва — пам'ятник св. Володимира, твір барона Клодта, нашому вимогливому художнику дуже не подобалась». Так само суворо ставився Шевченко до будівлі Інституту шляхетних дівчат архітектора Вікентія Беретті на Інститутській вулиці в Києві: «Казармы, да ещё казармы самые неуклюжие, а местность — самая восхитительная, и так бесчеловечно обезображена...»

Насамкінець, нагадаю, що Костянтин Тон був ректором Петербурзької Академії мистецтв, коли 31 жовтня 1860 року Шевченкові дали звання академіка. В цей день Тарас Григорович зробив дарчий напис на «Кобзарі» в перекладі російських поетів його дружини: «Елене Ивановне Тон. Искренний Тарас Шевченко. 31 октября 1860.».

«Зайшли до Олени Костянтинівни Станкевич»

Та вже час поцікавитися, куди ж відправилися Щепкін і Шевченко 19 березня після відвідання Кремля. В поетовому щоденнику читаємо:

«Из Кремля прошли мы на Большую Дмитровку, зашли к Елене Константиновне Станкевич, моей старой знакомой; напились чаю, отдохнули и пошли в книжный магазин Н. М. Щепкина. Из магазина возвратились опять к Станкевич, где я встретил еще одну мою старую знакомую Олимпиаду Ивановну Миницкую».

Те, що гості у Станкевичів лише «напилися чаю», зовсім не говорить, що господиня була недосить гостинною. Навпаки! Олена Костянтинівна виявила традиційне московське шанування гостей чаєм. Про це можна сказати словами поета Петра Вяземського:

Час дружеских бесед у чайного стола!
Хозяйке молодой и честь, и похвала!
По-православному, не на манер немецкий,
Не ходкий, как вода или напиток детский,
Но Русью веющий, но сочный, но густой,
Душистый льётся чай янтарною струей.
Прекрасно!..

Ще в перші свої приїзди в Москву Шевченко зустрівся з небувалою московською пристрастю до чаю. Скажімо, відомі офіційні дані про те, що в 1846 р. в майже двохстах москов-

ських трактирах було випито близько 200 тисяч фунтів чаю на суму більш як півмільйона рублів сріблом, а цукру вжито майже 40 тисяч пудів на суму понад 30 тис. рублів сріблом. Ніхто не в змозі був порахувати, скільки чаю випивалося в сімейному колі.

Здається, в жодному іншому місті світу не було такого культу чаювання. Воно завжди було чимось на зразок ритуалу, священності, без чого не міг обійтися жоден москвич¹. Навіть у богомольців існувала традиція — попити чаю в трактирі біля застави перед виходом із Москви. Це називалося «Москву повыполоскать» перед святою дорогою. Тим паче, вдома дорогого гостя частували саме чаєм.

Олександра Щепкіна (Станкевич) згадувала про Михайла Семеновича: «Спокойно расположившись в кресле, с сигарой в небольшой и полной руке, он тихо улыбался, прихлебывая из стакана чай (который всегда был его любимым напитком)...» (Виділено мною. — В. М.). Тема чаю неодноразово виникала в листуванні Щепкіна. Скажімо, 29 листопада 1829 року він послав Михайлу Погодін у такий чотиривірш:

«С днём ангела вас поздравляю,
Наливки посылаю.
К обеду будете ль, не знаю,
А чай пить верно ожидаю».

Розповім також, як наступного дня після прем'єри «Ревізора» в Москві 26 травня 1836 року в листі до виконавця ролі городничого в Петербурзі, артиста Івана Сосницького Щепкін побіжно згадав про спектакль, зате багато писав про... чай, який вислав: «Чай, смею уверить, превосходный; я отправил чай без письма...» Здивований Сосницький свій лист-відповідь починав так: «Скажи пожалуйста, ленивый кабан, разве можно так писать к человеку, который интересуется знать об успехе пьесы? Я из твоего письма только и узнал, что „Ревизора“ сыграли и чай выслан». Сосницький докоряв, що до нього звернувся Гоголь, а він нічого не міг повідомити йому про прем'єру: «Он

¹ Відомий лінгвіст Володимир Єлістратов відносить цей ритуал до системоутворюючих елементів російської державності: «...Если несколько полемически заострить мысль, я утверждаю примерно следующее: знание нескольких десятков колен соловьиного пения, запах свежего навоза под полозьями саней, ежесдневное чаепитие в течение ста лет в 17.00, умение предсказывать погоду по звону деревянного чурбачка, искусство резать расстегай и т. д. и т. п. — вот суть составляющие, сделавшие Россию грандиозной, великой страной...» (Виділено мною. — В. М.).

спрашиває мене: „Ну що?“ А я йому відповідаю: „Чай вислан, но без письма“. Тот витарачил глаза на меня, думал, не помешался ли я...»

В березні 1848 року в листі до синів у Берлін Щепкін вибачався, що традиційно не вислав їм чаю: «Я виноват, что чаю вам до сих пор не выслал. Право, так заработался, что было не до чаю... Но с будущей почтой непременно вышлю».

Отже, москвич Щепкін не уявляв себе без чаю, і Шевченко це відчув повною мірою. Коли через день друзі заїхали до Миколи Щепкіна, то... «выпили по стакану чаю и потягли далее»... Чай пили вранці, опівдні, обов'язково о четвертій годині та ввечері. Скоріше за все, Шевченко і Щепкін зайшли до Станкевичів близько півдня, коли у них уже кипів самовар. Не випадково письменник і журналіст середини ХІХ століття М. В. Поляков писав навіть, що «чай у москвичей заменяет часы; так что, если говорят вам: это случилось поутру после, или вечером прежде, до или после чая, то уж, конечно, вы понимаете, в какое время это случилось. Словом, часы в Москве — совершенно лишняя роскошь, чай — вещь необходимая...»

Чай заварювали дуже міцний, настоювали і пили гарячий, «щоб обпікав губи»¹, за один раз випивали чимало. Справжні любителі чаю не допускали розведення його вершками чи будь-чим іншим, не дозволяли собі закурити сигару за чаюванням. Усе, що відвертало від чаю, гурмани засуджували, а цукор завжди вживали вприкуску, розуміючи, що він призначений для підсолоджування, а не для розсироплювання чаю. Від погано завареного чаю, «через який Москву видно», бували москвичі делікатно відмовлялися, так само, як і від напою, налитого в чайник, — вважалося, що справжній чай можна пити лише з самовара. (До речі, в ті часи чайник називався «посудиною», а його нинішнім іменем величали любителя чаю). «Хіба це чай? — говорили в Москві з усмішкою про напій з чайника. — Так, тяганина одна. Ні на бесіду не настроює, ні на сердечність. Інша річ, самовар! За ним розсядеться, перехреститься, гудзичок розстебнеш... А за посудиною твоєю що? За нею навіть соромно сидіти солідній людині. Ні сімейності в ній, нічого...» У того ж Вяземського:

---

¹ Цей факт привертає увагу і сучасних дослідників. Володимир Єлістратов особливо наголошує: «Чай в Москві пили гарячим, очень гарячим (тёплый чай считался как бы „потерянным“, „упущенным“ для настоющей „мистерии чаепития“) ... Самовар — в известном смысле, символ Москвы и России — удивительный сплав всех первостихий, прежде всего, воды и огня...»

Самовар родной, семейный наш очаг,
Семейный наш алтарь, ковчег домашних благ..

Саме так, по-сімейному, за самоваром і приймали Шевченка з Щепкіним у Олени Станкевич.

Шевченко сам вказав на те, що **Станкевичі жили тоді на Великій Дмитрівці**. Отже, 19 березня Шевченко й Щепкін прийшли пішки з Воротниковського провулка до Кремля, затим — на Велику Дмитрівку, де попили чаю, після цього звідси через Кузнецький міст добралися на Велику Луб'янку, в книгарню, а потім знову повернулися до Станкевичів. Оскільки це було, мабуть, близько четвертої години, то за обідом вони напевне знову пили чай. Аякже: «Чай не пить, так на свете не жить» — говорили москвичі. Або: «Выпей чайку — забудешь тоску»; «За чаем не скучаем — по три чашки выпиваем».

Чи мав Шевченко з цього нові життєво-побутові враження? Певно, що так. Він часто пив чаї в трактирах і в гостях, а на засланні, як свідчить, скажімо, запис у щоденнику від 21 липня 1857 року бувало й так: «От трёх часов пополудни до трёх пополудни под вербою с Фиялковским¹ пили чай и лимонку²...» Через тиждень Тарас Григорович занотував, що збирався пригостити товариша

«Чаєм шклянкою
І горілки чаркою».

Коли в тому ж липні 1857-го поет разом з Фіалковським зібралися провести недільний день подалі від казарм, у балці, то баранину, хліб і горілку мав доставити поляк, «а я — чайник, чаю, сахару, стакан и 5-ть огурцов». Тож Тарас Григорович знав толк у простецькому чаюванні, але смак саме московського, сімейного чаювання за самоваром по-справжньому відчув у Щепкіна і Станкевичів. Заглянемо з цього приводу ще раз до поетового щоденника, де 2 липня 1857 року є несподівані й цікаві нотатки про чай:

«Две случайно сделанные мною вещи так удачно, как редко удаются произведения глубоко обдуманые. Первая вещь — это сей журнал, который в эти томительные дни ожиданий сделался для меня необходимым, как страждущему врач. Вторая вещь —

¹ Фіалковський Фелікс (1823–?) — польський політичний засланець, рядовий, згодом унтер-офіцер, з яким Тарас Григорович подружився в Новопетровському укріпленні.

² Горілка, настояна на лимоні.

это медный чайник, который делается необходимым для моего журнала, как журнал для меня. Без чайника, или без чая, как-то лениво, бывало, принимался за сие рукоделие. Теперь же, **едва успею налить в стакан чай, как перо само проситься в руку**» (Виділено мною. — В. М.).

Торкається Тарас Григорович й теми самовара: «Самовар — тот шипением своим возбуждает к деятельности, это понятно. Правда, я не имел случая испытать на себе это благодетельное влияние самовара. Но имел случай существенно убедиться в этом волшебном влиянии на других». І далі поет напівжартівливо розповідав, як у чернігівському трактирі його знайомий Олександр Афанасьєв-Чужбинський замовляв саме самовар, а не стакан чаю з буфету, як це робив він сам: «Но когда я рассмотрел приятеля поближе, то оказалось, что **он, собственно, не самовар велел подавать, а велел подавать вдохновение**, или пружину, приводящую в движение эту таинственную силу. Я прежде удивлялся, откуда, из какого источника вытекают у него такие громадные стихотворения, а оказалось, что ларчик просто отворялся» (Виділено мною. — В. М.).

З Оленою Костянтинівною Станкевич (дівоче прізвище — Бодиско; 1824–1904) — дружиною російського письменника Олександра Станкевича, племінницею декабристів М. і Б. Бодисків та двоюрідною сестрою відомого історика-медієвіста, глави московських західників Тимофія Грановського поет познайомився ще в 1844 р. в Україні, коли їй було двадцять років. 21 липня того року Олена Бодиско написала Шевченкові з Ніжина сумбурного листа, в якому захоплювалася поемою «Тризна». В ньому йшлося про «прекрасний талант малоросійської поезії» і «дивовижні творіння» Шевченка.

В листі містилося також побажання писати саме українською мовою: «...Вам много вдохновения только на национальном языке, а нам всем через это много часов истинного удовольствия пребудет, милостивый государь». Отже, вже тоді Бодиско сприймала Шевченка як національного поета, і певно, що патріотичний настрій, викликаний його поезією, був досить характерним для того кола людей, які оточували Тараса Григоровича в Україні.

Судячи з усього, самого Станкевича не було вдома, але Олена Костянтинівна виявила себе справді гостинною господинею, про це переконливо свідчить те, що в той же день Шевченко і Щепкін прийшли до неї вдруге і обідали у Станкевичів. Борис Чичерін — друг сім'ї Станкевичів — писав про неї: «Жена Станкевича, Елена Константиновна, совершенно к нему прихо-

дилась. Она вся жила в нём, разделяя, как умная и вполне образованная женщина, все его возвышенные интересы, а вместе избавляя его от всяких домашних хлопот, окружая его самою нежною заботливостью, стараюся устроить его жизнь возможно удобно, спокойно и приятно. Пылкая, страстная, энергическая, часто нетерпимая относительно тех, кто приходился ей не по душе, она ростичала на близких ей людей все сокровища любвеобильного сердца».

Молодий Федір Корш, син Євгена Корша, називав Олену Станкевич «всеобщей тётушкой». Цікаво свідчить про неї у своєму щоденнику друг сім'ї Станкевичів історик Іван Забелін, про якого ми ще будемо говорити. Олена Костянтинівна морально підтримувала вченого: «Ведь мы вас считаем, как родного. У неї выступили слезы на глазах. Это было сказано с искренним чувством...» Олена Станкевич брала уроки історії у Забеліна. За його словами, жінка обурювалася «высокомериєм знати и всею гадостью, в которой выразилось истое русское крепостничество».

Олімпіада Міницька, яку зустрів у Станкевичів Шевченко, була близька їм і належала до родини, пов'язаної з літературно-громадськими колами Москви. Іван Міницький був членом гуртка Тимофія Грановського і багаторічним кореспондентом Тургенева. Вірогідно, що Шевченко познайомився з Міницькою в 40-х рр. ХІХ століття, можливо, навіть у родині Станкевичів, адже Щепкін вже тоді міг привести поета до них.

Про залишок дня 19 березня Шевченко написав коротко: **«Пообедали у Станкевич и в 6 часов вечера благополучно пешком же возвратилися восвосяи, дивяся бывшему»**. Немає сумніву, що Тарас Григорович залишився задоволеним цим днем, у який він через 13 років знову побачив Кремль, а ще, напевне, радів теплому й гостинному прийому в домі Станкевичів. Інакше не написав би так: **«возвратилися дивяся бывшему»**.

«Ми вирушили до Станкевичів»

Отже, Щепкін 19 березня протягом восьми годин показував Шевченкові Москву і москвичів, пройшов з ним по московській грязюці кілька кілометрів, що було неабияким фізичним навантаженням для сімдесятирічного артиста. Не випадково зранку наступного дня — 20 березня — він почував себе неважно, і Тарас Григорович відзначив у щоденни-

ку: «Мой неразлучный спутник и чичероне¹ Михайло Семёнович сегодня ставил себе банки, и я один от 10 до 4 часов месил московскую грязь»². Та Щепкін не збирався довго залишати дорогого гостя наодинці: ввечері він знову взяв його під своє безпосереднє покровительство. Певно, жалкуючи, що за два вчорашні візити до Станкевичів йому не вдалося познайомити Шевченка з господарем, бо його не заставали дома, Щепкін увечері 20 березня знову повів його на Велику Дмитрівку: «Вечером Михайло Семёнович был готов на новые подвиги, и мы отправились к Станкевичам. Весело, нецеремонно поболтали о Малороссии, о днях минувших, и на расставаньи В. А. (Требя — А. В. — В. М.) Станкевич подарил мне экземпляр стихотворений Тютчева».

Олександр Володимирович Станкевич (1821–1912) — брат Миколи Станкевича, біограф і видавець літературної спадщини Тимофія Грановського³, друкувався в «Современнике», «Вестнике Европы», інших виданнях. В 50–60-х рр. у Олександра Станкевича збиралися прогресивні московські інтелектуали М. Кетчер, Є. Корш, Б. Чичерін, І. Забелін та ін., тобто ті люди, з якими Щепкін прагнув познайомити Шевченка. Олександр Станкевич писав: «Тесный кружок друзей собирался часто вместе... В этом кружке образованных и одушевлённых живыми интересами людей нередко появлялись значительнейшие и даровитейшие из наших литераторов и артистов. Частым гостем бывал в нём М. С. Щепкин».

Сестра Олександра Станкевича Олександра Володимирівна згадувала, як Микола Михайлович випадково потрапив у Воронежську губернію, де й познайомився з усією сім'єю Станкевичів: «Михаил Семёнович дал сыну своему письмо к А. В. Станкевичу, с которым был знаком, случайно встретившись с ним в Одессе. Из рассказов А. В. Станкевича мы знали много подробностей о жизни Щепкина, с которым они часто и много беседовали вдвоём и купались в море».

Коли в другій половині 40-х рр. сім'я Станкевичів жила у Воронежі, Щепкін передавав їм вітання через Миколу Михайловича: «Поклонись от меня Александру Владимировичу и

¹ Провідник, екскурсовод (італ.). Це слово зустрічаємо в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», яку Шевченко закінчив за місяць до того.

² Докладно див. про це: Володимир Мельниченко. Тарас Шевченко: «Мое перебування в Москві». С. 285–306.

³ Борис Чичерін писав: «Главным его (О. Станкевича. — В. М.) литературным произведением была биография Грановского, на которую он положил всю свою душу. Она может считаться образцовой по тонкости понимания, по верности изображения, по изяществу мыслей, чувств и формы».

всем Станкевичам, которых знаю и не знаю». В серпні 1848 року Михайло Семенович просив сина в листі в Одесу: «Поклонись Александру и Иосифу Станкевичам», а наприкінці 1849 р. Станкевичі приїхали в Москву, поріднившись із Щепкіними: Микола Михайлович Щепкін одружився з Олександрою Володимирівною Станкевич.

...В той березневий вечір у Станкевича говорили, як і скрізь, де з'являвся Шевченко, про Малоросію, а ще про «дні минулі». В цьому побіжному поетовому запису вчувається мені свідчення того, що Шевченко таки приходив у родину Станкевичів в 40-х рр. Якщо це так, то поет побував тоді у Великому Афанасьєвському провулку, де в будинку № 8 тоді жили Станкевичі. Це — у двох кроках від будинку, де нині знаходиться Культурний центр України в Москві.

Що ж до подарунку від Станкевичів, то за п'ять місяців до того Шевченко записав у свій щоденник: «...Я с наслаждением прочитал трёхкуплетное стихотворение Ф. Тютчева:

Эти бедные селенья,
Эта скудная природа —
Край родной долготерпенья
Край ты Русского народа!

Не поймёт и не заметит
Гордый взор иноплеменный,
Что скользит и тайно светит
В наготе твоей смиренной.

Удручённый ношей крестной,
Всю тебя земля родная,
В рабском виде Царь Небесный
Исходил, благословляя».

Шевченко сприйняв цей вірш в унісон із кращими російськими цінителями поезії. Скажімо, з приводу нього Іван Панаєв писав Івану Тургенєву в 1857 р.: «Неправда ли, это вещь, глубоко захватывающая за сердце?.. Вот какие стихотворения печатать приятно».

Який збіг оцінок тютчевського вірша!

Федір Тютчев у 1821 р. закінчив Московський університет, а затим після дипломатичної служби повернувся в місто в 1843 р. Поет захоплено відгукувався про Кремль, Малий театр, московські клуби, літературне життя міста: «Москва —

архилитературний город, где очень серьёзно относятся ко всем тем произведениям, которые пишутся и читаются».

Нагадаю, що добрий знайомий Осипа Бодяньського драматург Микола Сушков був одружений з сестрою Федора Тютчева, і той нерідко зупинявся у свого шурина, поки не переїхав у Москву. 26 січня 1853 року Бодяньський занотував у щоденнику: «После обеда у Н. В. Сушкова, пригласившего меня лично накануне, по случаю приезда брата его жены Ф. И. Тютчева... речь зашла о покойном Гоголе». З того ж щоденника довідуємося, що в червні 1854 року вони зустрічалися кілька днів підряд і говорили в основному про злободенні події російсько-пруських відносин у ході війни. 5 червня Бодяньський зазначав: «Гуляя с Тютчевым, снова разговорились мы о событиях военных, о которых трудно и не говорить, так как они действительно стоят впереди всего, что ни совершается вокруг нас...» 8 червня: «Гуляя снова с Тютчевым утром по Тверской и в Кремлёвском саду, услышал от него в первый раз о победе нашей в Малой Азии над турками...» (В листопаді 1853 року. — *В. М.*). 14 червня: «Перед отъездом Тютчева (В Петербург. — *В. М.*) обедал с ним у Сушкова».

Контакти Бодяньського з Тютчевим підтримувалися й пізніше, відомо, що влітку 1857 р. Тютчев отримав листа від Осипа Максимовича з проханням підтримати в університеті його учня Апполона Майкова через товариша міністра народної освіти князя Петра Вяземського. 30 червня 1857 року Тютчев повідомляв Миколі Сушкову: «Скажите Бодянскому, что я от души благодарю его за письмо, которого содержание, касающееся Майкова, я уже сообщил Вяземскому».

«В Малоросії зовсім інакше...»

Як розвивалися події наступного дня — 21 березня? Читаємо в Шевченковому щоденнику:

«В 10 часов утра¹ не пешком, а в пролетке² пустились мы с Михайлом Семеновичем Москву созерцать. По дороге заехали к

¹ На той час у Москві було + 3,6° за шкалою Реомюра, стояла тиха погода, пополудні потеплішало до 8°, подув південно-західний вітер, а на вечір — знову тихо та ясно — + 3°.

² Напередодні — 20 березня, — коли Шевченко сам прогулювався по Москві, він записав: «Поутру велел я кучеру вымазать себе сапоги добрым дёгтем». Враховуючи те, що Щепкін не мав свого виїзду (артистка Олександра Шуберт згадувала: «На репетицию едем, бывало, в казенной карете»), можна припустити, що він у той день найняв, можливо, навіть у зв'язку з присутністю Шевченка, кучера, який zarazом виконував і дрібні доручення.

сыну его Николаю. Выпили по стакану чаю и потягли далее. Заехали также по дороге к Кетчеру, встретили там Бабста. Кетчер подарил мне все издания своей компании, кроме своего перевода Шекспира, — он ещё в типографии. А Бабст подарил свою речь о умножении народного капитала, издание той же компании. Выпили у Кетчера по рюмке сливянки¹ и поехали к Якушкину. Хозяина не застали дома, а милейшая хозяйка подарила нам по экземпляру портрета кн. Волконского, декабриста, и мы раскланялись...»

Отже, спочатку — до Миколи Щепкіна, який недалеко мав власний будинок (№ 5/2, не зберігся) у Міщанській дільниці на Троїцькій вулиці (назва від храму Живоначальної трійці, відомого з XVI століття). Микола Щепкін мешкав тут уже десять літ, з 1848 р. Дерев'яний будинок стояв на розі Троїцької вулиці, а за ним простягався старий занедбаний садок «с вековими вязами, клёнами, липами, большой яблоней и старой дикой грушей, полный сирени, шиповников и других кустов, цветущих с весны... Троице-Сергиевское подворье²... примыкало к обширным пустырям, занятым огородами, выгонами, речкой... и непрерывными садами и пустырями, сливавшимися с полями перед Марьиной рощей, которая в те времена была действительно берёзовой рощей и местом для загородных прогулок... Одним словом, жили мы на краю какого-нибудь провинциального города, в садах и пустырях».

Ці спогади сина Миколи Щепкіна — Миколи Миколайовича Щепкіна³ — дають уяву про окраїну Москву часів Шевченка, що значною мірою нагадувала напівселянські оази не так далеко від самого Кремля.

Мабуть, ця місцина припала до душі Шевченкові, який любив такі зелені куточки, тим паче в місті. Знаходячись у Новопетровському укріпленні, засланець зробив 14 липня 1857 року цікавий запис: «Вчера, как я сегодня узнал, несмотря на воскресенье и хорошую погоду, ни один из официю имеющих не появлялся на огороде. Странная, непонятная антипатия к благоухающей зелени. Они предпочитают пыль и несносную духоту в укреплении прохладной тени, цветам и свежей зелени на огороде. Непонятное затвердение органов». Якраз у цьому

¹ У Володимира Даля: «Сливянка, сливяная, наливка, вино, водка, настояная на сливах».

² Тепер подвір'я Троїце-Сергієвої лаври знаходиться поруч з Троїцькою вулицею, в 1-му Троїцькому провулку.

³ Онук Михайла Щепкіна був помітним громадським діячем дорадянської Росії — гласним Московської міської думи, депутатом Державної думи III і IV скликань, головою Московського комітету партії кадетів. Розстріляний більшовиками восени 1918 року.

зв'язку поет виклав на папері свою порівняльну характеристику великоросійських і малоросійських сіл, за якою відчувається внутрішній аналіз ментальності та характеру росіян і українців: «...В великороссийском человеке есть врождённая антипатия к зелени, к этой живой блестящей ризе улыбающейся матери природы. Великороссийская деревня — это, как выразился Гоголь, наваленные кучи сырых брёвен с чёрными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зелёного не увидишь¹, а по сторонам непроходимые леса зеленеют. А деревня, как будто нарощно вырубилась на большую дорогу из под тени этого непроходимого сада... В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишнёвых садов². Там бедный неулыбающийся мужик окутал себя великолепною вечно улыбающеюся природою и поёт унылую задушевную песню в надежде на лучшее существование» (Виділено мною. — В. М.).

Тут доречно буде згадати Шевченкових друзів Осипа Бодяньського й Михайла Щепкіна, які знали й любили українську народну пісню. За свідченням знайомого Щепкіна М. Соколова, «говоря о песнях Малороссии, М. С. заметил, что грусть их отличается от грусти русских песен какою-то мощною энергией и переходом к широкому раздолью, смеющемуся над тяжкой бедою». Бодяньський, який у 1837 р. захистив магістерську дисертацію про народну поезію слов'ян, наголошував, що «пісня — щоденник українця», його душа. З цього приводу він влучно використав у дисертації народне прислів'я: «Москаль — до читання, ляшок — до скакання, а наш брат козак — до співання».

Михайло Семенович добре знав українську вдачу й часто густо в своїх анекдотах-розповідях акцентував якусь характерну рису. Скажімо, М. Соколов записав таке: «М. С. рассказал анекдот о хохле, который вез какого-то господина. Этот, желая ехать скорее, бил ямщика-хохла. Последний, несмотря на удары, не только не погонял лошадей, но даже не оглядывался назад. Лишь версты за полторы до станции он пустил коней во весь опор. Господин устыдился, что бесчеловечно поступал с таким бесчувственным человеком. На станции, когда ямщики

¹ Шевченко мав на увазі зображення сіл, зокрема Манілова й Плюшкіна, в «Мёртвых душах». До речі, це свідчить, як добре знав поет твір Гоголя.

² В повісті «Капитанша» зустрічаємо подібне порівняння: «Не успеешь переехать границу Орловской губернии, как декорация переменилась... В первом селе Черниговской губернии уже беленькие хатки, соломою укрытые, а не серые бревенчатые избы. Костюм, язык, физиономии — совершенно всё другое. И вся эта перемена совершается на пространстве двадцати вёрст. В продолжение одного часа вы уже чувствуете себя как будто в другой атмосфере».

спросили хохла, каков проезжий, он спустил с плеч рубашку и, показывая синяки от ударов, сказал: „Бачьте який!“ Проезжий спросил его, отчего ж он не ехал скорее. Ямщик добродушно отвечал: „Да ни хотилось“, — и получил целковый на водку».

«Заїхали також по дорозі...»

Від Миколи Щепкіна друзі поїхали на 3-ю Міщанську, де жив Микола Кетчер¹ (сучасна адреса — вулиця Щепкіна, 44). Михайло Семенович розповів, як п'ять років тому друзі вирішили купити безсрібнику Кетчерові житло. Утворили спеціальний комітет, до якого ввійшли Тимофій Грановський, доктор медицини, професор Московського університету Павло Пікулін, його син Микола Щепкін. Зібрали гроші серед московських друзів, чималу суму — тисячу рублів — дав Кузьма Солдатынков, свій вклад зробив Іван Тургенєв... Вибрали цей затишний будинок з садом на тихій, зеленій Міщанській, і 1854 рік Кетчер із друзями вже зустрічав у ньому. Щепкін зізнався Шевченкові, що й сам хотів би жити тут, поруч із другом.

Справді, в 1859 р. сім'я Щепкіна поселилася навпроти Кетчера (тепер — вулиця Щепкіна, 47, тут знаходиться Будинок-музей М. С. Щепкіна). Будинок Кетчера стояв недалеко від церкви Філіппа Митрополита — найвідомішої в Москві на честь цього святителя. Церква знаходилася на 2-й Міщанській вулиці. Її було споруджено в 1777–1788 рр. архітектором Матвієм Казаковим у стилі раннього класицизму. На думку академіка Ігоря Грабаря, автором проекту цієї церкви був сам Василь Баженов. Закрито 1929 р., повернуто Російській православній церкві в 1991 р. Вона й тепер зберігає духовну ауру в цій місцевості, що немилосердно забудована сучасними спорудами-монстрами. Церква Філіппа Митрополита була найближчою і для Михайла Щепкіна. Саме в ній відспівували великого артиста в серпні 1863 року.

Іван Бабст також мешкав на 3-й Міщанській вулиці, поблизу церкви Філіппа Митрополита і будинком Миколи Кетчера, ось чому Шевченко застав у нього Бабста.

Повернемося до того дня, коли Шевченко познайомився з Кетчером і Бабстом. Це було 12 березня, тобто відразу після поселення у Щепкіна, коли хвороба ще не давала поетові змо-

---

¹ В московській адресній книзі за 1858 р. Кетчер числився за «Медичною конторою».

ги повною мірою спілкуватися з людьми. Шевченко тоді записав у щоденнику:

«Вечером, по настоянию моих гостеприимных хозяев, сошёл я вниз в гостиную с повязанной головой, где встретил несколько человек гостей, и между ними Кетчера, Бабста и Афанасьева, с которыми тут и познакомил меня хозяин. Время быстро прошло до ужина. Подали ужин, гости сели за стол, а я удалился в свою келию. Проклятая болезнь!»

Про Миколу Христофоровича Кетчера (1809–1886), лікаря за фахом, письменника і перекладача Шевченко знав ще до заслання. Річ у тому, що Кетчер захоплювався літературою, перекладав Шіллера і Шекспіра. П'єси останнього в перекладі Кетчера виходили друком у Москві окремими виданнями з 1841 по 1850 рр. Шевченко тоді зацікавився ними, використовував у своїй роботі над ілюстраціями до «Короля Ліра» в 1843 р. В засланні поет у своїх листах просив друзів надіслати йому твори Шекспіра в перекладі Кетчера. Скажімо, 11 грудня 1847 року писав Андрію Лизогубу¹: «Якщо найдете в Одесі **Шекспіра, перевод Кетчера...** то пришліть...» (Виділено мною. — *В. М.*). Лизогуб виконав прохання поета й сповістив його 7 лютого 1848 року, що надіслав із Одеси в Орську фортецю всі 13 випусків опублікованих на той час перекладів Кетчера, опрацьованих для зручності в дві книги. На жаль, цей дорогоцінний для Шевченка подарунок було відібрано у нього під час арешту в 1850 р. Втім, у спогадах Микити Савичева, який зустрічався з Шевченком у травні 1854 року, є такі рядки про його візит до поета: «...Я взяв з полиці одну з книг. Це були історичні драми Шекспіра в перекладі Кетчера». Вже знаходячись у Нижньому Новгороді, поет просив Михайла Лазаревського в листі від 20 січня 1858 року: «А ти, мій друже єдиний, **купи мені Шекспіра, перевод Кетчера...**» (Виділено мною. — *В. М.*). Той відповів 10 лютого: «Шекспир в переводе Кетчера редок и стоит не меньше 25 р., а потому до твоего разрешения я не купил его».

Така зацікавленість Шевченка перекладами Кетчера дає змогу впевнено стверджувати, що зустріч поета з ним стала приємною несподіванкою, й емоційна скарга на «кляту хворобу» була цілком умотивованою.

Російський історик і публіцист Борис Чичерін, який добре

---

¹ Лизогуб Андрій Іванович (1804–1864) — поміщик з козасько-старшинського роду, маляр-аматор, знайомий Шевченка. У 1846 і 1847 рр. поет побував у нього в Седневі на Чернігівщині. Коли Шевченко знаходився на засланні, Лизогуб листувався з ним, надсилав йому малярське приладдя, клопотався про полегшення його долі.

знав Кетчера, згадував про нього: «Постоянно погружённый в свой перевод Шекспира, который был делом его жизни, неутомимо занимаясь также поправкой переводов и корректурой для своих друзей и в особенности для разных изданий, которые предпринимал приятель его Солдатенков, он не участвовал в собственно журнальной работе...¹ У него был и тонкий эстетический вкус. Он был верный ценитель художественных произведений². В особенности у него была страсть к театру, страсть, которую разделяли многие люди его поколения. Актёры, которых он очень любил, всегда могли найти у него полезный совет и верную оценку... Кетчер был другом Грановского, Белинского³, Боткина, Герцена, Кавелина, Соловьёва». Між іншим Олександр Герцен познайомився зі Щепкіним якраз у Кетчера. У грудні 1839 року він писав: «У Кетчера провёл время хорошо, там познакомился с известным актёром Щепкиным и хохотал, как безумный, от его дара рассказывать анекдоты».

Щепкін здавна дружив з Миколою Кетчером, і коли той у 1843—1844 рр. жив у Петербурзі, листувався з ним. Зокрема, після від'їзду Кетчера з Москви Щепкін у листопаді 1843 року писав йому: «Итак, ваша милость уже питерской житель, дай Бог, чтобы тебе было тепло в Питере так же, как и здесь, хотя нам с отъезда твоего сделалось холоднее⁴. З їхнього листування добре видно, яких спільних друзів обидва мали. Ось декілька фраз із листа Щепкіна до Кетчера 10 листопада 1844 року: «Герцены все здоровы... Грановского ещё не видал. Сейчас еду к нему... Моё семейство по-прежнему, и все тебе кланяются... П. Языковым

¹ Насправді, впродовж кількох років Кетчер редагував «Журнал министерства внутренних дел» і «Магазин земледения». Він був постійним кореспондентом «Отечественных записок», «Современника», «Московского наблюдателя», «Журнала садоводства».

² Кетчер був вимогливим критиком. Скажімо, в липні 1853 року Іван Тургенев писав Петру Анненкову, що Кетчер «изъявляет совершенное своё неудовольствие» його романом «Два поколения». (До речі, Тургенев доручав Кетчерові видання своїх творів). Анненков іронічно відреагував: «Я представляю себе Гете или Шекспира с Кетчером под боком — они не написали бы ни одной строчки... Всё, что глаза не выжигает, для него кисель. Он в литературе любит париться в два веника, так чтобы с первого же тома его замертво на лицу вытащили».

³ Після смерті Бєлінського Кетчер (разом з Галаховим) взявся за видання дванадцятитомного Зібрання творів Бєлінського, що було не тільки літературним подвигом, а й потрібною матеріальною допомогою сім'ї покійного друга.

⁴ Микола Кетчер, який отримав у Петербурзі хорошу посаду, не витримав там і двох років — він був явно московським мешканцем. Олександр Герцен запитував: «Где, в каких краях, под каким градусом широты, долготы возможна уловатая, шероховатая, взбалмошная, безалаберная, добрая, шумная, неукладистая фигура Кетчера, кроме Москвы?»

моё почтение... Поклонись Белинскому с женой...» Кетчер був учасником гуртків Герцена, Огарьова, Белінського і Станкевича. Вихователька дітей Герцена і його близький друг Марія Рейхель згадувала про гурток Герцена: «...Какие люди! Александр Иванович Герцен, Грановский Тимофей Николаевич, Евгений Федорович Корш, Николай Христофорович Кетчер. Они сходились очень часто. Бывал еще Михайло Семёнович Щепкин...»

У 50–60 рр., коли Щепкін і Кетчер жили поруч на 3-й Міщанській вулиці, лікар-перекладач і артист зустрічалися часто. Кетчер, кажуть, переходив вулицю до друга в черевиках і халаті. Олександр Герцен згадував у «Былом и думах»: «Кетчер был домашним человеком в доме Щепкина. Он, впрочем, имел свойство делаться домашним человеком всюду, куда ни появлялся». Між іншим, Герцен присвятив Кетчерові чимало сторінок у своїй праці. Напрочуд точний і теплий портрет друга намальований ним в окремому розділі, названому «М. Х. Кетчер». Тетяна Щепкіна-Куперник писала: «Кетчер жил напротив, в маленьком домишке, подаренном ему в складчину друзьями, знавшими его страсть к садоводству. Слышались там сказки «деда-сказочника» Афанасьева¹, знаменитого собирателя русского фольклора. Или чтение Д. Мина, переводчика Данте и в то же время домашнего доктора Щепкина... Или украинские стихи Шевченко и вслед за ними такие горячие речи, что обеспокоенный будочник² заглядывал через забор...» (Виділено мною. — В. М.). Микола Кетчер любив своїх друзів, за словами Бориса Чичеріна, він, «под резкими формами и суровой наружностью скрывал золотое сердце,

¹ Олександр Афанасьєв жив на 2-й Міщанській вулиці.

² «Будочник» — у XVIII–XIX століттях — поліцейський, який стежив за порядком і чистотою на вулицях; постійно знаходився в спеціальному приміщенні — будші. В 1862 р. замінений городовим. Якими були московські поліцейські будки в часи Шевченка? Ось що розповідав очевидець: «Будки были двух родов — серые деревянные домики и каменные, столь же малого размера, круглые здания, вроде укороченных башен; первые темно-серого цвета, а вторые, помнится, белые с светло-жёлтым. Внутри будок имелось обычно одно помещение, иногда с перегородкой, большую часть которого занимала русская печь; иногда, если будка стояла, например, на бульваре, около неё ставилось нечто вроде заборчика, и получался крошечный дворик, в котором мирно хозяйствовала супруга хожалого (Поліцейського. — В. М.), висело на верёвках, просушиваясь, бельё, стояли принадлежности домашнего обихода и даже прогуливались куры с цыплятами. Кроме того, около присутственных мест и, помнится, кое-где на площадях стояли обыкновенные, военного образца, трехцветные будочки, в которых стража могла укрываться в непогоду».

Шевченко спілкувався з московським будочником 20 березня 1858 року, коли розпитував дорогу з Покровки на М'ясницьку вулицю. На 3-й Міщанській вулиці, де жили Щепкін і Кетчер, знаходилася Калмиковська поліцейська будка.

неуклонное прямодушие и беспредельную преданность своим друзьям». Особливо міцна й шира дружба зв'язувала Кетчера з Михайлом Щепкіним і Тимофієм Грановським, він надовго пережив їх і заповів поховати себе між могилами Щепкіна і Грановського на П'ятницькому кладовищі. Той же Чичерін свідчив: «...Друзьям своим он остался верен до гроба; они составляли единственное утешение его старости». На превеликий жаль, при цьому він не згадував Щепкіна, могила якого знаходиться поруч із Кетчеровою.

Микола Христофорович подарував Шевченкові книги вже згаданого видавництва «К. Солдатынок і М. Щепкін», в діяльності якого брав організаційно-редакторську участь. Після смерті Шевченка залишилися подаровані йому тоді «Сочинения Т. Н. Грановского» (М., 1856); «Стихотворения Н. Огарёва» (М., 1856); «Стихотворения А. Полежаева» (М., 1858) та ін. На жаль, Шевченкові знову не повезло з Кетчеровими перекладами Шекспіра. Друге видання зібрань «Драматические сочинения В. Шекспира. Перевод с английского Н. Кетчера...» ще знаходилося в друкарні.

Тепер про економіста Івана Кіндратовича Бабста (1823–1881). В студентські роки він жив у сім'ї Щепкіна і викладав його синам стародавні мови. Олександра Щепкіна згадувала: «...Поселился в семье М. С. Щепкина Иван Кондратьевич Бабст, только что приехавший в Москву, чтобы вступить в университет; на Бабста указал Грановский как на хорошего преподавателя древних языков». Бабст был тогда юным студентом, и в нём все видели уже человека даровитого. Сам Бабст весело рассказывал о том, как он в первый раз появился в Москве, как часть дороги должен был совершать при обозе с лимонами и затем появиться в большом городе, где у него не было ни одной души знакомой. И по счастью, он нашёл как бы родной дом у Михаила Семёновича». З того часу Бабст підтримував дружні стосунки з родиною Щепкіних.

Від Бабста Шевченко отримав у подарунок його працю «О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала. Речь, произнесённая 6 июня 1856 г. в торжественном собрании императорского Казанского университета» (М., 1857). Ця промова професора Казанського університету звернула на себе громадську увагу, в ній Бабст особливо яскраво виявив себе палким і переконаним поборником реформи. Він обстоював ліквідацію станових привілеїв і потребу всіляко дбати про освіту широких народних мас. Влада була незадоволена промовою вченого, проте широкий резонанс навколо неї сприяв тому, що

Бабст був обраний на кафедру політичної економії в Московському університеті. Вже в Москві в листопаді 1857 року Бабст виголосив промову, в якій пристрасно й переконливо говорив про значення вільної праці в умовах вільного суспільства.

Ще про одну лекцію Бабста хочу нагадати. Вона була прочитана в січні 1860 року в Московській практичній академії і цікава тим, що в ній Бабст уперше виклав деякі ідеї Карла Маркса з його роботи «До критики політичної економії». Відома захоплена реакція на цей факт самого Маркса, який у листі до Фердинанда Лассаля 15 вересня 1860 року писав: «В Росії моя книга вызвала большой шум, и один профессор прочёл о ней в Москве лекцию». Проте марксистом Бабст не став. У Петра Анненкова є згадка про блискучий виступ Бабста на якомусь обіді літераторів, після чого всі учасники хором співали перед портретом імператора: «Боже, царя храни». У 1862 р. його було викликано в Петербург викладати статистику наступнику царя Миколі Олександровичу. З ним здійснив подорож по Росії. В 1864–1868 рр. — директор Лазаревського інституту східних мов у Москві.

З 1867 р. дійсний статський радник Іван Бабст став біля витоків існування московського Купецького банку. Треба сказати, що це був перший банк у Москві, його заснував комерсант Василь Кокорев¹, якому вдалося залучити до свого почину групу бавовняних фабрикантів, у тому числі Тимофія Морозова. Ініціативний підприємець ставив за мету створити банк, який буде «сприяти промисловості та торгівлі», і на пост голови правління він запропонував Івана Бабста. Цікаво, що Кокорев дотримувався слов'янофільських переконань, але професійність і науковий багаж західника Бабста переважили.

Справи банку професор і викладач університету Бабст налагодив досить швидко, і саме приклад Купецького банку надихнув інших послідовників нової структури в капіталізації Росії, невдовзі в Москві виникло кілька комерційних банків, а Бабст заслужив епіграму Миколи Некрасова:

Окончив курс, на лекции студентам
Учёный Бабст с энергией внушал
Любовь к труду, презрение к процентам,
Громя тариф, налоги, капитал.
Сочувственно ему внимали классы...
А ныне он... директор ссудной кассы.

---

¹ Про Кокорева ми ще згадаємо далі в зв'язку з віртуальним перетинанням із ним Шевченка.

Бабст друкувався в журналах «Русский вестник», «Атеней» та «Москва» Івана Аксакова. Зокрема, 1858 р. в «Атеней» опублікував статтю «про українські ярмарки».

В «Біографії» Шевченка (1984) про Кетчера й Бабста говорилося: «Це були діячі, які співчували піднесенню демократичного руху, щиро прагнули прислужитися йому своєю працею. Вони й до Шевченка ставилися з сердечною доброчливістю».

Шевченко пам'ятав про своїх нових і старих друзів. Цікаво, що, тільки-но приїхавши в Петербург із Москви, Шевченко 30 березня шукав Івана Бабста, який тоді перебував у місті: «Искал квартиру Бабста и не нашел. Жаль». Про теплу пам'ять свідчать поетові прохання в листах до Щепкіна з Петербургу наприкінці 1858 р.: «...Привітай М. О. Максимовича, Сергея Тимофеевича тож. Стару свою, дітей і внучат тож. Бабста і Кетчера тож, і всіх, кого побачиш мною знаємих, тож» (13 листопада); «Поцілуй... Кетчера і Міна, і Максимовича, і всіх, кого знаючого побачиш» (6 грудня).

Далі поет і артист поїхали до Євгена Якушкіна, з яким Шевченко нещодавно познайомився. В «Коментарях» до 5-го тому Повного зібрання творів Т. Шевченка зазначено, що «Є. І. Якушкін мешкав у 1-му кварталі Міщанської дільниці, в будинку Абакумова. Тепер це проспект Миру». Як відомо, проспект Миру проходить по колишній 1-й Міщанській вулиці. Проте Шевченко ще в 1856 р. отримав адресу Якушкіна: «*Евгению Ивановичу Якушкину в Москву — на 3-ей Мещанской, у Филиппа Митрополита, в доме Абакумовой*». Отже, домовласницею була жінка, і мені вдалося знайти її: «Абакумова Екат. Иван. Чиннов. 5 класса, на ул. 3-й Мещанской». Тобто, Євген Якушкін жив на тій же вулиці, що й Микола Кетчер, Іван Бабст, а з 1859 р. — Щепкін.

Таким чином, на 3-й Міщанській жила ціла колонія інтелектуалів, у тому числі настроєних опозиційно до влади. Скажімо, Кетчер і Якушкін числилися в документі, складеному якраз у 1858 р. за особою вказівкою імператора — «Список подозрительных осіб у Москві». Таємна поліція доповідала, що в будинку на 3-й Міщанській у Кетчера «проходять зборища з недобрими замислами». Як у Воротниковському провулку, так і на 3-й Міщанській вулиці, поліція стежила й за сім'єю Щепкіна, який разом зі своїм сином Миколою Михайловичем також входив до «почесного» списку підозрілих москвичів із 30 осіб. Про Михайла Щепкіна в ньому говорилося: «Желает переворотов и на всё готовый». Про «временного купца, книгопродавца» Миколу

Щепкіна зазначалося, що він «действует одинаково с отцом». Ніяких переворотів батько й син не готували, але поліційні оцінки самі по собі є цікавими й показовими.

У Якушкіна двох друзів зустріла його молода дружина Олена Густавівна (дівоче прізвище — Кноррінг), яка одружилася з Якушкіним десять років тому і відразу стала вірною помічницею, жила широкими гуманітарними інтересами чоловіка. Портрет князя Сергія Волконського, подарований поетові господинею, був одним із літографованих портретів, які видав Євгеній Якушкін. Ці портрети не продавалися, вони поширювалися лише між людьми, що користувалися довір'ям господарів. Подарунок викликав у Шевченка жвавий інтерес і був ніби передвісником того, що через кілька днів поет зустріне і познайомиться з самим Волконським. Декабрист, член Союзу благоденства і Південного товариства Сергій Григорович Репнін-Волконський (1788—1865) був, як ми вже знаємо, молодшим братом князя Миколи Репніна (ще в 1801 р., у зв'язку з припиненням роду матері по царському указу взяв її прізвище). В Південному товаристві Волконський очолював Кам'янську управу. В 1825 р. разом з Павлом Пестелем вів переговори з представниками польського Патріотичного товариства про спільні дії під час повстання. Після поразки декабристів Сергія Волконського засудили до смертної кари, замінені згодом 10-річною каторгою, яку він відбував у Нерчинських копальнях, а потім з 1836 р. був на поселенні в Іркутській губернії. В офіційному звинуваченні зазначалося: «Генерал-майор Волконский участвовал согласием в умысле на царубийство и истребление императорской фамилии; участвовал в управлении Южным обществом и старался о соединении его с Северным; действовал в умысле на отторжение областей от империи». За амністією 1856 р. Волконський отримав дозвіл повернутися в Москву і користувався глибокою повагою серед прогресивних москвичів.

«Поїхали до Забеліна»

Куди ж далі подалися Щепкін і Шевченко? Вони виїхали з 3-ї Міщанської на Садову й попрямували... Читаємо у Шевченка:

«...Мы раскланялись и поехали к Красным воротам, к Забелину. Это молодой ещё человек, самой симпатической кроткой физиономии, обитающий не в квартире, а в библиотеке. Он не со-

всем здоров, и я не решился просить его показать мне Оружейную палату, где он служит помощником Вельтмана¹».

Насправді, Іван Єгорович Забелін (1820–1908) працював в Оружейній палаті у 1837–1852 рр. і, до речі, в 1848 р. він опублікував збірник документів: «Малороссийская переписка, хранящаяся в Московской оружейной палате, открытая соревнователем Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете Иваном Забелиным». У збірнику містилися понад 20 невідомих архівних документів 1653–1658 рр., в тому числі кілька листів Богдана Хмельницького і всього Війська запорізького та писаря Війська запорізького Івана Виговського до патріарха Московського і Всія Русі Никона та ін.

Вважаючи себе вихідцем із «сфери інтересів мужицьких», Забелін наприкінці 40-х рр. увійшов до кола московських інтелектуалів, яких називав «сферою передових людей суспільства»: Щепкіни, Іван Бабст, Євген Корш, Микола Кетчер, Іван Крузе, Олександр Станкевич, Борис Чичерін та ін. Це були люди, з якими в Москві познайомився Шевченко. В щоденнику Забеліна не раз читаємо: «Приехали от Щепкина, звали обедать»; «Обедал у Щепкина»; «Обед у Щепкина»... В листі Миколи Щепкіна до батьків із Риму в Москву на початку 1854 р. зустрічаємо прохання: «Попеняйте Забелину, что по сию пору от него ни строки».

Разом з тим, Іван Забелін не був настільки близький Михайлу Щепкіну, щоб артист зніщював поїздку до нього, як це було, скажімо, у випадку з Олександром і Оленою Станкевич чи Миколою Кетчером. Скоріше за все познайомитися з Іваном Забеліним поетові порадив Осип Бодяньський, у якого Тарас Григорович був 18 березня. До речі, саме Бодяньський підписав до друку згаданий збірник документів, і в розмові з Шевченком він міг рекомендувати Забеліна, як ученого з великим майбутнім. Тарас Григорович, мабуть, попросив Михайла Семеновича заїхати до Забеліна та відвідати Оружейну палату, що була збудована в 1849–1851 рр., коли Шевченко знаходився на засланні. «Путеводитель по Москве», виданий у 1856 р., пояснював: «Оружейная палата, построенная в 1806 году, об-

¹ Вельтман Олександр Хомич (1800–1870) — російський письменник, археолог. З 1852 р. — директор Оружейної палати. Вельтман сприяв тому, що Оружейна палата стала своєрідним науковим центром, за нього почався опис предметів, які в ній зберігалися. Написав праці «Достопамятности Московского Кремля» (1843), «Оружейная палата» (1844), багато романів, повістей та ін. У 1858 р. Вельтман видав дослідження «Аттила и Русь IV и Vв.».

рашена тепер в казармы, а вместо неї возведена новая близ Боровицких ворот. В ней хранятся сокровища Царского дома и разное оружие, начиная с древнейших времён»¹.

Щепкін з радістю погодився супроводжувати друга, проте він не був у цій сфері професіоналом. Зауважу, що бажання відвідати Оружейну палату Шевченко висловив 21 березня, тобто вже після того, як побував у Кремлі з Щепкіним 19 березня і двічі самостійно — 20 березня. Тоді, як і тепер, Оружейну палату краще відвідувати в супроводі знавця скарбів-старожитностей, яким і був Олександр Вельтман, і Шевченко це добре розумів. Здається, це той випадок, коли найбільше йому допоміг би Бодянський, який обожнював Кремль буквально з першого погляду, тобто зі студентської лави. В щоденнику славіста знаходимо розповідь, як він організував показ кремлівських пам'яток сербо-хорватському письменнику, графу Орсату Медо Пучичу в червні 1852 року: «...Он осматривал со мной Оружейную палату и Царский дворец, которые показывал А. Ф. Вельтман...». Якраз те, про що мріяв і Шевченко!

Історику й археологу, знавцеві Москви Івану Забеліну було тоді 38 років, і хоча Шевченко народився всього на шість років раніше, вигляд мав набагато старший. Тарасу Григоровичу залишилося жити всього три роки, а Забеліну — півстоліття.

Чесно кажучи, запис Шевченка про те, що вчений жив у бібліотеці, спочатку здався мені неточним, адже бібліофіл і книжник Іван Забелін міг обжитися в бібліотеці, як удома, а Шевченко сприйняти це його постійним помешканням. У кількох адресних книгах Москви, в тому числі за 1857 рік, давалася конкретна адреса Забеліна: «Забелин Иван Егор., К. Рег., Преч. ч., у Покрова, в Денежн. пер. д. Дворцов. Конторы». Тобто, колезький реєстратор² Іван Єгорович Забелін жив на Арбаті, в Пречистенській дільниці, в Денежному провулку, біля церкви Покрови Пресвятої Богородиці в будинку Московської двірської контори, де працював довгий час помічником архіваріуса і архіваріусом. Московська двірська контора існувала в 1831–1886 рр. і завідувала всіма будівлями в Кремлі, імператорськими палацами в Москві і в Підмосков'ї та землями, садами, оранжереями, що до них відносилися. В її віданні знаходилася також Оружейна палата Кремля. До складу Московської двірської контори входив архів, у якому працювали архіваріус з помічником; вони зберігали документи, в тому числі закони й

¹ Путеводитель по Москве и указатель её достопримечательностей. С. 60.

² В Росії — цивільний чин 10-го класу. Особи, що його мали, займали нижчі керівні посади.

статути, книги і т. ін., складали реєстри і систематичні описи. За дорученням контори вони також готували документальні довідки, робили виписки з справ і т. д.

Скрупульозність, з якою вів Шевченко щоденник у Москві, спонукала мене до повного в'яснення цього питання. Виявилося, що Тарас Григорович був точний. Забелін мав-таки постійне помешкання за адресою, названою поетом, — біля Красних воріт. В «Книге адресов жителей Москвы» К. Ністрема за 1858 рік адреса Забеліна називається двічі (як архіваріуса Московської двірської контори і як редактора «Губернських відомостей»): «Забелин, Ив. Егор., Тит. Сов., в Запас. Дв. у Красных ворот»; «Забелин Иван Егор., у Красных вор., в Запасном Дворце». Що таке Запасний палац? Це великий будинок на розі Земляного валу і Нової Басманної вулиці біля Красних воріт, що входив до відання Московської двірської контори, в ньому й знаходився архів контори, в якому працював Забелін, а також «квартири посадових осіб»¹, в одній з них, наповненій книгами, і жив архіваріус (вул. Нова Басманна, 2, перебудований; тепер на розі Нової Басманної та Садової знаходиться Міністерство шляхів).

На час знайомства з Шевченком самоук Іван Забелін уже мав репутацію серйозного дослідника і був автором понад 40 публікацій (усього науковий доробок вченого складає понад 200 книг і статей). За словами Бориса Чичеріна, «це був справжній московський самородок, цілісна, міцна і здорова російська натура». Незадовго до зустрічі з Шевченком, у 1857 р. Забелін дав згоду на роботу в Імператорській археологічній комісії, очолюваній графом Сергієм Строгановим, що контролювала всі археологічні розкопки в країні. В нещодавно вперше виданих щоденниках Забелін про це записав так: «30 декабря... Граф Строганов пригласил меня в этот день... Где вы, Забелин, служите. Первый вопрос. — В Дворцовой конторе архивариусом — должность не рельефная, но покойная и даёт возможность заниматься. — Ведь вы еще преподаёте в межевом институте²? Государь мне поручил всю археологическую часть... Я хочу составить Комиссию. Вы не откажетесь? — Помилуйте, ваше сиятельство, вы меня осчастливите...»

В Археологічній комісії Забеліну було доручено розкопки курганів в Малоросії. В травні 1861 року вчений записав у щоденнику: «Итак, курган есть тайна-могила. Каждая могила есть тайна, она тем и интересует. И она даже внешне это выражает...»

¹ О запасном дворце в Москве//Русский архив. 1897, № 2. С. 328–329.

² З 1853 р. Забелін читав історію і археологію межевої справи в Константинівському межевому інституті.

Малоросс скоро почувствовал родственную связь своего сердца с могилою. Он воспел её в песнях... Он олицетворил её. „Ой, у поли могила с ветром говорила“». Ніхто не оспівував козацькі могили краще за Шевченка... В щоденнику Забеліна зустрівся мені й такий «український сюжет». У січні 1860 року він обідав з Олександром Пипінім у Миколи Чернишевського (обох знав Шевченко): «Разговаривали о государственности и народности, о принципах соловьевой истории и костомаровских лекциях. Я сказал, что у Костомарова взгляд казацкий. Чернышевский отстаивал казачество как элемент, погибший от самодержавия». І ще зафіксоване спостереження Забеліна: «В Киевской губернии у крестьян рубашки — на груди м е р е ж е н». Український сегмент наукових інтересів Івана Забеліна було відзначено вшануванням його в 1871 р. ступенем доктора історії Київського університету.

Забелін — один із організаторів і фактичний керівник Історичного музею. Саме цьому музеєві було передано всі колекції Забеліна, стародруки та його рукописи, а понад десять тисяч книг із особистої бібліотеки знаходяться тепер у Російській державній історичній бібліотеці. Деякі з них, з екслібрисом «Библиотека Ивана Егоровича Забелина», використовувалися в роботі над цією книгою.

Дізнавшись про вихід у світ щоденника і записних книжок Забеліна, відразу кинувся переглядати їх. Проте, на жаль, ім'я Шевченка в цих документах не згадувалося. Що стосується 1858 року, то Забелін зробив у щоденнику лише один запис якраз незадовго до зустрічі з Шевченком: «С 17 на 18 января, с пятницы на субботу заболел сильно и опасно воспалением лёгких и теперь 10 февраля еще не схожу с постели»¹. В хворобливому стані Забелін був і під час зустрічі з Шевченком, що той помітив і відзначив у щоденнику. Звертає на себе увагу поетова тактовність: він не насмілювався турбувати Забеліна, хоча, напевне, сподівався саме разом з ним подивитися Оружейну палату. Разом з тим, зустріч із істориком наштовхує на думку про те, що Бодяньський чи Щепкін або хтось з їх оточення, могли розповісти Шевченкові про згадану вже публікацію Забеліним документів з епохи Богдана Хмельницького, чим поет постійно цікавився. Шевченко також мав, очевидно, інформацію про те, що молодий учений досліджував історію Москви.

Зокрема, друзі Забеліна знали, що в 1855 р. його було народжено великою княгинею Оленою Павлівною діамантовим

---

¹ И. Е. Забелин. Дневники. Записные книжки. С. 37, 42, 56, 269.

перснем зі смарагдами за створення проекту огляду історії московської старовини та історичного пояснення плану Москви. «Вы хорошо знаете Москву и её старину», — зауважила при першій зустрічі княгиня. — «Не смею о себе ничего говорить, а могу только сказать, что я давно уже занимаюсь русской стариною, а так как старина в Москве, то знаю и Москву», — з гідністю відповів учений. Нагадаю, до речі, що саме Забеліну належить капітальна праця «История города Москвы», написана за дорученням Московської міської думи у 80–90-х рр. XIX століття.

Тепер — про Красні ворота, біля яких жив Іван Забелін. У них, як і в Красній площі, одне походження — від слова «красний», тобто «красивий», «прекрасний». Дерев'яні ворота було побудовано як тріумфальну арку на початку XVIII століття у зв'язку з перемогою Петра I в Полтавській битві, тобто пов'язані з багатостраждальною історією України. Після московських пожеж 1737 і 1748 рр. Красні ворота перебудовано. В 1753–1757 рр. архітектор Дмитро Ухтомський зводить кам'яні Красні ворота в стилі російського барокко. Після пожежі 1812 року їх було відбудовано, а площу навколо розчищено від лавок і сараїв — вона стала однією з краших у Москві.

Красні ворота чудово гармоніювали з церквою Трьох Святих, що знаходилася поруч із Запасним палацом, біля якого жив Забелін, і церквою Петра і Павла. Майже завжди на картинах художників, які малювали Красні ворота, на віддалі видно Сухареву вежу. Як і Сухаревка, Красні ворота були відомі всій Росії.

Біля Красних воріт у свій час жив Сергій Аксаков, а в його будинку Віссаріон Белінський познайомився з Миколою Гоголем. Неподалік у 1830–1840-х рр. племінниця поета Василя Жуковського, інтелектуалка Євдокія Єлагіна збирала літературний салон: «У Красных ворот, в республике, привольной науке» (Микола Языков). В цьому салоні бували Пушкін, Гоголь, Герцен, Огарьов, Чаадаєв та інші небайдужі Шевченкові люди. Треба також нагадати чи пояснити, що Василь Жуковський брав діяльну участь у звільненні Шевченка з кріпацтва. Саме портрет Жуковського намалював Карл Брюллов, і завдяки зусиллям Жуковського цей портрет було розіграно у царській родині, а на одержані гроші Шевченка в квітні 1838 року було викуплено з кріпацтва. Поет присвятив Жуковському поему «Катерина». З Євдокією Єлагіною, якій було вже майже 70 років, Шевченко зустрівся в Москві через чотири дні після візи-

ту до Забеліна на званому обіді у Михайла Максимовича, про який ми докладно розповімо далі. Враження від цієї зустрічі з українським поетом Єлагіна виразила в кількох словах: «Шевченко простой, добродушний, умной мужик...»

Як бачимо, Красні ворота пов'язані з іменем Шевченка й залишається лише дивуватися з того, що москвознавці про це не згадують. Утім — це найперше наша турбота.

Два слова про долю Красних воріт. Їх кілька разів намагалися знести, зокрема, в 1854 р., тобто незадовго до приїзду в Москву Шевченка. Тоді пам'ятник історії врятували самі москвичі на чолі з істориком Михайлом Погодіним, з яким Шевченко познайомився в березні 1858 року. Знесено 1927 р.

«Поїхали ми в книжковий магазин»

Від Забеліна Щепкін і Шевченко поїхали по М'ясницькій на Велику Луб'янку в книгарню Миколи Щепкіна, і тут поет розстався зі своїм чичероне. Скоріше за все, сталося це тому, що Тарас Григорович хотів увечорі зайти до Максимовичів, які жили неподалік, а у Щепкіна були інші плани. В книгарню Миколи Щепкіна Шевченко приїжджав і приходив уже втретє і встиг оглянути район Луб'янки. Крім того, він окидав її поглядом, коли добирався до Максимовичів чи йшов з Ільїнки на Покровку. Велика Луб'янка з'єднувала Луб'янську площу з відомим Шевченкові районом Сухаревки та Міщанських вулиць. Китайський проїзд вів униз до жвавого центру, Театральної площі, Великого та Малого театрів, де Шевченко також бував. Луб'янська площа замикалася біля Китай-города стародавньою стіною, через Володимирські та Проломні ворота постійно рухалися люди й екіпажі. На розі М'ясницької вулиці стояла червонувата церква Божої Матері Гребневської, відома дерев'яною з XV століття, а цегляну церкву зведено Іваном Грозним 1570 р. Посередині Луб'янської площі височів невеликий, витончений фонтан роботи відомого скульптора Віталі, поставлений у 1835 р.

З Великої Луб'янки недалеко до однієї з найелегантніших вулиць Москви — Кузнецького моста, що здавна знаходилася в полоні французьких крамниць і модних віань із Франції. Війна з Наполеоном сильно підірвала французький вплив, але іноземна фізіономія Кузнецького мосту швидко відновилася, тим більше, що в 1812 р. французькі лавки охороняла наполеонівська гвардія, і вони не згоріли. Тут, на Кузнецькому, збиралася елітна московська публіка, прогулювалися франти і модниці,

бездумно й нерідко безтямно витрачалися гроші. Павло Вістенгоф ще в 40-х рр. XIX століття писав про модницю, яка «летит на лихаче-извозчике на Кузнецкий мост, к мадам Шарпантье и берёт там самый дорогой и безвкусный костюм».

Про роль Кузнецького моста в світському житті Москви дізнаємося в Олександра Грибоєдова:

А всё Кузнецкий мост, и вечные французы,
Откуда моды к нам, и авторы, и музы:
Губители карманов и сердец!
Когда избавит нас Творец
От шляпок их! чепцов! и шпилек! и булавок!
И книжных и бисквитных лавок!

Шевченко напевне читав ці рядки, бо він захоплювався творчістю Грибоєдова і добре знав комедію «Горе от ума», неодноразово згадував її героїв у щоденнику й листі до Анастасії Толстої 9 січня 1857 року. Більше того, в передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (8 березня 1847 року) Шевченко використав якраз слова із «Горе от ума»:

«Воскреснем ли когда от чужевластья мод?
Чтоб умный, добрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев.

А. Грибоєдов».

Московський путівник 30-х рр. так описував Кузнецький міст: «От самого начала сей улицы, направо и налево, сплошной ряд магазинов с различными товарами. Некогда была здесь слобода кузнецов. Они ковали железо и кроваям потом выковывали себе денную пищу; теперь иностранцы выковывают себе золото, мода и непостоянство вкуса суть руда обогащения их». Певно, такі слова імпонували б українському поетові, проте Кузнецький він пробігав у духовних клопотах і не залишив згадки про нього. «Кузнецкий мост давно без кузниц» — так писав російський поет Петро Вяземський якраз у 1858 р., а модні магазини Шевченка не зацікавили...

Та повернемося до того моменту, коли Шевченко і Щепкін приїхали від Забеліна в книжковий магазин на Велику Луб'янку, недалеко від Кузнецького, і розсталися. Розповівши про це в щоденнику, Шевченко відразу написав такі слова:

«Грешно роптать мне на судьбу, что она затормозила мой поезд в Питер. В продолжение недели я здесь встретился и позна-

комился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться. Итак, нет худа без добра».

Ось тут якраз і хочеться сповістити, що в цей день, тобто 21 березня 1858 року, Тарас Шевченко міг зустрітися ще й з Львом Толстим! У щоденнику тридцятирічного російського генія за 21 березня серед інших лапідарних нотаток є чотири слова: «У Щепкіна видел Кетчера». Тобто Толстой заходив до Щепкіна впродовж цього дня. Можливо тоді, коли Щепкін і Шевченко зранку в прольотці «пустилися Москву споглядати», відвідавши, як ми вже знаємо, насамперед Кетчера. Проте, скорше за все, Толстой зайшов до Щепкіна надвечір¹, коли Шевченко був у Максимовичів. Нагадаю запис у його щоденнику 21 березня: «Вечер провёл у своей милой землячки М. В. Максимович».

Навесні 1856 р. Микола Осипов радив Шевченкові прочитати в журналі «Современник» повісті Льва Толстого «Детство» і «Отрочество», а також оповідання. Поет відповів Осипову 20 травня 1856 року: «С повестями и рассказами Толстого я совершенно не знаком. Ежели будет возможность, познакомьте меня с ним во имя благородного искусства». Ці твори та «Севастопольские рассказы» Толстого поет прочитав уже після завершення, але в Шевченковому щоденнику 30 вересня 1857 року є запис про знайомство з оповіданням російського письменника (в першому номері «Современника» за 1855 р.): «Придя на квартиру, я на сон грядущий прочитал „Рассказ маркера“ графа Толстого. Поддельная простота этого рассказа слишком очевидна». В «Біографії» Шевченка (1984) з цього приводу зазначалося: «Невдоволення Шевченка, як видно з наведеного запису, викликане тим, що в цьому оповіданні невдало застосована манера оповіді; образ центрального героя не відповідав його стилістичній характеристиці. Штучність такої, в цілому невластивої Толстому, „простацької оповіді“ тонко запримітив

¹ Принагідно зауважу, що Лев Толстой разом із іншими письменниками підписав привітання Щепкіну з нагоди 50-річчя його сценічної діяльності: «В эти полвека тысячи и тысячи зрителей постепенно сменялись, покидали театр с сердцем, умягчённым благодатью бескорыстных, прекрасных слёз, доброго, светлого смеха, и как сосчитать, сколько благодатных движений пробуждено артистом, сколько готовых навсегда погаснуть чувств вызвано из усыпления и оживотворено им! Это заслуга невидимая, неисследимая, но великая, — и общее сочувствие ей награда, лучшая награда, какой может желать человек».

Здається, найкращі слова, які можна сказати на подяку і в нагороду артистові.

Нагадаю також, що саме в 1858 р. Толстой відзначив у щоденнику внутрішню творчу стриманість Щепкіна, який ніколи не грав на догоду публіки: «Щепкин — строгий актёр».

Шевченко, а це свідчить про його критичну спостережливість, увагу до проблем художньої правди. Та й сам Толстой визнавав, що „Записки маркера“ опрацьовані ним не зовсім ретельно. Некрасов радив авторові не послішати з їх публікацією»¹.

8 квітня 1858 року Шевченко занотував у щоденнику, що зустрівся в Петербурзі з графом Толстим — автором «солдатской севастопольской песни» — на вечорі у свого знайомого Павла Круневича. Та насправді в той час Лев Толстой був у Москві, виїхавши із неї вранці наступного дня в Ясну Полян. В Петербурзі Шевченко бував у тих салонах, де й тридцятирічний російський письменник, скажімо, у Федора Толстого. Письменник і публіцист Сергій Єлпатьєвський свідчив: «В его доме... бывал молодой офицер, только что возвратившийся из под Севастополя, Лев Толстой. Интимным другом дома был Костомаров, интимным человеком в семье сделался поэт Шевченко». Проте шляхи їх реально перетнулися лише 10 березня 1859 року, коли Толстой і Шевченко разом з багатьма петербурзькими літераторами — М. Некрасовим, М. Салтиковим-Щедріним, О. Островським, М. Чернишевським — були присутні на урочистому обіді на честь російського актора О. Мартинова, який дала редакція журналу «Современник» у того ж Федора Толстого.

Повертаючись до 21 березня 1858 року, зазначимо, що найщасливіша зустріч — з Сергієм Тимофійовичем Аксаковим — і ще багато цікавих знайомств чекали на Шевченка в наступні дні, але вже сьогодні він був радий знайомству з яскравими, талановитими й душевно щедрими людьми...

---

¹ Т. Г. Шевченко. Біографія. С. 357.

Розділ 5. «Поїхали з Щепкіним поклонитися Аксакову»

«Жити — це значить грати на театрі»

Важливою заслугою Михайла Щепкіна було те, що саме він познайомив Тараса Шевченка з Сергієм Аксаковим, якому завдячував своєму духовному зростанню. Олександра Щепкіна (Станкевич) писала в своїх спогадах про знайомство артиста з письменником: «...Близкое отношение было у М. С. Щепкина к С. Т. Аксакову, автору „Семейной хроники“; знакомство это, несомненно, имело хорошее влияние на дальнейшее развитие таланта М. С. Щепкина; в обществе С. Т. Аксакова, в семье его М. С. находил полное удовлетворение своим умственным интересам... Оба семейства были также знакомы между собою: сыновья Щепкина с детства знали сыновей С. Т. Аксакова...»

Про те, наскільки тісними були стосунки Щепкіна і Аксакова уже в другій половині 20-х рр., особливо добре свідчать записи Михайла Погодіна в щоденнику: «1828. Январь 21. Обедал у Аксакова... Слушал с удовольствием актера Щепкина... 1828. Март 3. ...Обедал у Аксакова и с большим удовольствием говорил с Щепкиным о театре... 1828. Март 14. ...Приезжают ко мне Щепкин и Аксаков...»

Щепкін і Аксаков познайомилися у вересні 1826 року, тобто невдовзі після переселення письменника в Москву, і з того часу вони дружили. Саме до Сергія Аксакова прийшов артист, коли Микола Гоголь доручив йому постановку «Ревізора» на московській сцені. Письменник згадував: «Вдруг приходит ко мне Щепкин и говорит, что ему очень неловко ставит „Ревизора“, что товарищи этим как-то обижаются, не обращают никакого внимания на его замечания и что пьеса от этого будет поставлена плохо; что гораздо было бы лучше, если бы пьеса ставилась без всякого надзора, так, сама по себе, по общему произволу актеров; что если он пожалуется репертуарному члену или директору, то дело пойдет еще хуже: ибо директор и репертуарный член ничего не смыслят и никогда такими делами не занимаются; а господа артисты назло ему, Щепкину, совсем уронят пьесу. Щепкин плакал от своего затруднительного положения и от мысли, что он так худо исполнит поручение Гоголя. Он при-

бавил, що єдинственне спасення є в тому, щоб я взяв на себе постановку п'єси, тому що актори мене уважають і люблять і вся дирекція є з моїх коротких приятелів¹; що він напише об цьому Гоголю, який з радістю передає це поручення мені. Я погодився і ту ж хвилину написав сам в Петербурзі к Гоголю гаряче письмо, обяснивши, чому Щепкин незручно ставити п'єсу і чому мені це буде зручно, прибавляючи, що, в суттєвості, всім буде розпоряджатися Щепкин, тільки через мене. Це було перше моє письмо к Гоголю...»

Таким чином, Щепкин фактично познайомив Аксакова з Гоголем, але головне з цього епізоду ми бачимо, наскільки близькими були Щепкин і Аксаков уже в середині 30-х рр.

Письменник ще за життя артиста написав унікальні книги, що й досі служать надійним джерелом вивчення біографії Щепкіна — «Литературные и театральные воспоминания» та «История моего знакомства с Гоголем»². Перша з них малює Щепкіна серед діячів московського театру, а друга — в процесі підготовки гоголівських спектаклів. На сторінках обох книг немає розгорнутої характеристики Щепкіна, проте містяться глибокі оцінки його гри в різних ролях, яскраво зафіксовано живі зв'язки артиста з інтелектуальними колами московського суспільства, показано, як впливав Аксаков на творчість Щепкіна.

Скажімо, в «Истории моего знакомства с Гоголем» зустрічаємо розповідь про постановку в лютому 1843 року гоголівського «Одруження». Аксаков писав Гоголю, що Щепкин погано зіграв роль Подколесіна: «Я не понимаю, милый друг, вашего назначения ролей. Если б Кочкарёва играл Щепкин, а Подколесина Живокини, пьеса пошла бы лучше. По свойству своего таланта Щепкин не может играть вялого и нерешительного творенья, а Живокини, играя живой характер, не может удерживаться от привычных своих фарсов и движений, которые беспрестанно выводят его и характера играемого им лица». В результаті, Щепкин, який у лютому 1843 року вже п'ять разів зіграв Подколесіна, з травня виходив уже на сцену в ролі Кочкарьова і грав її впродовж п'ятнадцяти років.

Сергій Тимофійович усе життя пильно стежив за творчістю Михайла Семеновича, й саме він здійснив її цікавий аналіз до 50-річчя сценічної діяльності Майстра. «Несколько слов о М. С. Щепкине С. Т. Аксакова» були зачитані його сином

¹ Йшлося, передусім, про Михайла Загоскіна, Федора Кокоскіна, Степана Гедєонова та ін.

² Гоголь часто бував у родині Аксакових, зокрема в Абрамцево. Між іншим, у серпні 1849 року тут він читав другий том «Мертвих душ».

Костянтином на ювілейному вечорі в листопаді 1855 року¹. Послухаємо дещо з тієї промови, що вже давно стала класичною:

«Во все пятьдесят лет театральной службы Щепкин не только не пропустил ни одной репетиции, но даже ни разу не опоздал. Никогда никакой роли, хотя бы то было в сотый раз, он не играл, не прочитав ее накануне вечером, ложась спать, как бы поздно ни воротился домой, и не репетируя ее настоящим образом на утренней пробе в день представления. Это не мелочная точность, не педантство, а весьма важное условие в деле искусства, в котором всегда есть своя, так сказать, механическая или материальная сторона: ибо никогда не может быть полного успеха без приобретения власти над своими физическими средствами. Но этого мало: **вся жизнь Щепкина и вне театра была для него постоянною школою искусства**; везде находил он что-нибудь заметить, чему-нибудь научиться, естественность, верность *выражения* (чего бы то ни было), бесконечное разнообразие и особенности этого выражения, исключительно принадлежащие каждому отдельному лицу, действие на других таких особенностей — все замечалось, все переносилось в искусство, все обогащало духовные средства артиста» (Виділено мною. — В. М.).

Сергій Аксаков зазначав, що понад 20 років стежив за грою Щепкіна на сцені, спостерігав за ним у громадській атмосфері. Він писав, що нерідко бачив, як у компанії, серед гучних промов і дискусій Щепкін про щось задумувався. Письменник іноді примушував артиста зізнатися, що в той час він думав про якесь важке місце в ролі, котре внаслідок нової думки, почутої з уст присутнього, раптом засяяло новим світлом і відкривало сильний і простий сценічний хід. «Иногда одно замечание, кинутое мимоходом и пойманное на лету, открывало Щепкину целую новую сторону в характере действующего лица, с которым

¹ Урочистий обід, присвячений 50-й річниці театральної діяльності Щепкіна було організовано його шанувальниками 26 листопада. Промова, написана Сергієм Аксаковим, стала ключовою в ювілейному торжестві. Журнал «Москвитянин» розповідав: «Когда всё было готово в залах и собрались все участвовавшие... отправились... просить честимого гостя у обеду. Лишь только он показался дверях, грянула музыка. Он встречен был учредителями праздника и отведен в среднюю залу, где посажен на приготовленное ему в середине за столом место.

Началось чтение. К. С. Аксаков прочел обозрение сценической деятельности Щепкина, сочиненное отцом его С. Т. Аксаковым. Прекрасная статья была прослушана с глубочайшим вниманием. Щепкин плакал, следя за годами своей жизни, перелетавшими один за другим в его воображении, начиная с первого дня, когда он, бедный мальчик, из суфлерской конурки явился на сцену. У слушателей не раз вырывались клики похвалы. Окончание было покрыто рукоплесканиями. Эта речь дала смысл всему празднику: всякий увидел ясно, понял, оценил достоинства и заслуги художника».

он до тех пор не мог сладить. Из всего сказанного мною очевидно, что **роли Щепкина никогда не лежали без движения, не сдавались в архив, а совершенствовались постепенно и постоянно.** Никогда Щепкин не жертвовал истиною игры для эффекта, для лишних рукоплесканий; никогда не выставлял своей роли напоказ, ко вреду играющих с ним актеров, ко вреду цельности и ладу всей пьесы; напротив, он сдерживал свой жар и силу его выражения, если другие лица не могли отвечать ему с такою же силою; чтобы не задавить других лиц в пьесе, он давил себя и охотно жертвовал самолюбием, если характер играемого лица не искажался от таких пожертвований. Все это видели и понимали многие, и надобно признаться, что редко встречается в актерах такое самоотвержение (Виділено мною. — В. М.).

Письменник особливо точно й лапідарно висловився не лише про таланти Майстра, а й вади, які йому довелося долати: **«Талант Щепкина преимущественно состоит в чувствительности и огне.** Оба эти качества составляют основные, необходимые стихии таланта драматического, и я думаю, что в этом отношении драма была по преимуществу призванием Щепкина; но его живость, умная веселость, юмор, его фигура, голос слишком недостаточный, слабый для ролей драматических (ибо крик не голос) навели его на роли комических стариков, и — слава Богу!» (Виділено мною. — В. М.).

Чутливий і зіркий Аксаков наголосив унікальну вимогливість артиста до самого себе, що й дало змогу йому впродовж десятиліть зачаровувати глядачів:

«В эпоху блистательного торжества, когда Петровский театр, наполненный восхищенными зрителями, дрожал от восторженных рукоплесканий, был в театре один человек, постоянно недовольный Щепкиным: этот человек был сам Щепкин. Никогда не был собою доволен *взыскательный художник*, ничем не подкупный судья!

В продолжение тридцатидвухлетнего своего служения на московской сцене **скольким людям доставил Щепкин сердечное наслаждение, и слез, и смеха!** Кто не плакал от игры его в „Матросе“, кто не смеялся в „Ревизоре“?.. Но смех над собой — те же слезы, и равно благодетельны они душе человека» (Виділено мною. — В. М.).

Актуально звучать і тепер заключні аксаковські слова:

«Неблагосклонно мирному искусству настоящее грозное время; мрачен наш небосклон; строго испытание... Но всегда время отдавать справедливость заслуге, благодарным быть всегда время. Если мы признаем за истину, что воспитание, усвер-

шенствование в себе природного дара есть общественная заслуга, то не должны ли мы признать, что Щепкин оказал такую заслугу русскому обществу, преимущественно московскому?»

Незаперечні заслуги Щепкіна й перед Україною, бо саме він, говорячи словами того ж Аксакова, переніс на російську сцену справжню малоросійську народність, а, головне, показав художню й літературну самостійність і повноцінність тогочасного українського театру.

«Итак, благодарность ему за доставление нам в продолжение стольких лет высоких наслаждений, сердечных и умственных! Благодарность за благотворные слезы и благодетельный смех!»

Додамо до цього нашу окрему й особливу вдячність Щепкіну за щасливі московські дні Тараса Шевченка, організовані й забезпечені великим артистом і добрим чудотворцем у березні 1858 року.

«Панегірик від Сергія Тимофійовича»

Сергій Аксаков та його сім'я знали про Шевченкову творчість і важку долю завовго до особистого знайомства з поетом від того ж Михайла Щепкіна, а також від Михайла Максимовича та Осипа Бодянського, які були одночасно й Шевченковими друзями. Проте прямі відгуки Аксакових на арешт і заслання поета невідомі: знаючи, що листи перлюструються, вони не наважувалися згадувати в них його ім'я. Навіть у 1856 р., вже після смерті Миколи І, донька Сергія Аксакова Віра, посилаючи список вірша «Не додому вночі йдучи...»¹, не називала поетового імені, але писала в захопленому тоні: «Он бедный изгнанник. Он истинный поэт, мы недавно читали большое стихотворение, вроде поэмы, исполненное поэтических красот. Он и рисует прекрасно».

...Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні; завтра рано
До церкви молитись
Підуть люде... Завтра ж рано
Завіє голодний

¹ Нагадаю, що цей вірш, присвячений Федору Лазаревському, написано в Косаралі 24 грудня 1848 року (на Різдво) і вперше надруковано аж у 1860-му. Таким чином, Аксакови отримували поетичні твори Шевченка в списках і поширювали їх серед близьких знайомих.

Звір в пустині, і пові
Ураган холодний.
І занесе піском, снігом
Курінь — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!

.....

Та й там живуть, хоч погано,
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.

Шевченко ще в засланні високо оцінив творчість Сергія Аксакова, що видно із його запису в щоденнику від 13 серпня 1857 року: «Первая книжка «Русского вестника» за 1856 г. попалась мне в руки. Оглавление мне понравилось. Там были выставлены имена Гоголя, Соловьева, Аксакова — имена хорошо известные в нашей литературе».

Безпосередні стосунки, спочатку заочні, між письменниками зав'язалися в грудні 1857 року, коли Сергій Аксаков послав Шевченкові через Шепкіна свою книгу «Семейная хроника и воспоминания» (М., 1856, ч. 1–2) з дарчим автографом. Цей твір, як і книга «Детские годы Багрова-внука» (М., 1858) з автографом Аксакова, а також «Разные сочинения Аксакова» (М., 1858) залишилися у бібліотеці Шевченка після його смерті. Судячи з усього, Шепкін розповів Шевченкові багато хорошого про близького йому Аксакова та його сім'ю, яких дуже поважав. У спогадах Олександри Шуберт про Шепкіна зафіксовано важливе зізнання артиста: «Своим развитием, по его словам, он обязан дому Аксаковых». Очевидно, Шепкін говорив і про письменницьке чуття відомого письменника та його чуйне серце, бо Шевченко ще до особистого знайомства просив Аксакова дати критичну оцінку своєї нової російськомовної повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» і влаштувати її публікацію.

З приводу цього поет писав Аксакову 4 січня 1858 року:

«Чтимый и многоуважаемый Сергей Тимофеевич!

Не нахожу слов сказать вам мою благодарность за ваш милый подарок, за ваше искреннее сердечное ко мне внимание. Я давно уже и несколько раз прочитал ваше изящнейшее произведение, но теперь я читаю его снова и читаю с таким высоким наслаждением, как самый нежный любовник читает письмо своей боготворимой милой. Благодарю вас, много и премного раз благодарю вас за это высокое сердечное наслаждение...

Послал я вам... свою «Прогулку с удовольствием и не без морали». Вооружитесь терпением, прочтите ее, и если найдете сию «Прогулку» годною предать тиснению, то предайте, где найдете приличным. Вторая часть «Прогулки» будет прислана вам, как только покажется в печати первая».

На жаль, перший лист Аксакова до Шевченка в Нижній Новгород не зберігся, проте уяву про нього можна мати з поетових слів. Скажімо, в щоденнику 13 січня він записав, що отримав від Аксакова «самое любезное, самое сердечное письмо». Щепкіна повідомив у середині січня: «...Я получил не письмо, а просто панегирик от Сергея Тимофеевича. Якби я хоч трошки дурніший був, то я б учадів од його панегирика, а то, слава Богу видержав. Поцілуй його, доброго, благородного, тричі за мене». А нижче в тому ж листі знову: «Поцілуй ще раз Сергея Тимофеевича...» Про заочну довіру Тараса Шевченка до Сергія Аксакова повнокровно свідчить його лист від 16 лютого 1858 року:

*«Чтимый и многоуважаемый
Сергей Тимофеевич!*

Ради всех святых простите мне мое грешное, но не умышленное молчание. Вы так сердечно дружески приняли мою далеко не мастерскую «Прогулку», так сердечно, что я, прочитавши ваше дорогое мне письмо, в тот же день и час принялся за вторую и последнюю часть моей «Прогулки». И только сегодня кончил. А как кончил? Не знаю. Судите вы меня, и судите искренно и милосердие. Я дебютирую этой вещью в великорусском слове¹. Но это не извинение. Дебютант должен быть проникнут своей ролью, а иначе он шарлатан. Я не шарлатан, я ученик, жаждущий дружеского, искреннего суда и совета. Первая часть «Прогулки» мне показалась растянutoю, вялою. Не знаю, какою покажется вторая. Я еще не читал ее, как прочитаю, так и пошлю вам. Нужно работать, работать много, внимательно и, даст Бог, все пойдет хорошо. Трудно мне одолеть великорусский язык, а одолеть его необходимо. Он у меня теперь, как краски на палитре, которые я мешаю без всякой системы. Мне необходим теперь труд, необходима упорная, тяжелая работа, чтобы хоть что-нибудь успеть сделать. Я десять лет потерял напрасно, нужно возратить потерянное, а иначе будет перед Богом грешно и перед добрыми людьми стыдно². Я сознаю и сердцем чувствую потребность работы, но в этом узком Нижнем я не могу на один день спрятаться от

¹ Йшлося про те, що Шевченко прагнув розпочати публікацію своїх російськомовних прозових творів, над якими працював на засланні.

² Ці слова свідчать про високу планку Шевченкової відповідальності перед своїми читачами, в тому числі російськими.

невинних моих друзей. Собираюся выехать в Никольское к моему великому другу Михайлу Семеновичу. Дожидаю только товарища из Петербурга. Не знаю, получил ли Михайло Семенович мои «Неофиты» от Кулиша. Мне бы сильно хотелось, чтобы он прочитал вам это новорожденное хохлацкое дитя. На днях послал я ему три или, лучше сказать, одно в трех лицах, тоже новорожденное чадо¹. Попросите его, пускай прочтет².

Кончили ли вы печатать вашу книгу? Если кончили, то ради самого Аполлона и его прекрасных бессмертных сестер пришлите мне экземпляр³. Я теперь читаю так, что попало, здесь даже порядочно читать невозможно. Старыми, разбитыми журналами пробавляюсь, и за то спасибо добрым людям⁴.

Еще раз прошу вас, мой чтимый, мой искренний друже! Простите мне мое невольное прегрешение. Не поставьте в вину мое долгое молчание. Я хотя и представил вам причину моего тупого безмолвия, но никакая причина не извиняет невежливости. Еще раз простите и любите сердечно, глубоко любившего вас.

«Ті хвилини зробили мене щасливими»

На цьому тлі, дякуючи Щепкіну, відбулася 22 березня 1858 року перша зустріч Шевченка з Аксаковим. Загляньмо до поетового щоденника, в якому передано його ширу радість від неї:

«Радостнейший из радостных дней. Сегодня я видел человека, которого не надеялся увидеть в теперешнее мое пребывание в Москве. Человек этот — Сергей Тимофеевич Аксаков. Какая прекрасная, благородная старческая наружность! Он не здоров⁵ и

¹ Йшлося про триптих «Доля», «Муза», «Слава», який ми вже згадували у другому розділі.

² На жаль, невідомо чи знайомив Щепкін Аксакова з поемою «Неофіти» та триптихом.

³ Повість Аксакова «Детские годы Багрова-внука» на той час уже була надіслана Шевченкові до Нижнього Новгорода. 3 березня 1858 року він записав у щоденнику: «Давно ожидаемую книгу «Детство Багрова-внука» сегодня получил с самою лестною надписью сочинителя. Книга была послана из Москвы 7 февраля и пролежала до сегодня у сухого Даля. Могла бы и навсегда остаться у него, если бы сегодня случайно не зашел к нему и не увидел ее. Он извиняется рассеянностью и делами».

⁴ Насправді в Нижньому Новгороді поет, як свідчить його щоденник і листування, знайомився з численними творами російської, у тому числі позацензурної, та західноєвропейської літератури.

⁵ В 1845 р. Сергій Аксаков почав сліпнути, він скаржився Михайлу Погодіну: «Глаза мои пришли также в весьма дурное положение, не только потому, что левым глазом я не вижу и солнца, а правым на всё гляжу сквозь сетку

никого ни принимает. Поехали мы с Михайлом Семеновичем сегодня поклониться его семейству. Он узнал о нашем присутствии в своем доме и, вопреки заповеди доктора, просил нас к себе. Свидание наше длилось несколько минут. Но эти несколько минут сделали меня счастливым на целый день и навсегда останутся в кругу моих самых светлых воспоминаний».

Знаючи про тяжку хворобу письменника, чутливий Шевченко щиро й високо оцінив його гостинність і те, що він подарував колишньому засланцеві хвилини приязні та дружби. Крім того, Шевченко прекрасно розумів значення Сергія Аксакова для російської літератури, якраз 1858 р. в Москві вийшла в світ автобіографічна книга Сергія Аксакова «Детские годы Багрова-внука»¹, в якій автор піднявся до художнього рівня, встановленого його великим сучасником Львом Толстим в автобіографічній трилогії «Детство», «Отрочество», «Юность» (1852–1857). Прослухавши на початку 1857 р. «Детские годы Багрова-внука» в прочитанні автора, Толстой занотував у щоденнику: «Чтение у С. Т. Аксакова. „Детство“ прелестно!» В цьому році Аксаков писав: «С Толстым мы выдаемся часто и очень дружески. Я любил его от души; кажется, и он нас любит». Коли в 1860 р. Шевченко взявся за написання автобіографії, він однозначно висловився за такий виклад фактів у ній: «Я бы желал изложить их в такой полноте, в какой покойный С. Т. Аксаков представил свои детские и юношеские годы...»

24 березня Щепкін знову повіз Шевченка до Аксакова, і поет захоплено записав у щоденнику: «Еще раз виделся с Сергеем Тимофеевичем Аксаковым и с его симпатическим семейством и еще раз счастлив. Очаровательный старец! Он приглашает меня

пятен... и ключев, — но потому что глаза мои, особенно слепой, находятся в воспалительном состоянии».

Лікування, за словами письменника, «не оказало ни малейшей пользы, а сделало меня способным к простуде». Сергій Тимофійович часто страждав очними та головними болями. Про його стан опосередковано дізнаємося з листа Івана Аксакова до батька в травні 1846 року: «Грустно мне было читать письмо Ваше: Вы пишете, милый отесинька, что глаза Ваши приходили в худшее положение, нежели при мне: неужели хуже того дня, когда мы посылали за доктором».

У 1858 р. письменник почував себе дуже погано, зокрема в червні він писав Шевченкові: «Я все ещё болен и, несмотря на некоторое улучшение, не ожидаю не только полного выздоровления, но даже и того сносно хвораго состояния, в каком я находился до исхода генваря нынешнего года». За словами Івана Аксакова, батько знаходився «на одрі тяжкої хвороби». Пам'ятаймо, що Сергій Аксаков помер уже через рік після знайомства з Шевченком — у квітні 1859 року.

¹ Рецензія Олександра Станкевича на цей твір Аксакова вже була написана, коли Шевченко знаходився у Москві, а в журналі «Атеней» з'явилася невдовзі після від'їзду поета в Петербург.

к себе в деревню на лето¹, и я, кажется, не устою против такого искушения. Разве попечительная полиция воспрепятствует²».

Цього разу Сергій Тимофійович почував себе трохи краще, він сидів у кріслі, вдягнутий по-домашньому в подобу сіряка, й це надавало йому зворушливої доступності й простоти. Змучений хворобою, старий письменник дивився на поета доброзичливо й лагідно, і Тарас Григорович відчув, як його обволокло теплою хвилиєю вистражданого добра й особливої покірливості долі. На очі навернулися сльози, блискавкою майнула гірка й болісна думка, що бачить благородного старика востанне...

Микола Жулинський слушно зауважує: «Шевченко мав за що поважати відомого слов'янофіла, який гідно оцінював його творчість. Тарасові Григоровичу було відомо, що Сергій Аксаков, який працював цензором, згодом очолював Московський цензурний комітет³, активно долучився до видання в Москві творів Г. Квітки-Основ'яненка, Пантелеймона Куліша».

Хороше враження на поета справив син Аксакова — Костянтин, поет, філолог, публіцист-слов'янофіл. Герцен писав, що все його життя було безумовним протестом проти петровської Русі, проти петербурзького періоду історії Росії: «...Он за свою веру пошёл бы на площадь, пошёл бы на плаху, а когда это чувствуется за словами, они становятся страшно убедительны. Он в начале сороковых годов проповедовал сельскую общину, мир и артель». Тоді Костянтин Аксаков був ще молодим і слов'янофільські ідеї пропагував навіть своїм одягом. Демонстративно відмовившись від європейських фасонів, він пошив собі довгополий сіряк, на голові носив магерку, відпустив бороду. З цього приводу Гоголь, який цінував талант Костянтина Аксакова, писав йому в 1845 р.: «Ко мне дошли слухи, что вы слишком привязаны к некоторым внешностям, как-то: носите бороду, русский кафтан и проч.. А потому я вас прошу убедительно и сильно... исполнить мою

¹ Йдеться про підмосковну садибу Абрамцево, де, починаючи з 1844 року, Сергій Аксаков жив улітку.

² Шевченко планував відвідати Москву й побувати у Аксакова, проте встановлення за ним у Петербурзі поліційного та жандармського нагляду не дозволило це зробити. 25 квітня 1858 року Шевченко писав Аксакову: «Предположение моё посмотреть на Москву в конце мая и вас поцеловать не сбылось».

Втім, і хворий письменник не зміг уже відпочити в Абрамцево, про що писав Шевченкові в червні: «Я не попал в свою подмосковную деревню».

Через півтора століття після того, як Аксаков запросив Шевченка в гості, в липні 2008 року я відвідав Абрамцево, ходив по тих стежках, де й Гоголь і Куліш, побував у скромному робочому кабінеті письменника. Подумалося, що Шевченку було б тут просто й затишно.

³ Сергій Аксаков працював цензором, а затим головою Московського цензурного комітету в 1827–1832 рр.

просьбу: не быть отличну от других своим нарядом...» Кажуть, що Костянтин Аксаков прислухався до Гоголя: «Снял всё, что не надобно, надел всё, что надобно»¹.

До речі, Щепкін не сприймав слов'янофільського вихвалювання всього російського за рахунок іноземного та пошук золотого віку в минулому. Коли в 1853 р. в Москву приїхала знаменита французька актриса Еліза Рашель, і слов'янофіли в ім'я «національного престижу» стали доводити, що вона нічого не розуміє в сценічному мистецтві, Щепкін розповів своїм друзям-слов'янофілам таку притчу: «Я знаю деревню, где исконно все носили лапти; случилось одному мужику отправиться на заработки, и вернулся он в сапогах. Весь мир закричал хором: как это можно! Не станем, братцы, носить сапогов, наши отцы и деды ходили в лаптях, а были не глупее нас; ведь сапоги — мотовство, разврат! Ну а кончилось тем, что через год вся деревня стала ходить в сапогах». Михайло Семенович вважав, що віра в рідний народ полягає не в ідеалізації личаків, а в твердому переконанні, що народ здатен дійти й до чобіт.

Цікавою постаттю був і молодший син Сергія Аксакова — Іван, відомий письменник і публіцист, який невдовзі викличе справедливе обурення Шевченка. В його житті трапився такий епізод. У березні 1849 року Іван Аксаков був арештований на кілька днів у зв'язку з необережними висловлюваннями в листах до батьків, виявлених поліцією. В III відділенні він письмово відповів тоді на чимало питань, а цар Микола II уважно прочитав цей документ. Було й таке питання: «Не спрашивает ли Вы и родственники Ваши славянофильских понятий и в чём они состоят?» Аксаков відповів: «Что касается до моих славянофильских идей, то ни я, ни родственники мои не славянофилы, в том смысле, в каком предложен этот вопрос». Молодший брат явно відводив небезпеку від старшого, але сам він слов'янофілом таки не був. Разом з тим уже тоді писав: «...Все отдельные элементы славянских народностей могли бы развиться и слиться в целое только в другом, крепчайшем, цельном, могучем элементе, т. е. в русском»². Лише після смерті старшого брата Костянтина в 1860 р. Іван Аксаков бере на себе обов'язки пропаганди слов'янофільських ідей, фактично на кінці льоту їх популярнос-

¹ Іван Аксаков пізніше зазначав, що для його брата питання про російський одяг було принциповим «актом особистої свободи» й нагадував: «Народная одежда не должна быть костюмом или нарядом... Она должна быть просто народной одеждой, и надевающие её должны быть проникнуты искренним сочувствием к самой народности, к внутреннему её духу, к её нравственным и бытовым началам, а не к наружной только её форме».

² И. С. Аксаков. Письма к родным. 1844—1849. — М.: Наука, 1988. С. 505, 506.

ті. Тоді харківська газета «Южный край», назвала Івана Аксакова одним із «кращих представників слов'янофільства».

Запитання чиновників III відділення стосувалися також стосунків Івана Аксакова та його сім'ї з одним із лідерів російського слов'янофільства Юрія Самаріна (1819–1876), який цікавий нам тим, що виступав за збереження самобутності українського народу. Прочитавши книгу Пантелеймона Куліша «Повесть об украинском народе» (1846), Самарін записав у своєму щоденнику, що «Україна багато настраждалася від Москви». Разом з тим, сформулював позицію, характерну для слов'янофілів, які не визнавали національних прав неросійського населення царської імперії, в першу чергу українців: «Пусть же народ Украинский сохраняет свой язык, свои обычаи, свои песни, свои предания; пусть в братском общении и рука об руку с великорусским племенем развивает он на поприще науки и искусства, для которых так щедро наделила его природа, свою духовную самобытность во всей природной оригинальности ее стремлений; пусть учреждения, для него созданные, приспособляются более и более к местным его потребностям. Но в то же время пусть он помнит, что историческая роль его — в пределах России, а не вне ее, в общем составе государства Московского...»¹.

Між іншим, у 1858 р. Іван Аксаков опублікував «Исследование о торговле на украинских ярмарках», удостоєне Великої Костянтинівської медалі. Він щиро полюбив Україну, хоча не виходив за межі самарінського розуміння її місця в імперії. Аксаков захоплювався поезією «сел с белыми хатами, живописно расбросанными по холмам и долинам, с плетнями, сдерживающими густую зелень; и тянущимися по дороге возами с волами, рядом с которыми тяжело, медленно ленивой поступью бредут чумаки; и южными ночами, в особенности безлунными, когда не спится и не знаешь, как бы полнее вместить в себя эту волнующую красоту, эту роскошь темного неба с ярко горящими звездами; и живыми, милыми лицами хохлушек; и очаровательными песнями, которые показывают высокое душевное образование в народе».

Та ще в цих краях «везде так и торчит Гоголь со своими „Вечерами на хуторе близ Диканьки“». Іван Сергійович побував у гоголівській Василівці, зустрічався з матір'ю письменника і потім у сім'ї розповідав про незабутні враження від української природи і щирих, усміхнених, добрих українців.

Відомий російський історик, філософ, економіст Петро Струве писав про чоловічу частину сім'ї Аксакових: «Отец Сер-

¹ Борис Нольде. Юрий Самарин и его время. — М.: Алгоритм, 2003. С. 420, 422.

гей Тимофеевич, оказался в позднем возрасте первоклассным писателем, несравненным изобретателем быта, созерцавшим и бравшим его таким, каким он был в самом буквально смысле слова... Старший брат, Константин, был филолог, историк и поэт. Всего значительнее он был как историк... Рядом с отцом, художником быта, и братом, философом народности, натурами созерцательными по своей сути, стал Иван Аксаков. В нём художническая чуткость отца к быту и природе и философско-исторический интерес брата к народу сопряглись с величайшей действительностью... Иван Аксаков не побоялся войти в хозяйственную жизнь своей страны и своего родного города Москвы... был директором банка (одного из первых, основанных московским купечеством, обществ взаимного кредита)».

Тарас Григорович познайомився також з доньками Сергія Аксакова — Вірою та Надією. Про останню записав у щоденнику: «...С наслаждением слушал мои родные песни, петые Надеждой Сергеевной»¹. В сім'ї Аксакових Шевченко почував себе розкуто, сам співав українські й російські пісні, зокрема, волзьку бурлацьку пісню, почуту, певне, під час подорожі Волгою, що дуже сподобалося присутнім. У Аксакових була саме та атмосфера, про яку розповідав у своїх спогадах Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «...Любив він простоту сімейного побуту, і де приймали його не пишно, але щиро, там він був надзвичайно балакучий, любив розповідати смішні пригоди...» Сам Шевченко так пояснив у щоденнику 25 березня комфортність своєї душі в цьому домі: «**Все семейство Аксаковых непритворно сердечно сочувствует Малороссии и её песням и вообще её поэзии.**»

Це було точне поетове спостереження. В сім'ї Аксакових панувало сердечне ставлення до Малоросії. На доказ наведу запис у щоденнику Бодяньського, який 12 травня 1850 року зазначав: «...Обед у С. Тим. Аксакова по воскресеньям, где непременно блюдом были всегда вареники² для трёх хохлов:

¹ Микола Гоголь, який бував у Аксакових, любив слухати Надію Сергіївну і співати з нею українських пісень. Григорій Данилевський згадував про те, як Надія Аксакова співала для Гоголя: «...Он после первого стакана чаю, сказал Над. С. Аксаковой: „Не будем терять дорогого времени“ и просил её спеть... Гоголь остался очень доволен лением молодой хозяйки, просил повторять почти каждую песню...»

² Вареники полюбляв і Шевченко. В січні 1843 року писав Якову Кухаренку: «Як будете ви мені розказувать про вареники та проче, то я вас так вилаю, як батька рідного не лаяв. Бо проклятуша ота страва, що ви розказували, неділь зо три снилась. Тільки що очі заплющу, вареник так, так тобі і лізе в очі, перехрестишся, заплющишся, а він знову». Після заслання, в Петербурзі 9 лютого 1859 року М. Я. Макаров запросив Шевченка до себе такою запискою: «Дядьку! Приходьте лишень у четвер вареників їсти»; 20 лютого Н. Б. Суханова просила Шевченка запискою «приехать завтра вечером, т. е. в субботу на вареники».

Який же українець не любить вареників! І Щепкін умів ласувати ними.

Гоголя¹, М. А. Максимовича и меня, а после обеда, спустя час, другой, песни малороссийские под фортепьяно, распеваемые второю дочерью хозяйина, Надеждой Сергеевной, голос которой очень мелодическин».

Віра Сергіївна Аксакова залишила в своєму щоденнику розповідь про те, як у грудні 1854 року Пантелеймон Куліш читав у них «Чорну раду»: «Три вечера сряду читал нам Кулиш свой исторический малороссийский роман „Черная рада“... Роман этот чрезвычайно интересен и замечателен. Исторические события передаются живо, в полноте всех обстановок; значение козачества, Запорожья, характеры запорожцев выставлены живо и верно, язык удивительно прост, жив и передает весь дух малороссийской речи». З таким самим захопленням слухали Аксакови записки Куліша про Гоголя: «Какие драгоценные отрывки нашёл Кулиш! Душа перешла через столько впечатлений при этом чтении»². До речі, Сергій Аксаков, як міг, сприяв написанню Кулішем біографічної книги про Гоголя. Наприкінці 1853 р. письменник озна-

---

Приїхавши в Спаське-Лутовиново до Івана Тургенева, найперше запитав: «„Что, вареники будут?“ — „Будут“. — „Чтобы 130 штук было, меньше не ем“».

¹ Цього дня Бодянський відвідав Гоголя, і той прощаючись з ним, запитав «буду ли я на варениках». Під цим якраз і мався на увазі щонедільний обід у Аксакових з обов'язковими варениками. Мабуть, найбільше саме ці обіди мав на увазі Пантелеймон Куліш, який писав, що в Москві проживало кілька сімейств, у яких Гоголь почував себе комфортно:

«За столом в приятельских домах он находил любимые свои кушанья, и, между прочим, вареники, которые он очень любил и за которыми не раз рассказывал, что один из его знакомых, на родине, всякий раз, как подавались на стол вареники, непременно произносил к ним следующее воззвание: «Вареники — побиденьки! сыром боки позапыханы, маслом очи позапльваны — вареники...»

Это обстоятельство, между прочим, показывает, до какой степени Гоголь чувствовал себя своим в домах московских друзей. Он мог ребячиться там так же, как и в родной Васильевке, мог распевать украинские песни своим, как он называл, «козлиным» голосом, мог молчать, сколько ему угодно, и находил всегда не только внимательных слушателей в те минуты, когда ему приходила охота читать свои произведения, но и строгих критиков» (Куліш П. А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. М.: ИМЛИ РАН, 2003. С. 588–589).

Відомою є записка Гоголя до Аксакова перед від'їздом його з Москви в червні 1850 року, в якій він повідомляв, що по дорозі заїде з Максимовичем до Аксакових чого-небудь перехопити: одного блюда, не більше, або котлет, або, мабуть, вареників і запити бульйончиком.

Олександр Афанасьєв згадував, як у рік смерті Гоголя, Щепкін розповідав: «Гоголь любил хорошенько покушать, пока не впал в монашеское настроение, и часто проводил время в рассказах с М. С. Щепкиным о разного рода малороссийских кушаньях, причём у обоих глаза бывали масляные и на губах слюнки. На масляной (незадолго перед смертью Гоголя) Щепкин пригласил его на блины, но Гоголь задумал приготовить к говенью и не приехал...»

² Дневник Веры Сергеевны Аксаковой. — М.: Московские учебники и Картолитография, 2004. С. 21, 23.

йомився з рукописом «Опыта биографии Гоголя», списав цілий зошит своїх зауважень і «додаткових відомостей». Невдовзі Кулиш спеціально приїхав у Москву для зустрічі з Аксаковим і зупинився зазвичай у Бодяньського. Переглядаючи щоденник Осипа Максимовича, я знайшов цікавий запис від 1 лютого 1854 року: «Отправившись утром к С. Т. Аксакову в деревню Абрамцево, Кулиш нашёл там совершенную готовность старика помогать ему в доставлении материалов для биографии Гоголя».

26 березня 1858 року, тобто наступного дня після відвідин Шевченком сім'ї Аксакових, Віра Сергіївна писала в листі до своєї приятельки, племінниці Сергія Аксакова Марії Карташевської: «Шевченко на всех — и на отесеньку (Сергія Аксакова. — В. М.) и братьев, произвёл приятное впечатление; он умен и прост... Стихи его всегда чисты и нравственны. Он стихов не читал, но пел немного малороссийские песни, и Наденька, хотя не вдруг, но решила спеть ему некоторые; что для него значат песни, вообще малороссийская поэзия, нечего и говорить...С Шевченком можно было бы о многом разговаривать, и он начинал было рассказывать, но некогда было». Через чверть століття Іван Аксаков згадував про Шевченка: «Мы имели возможность узнать его довольно близко... Мы можем свидетельствовать, что ни малейшего озлобления на нас, „москалей“, Тарас Шевченко в то время не питал, восхищался, как и все мы, и притом как своими родными, мастерскими созданиями русского литературного языка...» Зауважу, що ці слова син Аксакова не досить толерантно використав у полеміці з українською газетою «Діло» (Львів), виступаючи проти українства, зокрема, проти перекладу творів Пушкіна, Гоголя та інших письменників українською мовою.

Напередодні від'їзду з Москви Тарас Григорович не міг не відвідати Сергія Аксакова. Проте зустрівся лише з сім'єю. «...Я заехал к Сергею Тимофеевичу Аксакову с намерением проститься. Он спал, и я не имел счастья облобызать его седую прекрасную голову».

Для нас дуже важливо, де саме жив у той час Аксаков, який частенько міняв адреси. Є кілька можливостей вияснити це. Використаємо спочатку найпростішу — візьмемо інформацію з листа Михайла Щепкіна до Тараса Шевченка від 6 лютого 1858 року: «Адрес Аксакова: на Тверском бульваре в доме Юсуповой близ дома оберполицмейстера»¹. Цього було досить, щоб за Шевченкових часів надійно надіслати будь-яку кореспонденцію

---

¹ Сам Аксаков писав у грудні 1857 року Тургенєву: «Я живу на Тверском бульваре в доме княгини Юсуповой».

Аксакову. Проте нам хотілося б уявити точніше, де знаходився будинок, у який (тричі!) приїжджав Шевченко. Тому беремо малодоступний «Алфавитный указатель к плану Тверской части» і з розділу «Казенные, общественные и владельческие дома» дізнаємося, що будинок княгині Юсупової знаходився «на проїзді Тверського бульвару». На плані Тверської дільниці він числився під № 191. А під № 190 знаходимо: «Оберполицмейстера, казенный дом, на проезде Тверс. бульвара». Тобто Аксаков жив на Тверському бульварі (будинок № 24), ближче до Страстної площі, але це було недалеко і від Арбатської площі, тим більше — від арбатського ареалу. Від будинку № 24, який було зведено після пожежі Москви в 1812 р., нині залишився північний флігель, який охороняється державою як пам'ятник архітектури.

За Шевченкових часів перший московський бульвар — Тверський — мав трохи більше шести десятиліть. Уже тоді на ньому ріс дуб, який живе й досі. Він може розповісти, що з середини XIX століття Тверський стає місцем збору московських студентів, які жили неподалік — «на Козисі». Відомий російський історик Василь Ключевський, який студентом сам жив у Козихинському провулку, писав своєму другу в 1862 р.: «Ты знаешь, что такое московский бульвар?.. Это, братец ты мой, длинная аллея, усаженная деревьями... вдоль широкой улицы, посредине, между двумя рядами домов... Такие бульвары огибают всю середину Москвы. Самый знаменитый из них... — Тверской». Втім, якраз тоді газети писали, що московський генерал-губернатор був неприємно вражений перевіркою стану бульварів, у першу чергу Тверського: «Открыл большие беспорядки: деревья не досчитывалось тысячами, барьер был поломан, газон измят, дорожки неудобны для ходьбы, на бульварах гуляли домашние животные окрестных владельцев, а зимой некоторые из последних сваливали на бульвары сорный снег с мостовых». Наслідки цього огляду дійшли до царя, і він призначив спеціального чиновника, якому було доручено завідувати московськими бульварами. Тверський привели в порядок. Лев Толстой в «Анне Карениной» описував, як княжні Шербацькі «в известные часы... с мадемуазель Линон подъезжали в коляске к Тверскому бульвару» і як вони в супроводі лакея прогулювалися по ньому. Федір Тютчев писав: «Тверской бульвар неизменно производит на меня своё действие». Для самого Шевченка Тверський бульвар залишився дорогим місцем, де він познайомився й спілкувався з Аксаковим.

«Ваше пряме слово освітило мені дорогу»

Після від'їзду Шевченка з Москви між ним і Аксаковим тривало тепле листування¹. На доказ найперше наведу повністю лист Аксакова до Шевченка, написаний незадовго після від'їзду поета з Москви 14 квітня 1858 року:

«Крепко обнимаю и сердечно благодарю Вас, любезнейший Тарас Григорьевич, за драгоценный Ваш подарок, полученный мною от Щепкина. Кроме сходства, которое, разумеется, для меня всего дороже, портрет Ваш так хорош, что все знатоки приходят от него в восхищенье. Долго я не хотел верить, что это фотография. Впрочем, я был прав отчасти: это фотография, подрисованная Вашею искусною кистью, как уверяет меня один знаток этого дела².

Как Вы поживаете? Что подельваете? Я же очень медленно поправляюсь и боюсь, что не попаду в деревню так рано, как бы желал.

Пришлите, пожалуйста, мне Ваш адрес. Я так Вас люблю, что, вероятно, буду чувствовать иногда потребность поговорить с Вами хоть на бумаге.

Первая часть Вашей повести давно отдана мною Максимовичу, который должен уведомить Вас, будет ли она помещена в „Русской Беседе“ или нет. Вторую часть я читаю понемногу. Большею частию сам; когда дочитаю,— скажу Вам откровенно свое мнение. Я считаю, что такому таланту, как Вы, надобно говорить чистую правду.

Крепко Вас обнимаю. Искренне любящий и преданный Вам С. Аксаков».

Цей лист вражає теплотою і глибиною почуттів шістдесятсемирічного, хворого Сергія Тимофійовича, який широко зізнавався, що полюбив Тараса Григоровича і не приховував, що дуже високо ставив його талант.

¹ У «Щоденниках» видатного українського літературознавця Сергія Єфремова я зустрів цікавий запис від 6 липня 1927 року: «Одержав... Шевченкові листи до С. Аксакова, про які тільки чув, що вони не пропали. Саме зладуться до III тому» (Йдеться про видання Повного зібрання творів Тараса Шевченка, розпочатого Українською Академією наук під загальною редакцією Єфресова в 1927 р. — В. М.). Відомими є 4 Шевченкові листи до Аксакова і 2 листи Аксакова до Шевченка.

² Йшлося про фотознімок із автопортрета з бородою, виконаного Шевченком на початку 1858 р. в Нижньому Новгороді. Вже 4 січня автопортрет був переданий через Павла Овсянникова до Петербурга, де Михайло Лазаревський зняв з нього 50 фотокопій. Одну з них Шевченко передав Аксакову через Щепкіна (Докладно див.: Володимир Яшук. Загадки «нерукотворного образу» // Україна, 1985. № 9. С. 6–7).

У свою чергу Шевченко з відкритим серцем відповідав Аксакову щирою дружелюбністю та влячністю. Pozнайомимося з його листом від 25 квітня 1858 року:

«Чтимый и глубокоуважаемый Сергей Тимофеевич!

Еще на прошедшей неделе получил я ваше искреннее, драгоценное письмо¹ и только сегодня отвечаю вам, мой искренний, сердечный друже. Простите мне эту грубую, непростительную и невольную невежливость. Грех сей случился потому, что я до сих пор еще не могу вырваться из восторженных объятий земляков моих. Спасибо им, они приняли меня как родного, давно не виданного брата и носятся со мною, как с писанкою. Да еще, как на грех, выставка случилась в Академии художеств², которой я так давно не видел и которая для меня теперь самое светлое, самое высокое наслаждение. Какие пейзажи, просто чудо! Калам³ огромное имеет влияние на наших пейзажистов⁴. Айвазовский⁵, увы, спасовал. Он из божественного искусства сотворил себе золотой кумир и ему молится. Грешно так оскорблять бескорыстное, неаорочное искусство. Бог ему судия. Выставка немногочисленна⁶, но прекрасна, а в особенности пейзажи, очаровательные пейзажи!

Вы, как великий художник, как самый пламенный любовник безмятежной очаровательной природы, вы поймете причину моей невежливости и, как искреннему, нелицемерному поклоннику всего прекрасного и благородного на земле, великодушно простите мне мой невольный грех.

Я сердечно рад, что вы остались довольны моим бородатым полицием. Это фотографический снимок с рисунка, мною самим сделанного, почему и показался он вам подрисованным⁷.

¹ 18 квітня 1858 року Шевченко записав у щоденнику: «Получил милейшее письмо от милейшего Сергея Тимофеевича Аксакова...» Йшлося про наведений вище лист від 14 квітня.

² Поет відвідав цю виставку 6 квітня, тобто напередодні офіційного відкриття, а зати́м — 24 і 25 квітня.

³ Олександр Калам (1810–1864) — швейцарський маляр і графік романтичного напрямку, автор численних гірських пейзажів. Шевченко цікавився творчістю Калама, згадував його в щоденнику та листах. Після смерті Шевченка в його майстерні виявлено «две большие гравюры, изображающие пейзажи Калама».

⁴ В щоденнику 6 квітня 1858 року Шевченко висловив аналогічну думку: «Пейзажи преимущественно перед другими родами живописи бросались мне в глаза. Калам имеет сильное влияние на пейзажистов».

⁵ Айвазовський Іван Костянтинівич (1817–1900) — російський маляр-мариніст, академік Академії мистецтв з 1845 р. Шевченко познайомився з ним під час навчання в Академії. Більше того, в 1840 р. Айвазовський протягом місяця жив на одній квартирі з Шевченком і Штернбергом. На жаль, не залишив спогадів про Шевченка.

⁶ На виставці експонувалося 245 робіт.

⁷ Див. примітку до листа Сергія Аксакова від 14 квітня 1858 року.

Вы обещаете мне написать ваше мнение о моей повести. Если она стоит этого, напишите, ради святого, божественного искусства. Мнение чувствующего и благородно мыслящего художника мне необходимо. И ваше искреннее слово я прийму с благоговением, прийму как дорогой бесценный подарок. Не откажите же мне в этой великой радости!

Предположение мое посмотреть на Москву в конце мая и вас поцеловать не сбылось. Меня обязали не оставлять Питера в продолжение года. Трагедия перешла в комедию.

Не взывайте, мой искреннейший друже, что я вам на сей раз пишу мало. Когда прийду в нормальное состояние, буду писать вам много и о многом.

От Всей души целую вас, ваше прекрасное, сердечное семейство и все близкое вашему сердцу, а Ивана Сергеевича целую трижды за его алмазное стихотворение „На Новый год“¹.

---

¹ Вірш Івана Аксакова «На 1858 год» датовано 31 грудня 1857 року і надруковано у першому номері журналу «Русская беседа» за 1858 рік. Раніше нікому не прийшло в голову поцікавитися цим віршем Аксакова, тоді як він був особливо суголосним із душевним настроєм Шевченка.

Так торжественно прекрасно
Блещет утро на земле;
На душе светло и ясно,
И не помнится о зле,
Об истекших днях страданья,
О потрате многих сил
В скорбных муках ожидания,
В безвременности могил!

Почивают мирно гробы
Тщетно ждавших столько лет!
Память им!
Но в сердце злобы, ни вражды, ни мести нет.
Все простит он без расчета,
Устоявши в дни тревог,
Он, чей дух годину гнета
Пережил и перемог.

Слышишь: новому он лету
Песню радости поет:
Благо всем, ведущим к свету,
братьям, с братьев снявших гнет,
Людам мир, благословенье,
Долгих мук ищезнет свет,
Дню вчерашнему забвенье,
Дню грядущему — привет!

Поет сподівався на день прийдешній, він хотів забути про дні стражданя в засланні, хотів забути про зло, яке йому завдали: «Я такий щасливий тепер, що цілком винагороджений за всі мої страждання, і всім против».

До свидання. Не забувайте искреннего вашего Т. Шевченка. Поцелуйте моего великого друга, когда он возвратится из Костромы¹.

Наступні листи (один Аксакова і один Шевченка) стосувалися, передусім, вже згаданої російськомовної повісті Тараса Григоровича «Прогулка с удовольствием и не без морали». Перша її частина була підтримана Сергієм Аксаковим, що надихнуло Тараса Шевченка на дальшу роботу. В щоденнику поет передав своє хвилювання щодо свого твору, названого ним «рукодельем»: «Как примет его С. Т. Аксаков? Мне ужасно хочется ему нравиться, и только ему. Странное чувство!»

Враження від другої частини повісті Сергій Аксаков висловив у листі до Тараса Шевченка в червні 1858 року, й воно не було приємним для поета: «Я обещал Вам откровенно сказать свое мнение об этом Вашем произведении. Исполняю мое обещание: я не советую Вам печатать эту повесть. Она несравненно ниже Вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина²... Я без всякого опасения говорю Вам голую правду. Я думаю, что такому таланту, как Вы, можно смело сказать её, не опасаясь оскорбить самолюбия человеческого. Богатому человеку не стыдно надеть сапог с дырой. Имея пред собой блистательное поприще, на котором Вы полный хозяин, Вы не можете оскорбиться, если Вам ска-

¹ Йшлося про Щепкіна, який 26 березня 1858 року, тобто в день від'їзду Шевченка з Москви до Петербурга, виїхав на гастролі до Ярославля, а 12 квітня — до Костроми. На той час артист уже був у Москві.

² Пам'ятаймо, що Пантелеймон Куліш значно раніше, ще на початку 1858 р., зайняв у цьому питанні різко негативну позицію: «Про московські повісті скажу, що зневажиш ти їми себе перед світом, да й більш нічого». Більше того, це було висловлено в образливому, жорсткому тоні: «Якби в мене гроші, я б у тебе купив їх усі разом да й спалив... Ні одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати». Публікатори «Листів до Т. Г. Шевченка» (1962) навіть зазначили, що «після такої „поради“ Шевченко перестав листуватися з Кулішем». Але ж ми знаємо, що в березні 1858 року Шевченко хотів «зачекати Куліша», щоб оцінив його твори, бо саме Куліш «хоч і жорстоко судить, та інколи скаже правду...»

Михайло Лазаревський, який у березні 1862 року оголосив в «Основе» розпродаж 11 рукописів Тараса Шевченка (в тому числі «Прогулки с удовольствием и не без морали», «Капитанши», «Художника», «Варнака»), заявив, що в них «заключаются литературные (довольно слабые) сочинения поэта, писанные на великорусском языке, прозою». Найдорожче була оцінена «Прогулка...» (100 руб.), а 10 інших рукописів, із яких 9 були повністю переписані рукою самого Шевченка, продавалися в загальному підсумку за... 275 руб. Олександр Кониський наприкінці XIX століття писав: «Шевченко поет український і Шевченко повістяр російський не одно те саме! Різниця тут страшенна, спостережена ще Сергієм Аксаковим...»

жук, що Ви не умеєте искусно пройти по якій-нибудь лесной тропинке».

Як бачимо, Сергій Аксаков максимально зм'якшив гірку для Шевченка пілюлю, ширю й щедро посипавши її солодкими речами, проте від цього негативний відзив не став менш болючим, гострим і дошкульним.

За радянських часів довго побутувала думка, що така оцінка пояснювалася класовою позицією Аксакова. Проте в 1961 р. в Москві в музеї «Абрамцево» пройшла серйозна виставка, присвячена Шевченку і Аксакову. Її організатори відкинули це звичне твердження й заявили, що Аксаков висловився проти публікації повісті, «вважаючи, мабуть, що після довгої перерви Шевченко не повинен представати перед читачами з творами, що поступаються його поетичній творчості». На жаль, в «Літописі життя і творчості Т. Г. Шевченка», укладеному і виданому в тому ж 1961 році, про відвідання поетом Аксакова сказано дуже скупю, а про візит 25 березня взагалі не згадано. Замовчано також Шевченкове захоплення письменником, висловлене в щоденнику.

В одній із біографій Кобзаря читаємо: «Потрібен був майже місяць, щоб Шевченко примирився з крахом його творчих планів і прийняв рішення залишити дальші спроби в цьому напрямі». Передусім, акцентую читачеву увагу на тому, що неприхильна оцінка російського письменника виявилася для Шевченка несподіваною, бо була прямо протилежною «панегірику» щодо першої частини, про який ми щойно говорили. Втім, у Шевченка справді виникала ціла низка творчих сумнівів щодо його російської прози. «Трудно мне одолеть великороссийский язык...» — писав він Аксакову в лютому 1858 року. Оговтавшись, 15 липня Тарас Григорович написав Аксакову ширі й мужні рядки: «Сердечно благодарен вам за ваше искренно благородное письмо. Вы мне сказали то, о чем я сам давным-давно думал, но, не знаю почему, не решался сказать, а вы сказали, и я трижды вам благодарен за ваше искреннее, прямое слово, оно осветило мне дорогу, по которой я шел ощупью».

Отже, Тарас Григорович дотримався обіцянки, даної Сергію Тимофійовичу: «И ваше искреннее слово я прийму с благоговением, прийму как дорогой бесценный подарок». Благородство поетової відповіді виразно відтінив Юрій Барабаш: «Якою була Шевченкова реакція на цей дружній, але суворий вердикт? Може, він послався на свої „революційні“ заслуги та інтернаціональні права і натякнув, що, мовляв, не Аксако-

ву, „реакційному“ слов'янофілові, годилося би його повчати? Чи обурився з приводу замаху на його внутрішню свободу вибору, зокрема щодо двомовності? Чи почав присягатися у своїй любові до „великої, могутньої“ російської мови?» З поетової відповіді випливає, на думку Барабаша, що «російськомовні повісті не потребують захисту (від цього, ми бачимо, далекий був і сам автор), як, утім, не заслуговують вони й недооцінки»¹.

Додам, що відразу після цитованих рядків Шевченко писав: «Теперь думаю отложить всякое писание в сторону² и заняться исключительно гравюрою³, называемой аквафорта, образчик которой вам посылаю». Йшлося про один із перших офортів Шевченка, можливо з ескіза іспанського художника Б.-Е. Мурільо «Свята родина». Нагадаю, що ще на засланні, 26 червня 1857 року, Шевченко записав у шоденнику: «...Я думаю посвятить себя безраздельно гравюре акватинта... Из всех изяшных искусств мне теперь более всего нравится гравюра».

Згаданий поетів лист і його гравюра були передані Аксакову через Щепкіна, що впливає з листа Віри Аксакової до Марії Карташевської від 22 липня 1858 року: «На днях Щепкин принес письмо от Шевченко и первый его опыт гравировки крепкой водкой, которой он теперь занимается⁴. Это особенный

¹ Юрій Барабаш. Вибрані студії. С. 687.

² Звичайно, Шевченко був далекий від наміру взагалі відмовитися від поетичної творчості, але він припинив спроби опублікувати свої російськомовні повісті і перестав працювати над прозою. Відомо, що жодна з повістей Шевченка за його життя так і не побачила світ. «Прогулку с удовольствием и не без морали» було надруковано лише через двадцять років після смерті Шевченка з присвятою «Сергею Тимофеевичу Аксакову в знак глубокого уважения».

³ Шевченко впевнено писав про своє заняття гравіруванням, бо, як відомо з його шоденника, він познайомився 3 травня 1858 року з відомим російським гравіром, академіком Федором Йорданом (1800–1883), а вже наступного дня записав: «Был у Ф. И. Йордана... Он мне [показывал] в продолжение часа все новейшие приёмы гравюры акватинты, изъявил готовность помогать мне всем, что от него будет зависеть. Я расстался с ним вполнину будущим гравёром».

⁴ Діловод Академії мистецтв Олександр Опанасович Благовещенський (1846–1894), який у своїх спогадах використав архіви Академії, згадував про Шевченка: «З усіх видів гравірування йому найбільше припало до душі гравірування на міді міцною горілкою (а l'eau forte). Майже всі його гравюри 1858–1861 рр. виконані цим способом... Клопочучись про дозвіл Шевченкові виїхати на п'ять місяців у Малоросію для малювання етюдів з натури, граф Толстой, між іншим, 5 травня 1859 року писав міністрові двору, що відставний рядовий художник Шевченко, з дня приїзду до Петербурга, займався з особливим успіхом почасті живописом, а особливо гравіруванням на міді».

вид гравірування, для першого опыта многое очень недурно. Щепкин сообщил прелестное новое стихотворение, которое мне так нравится, что спишу его тебе¹. Какая грация, какая законченность, точно картину видишь. С каким талантом этот человек!»

Йшлося про вірш «Сон» («На паншині пшеницю жала...»), який Шевченко вписав до щоденника 13 липня 1858 року, відразу передав Щепкіну, і той вже через кілька днів прочитав його в сім'ї Аксакових (!). Ми знову шасливо зустрічаємося з потрясаючим фактом, який свідчить, що Михайло Семенович виступав поширювачем і пропагандистом Шевченкової поезії, а також знаходимо нове підтвердження найвищої оцінки Шевченкового таланту «серед освічених москвичів».

Іван Дзюба зазначає, що негативний відзив Аксакова був великим ударом для Шевченка. Річ не тільки в тому, що в повісті було вкладено силу-силенну праці і що Шевченко, без будь-якого майна і житейських перспектив буди, сподівався заробити якийсь гонорар. Річ ще й тому, що довелося попрощатися з надією використати російські журнали для розповсюдження дорогих йому ідей².

Безперечно, що Шевченкова повість значно поступалася його геніальним віршам, але Сергій Аксаков, якому було прищаманне загострене почуття правди, до кінця не збагнув твір, зігрітий жертвенною любов'ю до рідного краю і тонкою іронією великого художника. Російський письменник не взяв до серця і не збагнув роздуми та убоління українського поета, розкидані золотими розсипами по тексту, передусім, проникливий біль за свій нещасний народ:

«О мои милые, непорочные земляки мои! Если бы и материальным добром вы были так богаты, как нравственной сердечной прелестью, вы были бы счастливейший народ в мире! Но увы! Земля ваша как рай, как сад, насаждённый рукою Богаче-люболюбца. А вы только безмездные работники в этом плодородном, роскошном саду. Вы Лазари убогие, питающиеся па-

---

У спогадах Івана Тургенєва про Шевченка зустрічаємо такі слова: «Пригадується мені також, що він, живучи в академії, займався гравіруванням на міді за допомогою царської горілки — офорт — і уявляв, що відкрив щось нове, якийсь поліпшений спосіб у цьому мистецтві». Шевченко справді розвивав прийоми офорта і збагатив техніку гравірувального мистецтва, справивши своєю творчістю позитивний вплив на дальший розвиток гравірування в Росії і в Україні.

¹ Віра Аксакова зробила 14 липня список вірша для себе, а 26 липня відправила його в листі до Карташевської.

² Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 517.

даючими крупицями от роскошной трапезы ваших прожорливых ненасытных братьев» (Виділено мною. — В. М.).

Здається, немає правдивіших і точніших слів про трагічну долю українського народу, тим паче, що вони напрочуд актуальні і в наш час.

Олександр Кониський якось звернув увагу, що «велика більшість Шевченкових повістей мовою російською написана з життя українців!» Микола Костомаров у свій час відзначив: «В своих повестях и рассказах, писанных по-русски, Шевченко впадает в мелодраматичность, а нередко и в растянутость... Среди всех недостатков и недоделок в них, однако, повсюду светятся признаки громадного дарования автора: верность характеров, глубина и благородство мыслей и чувств, живость описания и богатая образность...» Півстоліття тому Євген Кирилюк цікаво висловився про російськомовні твори Тараса Григоровича: «Ми не можемо сказати, що повісті Шевченка дорівнювали прозі Л. Толстого чи І. Тургенева, або Салтикова-Щедріна. Разом з тим не можна не відзначити, що ці повісті значно сильніші десятків і сотень літературно-художніх творів, що друкувались на сторінках російських журналів різних напрямків»¹. І надалі радянські дослідники підкреслювали, що сучасники недооцінили російськомовні повісті Шевченка, зокрема відображення в них яскравої особистості автора та його ставлення до зображуваних подій, а також наявності в цих творах багатого автобіографічного матеріалу. Вони звернули також увагу на спорідненість Шевченкових повістей з Гоголевою прозою, на те, що в них «іноді можна впіймати гоголівські інтонації»².

Сучасна дослідниця Валерія Смілянська переконливо показала, що в російськомовних повістях Шевченка відчутно вловлюються ті риси національного гумору й комізму, де помітно так багато спільного з видимим світові сміхом та невидимими йому сльозами великого українця Миколи Гоголя і чого, на жаль, не спромігся зрозуміти найдоброзичливіший великорос Сергій Аксаков.

Цікаві роздуми щодо Шевченкових російськомовних повістей знаходимо в книзі «Тарас Шевченко» Івана Дзюби:

«І все-таки: чи справедливою була оцінка сучасників? Мабуть, не зовсім. Щодо українських друзів Шевченка — тут усе зрозуміло: для них він був Кобзарем, пророком, апостолом, і все, що виходило за межі цього образу, їх тільки огірчувало.

¹ Є. П. Кирилюк. Т. Г. Шевченко. Життя і творчість. — К., 1959. С. 445.

² Тарас Шевченко. Повести. К.: Дніпро, 1983. С. 12–13, 18, 23.

А редактори російських журналів? Їм здавалося, що Шевченко пише в дусі російської „сказової“ прози чи „фізіологічних нарисів“, які вже виходили з моди і на зміну яким приходила соціально-психологічна проза. Так міг думати і Аксаков, тим більше, що він читав тільки одну повість, у другій частині справді не дуже досконалу. Не сприймалася і своєрідність російської мови українського поета — це тільки Гоголю вдалося вщепити російській літературі свою мовну „неправильність“.

Та ось лине час, втрачають гостроту актуальні критерії. 1888 року з'являється стаття видатного російського літературознавця О. М. Пипіна „Русские произведения Шевченко“, в якій він, підходячи до них не з позицій журнального критика, а з позицій історика літератури, дає їм зважену позитивну оцінку. Пізніше до них не раз зверталися літературознавці; багато сторінок присвятила їм Марієтта Шагінян у своїй чудовій книзі „Тарас Шевченко“; слід назвати і блискучу статтю академіка О. Білецького „Російська проза Т. Г. Шевченка“.

До цього можна додати хіба таке. В мистецтві нерідко „відставання“ від прогресу (чи моди) обертається виграшем. І закиди в несучасності, буває, швидко втрачають резон. Вважалося, що оскільки Шевченко в заслання не читав нових публікацій, то він років на десять відстав від розвитку російської літератури. Це так. Однак сьогодні не це має значення. Відставши від нового канону, Шевченко зберіг самобутність, яка нині не виглядає архаїчною. Вільна композиція, активна присутність автора, багата інформативність, красива апеляція до світу мистецьких явищ, зрештою, те, що тепер дістало назву інтертекстуальності, — це не є архаїкою для сучасної читацької свідомості¹.

Попри все, пам'ятаймо, що саме російський письменник Сергій Аксаков особливо наголосив «величезний поетичний талант» українського поета Тараса Шевченка і перший оцінив кращі художні моменти повісті «Прогулки с удовольствием и не без морали»: «...Где только Вы касаетесь природы, где только доходит дело до живописи, — там всё у Вас прекрасно...» Справді, в жодній Шевченковій поемі, в жодному ліричному віршеві ми не знайдемо такого багатства й розмаїття колірних епітетів, асоціацій зображуваного з улюбленими чи знайомими картинами, естампами, статуями, як у російськомовних повістях.

Не забудьмо й про те, як саме закінчив Аксаков листа до Шевченка з оцінкою «Прогулки с удовольствием и не без морали»: «Итак, крепко обнимаю Вас заочно. Каждая Ваша строч-

---

¹ Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 518.

ка доставит мне сердечное удовольствие... **Прощайте, будьте здоровы, и не забывайте искренно полюбившего Вас, душою преданного Вам С. Аксакова**» (Виділено мною. — *В. М.*).

Шевченко в своєму листі так само не замкнувся в темі повісті, яку рецензував Аксаков, а розповів про свої творчі плани: «Теперь пойду смелее и быстрее и к будущей выставке надеюсь что-нибудь посерьёзнее и оконченнее». Зокрема Шевченко сповіщав про початок роботи над офортом за картиною Рембрандта «Притча про виноградаря». (Цей твір, а також офорти «Старець на кладовищі» — за власним малюнком — і «Приятелі» за картиною російського художника, академіка Івана Соколова Шевченко показав на виставці в Академії мистецтв у травні 1859 року. 2 вересня 1860 року за ці та інші роботи Шевченко був удостоєний звання академіка за гравірування). Ще Шевченко сповістив у листі Сергія Аксакова: «Посылаю моему великому другу (*М. С. Щепкіну. — В. М.*) невеликое новорождённое стихотворение и прошу его, чтобы он прочитал его вам на досуге». Той автограф вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), який був надісланий Щепкіну, як ми вже знаємо, став одразу відомий у сім'ї Аксакова. Більше того, збереглися списки Шевченкових віршів, зроблені Вірою Аксаковою (з датою 14 липня 1858 року та в її листі до *М. Г. Карташевської* від 26 липня 1858 року).

Тарас Григорович і надалі продовжував почувати до Сергія Тимофійовича добро й сердечність. Михайлу Щепкіну писав: «...Привітай *М. О. Максимовича. Сергея Тимофеевича тож*; «Поцілуй Сергея Тимофеича за мене...» Особливо зворушливим є його звернення, в котрому Шевченко об'єднав імена свого найближчого друга Щепкіна і Аксакова, який став йому дорогим: «Як побачите *С. Т. Аксакова і М. С. Щепкіна*, — писав він Максимовичу 22 листопада 1858 року, — то поцілуйте сих старих дітей за мене тричі». У тому ж місяці Тарас Шевченко приєднав свій підпис до *С. Аксакова, І. Тургенєва, М. Чернишевського* та інших російських літераторів, які протестували проти антисемітської статті в журналі «Іллюстрация». Серед цих «інших» діячів були й нові поетові московські знайомі: *І. Аксаков, М. Кетчер, Є. Корш, О. Афанасьєв, І. Бабст, М. Погодін, С. Шевирьов, О. Кошелев*, а також *М. Щепкін, М. Некрасов, Марко Вовчок, П. Куліш* та ін. Цього протеста було опубліковано у газеті «Санкт-Петербургские ведомости» і журналі «Русский вестник». За влучним висловом Івана Дзюби, Шевченко «зовсім не хотів, щоб ненависть його гайдамаків до єврея-лихваря, єврея-корчмаря або і його власні інвективи сприймалися як його ставлення до єврейства взагалі».

Шевченко в Троїцькому трактирі

Після відвідин Сергія Аксакова 22 березня Шевченко обідав один — обід був «пісним» з нагоди останнього дня Великого посту¹ — в Троїцькому трактирі². Про його розташування в коментарях до 5-го тому творів Шевченка говорить дещо мудрувато: «Троїцький трактир містився на правому березі річки Неглинної (захованої тепер у підземну трубу), на шляху з Кремля в район міста, що звався Занеглинням і заселявся в основному ремісниками». Простіше буде сказати, що Троїцький трактир, який особливо славився в 40-х рр. XIX століття, передусім, серед купецтва, знаходився на вулиці Ільїнці, якою Шевченко вже проходив 20 березня, навпроти Біржі. Зауважимо, що це далеченько від будинку Аксакова; щоб дістатися сюди, треба було вийти чи виїхати на Тверську й по ній простувати до Красної площі, або спуститися по Тверському й Нікітському бульварах у район Арбату, а далі — по Великій Нікітській чи Воздвиженці. Можливо, Щепкін їхав у своїх справах і підвіз Шевченка ближче до Красної площі, не виключено, що поет сам прогулявся по Москві, розставшись біля будинку Аксакова зі Щепкіним, але Шевченко нічого не писав про це в щоденнику.

Досить далека й несподівана Шевченкова прогулянка до Троїцького трактиру, щоб пообідати, здається навіть загадковою. Чому в Троїцькому? Тарас Шевченко міг пообідати значно ближче й швидше. На той час у Москві було понад сотня трактирів, а три найзнаменитіші — трактири Гуріна, Єгорова та «Саратов»

---

¹ В спогадах Олександра Афанасьєва-Чужбинського є цікавий епізод, у якому розповідається, що Шевченкові сподобалися пісні обіди в Києві у його знайомих: борщ з сухими карасями, пшоняна каша, зварена на раковій юшці з кропом: «Після того кілька разів, за бажанням Шевченка, ми ходили обідати в пісні дні до старих...»

В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» є такі рядки: «Постный обед, а в особенности постный борщ, который едва ли едал и сам великий знаток и сочинитель борщей, гетман Скоропадский, так на меня подействовал, что я, проснувшись после этого постного обеда, часа два по крайней мере лежал, что называется, пластом».

² Слово «трактир» (від латинського tracto — «вгощаю») з'явилося в московському побуті наприкінці XVIII століття, самі трактири почали поширюватися з другої половини XIX століття (до цього, з 1533 р. існували кабаки). Під час російсько-японської війни на початку XX століття більшість трактирів стали називатися ресторанами. Оскільки зачепив цю тему, скажу, що серед старовинних московських кабаків був один під назвою «Хіва». Москвознавець Іван Кондратьєв вважав, що ця назва пішла від українського слова «хїба»: «Тут преимущественно пили хохлы. Нынешняя улица Хива получила название от кабака». (У 1918 р. вулиця Хіва була перейменована на Добровольчеську. Знаходиться в Таганському районі Москви).

— знаходилися в самому центрі. Скажімо, трактир Єгорова в Охотному ряду славився на всю Москву млинцями, розтягаями й рибними стравами. Трактир Тестова — національною кухнею: холодним борщем з осетриною, солянкою, поросям із кашою, кулеб'якою. В народі жила приказка: «Хочешь проку да сговора, начни у Тестова, кончи у Єгорова». Але Шевченко прямує в Троїцький трактир, виходить, він хотів відвідати саме його. Може, він побував у Троїцькому ще в 40-х рр., коли слава трактиру була в zenіті? Тим більше, що трактир був відомим якраз пісними стравами, а в 1844 і 1845 рр. Шевченко перебував у Москві також у дні Великого посту. Може, він звернув увагу на Троїцький трактир під час прогулянки по Лльнці 20 березня? Може, в цей приїзд у Москву Щепкін чи хто інший порадив поетові скуштувати ці пісні страви в Троїцькому? Це схоже на правду. Так я писав у книзі «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“» (2007). Вже після її виходу в світ перечитував спогади Олександра Герцена про Щепкіна й раптом звернув увагу на фразу, яку той побіжно кинув, описуючи зустріч артиста в англійському порту Фокстон восени 1853 р.: «Он был тот же, как я его оставил: с тем же добродушным видом, жилет и лацканы на пальто так же в пятнах, точно будто сейчас шёл из Троицкого трактира к Сергею Тимофеевичу Аксакову» (Виділено мною. — В. М.). Герцен, як відомо, емігрував, у 1847 р., а в «Записках актера Щепкіна» зустрічаємо фразу, що вже на початку 1830-х рр. Троїцький трактир був звичним для Щепкіна: «Мы отправились в Троицкий трактир, где заняли наверху свободную комнату и велели давать обедать». Сумнівів не залишилося! Напевне, що саме Щепкін, як тільки вони вийшли від Аксакова, настійно порадив Шевченкові поласувати пісними стравами саме в Троїцькому трактирі.

Ось що писав про нього московський побутописець Петро Вістенгоф: «Трактиры и рестораны рассыпаны во всех концах города, но лучшие из них сосредоточены около присутственных мест, Кремлёвского сада и на Ильинке, где находится знаменитый Троицкий трактир, посещаемый всеми сословиями города и имеющий всегда огромное число посетителей. Во время великого поста люди высшего общества не стыдятся приезжать сюда обедать, потому что здесь вы найдёте лучшую рыбу, свежую икру и всё, что только можете вздумать роскошного для постного русского стола» (Виділено мною. — В. М.).

Для пісного столу можна було також замовити й простіші, але не менш смачні блюда — манну кашу з грибами, пиріжки з капустияних листків, зварені в маковому соку, горох, протертий через решето, всілякі каші та ші, борщ із грибами, картоплю

варену, смажену, печену й у вигляді котлет під соусом, різноманітні вінегрети й киселі...

В рідкісному виданні «Юмористический очерк Москвы и Петербурга» було вміщено таку характеристику Троїцького трактиру: «Лежит в Китай-городе, на Ильинке, против Гостинного двора. Заключает в себе сорок два покоя и славится своими расстегаями, чаем и портретами полового, когда-то прослужившего пятьдесят лет в этом заведении. Главное место торговых сделок. Пирог из налильных печёнок и стерлядь по-русски. Требовать преискурант во избежание забывчивости половых. Музыка считается здесь одним из семи смертных грехов... и поэтому органа нет».

Звернули увагу на те, що Троїцький трактир славився **чаєм**? У книзі «Чай в Москве», що вийшла в Москві 1880 р., читаємо: «Войдёте в знаменитый Троицкий... Ловкая прислуга, все чистые ярославцы, мигом снимет с нас шубы, учтиво укажет, где удобнее сесть, если мы среди множества гостей затруднимся с выбором места, расстелет салфетку на красной ярославской скатерти, покрывающей стол, и произнесёт обычное: «что прикажете?» Разумеется, чаю. Полюбujemy ловкостью, с какою половой несёт в одной руке поднос, уставленный посудой, а в другой два чайника...»

Мабуть, Шевченко застав у Троїцькому трактирі знаменитого полового. Впродовж багатьох років „полових“ тут справді набирали лише з ярославців, і вони носили дорогі білі сорочки з голландського полотна. В московському жаргоні тих часів існувало навіть слово «белотелец», яке стосувалося саме ярославських половых¹. Напевне й Шевченко випив у Троїцькому чаю. Стосовно того, що в цьому трактирі не було музики, то це також виділяло його серед інших подібних закладів, які, частіше за все, мали гучний музичний супровід. Скажімо, в згаданому «Юмористическом очерке...» про Новомосковський трактир біля Красної площі зазначалося: «Для глухих этот трактир может принести некоторую пользу, так как оркестрион своим рёвом подействует на какую угодно глухоту».

Троїцький трактир потрапив до новітнього лінгвоенциклопедичного словника «Язык старой Москвы» Володимира Єлістратова, в якому читаємо: «Один из самых знаменитых трактиров, наряду с Гурина и др. в Москве (на Ильинке). Упоминается многими авторами, например, А. Сухово-Кобылиным в „Свадьбе Кречинского“: „Я тоже, Михайло Васильевич, исполнил

¹ Російський письменник Петро Боборикін писав про свого героя Палтусова з «Китай-города»: «Он любил этих ярославцев, признавал за ними большой ум и такт, считал самую тонкою, приятною и оригинальною прислугой; а он жывал и в Париже и в Лондоне».

приказання, завернул в Троицкий...» Нагадаю, що «Свадьба Кречинского» буда поставлена в 1855 р., й Шевченко, на якого доречно було б послатися в подібному словникові, згадує Троицький трактир практично в цей час. З пошаною згадується Троицький і в сучасній «Истории Москвы»: «В облюбованный купцами и часто фигурировавший во многих русских романах Новотроицкий трактир на Ильинке, где совершались миллионные торговые сделки, считалось необходимым сводить всякого „видного“ иностранца, прибывшего в Москву».

Справді, приводили сюди відомих і шанованих осіб. В одному з сучасних москвознавчих видань зустрів захоплену згадку про те, що в Троицькому трактирі на Ільїнці в 1818 р. снідав пруський король Фрідріх Вільгельм III, а у 80-х рр. того ж століття — великий князь Микола Олександрович, майбутній російський імператор. Але хто вони в порівнянні з Шевченком...

«Історію не посунеш...»

Повернемося до поетового щоденника, в якому Тарас Григорович занотував:

«После постного обеда в Троицком трактире отправился я домой с намерением приготовить к ночному кремлёвскому торжеству. Намерение мне не удалось. Прочитав статью в 3 № «Полярной звезды»¹ о записях Дашковой², в 11 часов я отправился в Кремль»³.

Йшлося про статтю Герцена «Княгиня Екатерина Романовна Дашкова» в третій книжці «Полярной звезды» за 1857 рік, в якій той викладав «превосходные записки Дашковой»: «Цель наша будет вполне достигнута, если беглый отчёт наш об их содержании заставит читателей взять в руки самую книгу». Нічого дивного немає в тому, що в сім'ї Щепкіна Шевченко знайшов «Полярную звезду». Ще в 1853 р. Михайло Семенович із Лондона після зу-

¹ «Полярная звезда» — альманах Олександра Герцена і Миколи Огарьова (№ 1–7, Лондон, 1855–1862; № 8, Женева, 1868). Названий в пам'ять декабристського альманаха, що виходив під тією ж назвою у 1823–1825 рр. Програмою герценівської «Полярной звезды» було звільнення селян із землею, відміна цензури. Альманах друкував загальнополітичні статті, кореспонденції з Росії, історичні матеріали. Відіграв важливу роль у вихованні революційної молоді, користувався популярністю серед прогресивної інтелігенції в Росії.

² Дашкова Катерина Романівна (1744–1810) — княгиня, учасниця державного перевороту 1762 року, внаслідок якого на царський престол прийшла Катерина II. Відома діячка періоду царювання Катерини II, перший президент Російської Академії наук. «Записки» Дашкової були опубліковані в 1840 р. англійською мовою.

³ Ще одне свідчення дивовижної точності Шевченка в московському щоденнику: саме об 11 годині вечора всі москвичі відправлялися до церкви. Та пасхальна ніч у Москві була нехолодною — близько + 1° за шкалою Реомюра, було тихо й зор'яно.

стрічі з Герценом привіз нелегальну літературу, в тому числі книгу лондонського революціонера «О развитии революционных идей в России» (1850), з якою ознайомився, хоча був далекий від того, щоб однозначно підтримати політичну позицію Герцена, та й взагалі він був далекий від політики, особливо в 40-х рр. У 1848 р. писав сину в Берлін щодо революційних подій у Франції: «Да, смутное время на западе, но мы с тобой не политики, а потому всё это в сторону». Тоді в Лондоні Михайло Семенович відмовляв Олександра Івановича закрити друкарню, створену 1853 р. з Огарьовим, та припинити видання нелегальної літератури, спрямованої проти царизму. Сам Герцен розповідав це так:

«— А. И., — сказал Щепкин, вставая и прохаживаясь с волнением по комнате, — вы знаете, как я вас люблю и как все наши вас любят... Я вот на старости лет, не говоря ни слова по-английски, приехал посмотреть на вас в Лондон; я стал бы на свои старые колена пред тобой, стал бы просить тебя оставаться, пока есть время.

— Что же вы, Михаил Семенович, и ваши друзья¹ хотите от меня?

---

¹ Герцену було ясно, що за приїздом Щепкіна в Лондон стоять їх спільні друзі, чимало з яких, скажімо, Микола Кетчер, Олександр Афанасьєв та ін., які засуджували його від'їзд із Росії за кордон. Особливо добре відчувається ця атмосфера з розповіді Олександри Щепкіної (Станкевич) про спільний обід Щепкінових друзів у його сина Миколи Михайловича наприкінці 1849 р.:

«Кем-то был предложен гост за Герцена, тогда только что выбывшего из кружка и усхавшего с семьей за границу. Друзья его знали, что он не намерен был вернуться в Россию, и в кружке друзей возникали несогласия во взгляде на эмиграцию Герцена. Одни признавали такой отъезд необходимым, другие находили в этом отъезде малодушие. Особенно жалели об отъезде его юные посетители М. С. Щепкина, жалели о потере такого голоса в русской литературе. Они находили, что Герцен должен был работать на родине, несмотря на все препятствия и опасности, которые могли ожидать его в будущем. „Да, оставаться и работать, хотя под ножом!“ — воскликнул один из них, очень горячий и еще мало испытывавший тогда юноша, позднее известный собиратель русских сказок Ал. Н. Афанасьев. Кетчер, безгранично привязавшийся к семье Герцена, не мог примириться с его «бегством от друзей», как он говорил...»

За упомянутым обедом снова коснулись этого вопроса, и Кетчер громко порицал отъезд Герцена из России. Мало-помалу все перестали ему возражать, потому что убедить или переспорить Кетчера еще никому не удавалось. Обед кончился, все встали из-за стола; Грановский отошел от Кетчера на другой конец залы с печальным выражением лица... и, заметив меня, обратился ко мне со словами:

— Кетчер не может простить Герцену его отъезд; он обвиняет его... Да что же было ему делать?..

— А что будет с Россией, если все хорошие люди начнут оставлять ее? — ответила я на его слова.

Помню, что Грановский взглянул на меня мельком, все с тем же задумчивым лицом, и отошел в сторону. Вероятно, ему часто приходилось слышать этот довод против отъезда Герцена; часто повторяли его и в кругу молодых людей, посещавших Михаила Семеновича, от которых усвоила его и я. С мнением этим Грановский не соглашался и мог бы возразить многое...»

— Я говорю за одного себя и прямо скажу: по-моему, поезжай в Америку, ничего не пиши, дай себя забыть, и тогда года через два-три мы начнем работать, чтоб тебе разрешили въезд в Россию.

Мне было бесконечно грустно, я старался скрыть боль, которую производили на меня эти слова, жалея старика, у которого были слезы на глазах. Он продолжал развивать заманчивую картину счастья — снова жить под умиловительным скипетром Николая, но, видя, что я не отвечаю, спросил:

— Не так ли, А. И.?

— Не так, Михаил Семенович. Я знаю, что вы меня любите и желаете мне добра. Мне больно вас огорчить, но обманывать я вас не могу: пусть говорят наши друзья что хотят, я типографию не закрою... Я буду печатать, беспрестанно печатать...»

Зустріч із Шепкіним ще довго відлунувала в душі Герцена. 26 серпня 1853 року він писав своєму другу Марії Рейхель: «...Михаила Семёновича проводил, — и как пошёл один... так стало сиротливо страшно... Мне кажется, я в лице его простился с Русью». Наступного дня знову повернувся до зустрічі з Шепкіним: «Я многое принял из того, что он говорил, но это болезненное сложа руки я не могу ни похвалить, ни принять».

Цікаво, що саме в тихій і доброзичливій полеміці з Герценом виявилися принципова громадянська й філософська позиція Шепкіна і його погляди на розвиток людства. В листі до Герцена у вересні 1853 року читаємо:

«Истории не подвинешь, она идёт по своим неведомым человеку законам... Что же касается до равенства, то на это может тебе служить ответом вся природа: в ней нет ни в чём равенства, а между тем всё в полной гармонии. **Оставьте мир расти по своим естественным законам и помогайте его росту развитием в человеке нравственного чувства, сейте мысль, но не поливайте кровью**¹ (Виділено мною. — В. М.).

Прочитавши цей лист Олександр Герцен написав Марії Рейхель про Шепкіна: «...Это благородная, тёплая, но надломленная рабством натура». Біограф артиста Юрій Соболев в умовах жорсткої і жорстокої «класової боротьби» початку 30-х рр. минулого століття назвав Шепкінові слова «наївним лепетанням». І нині знайдеться немало тих, які не погодяться з мудрим ар-

¹ Подібної точки зору дотримувався Іван Аксаков: «Я убеждён, что насилие порождает насилие, нарушает нравственную чистоту людей и никогда не приводит к добру...»

тистом, але ж якби до нього та таких, як він, історія дозволила прислухатися.

Щепкін по-своєму переконував Герцена:

«Представьте, что вопросы ваши есть следствие заблуждения, и поверьте, что у многих (я тебя исключаю) человечество только предлог, а всё дело в своих убеждениях, для которых вы готовы это любимое человечество облить кровью и предать огню и мечу...» (Виділено мною. — *В. М.*).

Щодо російського суспільства, то Щепкін багато що сприймав у ньому критично, але був патріотом Росії, сподіваючися, що вона переросте всіх завдяки науці та моралі: «И как я ни люблю матушку Россию и русского человека, но всё мне кажется, он не дорос ещё до того, чтобы так воспользоваться всем, что дала природа, как немцы: честь и слава им. Но погоди, немчура. Мы дорастём и перерастём тебя, лишь бы развивалась на нашей матушке России учёнье. Учёнье и учёнье. По словам Гоголя, вперёд! вперёд!»

Якби уявити Шевченка на місці Щепкіна, то він обов'язково підтримав би Герцена, передусім його антицаристські публікації. Втім, якраз незадовго до зустрічі з Шевченком, і Щепкін особливо відчув духовну опору в Герцені. Наприкінці 1857 р. він особисто зітнувся зі всесильним директором петербурзьких і московських театрів Олександром Гедеоновим на ґрунті захисту матеріальних інтересів московських акторів¹. Вичерпавши всі аргументи, Щепкін заявив бездушному начальникові: «Мне остаётся одно средство: я передам всё дело в „Колокол“»². І Гедеонов здався! Іван Тургенев писав Герценові 26 грудня 1857 року: «Гедеонов вспыхнул — и кончил тем, что деньги возвратил актёрам. Вот, брат, какие штуки выкидывает твой „Колокол“». Цікаво, що пильний московський генерал-губернатор Арсеній Закревський інформував Трете відділення: «Актёр Щепкин на одном из своих вечеров подал мысль,

¹ Щепкін відчув на собі всі труднощі й незгоди, в яких існував російський театр. Він знав залежність кріпосного актора від примхи пана, підлеглого актора — від чиновників усіх рангів, особливо високих. Як людина глибоко порядна й совісна, він не міг беззаперечно підкорятися несправедливим розпорядженням чиновників, які управляли театром, але не смів і розірвати з ними. Олександра Шуберт згадувала: «Хотя был известный артист, хорошо понимал, что находится в крепости у чиновников, в их руках были и благосостояние и талант его». Досить сказати, що, незважаючи на згадану зутичку з Олександром Гедеоновим, Щепкін через кілька місяців — у травні 1858 року — покірно прибув у Петербург аби привітати поважного чиновника з 25-річним ювілеєм його перебування на посаді директора імператорських театрів.

² Перша російська позацензурна газета, що з 1857 року видавалася в Лондоні Герценом і Огарьовим.

чтобы авторы писали пьесы, заимствуя сюжеты из сочинений Герцена».

Не випадково російська поетеса Євдокія Ростопчина (Шевченко іронічно згадував її в передмові до нездійсненого видання «Кобзаря»: «Щоб не дуже чванилась московская братія своєю Ростопчиною...») якраз навесні 1858 р. причислила Михайла Шепкіна до прихильників Олександра Герцена, зобразивши його з простертими руками «за моря» і волаючим: «Герцен наш! Искандер-бог!»:

Шут, не шут, а в этом роде, —
Громче всех кричит старик...
(О хохлацкой в нем породе
Нам донес его язык!)
Сыплет фразы заказные,
Приправляет их слезой,
Часто промахи смешные
Отпускает с чепухой¹.

В цих рядках особливо цікаво зустріти спостереження про «хохлацьку породу» великого артиста, що, здається, стало неминучим в інтелектуальних колах Москви. Втім, український патріотизм Шепкіна, як і Бодянського, спокійно поєднувався з імперсько-російською ідентичністю, і Шевченко знав про це. Та в нашій пам'яті хай залишиться те, що професор Бодянський, який присягнув царю і служив йому, затамувавши подих, власноручно переписував і поширював антицаристські, антимосковські поетичні рядки великого українця Тараса Шевченка, а великий артист імперського Малого театру Шепкін захоплено читав поезію Кобзаря серед «освічених москвичів». Це був тихий і високий духовний подвиг двох підданих Російської імперії, українських патріотів, які заслуговують на нашу шану й пам'ять.

Щодо шепкінської революційності «перетворювача», то маємо справу з явним перебільшенням. Можна говорити про внутрішню духовну порядність, прогресивність і чесність артиста та про його тяжіння до людської справедливості². Втім, ще маємо пояснення наявності у Михайла Семеновича «Полярной звезды», якою зацікавився Шевченко.

¹ В примітці до цієї строфи Ростопчина в'їдливо зазначила: «М. Шепкин — артист, пошедший в преобразователи».

² Цікаво й влучно писав про це Микола Ефрос: «Смехотворно это причисление мирного, старого актера к опасным для государственного благополучия революционерам. Но оно и характерно, как свидетельство, хоть и до крайности преувеличенной, но несомненной оппозиционной и прогрессивной настроенности Шепкина. Ни на какого другого актера той поры доносническая фантазия не посягала».

«Прочитав статтю про записки Дашкової...»

Що привернуло Шевченкову увагу у великій, майже 70-сторінковій статті про Дашкову? Напевне, його погляд зупинився на оцінці Герценом історичної постаті Дашкової та її записок, зробленій уже на другій сторінці статті:

«Дашковая русская женская личность, разбуженная петровским разгромом, выходит из своего затворничества, заявляет свою способность и требует участия в деле государственном, в науке, в преобразовании России — и смело становится рядом с Екатериной. В Дашковой чувствуется та самая сила, не совсем устроенная, которая рвалась к просторной жизни из под плесени московского застоя, что то сильное, многостороннее, деятельное — петровское, ломоносовское, но смягченное аристократическим воспитанием и женственностью. Екатерина II, делая ее президентом Академии, признала политическое равенство обоих полов...»

В русской истории, бедной личностями, записки женщины, участвовавшей на первом плане в перевороте 1762 года и видевшей возле все события от смерти Елизаветы до Тильзитского мира, чрезвычайно важны...»

Затим через пару сторінок Шевченко звернув увагу на герценівські думки про Миколу I. Його нищівна характеристика царя була відомою Шевченкові. В «Полярной звезде на 1856 год» в уривку з «Былого и дум» зазначалося: «Всё это принадлежит к ряду безумных мер, которые исчезнут с последним дыханием этого тормоза, попавшего на русское колесо...» 2 вересня 1857 року Шевченко записує в щоденнику в герценівському контексті: «Неужели со смертью этого огромного нашего Тормоза, как выразился Искандер, поэты воскресли, обновились?»¹.

В статті «Княгиня Екатерина Романовна Дашкова» Герцен так само викривав царювання Миколи I, і Шевченко не міг пропустити: «...Сурово-мрачный, подавляющий вид грубой силы, приняло императорство особенно в тридцатилетие николаевского царствования; страшать было у него в принципе... Если б он прожил ещё десять лет, его трон развалился бы сам собою; все перестало идти, всё повяло, стало сохнуть, от всего отлетал дух,

---

¹ Після смерті Миколи I сподівання на кращі часи були розлиті в атмосфері Росії. Борис Чичерін згадував з цього приводу: «Вдруг пришла из Петербурга громовая весть: император Николай скончался!.. Впечатление было потрясающее. Казалось, что рухнул колосс, который всё давил и никому не давал вздохнуть... Почувствовалось внезапное облегчение, как будто гора свалилась с плеч, и дышать стало свободнее».

беспорядки администрации достигли чудовишных размеров. Его царствование было нелепость». Поет у повній мірі відчув на собі суворо-похмуру грубу силу і духовну безглуздість миколаївського царювання, майже третину якого він провів у засланні.

Напевне, Шевченко зачепився поглядом за побіжну оцінку Герцена: «Малороссия громко роптала, все оскорблённое или придавленное императорством заявляло свой протест — старорусская партия в России — никогда. У ней не было ни языка, ни преданных людей, ни Полуботки, ни Мазепы!»

Може, в контексті розповіді про Дашкову й імператрицю Катерину II Шевченко виокремив сюжет про Петра I, якого він називав «скаженим Петром»? Герцен писав: «В Вене у неє горячий спор с Кауницом. Кауниц, у которого она обедала, назвал Петра I политическим творцом России. Дашкова заметила ему, что это западный предрассудок. Кауниц не сдался, Дашкова еще меньше. Она соглашалась, что Петр сделал чрезвычайно много для России, но находила, что материал был готов и что рядом с гениальным употреблением его, он его бесчеловечно гнул и ломал. — „Если б он в самом деле был великим государственным человеком, он сношениями с другими народами, торговлей, не торопясь, достигнул бы того, до чего дошел насилием и жестокостью“».

Це той п е р в и й, що розпинав
Нашу Україну,
А в т о р а я доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обое,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Перегорнувши останню сторінку герценівської статті, Шевченко ковзнув очима по заключному рядкові: «Какая женщина! Какое сильное и богатое существование!»

Невідомо, чи переглядав поет у Щепкіна тодішню московську пресу, принаймні, навряд чи він міг дізнатися з неї про щось справді варте його уваги. Скажімо, друкувалися тоді докладні повідомлення про засідання комітету шовківництва та комітету акліматизації тварин і рослин тощо. Найпоширеніша газета

«Московские ведомости» в березні 1858 року, як і завжди, була заповнена «Постановленнями и распоряжениями правительства» та «Высочайшими приказами», зокрема по военному відомству. Правда, чимало з них стосувалося Малоросії. 11 березня, наприклад, повідомлялося, що в зв'язку з минулою Кримською війною Комітетом міністрів «дарованы жителям Новороссийского края разные облегчения и льготы». Характерно, що 18 березня був опублікований рескрипт Олександра II від 9 березня Київському, Подольському і Волинському генерал-губернаторам, який свідчив про підготовку до селянської реформи: «Принимая с удовольствием всякое доказательство стремления дворянства к улучшению положения своих крестьян, я разрешаю дворянскому сословию Киевской, Подольской и Волынской губерний приступить к составлению проектов положений, на основании коих намерения дворянства могут быть приведены в действительное исполнение, но не иначе, как постепенно, дабы не нарушить существующего ныне хозяйственного устройства помещичьих имений». Починаючи з березня, по Україні створювалися дворянські комітети для підготовки селянської реформи.

До речі, два колишні кріпаки не могли не зачепити в своїх розмовах і тему звільнення селян, з якої відразу знайшли спільну мову. Після спілкування з Шевченком артист ще з більшим нетерпінням чекав офіційного скасування кріпосної залежності селян.

«Світла мало, дзвону багато...»

Не було нічого незвичайного в тому, що Шевченко відвідав пасхальну службу в Кремлі, на неї прагнули потрапити тисячі москвичів і гостей міста. В тодішньому «Путеводителе по Москве» зазначалося: «Чуден, прекрасен святой наш Кремль, особливо в ночь на светлое Христово Воскресение, когда многие тысячи благочестивых стекаются в него... Итак, входя в Кремль, снимите вашу шляпу, кто бы вы ни были, поклонитесь ему и благоговейте перед святынею его».

Та Шевченко не благоговів. Прочитаємо у нього про враження від нічної великодньої служби в Кремлі:

«Если бы я ничего не слышал прежде об этом византийско-староверском торжестве, то, может быть, оно бы на меня и произвело какое-нибудь впечатление, теперь же ровно никакого. Свету мало, звону много, крестный ход, точно вяземский пряник, движется в толпе. Отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного. И до которых пор продлится эта японская комедия?»

В 3 часа возвратился домой и до 9 часов утра спал сном праведника».

Цікаво, що водночас із Шевченком один із кремлівських храмів відвідав Лев Толстой, який дивився на релігійне дійство іншими очима: «...Пошёл... на площадь в Кремль. Глазеющий народ. Зашёл в церковь. Хорошо. Христос Воскресе!»

Тож, якщо Москва широко захоплювалася величною і незабутньою пасхальною службою в Кремлі, люди натовпами йшли в Успенський собор, де правило службу вище духовенство, рвалися на православне видовище, на пасхальний хресний хід, прагнули саме в цей день послухати соборний дзвін, то Шевченко теж пішов, але... розчарувався!

Що дратувало поета? «Света мало, звона много»¹ та й хресний хід рухається в натовпі, ніби «вяземский пряник». Яке знання Шевченком тодішньої московської мови! Сучасник поета москвознавець Петро Вістенгоф згадував пряники з міста Вязьми, як типові купецькі ласощі. Вислів «вяземские пряники» увійшов до лінгвоенциклопедичного словника Володимира Єлістратова «Язык старой Москвы». **Тільки знову, на жаль, без посилання на великого українського поета, який єдиний вжив його як образну й вражаючу метафору.** Йшлося про пряник, від якого в роті залишається відчуття терпкості, стягування, в'язкості...

Одним словом, «отсутствие малейшей гармонии и ни тени изяшного». Враження таке, що Шевченко сприйняв великодню відправу в Кремлі не як релігійне торжество, а, скоріше, як ритуально-соціальний фарс («японську комедію»)². До речі, запис у шоденнику по духу нагадує рядки з комедії «Сон»:

І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! Уже нашо
Золотом облиті
Блюдолизи...
.....
За богами — панства, панства
В сребрі та златі,
Мов кабани годовані
Пикаті, пузаті!..

¹ Тут згадую, що Михайло Щепкін якось сказав з іншого приводу: «Много шума, мыслей мало, чувства на капли!»

² Докладніше див. Володимир Мельниченко. Тарас Шевченко: «Мое перебування в Москві». С. 350–360.

Має рацію Іван Дзюба, який наголошує, що православ'я офіційного гатунку, яке стало казенною, насильною релігією, слухняною служкою влади, символом облудності режиму, відштовхувало Шевченка. «Самі слова „православ'я“, „православний“ він уживає не як ідентифікацію своєї віри, а здебільше з негативним емоційним забарвленням — порядком саркастичної інтерпретації офіційної фразеології». Пам'ятатимемо також, що на ставлення поета до православ'я впливало глибоке розуміння ним тієї непривабливої ролі, яку відводив церкві царизм у своїй політиці русифікації України та інших народів.

Недавній царський засланець не побачив і не відчув у пишній «візантійсько-старовірській» службі справжнього Бога, того Бога, в якого глибоко вірив.

Чи Бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помага,
Як і оті гори
Предковічні, що політи
Кровію людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати,
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??

Поетове питання здається мені чимось подібним до того, яке зустрічаємо в Шевченковому щоденнику: «І до яких пір продовжиться ця японська комедія?» Іван Дзюба зазначає: «В моральних заповідях християнства відображене загальнолюдське моральне начало, і Шевченко з нього виходить. Але йому боліла невідповідність соціальної та житейської практики панства цим моральним началам; він говорить про те, що християнство стало панству всього лиш зручним прикриттям для експлуатації народу та знущань із нього...»

Отже, вихлюпнулося в той день те, що давно наболіло й нуртувало в душі — глибинне відчуття поверховості, надуманості, фальші багатьох релігійних обрядів і людських учинків у православному декорі.

Марієтта Шагінян, яка тонко й глибоко відчувала душевний стан поета, писала: «Он высмеивал всё истончённое, бесплотное, смакующее религиозный сюжет, всё чисто формальное, декоративное, всей здоровой силой своего таланта, всем верным классовым инстинктом восставая против ненавистной ему экзотики, за реализм». Цікава й глибока думка, хоч і затиснута в прокрустове ложе твердження про те, що Тарас Шевченко був реалістом (в соціалістичному розумінні слова) і нестримно йшов до «матеріалістичного світогляду».

Насправді, віра в Бога була частиною Шевченкового генетичного коду. З цією вірою було нерозривно пов'язано все Шевченкове світосприйняття: «Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получеловека всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня». Саме тому кремлівський церковний антураж сприймався віруючим поетом, як несумісний з Євангелією. В декоративно-ляльковій, як йому здавалося, обстановці неможливо читати тексти про земне життя Ісуса Христа та його жертву в ім'я людей. Найпідліше протиріччя!

Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоім
Неутомленніє поклони.

«Віруй! І віра врятує тебе», — це Шевченкові слова. І ще: «Милосердний Бог — моя нетлінная надія». Проте поет не ставив в один ряд Бога й богослужіння російської православної церкви, релігію та її офіційних представників. Якимось записав у щоденнику в Новопетровському укріпленні з приводу того, що самовбивцю поховали без церковного обряду: «Религия христианская, как нежная мать, не отвергает даже и преступных детей своих, за всех молится и всем прощает. А представители этой кроткой, любящей религии отвергают именно тех, за которых должны бы молиться. Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим Спасителем-Человеколюбом?»

Іван Дзюба відзначає, що Шевченка особливо обурювала заборона або витіснення поетичних і гуманних народних звичаїв, хай і «язичницьких» своїм походженням, але цілком узгідливих з християнством своєю людяністю. Поет не любив московське попівство не лише за похмурий рабський дух «візантійщини», а й за обскурантизм і тримання народу в духовній темряві та не-

волі. Шевченко ніколи не плував і не поєднував релігійну ідею і богословіє з церковнослужителями.

Щоб серцем відчутти й зрозуміти Шевченкове неприйняття конкретних церковнослужителів, у тому числі високих, досить прочитати його вірш «Умре муж велій в власяниці» (1860), який є сатиричним відгуком на смерть митрополита петербурзького і новгородського Григорія, відомого своїми випадками проти освіти, науки, преси і т. д. У вірші, що пародіює «надгробний плач», дісталоя і видавцеві реакційно-монархічного журналу «Домашня беседа» Віктору Аскоченському¹, і відомому ідеологу слов'янофільства Олексію Хомякову, і журналу російських слов'янофілів «Русская беседа»...

Умре муж велій в власяниці.
Не плачте, сироти, вдовиці,
А ти, Аскоченський, восплач
Воутріє на тяжкий глас.
І Хомяков, Русі ревнитель,
Москви, отечества любитель,
О юпкоборцеві² восплач.
І вся, о Русская беседа,
Во глас єдиний ісповедуї
Свої гріхи.
І плач! і плач!

Іван Дзюба і Микола Жулинський наголошують:

«У короткій сатири-епіграмі Шевченко лаконічно і точно, з дивовижною проникливістю визначив деякі головні реакційні риси слов'янофільства взагалі і Хомякова зокрема: орієнтація на патріархальну, зрештою, міфічну Русь; протиставлення «православної» Москви як, мовляв, осередка «руської думки» зіпсутому Петербургові як джерелу революційних ідей; квасний, перебраний над усяку міру патріотизм; така ж надмірна ревність о православ'ї (саме тоді Хомяков вимагав «неизбежного исполнення обряда» в навчальних закладах); підміна суспільно-політичної критики абстрактним морально-релігійним каяттям...»

Насамкінець не зайвим буде нагадати, що Шевченко так само всім серцем не сприймав наругу над світлими релігійними

¹ Колишній професор Київської духовної академії Віктор Аскоченський згадував, що тоді, коли він уперше розповів Шевченкові про журнал, поет «кожним рухом підкреслював, що він мене ледве терпить».

² «Юпкоборцем» назвав митрополита Герцен у фейлетоні, де було висміяно протест Григорія проти малюнка жіночого плаття з візерунками у вигляді хрестиків.

святами на побутовому рівні. 29 червня 1857 року, в день церковного свята на честь християнських апостолів Петра і Павла, з гіркотою відзначив у щоденнику: «Сегодня празднуется память величайших двух провозвестников любви и мира. Великий в христианском мире праздник. А у нас колоссальнейшее пьянство по случаю храмового праздника.

О святые, великие, верховные апостолы, если бы вы знали, как мы запачкали, как изуродовали провозглашённую вами простую, прекрасную, светлую истину... Истина стара и, следовательно, должна быть понятна, вразумительна, а вашей истине, которой вы были крестными отцами, минает уже 1857 годочек. Удивительно, как тупо человечество».

«Урочного часу для розговин не встановлено»

На Великдень Тарас Григорович прокинувся о дев'ятій ранку. «Христос воскрес!» — так починався запис у щоденнику. А далі йшли іронічні рядки:

«В семействе Михайла Семеновича торжественного обряда и урочного часа для разговен не установлено. Кому когда угодно. Республика. Хуже, анархия! Еще хуже, кощунство! Отвергнуть веками освященный обычай обжираться и опиваться с восходом солнца. Это просто поругание святыни!»

Не варто розглядати цей запис, як атеїстичну налаштованість поета, про що писали деякі автори в радянські часи. Скоріше за все тут ідеться про добрий ранковий настрій і добрий гумор Тараса Григоровича. «...Йому дуже приємно, що у Щепкіних немає й сліду ханжества, лицемірства», — так написано про це в «Біографії» Шевченка 1984 р.

Справді, сім'я Щепкіних жила за звичним розпорядком дня. Михайло Семенович, як свідчив Олександр Афанасьєв, говорив: «По-моему, вся религия состоит в этих правилах: люби Бога, люби ближнего и никому не делай зла! А все прочие обряды, посты — установление случайное». В листі до синів у березні 1848 року Михайло Семенович широко зізнався: «...А пост вел беспорядочную жизнь, почти не жил дома». Молода актриса Малого театру Надія Медведева згадувала про Щепкіна та його оточення: «Ведь они все в то время скоромное ели, постов не знали, а я иначе была воспитана, я постничала. Так для меня, бывало, он, как гостей своих соберёт, отдельно изготовить велит. А Кетчер увидит, что я постное ем, подойдет: „Что ты, говорит, верхом на свекле, что ли, в царство-то небесное въехать хочешь?“»

Втім, очевидці свідчать, що, траплялося, Щепкін намагався виконувати деякі церковні обряди, скажімо, говів, тобто поствився й відвідував церковні служби, готуючись до сповіді та причастя. Збереглися розповіді артиста про сповіді в церкві Філіппа Митрополита, зокрема про те, як священник Другов сказав йому: «Театр, в сущности, есть школа, поучающая указанием на людские недостатки и пороки, и что, следовательно, и звание актёра почтенно». Вже згаданий Афанасьєв зазначав, що Щепкін «не только сам постится в первую и седьмую неделю великого поста, но и насильно принуждает к этому своих детей и даже сердится за отступление от обычая».

В зв'язку з цим цікаво навести спогади Михайла Лентовського, який у 1863 р., будучи юнаком, жив у Щепкіна: «На страстной неделе М. С. велел мне говеть. Заметь, что я хочу этого избежать, он сам стал ходить в церковь, хотя довольно опаздывая, но увидев, что я в этом хочу ему подражать, он стал ходить в храм с первым ударом колокола и уходил из него последним, простаивая всю службу на ногах, не садясь на приносимое ему из дома кресло, чтобы тем избавить меня от соблазна...»

«В 10-м часу пришел к Михайлу Семеновичу с праздничным поклоном¹ актер Самарин² и сообщил ему очень миленькую эпиграмму Щербины, которую при сем и прилагаю.

¹ В перший день Пасхи в Москві прийнято було робити візити. Як правило, візитери приносили квіти, вітальні листівки, крашанки, залишали візитки. Відвідувачів пригощали, накривали чайний стіл із закусками, на ньому завжди була паска.

² Самарін Іван Васильович (1817–1885) — син кріпака, він, як і його вчитель Щепкін, вимушений був спочатку самостійно прокладати собі дорогу в мистецтві. Михайло Семенович звернув увагу на талановитого юнака ще в училищі, підтримував його, запрошував додому, підголював, давав додаткові уроки. За його рекомендацією Самарін отримав у Малому театрі першу роль і до кінця життя працював на його сцені. Самарін — автор кількох п'єс, режисер і педагог, учень і послідовник Михайла Щепкіна, відомий виконавець ролей класичного репертуару. Кажуть, що він добре грав городничого та Фамусова, копіюючи до певної міри Щепкіна, та найкращі його ролі були у французькій мелодрамі та комедії, скажімо в «Іспанському дворянині» з куплетами, танцями. Поет Борис Алмазов писав про Самаріна у вірші «Московский театр в 1863 году»:

Самарин так же мил
И так же грациозен:
Он прелесть, говорят,
В «Испанском дворянине».

Белінський називав Самаріна чудовим артистом московської трупи нарівні з Живокіні, Садовським, Орловим, Степановим. Публіка добре сприймала Самаріна впродовж усього сценічного життя. Завжди був у гарних стосунках із Щепкіним.

У спогадах онуки артиста Олександри Щепкіної-Черневської є такий сюжет про Самаріна: «Я вижу лицо деда: он добродушно посмеивается,.. глядя на тогдашнего жеппе претіег московского Малого театра, любимца москвичей и кумира московских дам обаятельного Ив. Вас. Самарина. А Самарин повязал свою красивую голову красным фуляром и собирается нам, детям, избржать „Петрушку“...»

Боже! В каком я теперь упоены
С «Вестником Русским» в руках
Что за прекрасные стихотворения.
Ах!

Тут Данилевский, Плещеев таинственный
Майков наш флюгер-поэт.
Лучше же всех несравненный, единственный
Фет!

Много нелепостей патетических,
Множество фраз посреди.
Много и рифм. Но красот поэтических —
Жди!»

Ім'я російського поета (українця за походженням) Миколи Федоровича Щербини (1821–1869) зустрічається в шепкінських «Записках актера». Михайло Семенович розповідав, як читав Олександрю Черткову вірш Щербини «Поколению», написаний у 1848 р. й уперше опублікований в 1857 р. На початку цього року в листі з Москви в Рим синові Миколі Михайловичу й невістці Олександрі Володимирівні Шепкін переписав вірш Щербини «Оправдание»: «Прилагаю при сем стихи Щербины. Я от них в восторге».

Наш век и наше поколение
Безмолвно сносят клевету,
Незаслуженного презренья
И громких браней пустоту.

Шевченко знав твори Щербини ще до заслання, в заслання цікавився його творчістю. Зокрема, 15 листопада 1852 року в листі до Андріана Головачова із Новопетровського укріплення згадуючи їх зустріч у жовтні 1852 року, Шевченко писав: «Вы прочитали тогда небольшое стихотворение Щербины — „Купанье“. До сих пор не могу забыть того сладкого чудного впечатления, какое произвело на меня это прекрасное произведение. Прошу вас, будьте так добры, поклонитесь от меня Щербине как истинному поэту, в наше время явлению редкому». В травні 1854 року в листі до Бодяньського Шевченко просив його: «Чи не побачишся коли-небудь з Головачовим, поцілуй його за мене і скажи йому, що я й досі жду-жду Щербину. Бо бачиш: як ми з ним бачилися позаторік у цім поганім укріпленні, то він читав мені деякі вірші Щербини і обіцявся вислати мені із Москви один екземпляр, та й досі нема».

Микола Щербина разом із родиною Толстих сприяв визволенню Шевченка із заслання. Невдовзі після приїзду поета в Петербург, 5 квітня 1858 року Анастасія Толстая послала Миколі Щербині записку: «Не приедете ли к нам завтра обедать — только один Шевченко будет у нас. Что я говорю — не приедете ли — непременно приходите и познакомьтесь с Тарасом Григорьевичем. Он вам во многом понравится, **и он желает видеть Вас**» (Виділено мною. — *В. М.*). Наступного дня поети зустрілися у Толстих і познайомилися. Шевченко записав у щоденнику: «...Лично познакомился с поэтом Щербиною». 12 квітня Щербина виступив на обіді на честь Шевченка у Анастасії Толстої з вітальною промовою.

«Гарненька епіграма» записана Шевченком у щоденник, насправді належала не Щербині, а була пародією російського поета Олександра Апухтіна (1840–1893) на вірш Афанасія Фета «Лесом мы шли по тропинке единственной...», надрукований у лютневій книзі «Русского вестника» за 1858 рік¹.

Фет закінчив Московський університет у 1844 р., коли Шевченко вперше приїхав у Москву. Його професорами були Михайло Погодін і Степан Шевирьов. Свої перші вірші він передав на суд Погодіну, а той показав Гоголю. Фет одержав назад свої поезії зі словами Погодіна: «Гоголь сказал, что це безперечный талант». Після закінчення університету Фет поступив нижнім чином в один із кавалерійських полків у Херсонській губернії, служив у Єлисаветграді, куди їздив через Київ. Як свідчать записи в Шевченковому щоденнику (13 та 28 серпня, 5 вересня 1857 року), він читав «Русский вестник», у якому в різні роки друкувався Фет. Але ім'я поета не згадується у Шевченка. Фет не любив Шевченкову творчість і не схвалював прихильного ставлення до нього передової російської інтелігенції, зокрема Івана Тургенєва. За спогадами сучасників Лев Толстой захищав поезію Шевченка від несправедливих нападок Фета.

Переписуючи в щоденник епіграму, в якій називався російський поет Олексій Миколайович Плещеев (1825–1893), Тарас Григорович ніяк не міг його не згадати, бо ж був знайомий з

¹ Ось дві строфи Фетового вірша:

Лесом мы шли по тропинке единственной
В поздний и сумрачный час,
Я посмотрел: запал с дрожью таинственной
Гас.
Что-то хотелось сказать на прощанье —
Сердца не понял никто;
Что же сказать про его обмирание?
Что?

Плещеевим і навіть листувався з ним. За участь у русі петрашевців Плещеева було відправлено солдатом в Окремий Оренбурзький корпус 1849 р. Наступного року він одночасно з Шевченком, якого везли на нове заслання, перебував в Уральську, де, можливо, поети й познайомилися. Втім, не виключено, що вони були знайомі лише заочно — завдяки листам польського історика і художника Броніслава Залеського, який також був у засланні й служив рядовим в Окремому Оренбурзькому корпусі. З Шевченком поляк познайомився й заприятелював восени 1849 р. в Оренбурзі, в 1851 р. вони разом брали участь у Каратауській експедиції, а з 1853 р. листувалися. В цьому листуванні Плещеев («Алексей») часто згадувався як близька обом людина.

5 лютого 1854 року Шевченко через Залеського прохав у Плещеева вибачення за те, що не встиг написати йому з цією поштою, а 6 червня в листі до Залеського з Новопетровського укріплення повідомляв: «У Плещеева действительно не оказалось германских книг, не оказалось даже денег, чтобы купить их, это естественно, человек перед походом». Йшлося про те, що Плещеев відправлявся тоді з полком на штурм Ак-Мечеті, де він відзначився. Ці відомості Шевченко дістав з листа Плещеева до нього, написаного навесні 1854 р., на який Тарас Григорович не відповів.

Наприкінці 1854 р. Плещеев звернувся до Шевченка вдруге, запитуючи, чи не написав він у попередньому листі чогось такого, що не припало Шевченкові до серця, бо відповіді не було. Поет відповів Плещееву 6 квітня 1855 року: «Как вам пришло в голову такое предположение! Можете ли вы что-нибудь написать, что бы мне было не по сердцу? Спаси вас, Господи, от таких мыслей! Каждую строчку, каждое слово вашего письма я принимал как слово брата, как слово искреннего друга». Плещееву Шевченко розповів про свої переживання з приводу відмови у підвищенні йому чину, що могло полегшити його долю: «Вот мои радости! Вот мои новости! Не пеняйте же мне, что я не отвечал вам на ваши письма. Я ждал, и мне хотелось хоть малой радостью порадовать вашу сострадательную душу; а рассказывать вам о своих страданиях — значит заставляют вас самих страдать. А у вас и своего горя не мало, а делить горе между страдальцем — значит увеличивать общую скорбь».

Невідомо, чи листування Шевченка й Плещеева тривало далі, а зустрілися вони в Петербурзі в 1859 р. Після повернення із заслання Плещеев жив у Москві, на Арбаті, перекладав твори Шевченка, зокрема, 5 березня 1859 року в газеті «Московский вестник» опубліковано зроблені ним переклади віршів Шевчен-

ка «Утоптала стежечку» під заголовком «Песня» («Протоптала я тропинку...») та «Сон» («На панщині пшеницю жала...») під заголовком «Жница» («Она на барском поле жала...»). Цей вірш було надруковано також в 1859 р. в «Русской беседе» під заголовком «Сон»:

Она на барском поле жала
И тихо побрела к снопам —
Не отдохнуть, хоть и устала,
А покормить ребѣнка там.

В тени лежал и плакал он,
Она его распеленала,
Кормила, няньчила, ласкала
И незаметно впала в сон.

Плещеев також переклав Шевченкову поему «Наймичка». В 1860 р. писав Федору Достоевському: «В последнее время я перевёл поэму Шевченко „Наймичка“. Не знаю, каков вышел перевод, — но в оригинале это вещь удивительно поэтическая. Трудно переводить. Просто, безыскусственно — до невероятности». Всього Плещеев переклав дев'ять творів Шевченка, всі вони ввійшли в його збірник «Стихотворения», виданий в рік Шевченкової смерті.

Збереглося свідчення самого Плещеева, що він бував у Щепкіна. В листі Михайлу Достоевському від 14 березня 1849 року він писав: «Был... у Щепкина... Щепкин особенно мне нравится. Что за молодой старик! Сколько юношеского жара, сколько энтузиазма и глубокой любви к искусству, которое он так хорошо понимает!»

«Світла неділя»

23 березня, на Пасху, в поетовому щоденнику більше записів не було і про вечір нічого не сказано. Це трапилося вперше з 17 березня, коли Тарас Григорович після хвороби вийшов із дому. Щодня він занотовував, де саме був увечері: у Репніної (17 березня); у Боянського (18 березня); у Станкевичів і вдома у Щепкіна (19 березня); у Станкевичів (20 березня); у Максимовичів (21 березня); у Щепкіна та в Кремлі (22 березня). З цього випливає, що 23 березня Шевченко і Щепкін не виходили з дому і провели Великдень разом. Теодор Гріц у своєму літописі життя і творчості артиста зафіксував, що «Шевченко зустрічає Пасху у Щепкіна», а Петро

Жур у «Трудах і днях Кобзаря» зазначив, що Тарас Григорович «у М. С. Щепкіна познайомився з артистом Малого театру І. В. Самаріним...» Але ж був ще цілий великодній день, впродовж якого друзі не розлучалися, і хотілося б уявити, як вони його провели.

Очевидно, що після ранкового приходу Івана Самаріна вся сім'я з гостями сіли за стіл — інакше просто не могло бути, розговіння неминуче. Всі скуштували паску, крашанки, чаювали, випили шампанського. Ставний і життєрадісний Самарін прочитав епіграму, і Тарас Григорович попросив переписати її, а Самарін, який вперше бачив Шевченка, зажадав натомість послухати його вірші. Щепкін, який знав, що Тарас Григорович переписував у нього своїх поезії, підтримав актора.

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли!
Нехай і так. Не наша мати,
А довелось поважати.
То воля Господа. Годіть!
Смиріться, молітесь Богу
І згадуйте один другого.

Потім читав схвильований Щепкін:

Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи —
Я більше не хочу...
Одну сльозу з очей карих —
І... пан над панамі!..
Думи мої, думи мої!
Лихо мені з вами!

Раптом, зупинившись, Михайло Семенович тремтячим голо- сом нагадав, що всі троє вони — з кріпаків... Виходило сумно, дуже сумно, як для свята. Тим більше, що Щепкін готовий був розплакатися, і Шевченко, вибачившись, устав із-за столу. Він піднявся до себе, занотував у щоденнику про великодній ранок, прихід Самаріна. Переписуючи епіграму, відвернув увагу і замість «Много нелепостей патетических» машинально написав «Множество есть тут мест поэтических». Але схаменувся й ста-

ранно закреслив рядок, який ослаблював епіграму, а зверху написав потрібний.

Коли Тарас Григорович знову вийшов із своєї кімнати, Михайло Семенович, одягнений в темно-коричневий халат у смужечку, з-під якого виглядав білий комірець, заклавши руки за спину, ходив туди й сюди по залі. Невеличкого росту, повний, кругленький, але повнота не заважала йому бути напрочуд легким і рухливим. Шевченко вже знав, що він кожного ранку та й на ніч робить усілякі гімнастичні вправи, щоб не втратити гнучкість. Досить було подивитися, як артист танцював в українських спектаклях — як справдешній танцюрист!

Голос у Шепкіна був не сильний, але поставлений так, що шепіт його зі сцени було чутно всім глядачам. Шевченко сам уже переконався, що навіть напівшепіт артиста потрясав більше будь-якого трагічного крику. Ось і зараз поета вразило те, що Шепкін тихо розмовляв нібито сам із собою! Та ні, він стояв перед портретом Гоголя і звертався... до старого друга. Побачивши Шевченка, Шепкін радісно розкрили короткі руки й відразу заговорив про гоголівське «Светлое воскресенье»... Хто зна, чи так воно було, проте мій вимисел не є пустою вигадкою, бо ж обидва любили Гоголя й читали цей твір у «Выбранных местах из переписки с друзьями».

«В русском человеке есть особенное участие к празднику Светлого воскресенья... Не умрёт из нашей старины ни зерно того, что есть в ней истинно русского и что освящено самим Христом. Разнесется звонкими струнами поэтов, развозвестится благоухающими устами святителей, вспыхнет померкнувшее — и праздник Светлого воскресенья воспраздну-ется, как следует, прежде у нас, чем у других народов! На чем же основываясь, на каких данных, заключенных в сердцах наших, опираясь, можем сказать это? Лучше ли мы других народов? Ближе ли жизнью ко Христу, чем они? Никого мы не лучше, а жизнь еще неустроенней и беспорядочней всех их. «Хуже мы всех прочих» — вот что мы должны всегда говорить о себе. Но есть в нашей природе то, что нам пророчит это. Уже самое неустройство наше нам это пророчит. Мы еще растопленный металл, не отлившийся в свою национальную форму; еще нам возможно выбросить, оттолкнуть от себя нам неприличное и внести в себя все, что уже невозможно другим народам, получившим форму и закалившимся в ней... Знаю я твёрдо, что не один человек в России, хотя я его и не знаю, твёрдо верит тому и говорит: „У нас прежде, чем во всякой другой земле, воспразднуется Светлое Воскресенье Христово!“»

«Заїхали до актора Шумського»

24 березня після других відвідин Сергія Аксакова та його «симпатического семейства» Шевченко і Щепкін заїхали ненадовго до Варвари Репніної, а від неї — до актора Сергія Шумського, учня Михайла Щепкіна. Сергій Васильович Шумський (Чесноков) народився 1820 р., був помічений у провінції й привезений у Москву Щепкіним, у 1841 р. закінчив Московське театральне училище, після нього був прийнятий до трупи Малого театру. Щепкін протегував Шумському, підтримував і в буденному житті. Втім, він щедро допомагав багатьом артистам. Вихованець Щепкіна Михайло Лентовський згадував, як Михайло Семенович зустрічав молодих і голодних артистів: «Чаю! Сливки! Хлеба больше, хлеба! Чаю, чаю! Зелёного чаю! Ты, брат, замёрз дорогой? Садись, ешь, пей. Не стесняйся, как дома, да ты и, действительно, дома. Мой дом — твой дом; но только учись, учись!»

У спогадах Олександра Афанасьєва, який добре знав Михайла Семеновича, читаємо таке узагальнення: «М. С. Щепкин столько же известен был в Москве своим сценическим дарованием, сколько и редкою в наш век частною благотворительностью. Сколько юношей обязаны ему своим воспитанием, сколько стариков нашли под его кровлею последний спокойный приют! Великие слова Христовой заповеди о любви к ближнему он перевёл прямо в дело, в жизнь».

Цікаво розповідав про всебічну, в тому числі домашню підтримку Щепкіним молодих талантів, Нестор Кукольник:

«...Всякий раз являлся к нему с поклоном, всякий раз не удивлялся, но любовался его превосходным сердцем, потому что всякий раз в доме его видел новых молодых людей, которым помогал словом и делом знаменитый комик.

— Скажите, пожалуйста, — однажды спросил я его, — много ли из этого полка вами благодетельствованных встретили вы благородных?...

Михаил Семёнович улыбнулся значительно.

— А кто их там знает! Я никогда не свожу счетов. Пока есть, пока могу — так сам, а не хватает сил — попрошу добрых людей — помогают, дай Бог им здоровья.

И точно, сколько я уже знаю таких, которым, по ходатайству Щепкина, серьёзно помогли и помогают добрые московские люди, а их, к чести Москвы, там не мало»¹.

¹ Михаил Семенович Щепкин. В записках Н. В. Кукольника // Русская старина, 1888. Октябрь-ноябрь-декабрь. С. 420.

У сім'ї Михайла Семеновича жив якийсь час у 40-х рр. і Сергій Шумський. Акторова невістка, Олександра Щепкіна згадувала: «...Пробыл несколько времени в семье его С. В. Шумский, перед тем вышедший из театральной школы и скоро потом сделавшийся любимым актёром московской публики». Про це свідчив і театрал Олександр Стахович: «С. В. Шумский, поступив из Одессы на московский Малый театр, долго пока совсем не стал на ноги, жил у Щепкина и много обязан ему первым развитием своего первоклассного таланта». Шумський до останніх днів життя в 1878 р. служив у Малому театрі, крім 1847–1850 рр., коли він працював в Одесі. В той період Щепкін писав акторові: «...Успехи твои, по всеобщим отзывам, которые заслужил от публики, меня очень радуют, и старое сердце моё веселится полной радостью. Знаю, что труда было много; но что же достаётся даром и что ж бы значило искусство, если бы оно доставалось без труда?»

Яскравим свідченням теплого ставлення до Шумського після його повернення на сцену Малого театру є лист Щепкіна до нього від 13 квітня 1860 року з приводу бенефісу Сергія Васильовича під час гастролей у Петербурзі:

«Милостивый государь Сергей Васильевич.

С удовольствием представляю вам право на свой бенефис „Отрывок“¹ из сочинений Н. В. Гоголя. Мне же это право передано и покойным автором и доверенным лицом от родных покойника, господином Кулишом, чего в удостоверении и письма их прилагаю, но которые прошу сохранить и возвратить мне по возвращении. От души желаю вам успеха. Это желание того, кто не умеет переставать любить. Весь твой Михайло Щепкин».

До Сергія Шумського були звернені настанови Щепкіна, що розкривають методологію його театральної науки (лист від 27 березня 1848 року):

«Старайся быть в обществе, сколько позволит время, изучай человека в массе, не оставляй ни одного анекдота без внимания², и всегда найдешь предшествующую причину, почему случилось так, а не иначе: эта живая книга заменит тебе все теории, которых, к несчастью, в нашем искусстве до сих пор нет. Потому всматривайся во все слои общества без всякого предубеждения к тому или другому, и увидишь,

¹ Виданий уперше в 1842 р. «Отрывок» Миколи Гоголя був представлений 25 квітня 1860 року в бенефісі Сергія Шумського.

² Слово «анекдот» в той час розумілося, як явище чи випадок з відтінком повчальності.

что везде есть и хорошее и дурное, — и это даст возможность при игре каждому обществу отдать свое, то есть: крестьянином ты не будешь уметь сохранить светского приличия при полной радости, а барином во гневе не раскричишься и не размахнешься, как крестьянин. Не пренебрегай отделкой сценических положений и разных мелочей, подмеченных в жизни».

Щепкін наставляв Шумського буквально до своєї смерті, хоча тому вже перевалило за сорок років. Принаймні, Лентовський розповідав про рознос, який вчинив артист своєму підлічному в 1863 р.:

«Однажды я застал Шумского, стоящего у печки, а М. С. ходил взволнованно по гостиной и ругал его: „Мерзкая самолюбивая физиономия! Смазливая бабья рожа для тебя дороже, интереснее всего твоего дела, дороже истины! Ты как должен быть загримирован? Как? В уродливом теле душевная красота. А ты что изображал? Скажите, какой купидон!“ — „Ради бога не сердитесь, Михаил Семенович!“ — „Я давно Михаил Семенович! А ты Купидон Купидонович“. — „Ну, извините“. — „Извините... извините! Поди, извиняйся перед автором, перед театром, а передо мной нечего! — говорил старик, шагая из одного угла в другой. — Нет, душа моя, Сергей Васильевич! Так, брат, далеко не уйдешь, а от тебя-то мне в особенности обидно видеть такую неряшливость“, — закончил Михаил Семенович, подавая на ходу руку Шумскому. Шумский уважал Михаила Семеновича и зачастую на деле довазывал свое уважение к его дому, к его семье».

Саме Шумський виступав на 50-річному ювілеї артистичної діяльності Щепкіна «від імені артистів московської сцени»:

«Многие, — в том числе я сам, — имели счастье ещё в Школе пользоваться вашими уроками и наставлениями... Вступив на сцену, мы постоянно имели в вас живой пример, указание на то, как должны мы исполнять наши обязанности... Смело ручаемся, что влияние ваше не исчезнет, что оно в лице нашем останется живою памятною книгой того, что вы сделали для драматического искусства».

Збереглася розповідь очевидця про бенефіс Шумського в Малому театрі, коли прихильники артиста неодноразово влаштовували йому овацію і впродовж усього спектаклю передавали подарунки, в тому числі дорогі. Нікого тоді не шокувало, що бенефіціант в образі Івана Грозного, перервавши сценічну дію, починав розкланюватися та приймати з рук

капельмейстера переданий із залу срібний кубок чи золотий портсигар.

До Шумського прихильно ставився сам Олександр II. Якось в антракті спектаклю «Горе з розуму» цар у напівтемряві розмовляв з Шумським, а Михайло Семенович, заклавши руки за спину, розпружено підійшов до них і почув запитання царя: «Чому тепер не пишуть таких п'єс, як „Ревізор“ і „Горе з розуму“? Щепкін, який не впізнав Олександра II, втрутився: „Тому, що тепер інші інтереси в Росії, не до театру тепер“. Цар мовчки відійшов, а Щепкін наступного разу сам підійшов до нього: «Вибайте старику, государ, я не впізнав вас». — «Нічого, нічого, старик. Це тому, що ми з тобою рідко бачимось».

Протягом артистичного життя Шумський грав різні ролі, починаючи з водевілів і закінчуючи персонажами з п'єс Олександра Островського та ролями Чацького і Хлестакова. В останній ролі сподобався Гоголю, бо Шумський найповніше скористався настановами автора «Ревізора», який у листопаді 1851 року читав свій твір акторам.

Сергій Шумський, який мешкав на Великій Дмитрівці в будинку генерал-майорші Ольги Бартоломеус (№ 26)¹, прийняв гостей радо, запросив до столу: **«Вкусили священной пасхи с вестфальської колбасой и поехали к Станкевичам. Не застали дома».**

Нагадаю, що Вестфалія — історична область між річками Рейн і Везер у Німеччині, де вироблялися відомі ковбаси. Як свідчить словник Володимира Даля, в Росії німців називали «ковбасниками». До речі, сам Шевченко якось записав у щоденнику, що «без колбасы немец и дня не проживёт». Втім, Тарас Григорович і сам любив ковбасу. В серпні 1857 року, прибувши в Астрахань, у Піст упродовж дня шукав ковбасну лавку й залишився дуже незадоволений: «Прочитал всех цветов большие и малые вывески... но ни одна из них не сказала о продаже копчёных колбас». Поет віддавав перевагу рідним українським ковбасам, у яких знав толк. Наприкінці 1859 р., писав брату Варфоломію Шевченку: «У тебе, здається, годується кабан в сажі²... і ти, певно, заколеш його к святкам, то **пришли мені по почті 20 фунтів³ ковбас**. Бо я лучче тричі в німця постри-

¹ Будинок не зберігся, тепер на цьому місці — Рада Федерації Федеральних зборів Росії.

² Саж — рублений хлів, у якому відгодовують свиней.

³ 1 фунт дорівнював приблизно 0,4 кг, тобто Шевченко просив щонайменше 8 кг ковбаси.

жусь і всю Пилиповку¹ буду м'ясо їсти, як матиму німецькими ковбасами розговлятися. Та щоб ковбаси були такі самі, як ми з тобою їли на меду у Гната Бондаренка, під яблуною сидячи (То було восени 1845 р. під час відвідин рідної Кирилівки, але Шевченко пам'ятав! — *В. М.*). Нагадай лиш добре. **Та якби до ковбас та ще й сала додять, то воно б дуже добре було!**» (Виділено мною. — *В. М.*).

Замовлення справжнього українця! Шевченко й розпоряджався домашнім харчем, як щирий і щедрий українець. У спогадах Олександра Благовещенського натрапляємо на такі слова: «Якось він одержав з рідних місць малоросійське сало і з цього приводу влаштував дружню вечірку».

Шкода, що Тарас Григорович не мав змоги вгостити салом і ковбасою свого доброго друга Шепкіна.

---

¹ Пилипівка — різдвяний піст.

Розділ 6. «Зобов'язаний я моєму другу Щепкіну»

«Я зустрівся і познайомився з ними...»

Про дальший розвиток подій 24 березня читаємо у Шевченка:

«Отправились в книжный магазин Н. М. Щепкина и ком., где и остались обедать. Обед был званий. Николай Михайлович праздновал новоселье своего магазина¹ и по этому случаю задал пир московской учено-литературной знаменитости. И что это за очаровательная знаменитость! Молодая, живая, увлекающаяся, свободная! Здесь я встретил Бабста, Чичерина, Кетчера, Мина, Кронеберга-сына, Афанасьева, Станкевича, Корша, Крузе и многих других. Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными людьми. И за всю эту полную радость обязан я моему знаменитому другу М. С. Щепкину».

Щира Шевченкова радість від зустрічі з молодими і блискучими інтелектуалами справді була настільки повною, що навіть тепер енергетично передається зацікавленому читачеві потового щоденника. Шевченка можна зрозуміти. Влітку 1856 р. він писав Семену Гулаку-Артемовському з Новопетровського укріплення: «Десятый год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого; а якби ти побачив, меж яким людом верчуся я оці десять літ. Та не дай Господи, щоб і приснилося тобі коли-небудь такі недолюди, а я у їх „в кулаке сижуч“ — давят, без всякого милосердия давят, а я повинен ще і кланяться, а то візьме разом та й роздавить, як ту вошу меж ногтями». Вирвавшись нарешті із заслання, поет жадібно ковтав повітря вистражданої свободи й особливо цінував знайомства та зустрічі з новими, вільними, щасливими, талановитими людьми. Ще Олександр Кониський проникливо зауважив: «Таким ото чином Шевченко за короткий час опинився серед великої сім'ї ліпших людей того часу. Се був, коли згадати собі про Новопетровський форт, більш різкий контраст, ніж той, що перебув Шевченко 30 літ тому назад, коли доля з темного горища маляра Ширяєва пе-

¹ Ми вже знаємо, що насправді магазин відкрився півроку тому — у вересні 1857 року. Скоріше за все «званий обід» був улаштований з приводу приїзду Шевченка.

рекинула його в світлі зали Академії художеств»¹. Шоправда, ці слова Кониський писав стосовно Петербурга, та насправді знайомства з «ліпшими людьми» почалися саме з Москви.

Хто вони були — представники «московської вчено-літературної знаменитості»? Про Бабста, Кетчера, Міна, Афанасьєва і Станкевича ми вже не раз говорили. Познайомимось ближче з іншими гостями книгарні Миколи Шепкіна в тому порядку, в якому їх назвав Шевченко.

Борис Миколайович Чичерін (1828–1904) — правник, історик, філософ і публіцист, один із лідерів західників, основоположник «державної школи» в російській історіографії, провідний ідеолог лібералізму, прибічник конституційної монархії. У 1861–1868 рр. — професор Московського університету. Випускник університету, російський економіст і статистик, академік Іван Янжул згадував: «Нельзя, разумеется, прежде всего не упомянуть о таком блестящем представителе науки, каким был Борис Николаевич Чичерин, известный столько же как специалист по государственному праву, сколько и русский историк. ...Всегда щегольски одетый, в лаковых сапожках, он поражал всегда нас, студентов, между прочим, своим джентльменством...»

В «Шевченківському словнику» написано про Чичеріна: «Революційні демократи гостро критикували праці Чичеріна. Згадка Шевченка про Чичеріна в „Шоденнику“ 24.III. 1858 засвідчує факт випадкового знайомства поета з ним в одній з московських книгарень».

Справді, зустріч Шевченка з Чичеріним була випадковою і не мала продовження, проте Борис Чичерін — цікава і помітна постать. Він виступав за реформи згори, ліберальні кроки і сильну владу. В 1853 р. захистив дисертацію про обласні заклади в Росії в XVII столітті. Був улюбленим учнем Тимофія Грановського й після його смерті в 1855 р. став найкрупнішою фігурою серед московських західників. Широкий резонанс набула праця Чичеріна «Восточный вопрос с русской точки зрения» — відвертий політичний памфлет, пронизаний різкою критикою зовнішньої політики Миколи I, в якому показано органічний зв'язок воєнних поразок Росії з кріпосницьким ладом у країні. Чичерін був одним із засновників так званої державної школи в російській історіографії, водночас він висунувся в число головних ідеологів і, можна сказати, лідерів російського лібералізму.

---

¹ Олександр Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. К.: Дніпро, 1991. С. 453.

Борис Чичерін багато років дружив з Толстим, був з ним на «ти». У щоденнику Толстого від 24 січня 1858 року читаємо: «Приехал Чичерин. Слишком умный. Ругал желчно славянофилов...» На початку березня 1858 року Толстой читав свій твір Чичеріну і Коршу: «Ничего. Нашли, что ничего». 20 березня 1858 року, коли Шевченко «самотою місив московську грязюку», Толстой записав у своєму щоденнику: «Читал Чичерина статью о промышленности Англии¹. Страшно интересно». Серед відомих праць Чичеріна можна назвати: «Областные учреждения в России в XVII в.» (1857); «Опыты по истории русского права» (1859); п'ятитомна «История политических учений» та ін.

Значно пізніше й короткий час Борис Чичерін займав посаду міського голови (1882–1883), але був звільнений, бо, виступаючи в Московській думі з приводу коронації Олександра III, звернув увагу на потребу посилення уваги влади до земського руху, що нагорі не сподобалося. Після цього Чичерін переїхав у свій тамбовський маєток², був активним діячем земства. Багату колекцію картин і книг, як і родову садибу, збирався заповісти улюбленому племіннику Георгію Чичеріну, який від спадщини відмовився, зате став народним комісаром в уряді Леніна. Борис Чичерін залишив унікальні спогади, використані нами в цій книзі³, втім, Щепкінові там не знайшлося гідного місця, що не красить автора.

Невідомо чи обмінялися словом на обіді в книжковому магазині Шевченко і Чичерін, але вони могли б знайти спільну мову у нещадному ставленні до царя Миколи I. Ось думка Чичеріна: «Он был деспот и по натуре, и по привычке, деспот в полном смысле слова. Он не терпел никакой независимости и ненавидел всякое превосходство». В своїх спогадах Чичерін написав про царювання Миколи I так, ніби йшлося й про Шевченка: «Ни в чём не повинные или виновные лишь в юношеском легкомыслии молодые люди в течение многих лет подвергались самым суровым наказаниям. Вся жизнь их беспощадно комкалась и ломалась»⁴.

До прогресивних представників московської інтелігенції належав Олександр Іванович Кронеберг (1810–1865) — росій-

¹ Стаття Бориса Чичеріна в журналі «Атеней» (1858, № 2) називалася «Промышленность и государство в Англии».

² Наприкінці XIX століття Чичерін жив в одному будинку (на Волконці, 14) з драматургом Олександром Островським та Іваном Аксаковим.

³ Воспоминания Б. Н. Чичерина. Часть I и II. — М.: Издательство Московского университета, 1991; Чичерин Б. Н. Воспоминания, мемуары. — М.: АСТ, Мн. Харвест, 2001.

⁴ Б. Н. Чичерин. Воспоминания, мемуары. С. 178.

ський зоолог і публіцист, син відомого харківського професора-латиніста, ректора Харківського університету Івана Кронеберга. Олександр Кронеберг відомий своїм перекладом «Літопису» Таціта, який вийшов у світ якраз у 1858 р. Знайомство Шевченка з Кронебергом також вичерпалося однією зустріччю.

Цікавою і колоритною фігурою був Євген Федорович Корш (1810–1897) — російський журналіст і перекладач, який у молоді роки близько стояв до гуртків Віссаріона Белінського, Олександра Герцена, Тимофія Грановського. Зв'язки з Герценом і його виданнями Корш підтримував і в 1858 р., коли зустрівся з Шевченком. У 1843–1848 рр. був редактором «Московских новостей», у 1855–1857 рр. редагував журнал «Русский вестник». Якраз у 1858 р. Корш почав видавати історико-літературний журнал «Атеней», який, як ми вже знаємо, читав Лев Толстой¹, а також багато передових людей того часу. Реклама «Атенея» активно йшла в «Московских ведомостях» якраз у час перебування в місті Шевченка, зокрема, 22 березня повідомлялося, що вийшов № 12-й, а передплата на журнал приймалася в книжкових магазинах міста, в тому числі в книгарні Миколи Шепкіна. Про Корша Толстой записав у щоденнику на початку 1858 р.: «Спокойно и высоко умён».

Як ми вже знаємо, за допомогою Корша в додатку до газети «Московские ведомости» 11 лютого 1858 року було опубліковано рецензію Шевченка «Бенефис г-жи Пиуновой, января 21, 1858 года»².

Євген Корш був батьком Федора Корша — відомого російського філолога, перекладача, академіка Петербурзької Академії наук, автора ряду праць і поезій про Шевченка, знайомого Михайла Грушевського³.

Нарешті, публіцист Микола Федорович Крузе (1823–1901), про якого Шевченко знав раніше з Кулішевого листа від 20 січня 1858 року: «Я поспитаюсь у Крузе, нашого щирого поспішника, чи не пропустив би він другим изданием «Кобзаря»

¹ В щоденнику Толстого за 17–18 лютого 1858 року є пряме свідчення: «Читал „Атеней“».

² Василь Погожев писав поетові 5 лютого 1858 року: «Статью о милой Пиуновой я отправил в редакцию „Московских университетских новостей“ чрез Евгения Федоровича Корша».

³ Федору Коршу виповнилося в 1858 р. п'ятнадцять років, і батько не взяв його на зустріч з Шевченком, але з щоденника Забеліна видно, що невдовзі молодший Корш ввійшов до кола інтелектуалів, з якими познайомився Шевченко 24 березня. Зокрема, Забелін якось записав: «Федя Корш в разговоре з вами как будто боится, что скажут ему что-нибудь такое, что он не знает ещё. Он желает на каждом слове показать, что он, если не все, так значительно знает больше вас».

і «Гайдамак»?» У 1855–1859 рр. Крузе був цензором Московського цензурного комітету¹, і на цій посаді виявив себе прогресивною людиною. Зокрема, Крузе дозволив видання Кулішевої праці «Записки о Южной Руси» та його «Грамматики». Борис Чичерін розповідав: «... Крузе взяв на себе ініціативу і став пропускати всі статті, которые он считал безвредными. Петербургская цензура, видя, что всё это проходит ему даром, последовала его примеру. Правительство молчало, и русская печать вздохнула свободнее...» Крузе дружив із сім'єю Аксакових. У щоденнику Віри Аксакової зустрічаємо запис у жовтні 1855 року: «Крузе (цензор) очень обязателен, был сам у маменьки два раза».

Врешті-решт Крузе змушений був вийти у відставку через обвинувачення у лібералізмі.

Це про Крузе писав Микола Некрасов:

Впервые чрез тебя до бедного народа
Дошли великие слова:
Наука, истина, отечество, свобода,
Гражданские права.

Між іншим, у поліційній довідці про Миколу Добролюбова містилося таке звинувачення на його адресу: «Когда цензор Крузе лишился места за снисходительность к «Современнику» и заподозрен был в преднамеренном желании распространять вредные идеи среди молодёжи, Добролюбов вместе с Чернышевским устроили обед в честь этого цензора; на обеде были почти все петербургские литераторы и говорено много речей». Забелін залишив у своєму щоденнику від 5 травня 1859 року запис: «...делал обед Крузе — прощальный. Были Кетчер, Корш, Солдатенков, Щепкины Н. и П., Мин, Крузе с братом, Вас. Боткин²... В. П. Боткин сказал два-три хороших слова, самых тёплых и выражавших вполне значение деятельности Крузе. Кто, господа, знает историю Германии или Австрии или другого государства, где бы человек и притом чиновник правительства смел честно выступать против абсолютизма, вот честный протест против того же правительства». В 1865 р. Крузе було обрано головою земської управи в Ямбурзькому повіті

¹ В «Книге адресов жителей Москвы» за 1858 рік серед працівників цензурного комітету міститься інформація, що надвірний радник Микола Крузе жив на Нікітській вулиці в будинку статського радника Олександра Ріхтера.

² Боткін Василь Петрович (1811/12–1869) — критик, перекладач, письменник, з середини 30-х рр. входив до гуртка Миколи Станкевича.

Т. Шевченко. Автопортрет. 1857 р.

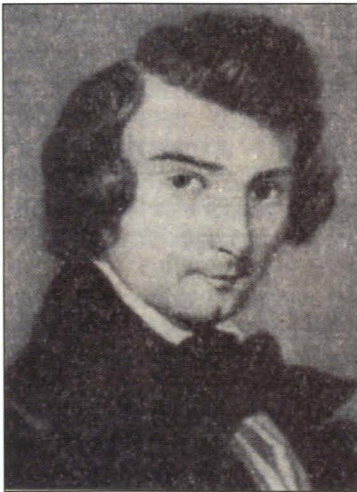

М. Щепкін. 1857 р.

Вулиця М'ясницька. Гравюра середини XIX ст. за аквареллю І. Шарлеманя. Праворуч будинок І. Юшкова, в якому знаходилося Училище живопису і скульптури та жив А. Мокрицький. Т. Шевченко був у цьому будинку двічі — 18 і 20 березня. Ліворуч — Московський поштамт і Меншикова вежа

«Розпитав у будочника дорогу до поштамту і поволі поплентався до Мокрицького»

А. Мокрицький

«Заїхали ми в школу живопису, до мого старого приятеля А. М. Мокрицького»

Є. Якушкін

«Поїхали до Якушкіна»

Красні ворота

*«Поїхали до Красних воріт, до За-
беліна...»*

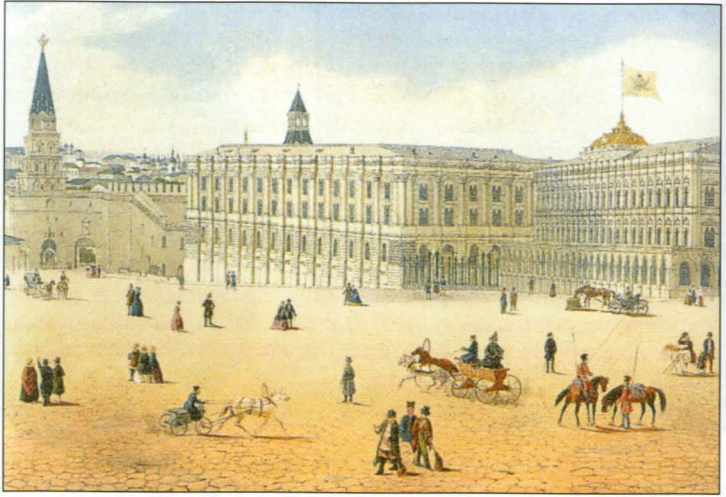
І. Забелін. 1856 р.

*«Се молода ще людина, з виду
сумирна й симпатична...»*

Вулиця Покровка біля Армянського провулка

«...Вийшов я на Ільнку, а потім на Покровку»

Великий Кремлівський палац і Оружейна палата. Літографія за малюнком Д. Індійцева. 1850-і рр.

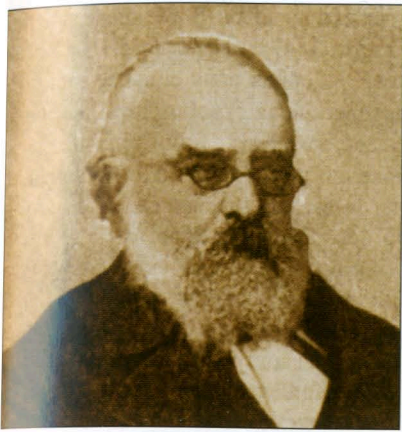
«Я не відважився просити, щоб він (І. Забелін — В. М.) показав мені Оружейну палату...»

Храм Христа Спасителя

«Наче гладка купчиха в золотому повойнику спинилася на-показ серед білокамінної»

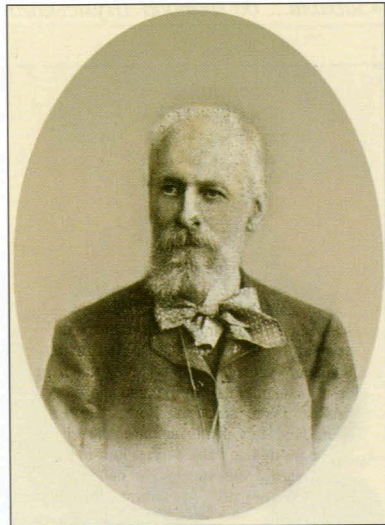
Б. Чичерін

О. Кронеберг

Є. Корш

М. Крузе

«Тут зустрів я Бабста, Чичеріна, Кетчера, Міна, Кронеберга-сина, Афанасьєва, Станкевича, Корша, Крузе та інших»

С. Шумський

«Заїхали... до актора Шумського»

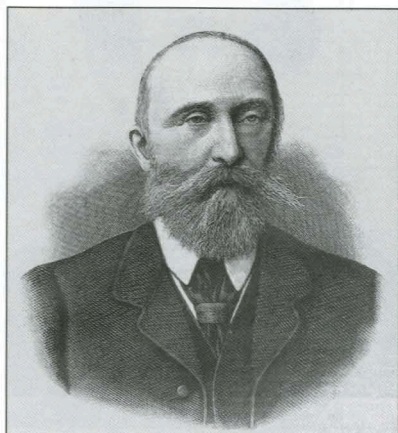
І. Самарін

«Прийшов до Михайла Семеновича з святковим вітанням актор Самарін...»

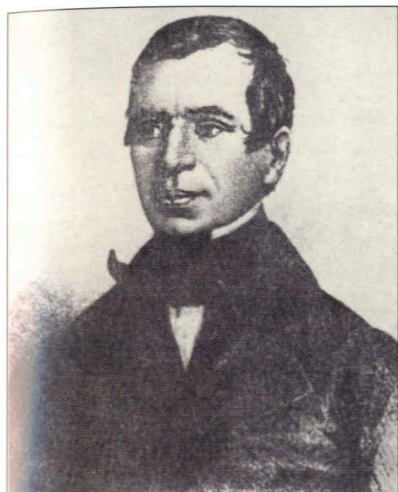
П. Бартенєв

«Подякуй за мене Бартенєва...»

Г. Галаган

«Побачив там Григорія Галагана...»

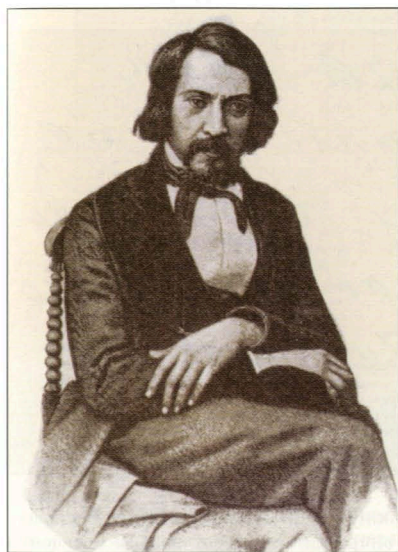

М. Погодін

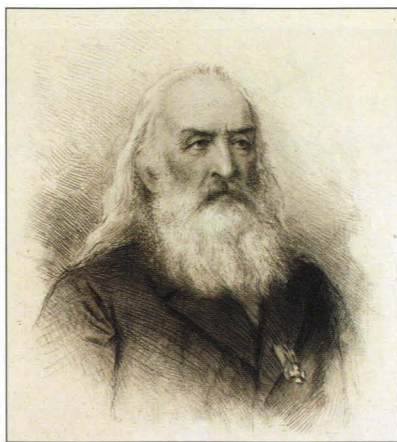

С. Шевирьов

«М. О. Максимович... запросив і своїх... товаришів Погодіна і Шевирьова»

О. Хомяков

С. Волконський

«Поїхав я до Кошелева, де зустрівся і познайомився з Хомяковим та старим декабристом кн. Волконським»

Въ 9. тѣ часа въ утру рѣшилъ ъ
въ Москвитинѣ Семѣно вичемъ Шепкинѣмъ
и а его отъ мѣстѣмъ. Онь урѣшилъ въ
Ярославль, а въ забрѣвѣше свое мѣстѣмъ
поѣхалъ въ шельдманъ Дюрога. и въ 2-й
кѣмъ въ закупѣмъ мѣстѣмъ въ Валовѣмъ ости-
вилъ въ гостѣмъ мѣстѣмъ Москву. Въ ма-
кѣмъ болѣе вѣло рѣшилъ по мѣстѣмъ то рѣшѣ
вѣтѣмъ мѣстѣмъ въ мѣстѣмъ мѣстѣмъ Москви-
кѣмъ самое мѣстѣмъ рѣшилъ мѣстѣмъ ком-
мо и купитѣмъ вѣрѣмъ соубѣтѣмъ къ
мошѣмъ по здѣмъ. Ошѣмъ въ отъ мѣстѣмъ въ
Р. М. Акакова.

Шевченковий запис у щоденнику від 26 березня 1858 р. про від'їзд із Москви:
«Розстався я з Михайлом Семеновичем Шепкіним»

Сенъ Заръ мѣстѣмъ аща,
вѣтѣмъ вѣтѣмъ. мѣстѣмъ,
кѣмъ, аща вѣтѣмъ
на уѣрѣмъ. аще вѣ
нѣмъ, уѣтѣмъ
мѣстѣмъ

Фрагмент листа О. Шепкіної синіві О. Шепкіну від 26 березня 1858 року: «Зараз
ми батька випроводили і Шевченка. Батька випроводили в Ярославль, а Шевченка
в Петербург» (автограф друкується вперше)

11

11 августа 1858.

Сиренно

737

13

Генералу Московскому Военному Генерал-Губернатору

Исполняющему обязанности

Московского Собора Начальника штаба
Генерал-майору П. Кеминскому
Вашему заместителю

12 августа 1858

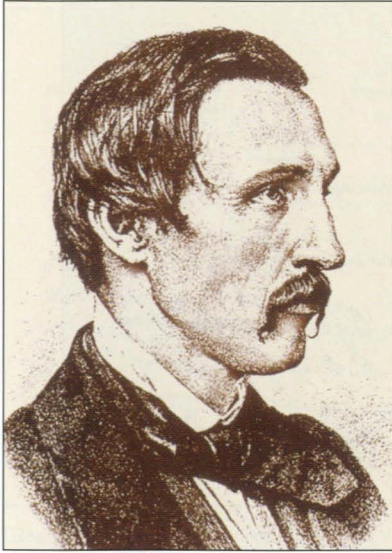
Ваше высокопочтенное
№ 368
11 августа 1858 г.

В доносении к рапорту моему, от
26 июля сего года за № 332, мною
решено Советом, что сие обстоятельство
сам старая Москва. Чего и в том же
дальше из Москвы в Петербург
Решено адмиралом Кавалером Кеминским

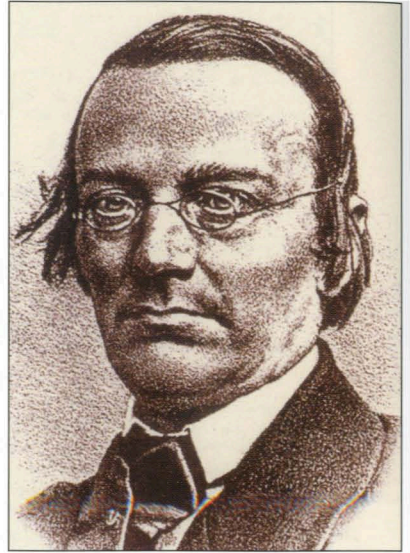
№ 368.

11 августа 1858 года.

Рапорт виконуючого обов'язки Московського обер-поліцейстера Московському военному генерал-губернатору про від'їзд Т. Шевченка з Москви в Петербург

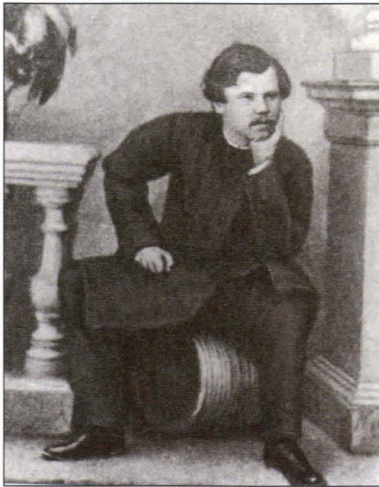

П. Куліш

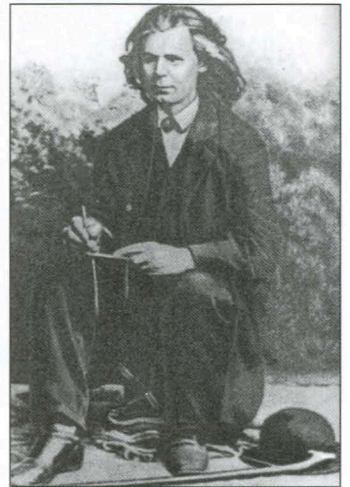

М. Костомаров

Виступи П. Куліша та М. Костомарова над труною поета на Смоленському кладовищі в Петербурзі увійшли в історію

О. Лазаревський

Г. Честахівський

Г. Честахівський і О. Лазаревський супроводжували домовину з прахом поета з Петербурга в Москву

МОСКОВСКИЙ КУРЬЕРЪ

ГАЗЕТА НОВОСТЕЙ

ВЫХОДИТЬ ЕЖЕДНЕВНО КРОМЪ ВОСКРЕСНЫХЪ И ТАБЕЛЬНЫХЪ ДНЕЙ.

№ 49

1-го МАРТА

1861.

— О. М. Бодянский сообщил намъ полученное имъ изъ Петербурга, 26-го февраля, телеграфное извѣстiе о кончинѣ Т. Г. Шевченка, послѣдовавшей въ воскресенье утромъ. Погребенiе, присоединяеть телеграмма, назначено во вторникъ.

Въ лицѣ Т. Г. Шевченка малороссiйская литература лишилась одного изъ своихъ даровитѣйшихъ поэтовъ, произведенiя котораго извѣстны и большинству нашей публики, по переводамъ, появившимся въ разныхъ русскихъ журналахъ. (М. Влд.)

Газета выходит
два раза въ недѣлю,
въ средину и въ субботу
и четвертъю.

РУССКАЯ РѢЧЬ.

Цена въ Москвѣ
и С. Петербургѣ 40 р.,
съ пересылкою и доставкой
по почте 42 р.

ОБОЗРѢНІЕ

ЛИТЕРАТУРЫ, ИСТОРИИ, ИСКУССТВА И ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ НА ЗАПАДѢ И ВЪ РОССИИ.

№ 18

2 Марта.

1861.

С М Ъ С Ъ .

26 февраля, въ 6 часовъ утра, скончался въ Петербургѣ извѣстный литераторъ, *Тарасъ Григорьевичъ Шевченко*. И талантомъ своимъ, и характеромъ, остававшимся неизмѣнно благороднымъ во всѣхъ обстоятельствахъ жизни, покойный снискалъ себѣ всеобщее уваженiе. Потеря его отзовется глубоко во всѣхъ, кто имѣлъ возможность наслаждаться его произведенiями.

Повѣдомленія про смерть Т. Шевченка в московскихъ газетахъ

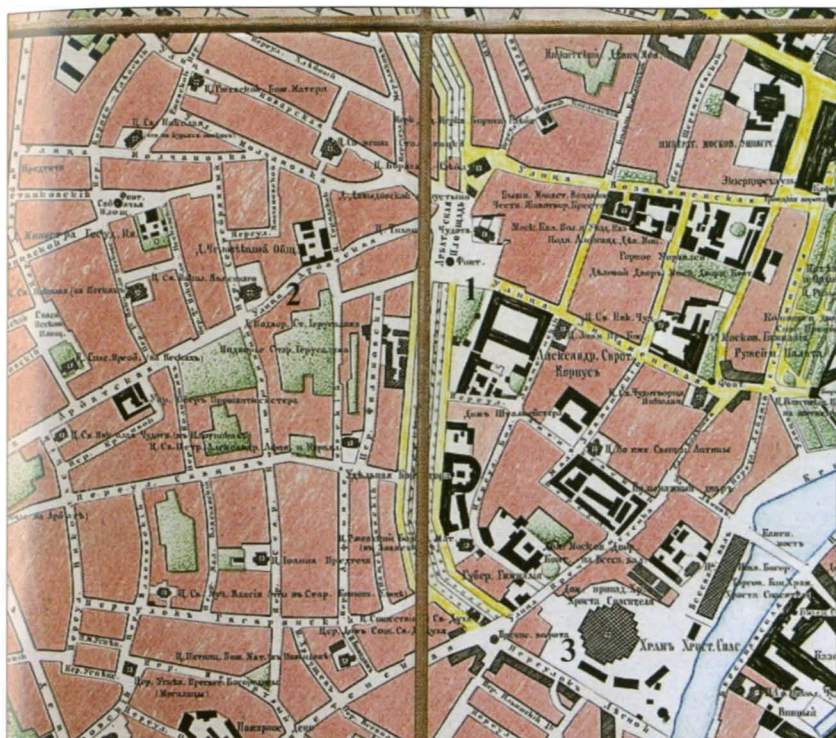

Миколаївський залізничний вокзал у Москві на Каланчовській площі (архітектор К. Тон). 27 квітня 1861 р. на нього привезли поїздом домовину з прахом Т. Шевченка

Церква Тихона Амафунтського біля Арбатських воріт

Фрагмент карти Москви 1859 р. На Арбатській площі (1) позначено «Ц. Тихона Чудотворця», в якій 27–28 квітня 1861 р. знаходилася домовина з прахом Т. Шевченка. Звідси — сотня кроків до місця, де зараз стоїть будинок Культурного центру України в Москві (2). Храм Христа Спасителя — 3

Б. Ступка біля могили М. Щепкіна на П'ятницькому кладовищі

Надмогильний камінь М. Щепкіну

Т. Шевченко. Фотограф О. Шпаковський. 1858—1859 рр.

М. Шепкін. Фотограф Пейшец. Початок 1860-х рр.

Петербурзької губернії, але звільнено за особистою вказівкою царя.

З дев'яти московських відомих осіб, названих Шевченком, шестеро були молодшими за нього від 4 до 14 років і троє народилися на 4–5 років раніше за поета; навіть найстаршому — Миколі Кетчеру — не виповнилося ще п'ятдесяти. Всі вони були повні сил, енергії, завзяття; мислили й говорили, тим паче в своєму середовищі, розкуто, глибоко, критично й цікаво; буяли творчими ідеями та планами на майбутнє; ставилися до Шевченка з сердечною доброзичливістю. Вражає сам перелік професій і захоплень, творчих сфер і занять, у яких ці люди були справжніми фахівцями й досягли значних висот: поезія і проза, журналістика і публіцистика, перекладацька справа і правознавство, медицина, економіка, історія, філософія, фольклористика, зоологія. Блискучий ряд енергійних діячів, які співчували піднесенню демократичного руху в Росії і щиро прагнули прислужитися йому своєю працею. Такий енергетичний згусток інтелектуальних сил і можливостей Шевченко сприйняв із радістю і захватом, він убирав у себе вимріяну в засланні творчу атмосферу, насолоджувався спілкуванням з людьми, якими був зачарований. Шевченко щиро назвав їх молодими, жвавими, вільними, пристрасними. Поет відчував себе, як риба у воді, в цьому вишуканому колі людей, які здалися йому близькими духом, і навіть знайомими, більше того, рідними.

Шевченко сам свідчив, що, крім названих у щоденнику учасників «званого обіду», в книгарні Миколи Щепкіна, він зустрів ще «багатьох інших» інтелектуалів. Одне прізвище з них можна назвати, спираючись на Шевченків запис у щоденнику 10 квітня 1858 року: «Посетил московского знакомого, некоего Безобразова». Скоріше за все, поет познайомився з Безобразовим Володимиром Павловичем (1828–1889) саме 24 березня в книгарні. Безобразов був економістом, з 1867 р. — академіком Петербурзької Академії наук. Був лицейським товаришем і близьким другом Михайла Салтикова-Щедріна, в Петербурзі жив з ним в одному будинку. Леонід Большаков, який перший зібрав відомості про Безобразова, навіть припускав, що саме це могло й привабити Шевченка. Втім, Безобразов активно виступав проти кріпацтва й за реформи в суспільстві. Певно, саме це зацікавило поета й привело до Безобразова в Петербурзі.

Леонід Большаков свого часу висловив припущення, що на «званому обіді» міг бути також учасник московських гуртків, доктор медицини і професор Московського університету, кореспондент і знайомий Герцена Павло Лукич Пікулін (1822–1855). Як ми

вже знаємо, він був другом Миколи Кетчера й Миколи Щепкіна, тому його присутність в книгарні була цілком вмотивованою.

Серед учасників званого обіду могли також бути активні автори журналу «Библиографические записки», контора і редакція якого знаходилися в тому ж будинку — професору Московського університету Сергій Соловійов, історик літератури Михайло Лонгінов, двадцятишестирічний професор Московського університету, історик літератури Микола Тихонравов, який через три роки — в квітні 1861 року — взяв участь у панасхиді над прахом Шевченка в Москві. На користь цієї версії свідчить і те, що Микола Щепкін був одним із видавців «Библиографических записок», а другий видавець — Олександр Афанасьєв, якого Шевченко вже знав, названий ним у щоденнику.

Певно, що в званому обіді також взяли участь московські видавці та власники московських книгарень. У газеті «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» мені вдалося знайти інформацію, що в березні в Москві, крім книгарні Щепкіна, працювало ще шість великих книгарень: Університетська (при Університетській друкарні, начальником якої був Олександр Назимов), а також — Базунова, Польового, Улітіної, Салаєва і Готьє. Хто з них бачився з Шевченком, напевно сказати не можна.

Наскільки мені вдалося встановити, в паперах артиста Щепкіна зустрічається лише прізвище Володимира Готьє, якого побіжно назвав якимось в одному з листів до Щепкіна Олександр Герцен. Це вже було коло знайомих, у тому числі близьких, іншого поетового друга — Осипа Бодяньського. Найбільше він спілкувався з Іваном Васильовичем Базуновим (1786—1866), якого свого часу витіснили з університетської книжкової крамниці і той, за порадою Бодяньського, відкрив свою книгарню на Страстному бульварі в будинку Загряжського навпроти університетської друкарні.

Нарешті, скажу про те, що в цей день вдячний Тарас Григорович подарував Миколі Щепкіну свій автопортрет (1858) з дарчим написом: «Николаю Михайловичу Щепкину на память 24 марта 1858 года. *Тарас Шевченко*».

«Відправилися до купця Варенцова»

Про вечір того дня — 24 березня — Шевченко записав у щоденнику:

«В 8 часов вечера отправились к купцу Варенцову, музыканту и любителю искусств. Тут встретился я с некоторыми московскими художниками и музыкантами и, послушавши Моцарта, Бетговена

и других великих представителей слышимой гармонии, в 11 часов удалился восвояси, дивясь бывшему».

Ці два слова — «дивуючись побаченому», — які Шевченко вжив удруге після прийому у Станкевичів 19 березня, свідчать про те, що вечір у Варенцова поетові сподобався. Проте запис у щоденнику ніяк не можна трактувати як свідчення того, що Шевченко проводив час у Москві, «відвідуючи концерти популярних московських музикантів і акторів» (П. Федченко). Справді, день 24 березня був насичений, особливо запам'яталася зустріч з Аксаковим і званий обід на новосілли книгарні. Та й виконання творів Бетховена й Моцарта було для поета несподіваним і радісним, але не щоденним, а лише одиничним випадком. Шевченко знав і любив творчість Людвіга ван Бетховена та Вольфганга-Амадея Моцарта. Бетховена він згадував у повістях «Музыкант», «Капитанша», в щоденнику та листах називав композитора «величайшим музыкантом», а його твори «чудными созданиями». В «Музыканте» читаємо: «...Как будто с неба раздалася одна из божественных сонат божественного Бетговена». Моцарт також згадується в «Музыканте», до речі, поруч із Бетховеном. У повісті «Варнак» так само: «...Мы с нею играли в две руки некоторые сонаты Моцарта и Бетговена». Оперу Моцарта «Дон Жуан» Шевченко називав чарівним творінням...

Щепкін також любив музику Бетховена і Моцарта. Невістка артиста Олександра Володимирівна свідчила: «...Он понимал и любил также вечные произведения великих музыкантов и хорошо различал серьёзный и глубокий характер музыки Бетховена и Моцарта... В Москве М. С. Щепкин был окружен артистами-музыкантами». Так що Щепкін усвідомлено повів Шевченка на музичний вечір до Варенцова.

У «Комментарях» до 5-го тому творів Шевченка вказано, що Микола Михайлович Варенцов — московський купець і меценат мешкав у будинку Четверикова в Басманній дільниці міста. Звичайно, хотілося уточнити цю адресу, тим більше, що автори коментарів посилалися на документ аж 1873 р. Пошуки домовласника Четверикова не прояснили ситуацію, тому що в Басманній дільниці було два Четверикових — Дмитро та Іван, які мали будинки в Вознесенському, Денисовському, Сусальниковому і Сиром'ятниковському провулках. Але, нарешті, вдалося знайти саме потрібну й точну адресу саме на той час, коли у купця був Шевченко: «Варенцовы Николай и Сергей Мих., Поч. Гражд., на Новой Басманной, соб. д.». Отже, почесні громадяни, брати Варенцови мали власний будинок на Новій Басманній вулиці.

«Справочная книга о лицах, получивших на 1872 год купеческие свидетельства по 1 и 2 гильдиям в Москве» містить відомості про те, що на час знайомства з Шевченком Миколой Варенцову було близько сорока років, він походив із старовинного купецького роду, з 1869 р. був купцем 1-ї гільдії і виборним від московського купецтва, займався торгівлею вовняною пряжею, контора знаходилася в Козмодем'янському провулку на Покровці. Брати на початку 70-х рр. жили там само на Новій Басманній вулиці, але тепер уже в різних будинках. Очевидно, в 1858 році Микола Варенцов ще не відпускав від себе Сергія Варенцова, який був на шістнадцять років молодший.

Прізвищ московських художників і музикантів, яких зустрів Шевченко у Варенцова, не встановлено.

Гортаючи московські березневі газети, знайшов у «Литературном отделе Московских новостей», зокрема в рубриці «Музыкальные известия», інформацію про концерт 13 березня «талановитого піаніста» Шпаковського за участю «молодого та обдарованого віолончеліста» Давидгофа і співака-баритона Сироткіна. Шпаковський виконував твори Шопена, Мендельсона. В той час у Москві виступав також молодий віолончеліст Олександр Шміт, у концерті якого брав участь двадцятидев'ятирічний піаніст і композитор А. Рубінштейн, — судячи з усього, — майбутній засновник Імператорського музичного товариства (1859) і першої в Росії консерваторії (1862) — із виконанням своїх творів. Газета писала, що «Рубінштейн має великий талант». Під його музику співала «прекрасна співачка Оноре». Цей концерт пройшов «при голосному висловленні співчуття з боку слухачів». Може, хтось із названих митців і був запрошений багатим купцем Варенцовим на вечір, у якому взяв участь Шевченко, проте ніякої впевненості в цьому немає.

«Максимович запросив товаришів своїх Погодіна і Шевирьова»

Запис у щоденнику 25 березня:

«Многоуважаемый М. А. Максимович задал мне обед¹, на который пригласил, между прочим, и ветхих деньми товарищей своих Погодина и Шевырева. Погодин еще не так стар, как я

¹ Обід відбувся 25 березня на свято Благовіщення: «Максимович дал нам обід на Благовещение по случаю возвращения Шевченка» (Григорій Галаган). Проте деякі дослідники, нічого сумящєся, пишуть, що Максимович влаштував обід «у своїй квартирі „на Благовещенке“». Це — помилка.

его вообразал себе, Шевырев старше и, несмотря на седенькую свою благопристойную физиономию, почтения к себе не внушает. Сладкий до тошноты старичок. В конце обеда амфитрион¹ прочел в честь мою стихи собственного сочинения. А после обеда милейшая хозяйка² пропела несколько малороссийских песен, и восхищённые гости разошлись хто куда...»

Між іншим, Михайлу Погодіну не було й шістдесяти, а Степану Шевирьову тільки-но перевалило за п'ятдесят. Отже, Тарас Григорович в ті дні відчував себе молодим, власне, він таким і був. Очевидно, що Шевирьов поетові відразу не сподобався, в щоденнику московського періоду більше немає такої жорсткої, нещадної характеристики. Письменник, історик літератури і критик, професор Московського університету, декан історико-філологічного факультету в 1846–1854 рр., автор офіційної історії університету (1855), академік Петербурзької Академії наук, діяч правого крила слов'янофільства Степан Шевирьов був великодержавником і монархістом, але, водночас, дружив з Миколою Гоголем. У нього письменник жив у 1848 р. (будинок № 4 у Дегтярному провулку не зберігся). Починаючи з 1843 р., Шевирьов вів справи Гоголя з видання творів, виплаті боргів, виділенню грошової допомоги для бідних студентів. Гарну характеристику Шевирьова зробив Микола Чернишевський в «Очерках Гоголевского периода русской литературы».

Один раз побачивши Шевирьова, Шевченко зворушливо тонко відчув те, що відзначали люди, які давно знали його. Скажімо, вже згаданий Олексій Плещеев ще в 1849 р. писав: «...Ничего не может быть пакостнее хари Шевырёва, какой-то паточной, приторной...» Як це схоже на Шевченкове «сладкий до тошноты старичок»! Оцінка Шевирьова Борисом Чичерініним стосується практично того часу, коли його зустрів Шевченко: «...Чем старее делался профессор, тем он становился раболепнее... Он стал по всякому случаю писать патриотические стихи, и притом в такой пошлой и неуклюжей форме, которая обличала полный упадок не только таланта, но и вкуса...» Звісно, що все це, за Шевченком, «почтения не внушает...»

Другий знаковий представник і теоретик «офіційної народності», відомий історик і журналіст, академік Петербурзької Академії наук Михайло Погодін не викликав явних негативних емоцій у поета, лише здався молодшим, ніж Шевченко чекав. Чи знав поет, що він був сином кріпака? В 24 роки Погодін вже

¹ Міфологічний герой, що славився своєю гостинністю.

² Учасниця урочистого обіду Євдокія Єлагіна звернула увагу на те, що Марія Максимович «очень к нему милостива».

читав у Московському університеті лекції з «політичної історії», в 1825–1844 рр. — професор університету, його учнями були Сергій Соловйов і Осип Бодянський. Погодін і Шевирьов, які в 1831–1856 рр. разом видавали друкований орган слов'янофілів філософсько-літературний журнал «Москвитянин», неодноразово віртуально перетиналися з Шевченком. Зокрема, вони сприяли публікації в «Москвитянине» (1843, № 11) схвальної рецензії Федора Кітченка на Шевченкових «Гайдамаків»¹, а в 1855 р. Погодін сам позитивно писав про цей твір у «Москвитянине». Через Бодянського Погодін передавав «мешканцеві Мангишлаку літопис Величка», сподіваючись, що поет буде надсилати матеріали до «Москвитянина». В 1850 р. в журналі було опубліковано комедію Олександра Островського «Свої люди — поквітаємось», яку в Новопетровському укріпленні прочитав Шевченко. Нарешті, в історичному відділі «Москвитянина» співробітничав Бодянський. Вихований на Карамзині, Погодін усе життя був його послідовником. В 1856 р. полемізував з Максимовичем, висунувши теорію великорусизму дотатарської України.

Ось як трактував цю зустріч Павло Зайцев: «...Максимович, мабуть, щоб зробити більшу честь поетові, запросив до себе й двох видатних московських учених — Шевирьова й Погодіна. Зробив це широко, але для Шевченка не було ніякої приємності в товаристві цих стовпів «самодержавія, православія і народности», але ж ні гніватися, ні ображатися не міг: знав, що старого опортуніста не переробить, а Максимович у ролі гостинного амфітріона зробив усе, щоб і своїм московським гостям, і Шевченкові довести, як він його цинить і шанує...»

Тепер про те ж саме прочитаємо у романі Єжи Єнджеєвича:

«Слава Шевченка продовжувала зростати. В цьому він міг переконатися на обіді, даному на його честь Михайлом Максимовичем. Зібралось дуже багато людей. Був навіть Григорій Галаган, який щойно приїхав з України. Цей прийом порівнювали з банкетом, що його років тридцять тому було влаштовано в Москві на честь Міцкевича.

Шевченко помітив серед гостей двох московських учених, які пам'ятали ті часи: професорів Погодіна і Шевирьова. Йому хотілось розпитати їх про Міцкевича, який помер так несподівано. І раптом усвідомив, що обидва вчені є опорою царизму. Отже, махнув рукою на розмову з ними».

¹ Автор рецензії писав: «...Поема п. Шевченка «Гайдамаки» є дорогоцінним подарунком не лише для літератури російської, але й для історії Росії! Якщо словесність є представницею народного духу, моралі, звичаїв і діянь, то в цьому розумінні такий твір, як „Гайдамаки“, є справді народний».

Справді, Михайло Погодін і Степан Шевирьов були найжорсткішими виразниками ідеї «офіційної народності», глашатаями уваровської формули «православ'я, самодержавства і народності», вони благоговіли перед історичною владою Росії. Не випадково навіть Хомяков та його друзі в багатьох питаннях відмежовувалися і від Шевирьова, і від Погодіна. Що й говорити про Шевченка, ставлення якого до царизму та його панславистської політики не варто переказувати. Проте, мабуть, конкретна побутова поетова поведінка не була шохвилинним виявом антицаристської позиції, а її поточна мотивація не зумовлювалася виключно соціально-політичними факторами. Мені більше до душі зважене трактування ситуації в «Біографії» Шевченка, підготовленій майже півстоліття тому в Одеському державному університеті ім. М. І. Мечникова: «Але як би застережливо, чи навіть негативно не поставився Шевченко до деяких нових своїх знайомств, *зустрітися вперше* з цими людьми було безперечно цікаво — особливо ж після десяти років відірваності від громадського й літературного життя».

Ми вже говорили про те, що просте людське спілкування здавалося вчорашньому засланцеві дорогоцінним подарунком і великим щастям, і він дорожив ним, іноді навіть перебільшуючи достоїнства людей, з якими зустрічався. Лев Жемчужников підмітив: «Для Шевченка настали світлі хвилини, коли після 10 років розлуки він побачився з друзями, з батьківщиною, з рідними. Ніжна, щира душа його була вдячна кожному, хто любив його. Вдячність за співчуття була в нього завжди». Поюнацьки спостережлива Катерина Юнге згадувала, що Шевченко в усіх знаходив що-небудь хороше і захоплювався людьми, які часто не були того варті. Ця риса була значно загострена в період московського перебування поета й, напевне, в перший час життя в Петербурзі. Юнге відзначала: «...Все люди были для него прекрасными; всякий мог, сколько хотел, обманывать его, и несмотря на все коварства, на все несправедливости, которые он уже испытал в своей многострадальной жизни, вера его в людей и добро не поколебалась в нём, а чувство благодарности, даже за самую малость, горячо горело в его груди. Он так сильно чувствовал все хорошее, что много раз говорил нам: „Я так теперь счастлив, что всем и всё простил; за все свои страдания я вполне вознаграждён“»¹.

---

¹ Советская Украина // Март 1960. С. 172. Ці слова не ввійшли до спогадів Юнге, опублікованих в книгах «Спогади про Шевченка» (1958) і «Воспоминання о Тарасе Шевченку» (1988).

Власне йдеться лише про невинуватість екстраполяції певних рішень і вчинків поета в останні роки його життя після заслання, на московський березень 1858 року. Принаймні, його власний щоденник не дає для цього підстав. У Москві Шевченкові доводилося спілкуватися не лише з однодумцями, і він не уникав цього. Суспільно-політичні погляди нових московських знайомих, навіть тих, яких він називав «очаровательной знаменитостью», далеко не завжди збігалися з Шевченковими, проте великий поет не спрощував людських стосунків, не зводив їх у побуті до класових розмежувань. Тож і нам не слід цього робити. Російський поет Яків Полонський (познайомився з Шевченком у 1858 р.), згадуючи про палку й жорстку суперечку з Шевченком з приводу пушкінської «Полтави», писав: «Удивляюсь, как после такого спора Шевченко и до конца дней своих сохранил ко мне искреннюю приязнь и всегда при встрече на улице готов был в обе щеки целовать меня; удивляюсь потому, что Шевченко не был из числа людей, способных легко мириться с теми, кто думал иначе, чем он — особенно, если предмет этих дум или спора была его родина». Насправді, дивуватися не було чого, бо Шевченко добре розумів, що реальне життя завжди складніше й барвистіше від ідеологічних і, навіть, наукових імперативів і приписів. Поет умів поважати іншу, навіть протилежну, точку зору, він приятелював з людьми, які були її носіями, проте ніколи не заміщав свою любов до Батьківщини конформістською ввічливістю.

Очевидно, треба чітко розмежовувати і чесно зважувати «про» і «contra», добрі Шевченкові стосунки з конкретними людьми й у конкретний час і неминуче розставання з ними, коли йшлося про життєві святині, принципи і цінності. Розмежовувати і зважувати, але не розбазарювати, не жертвувати першим заради рафінованого чи більшовицького розуміння другого. До того ж, оцінка поведінки і вчинків поета в конкретному історичному та побутовому контексті середини XIX століття має здійснюватися в рамках побуту і моралі саме цього конкретного історичного часу. Інакше ми скотимося в ідеологічне смакування, свідому упередженість, міфотворчість.

Хто був на обіді? Михайло Шепкін, сини Аксакова — Іван і Костянтин, а також: відомий публіцист і громадський діяч, слов'янофіл Олександр Кошелев з дружиною Ольгою Шевченко; поетів знайомий ще з 40-х рр. український поміщик-меценат, діяч громадського руху, ліберал Григорій Галаган; російський історик, бібліограф, археограф Петро Бартенев; мати

слов'янофілів Івана й Петра Киреєвських Євдокія Єлагіна, про яку йшлося вище. Таким чином, якщо у книгарні Миколи Щепкіна Шевченко спілкувався в основному з блискучими «західниками» ліберального напрямку, то у Максимовича потрапив у гуцу відомих слов'янофілів.

Цікаво познайомитися з оцінкою цієї зустрічі в книзі І. Карабутенка, О. Марусича, М. Новохатського «Шевченко в Москві»: «Судя по составу приглашенных, надо полагать, что обед был устроен с целью свести поэта со славянофилами, обеспокоенными тем, что Шевченко попал в окружение враждебного им лагеря¹, — известно, что М. Щепкин, у которого Шевченко остановился, больше тяготел к либеральному западничеству, чем к славянофильству. И, конечно же, это была попытка „Русской беседы“ склонить Шевченко на свою сторону, привлечь его к участию в журнале».

Немає сумнівів, що «Русская беседа» прагнула схилити до себе Шевченка. Так само безперечно, що Щепкін був за духом, кажучи мовою того часу, справжнім західником², але разом з тим він сам говорив, що своєму розвитку зобов'язаний «дому Аксакових». Насправді Щепкін входив не в якусь конкретну суспільну течію, а в середовище передових людей тодішнього московського суспільства, яке сприймало його не лише як видатного артиста, але й як рівноправну інтелектуальну силу. Він був своєю людиною і в західницьких, і в слов'янофільських колах. Про це добре сказала Олександра Щепкіна: «Знакомства М. С. Щепкина были самые разнообразные. Его одинаково радушно принимали во всех слоях московского общества». В свою чергу, в сім'ї Щепкіна можна було чути і голосний сміх Кетчера, і витончені розповіді Тургенева, і гострі жарти Гоголя, і розумну бесіду Аксакова, і напористу мову Белінського, і вогняні спалахи Герцена...

---

¹ Твердження на той час не нове. Ще в 1944 р. Микола Ткаченко писав: «...Зустріч на обіді була не просто зустріч, а мала певну мету. Чи не входило в плани Максимовича примирити Т. Шевченка з самодержавством і потім притягти ближче до роботи в слов'янофільському таборі? В 1850-х рр. слов'янофілам потрібна була постать Шевченка...»

² Артист Малого театру Пров Садовський (1818–1872) якось сказав про Михайла Щепкіна: «...Він західник: його Грановський наспринцьовує...» Це давно визнано й у літературі. Скажімо, Кізеветтер у 1916 р. писав: «Близько сходять с Аксаковым, Погодиным, Гоголем на почве художественных интересов, Щепкин в то же время всей душой примыкал к западническому кружку Грановского, Герцена, Белинского».

«Примирливий вплив високої особистості»

Феномен позапартійної й позагурткової постаті Михайла Щепкіна, якого «всі до єдиного руського чоловіка знають» (Шевченко) почав складатися з часу приїзду артиста в Москву. Тоді він занурився в артистичну атмосферу Малого театру, який нарівні з Московським університетом сприяв тому, що з другої чверті XIX століття центр культурного життя Росії дедалі переміщувався з Петербурга в Москву. Не випадково Малий театр називали другим університетом. Крім того, Щепкін доволі швидко ввійшов у коло відомих московських інтелектуалів, які сповідували різні погляди. На перших порах цьому сприяла обставина, про яку розповів Олександра Щепкіна (Станкевич): «Здесь надо сказать о том счастливом условии, которое так хорошо поставило его в Москве: это было родственное и хорошее отношение к П. С. Щепкину, профессору математики при Московском университете. Профессор П. С. Щепкин происходил от другой линии Щепкиных, родоначальник которых был священником в Калуге. М. С. Щепкин нашёл радушный приём у своего родственника и у него познакомился со многими профессорами университета¹. Это счастливое обстоятельство сразу поставило его в близкое отношение к образованным кружкам Москвы».

Справді, Московський університет, який відкрився в 1755 р., був осередком освіти й культури в Москві та й усій Росії. Щоправда, кінець 20-х і початок 30-х рр. — не кращий час для нього. Історик Микола Василенко зазначав: «Московский университет того времени был в переходном состоянии. Старые предания, когда университет был похож более на гимназию, мало-помалу отходили в вечность, уходили и старинные профессора, слабо интересовавшиеся наукой, читавшие по тетрадкам, почти никогда их не обновляя: новая славная эпоха в истории Московского университета еще не наступила». Костянтин Аксаков навіть писав: «Очень тускло и холодно освещало наши умы солнце истины». Проте той, хто справді прагнув, як Осип Боянський, до істини, міг навчитися хоча б тому, як її шукати.

Цікаво, що Герцен в «Былое и думы» поставив перед собою питання щодо тогочасного університетського навчання:

¹ Принагідно зауважу, що душевно щедрий Михайло Семенович відповідав своєму троюрідному братові Павлу Степановичу Щепкіну (1793–1836) теплим ставленням, а після смерті родича підтримував його сина Митрофана Павловича, дружив із ним.

«Учились ли мы при всем этом чему-нибудь? Могли ли научиться? Полагаю, что „да“. Преподавание было скуднее, объем его меньше, чем в сороковых годах. Университет, впрочем, не должен оканчивать научное воспитание; его дело — поставить человека а таме продолжать на своих ногах; его дело — возбудить вопросы, научить спрашивать. Именно это-то и делали такие профессора, как М. Г. Павлов, а с другой стороны, и такие, как Каченовский. Но больше лекций и профессоров развивала студентов аудитория юным столкновением, обменом мыслей, чтений... Московский университет свое дело делал; профессора, способствовавшие своими лекциями развитию Лермонтова, Белинского И. Тургенева, Кавелина, Пирогова, могут спокойно играть в бостон и еще спокойнее лежать под землей».

Від себе додам, що заслуговують на нашу пам'ять і ті професори, які навчили мислити й працювати друга Тараса Шевченка й доброго знайомого Михайла Шепкіна українця Осипа Бодяньського, який вчився в університеті в 1829–1834 рр. В 1844 р., коли Шевченко вперше приїхав у Москву, в університеті було чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний. В ньому навчалось понад 800 студентів. Незадовго до повернення Шевченка із заслання Московський університет відзначив своє сторіччя і пишався своїми здобутками. За час царювання Миколи I, тобто приблизно за три десятиліття він випустив 1670 студентів, підготував 114 докторів наук і 881 кандидатів наук, 58 магістрів, 1442 лікарів. Серед вчених, які захистили в університеті докторські дисертації, були Степан Шевирьов (1838), Сергій Соловйов (1848), Тимофій Грановський (1850), Іван Бабст (1853), Осип Бодяньський (1855), а ступінь магістра здобули Дмитро Шепкін (1843), Михайло Катков (1846), Костянтин Аксаков (1847), Костянтин Леонтьєв (1850) та ін¹.

На той час в університеті навчалось вдвічі більше студентів, ніж у перший приїзд Шевченка в Москву, тобто понад 1600 чоловік, і третину з них склали вихідці з різночинних і демократичних прошарків суспільства. За настроями серед студентів уважно стежили, в університеті існувало «морально-політичне відділення», де, зокрема, читалося богослов'я. Втім, саме студенти були біля витоків популярності багатьох талантів, зокрема, Миколи Гоголя. Сергій Аксаков писав: «Московские студенты все пришли от него в восхищение и первые распро-

¹ С. П. Шевырѳ. История Императорского Московского университета, написанная к столетию его юбилея. 1755–1855. М.: Изд. Московского университета, 1998. С. 574–575.

странили в Москві громкую молву о новом великом таланте». Серед цих студентів були Герцен, Гончаров, Белінський, Бодянський, Лермонтов, Огарьов, Станкевич, Тургенєв.

З квітня 1856 року попечителем університету був Євграф Петрович Ковалевський¹ (1792–1867), а невдовзі після від'їзду Шевченка з Москви, в квітні 1858 року попечительство перейшло до О. Бахметьєва. В часи Шевченкових відвідин міста ректором університету був Аркадій Олексійович Альфонський (1796–1869). Якщо врахувати, що протягом другої половини ХІХ століття в університеті змінилося понад десять ректорів, то Альфонський працював найдовше — в 1842–1848 і в 1850–1863 рр., тобто майже два десятиліття.

В 1858 р., коли Шевченко жив у Москві, в імператорському університеті працювали його й Щепкінові знайомі Осип Бодянський та Іван Бабст, а також декан історико-філологічного факультету, відомий історик Сергій Соловійов² і молодий ад'юнкт — Микола Тихонравов, який разом із Бодянським у 1861 р. був на панахиді над прахом Шевченка в арбатському храмі Тихона Амафунтського.

Відомо, що Михайло Щепкін дружив із професорами Московського університету Тимофієм Грановським і Костянтином Кавелініним про що, зокрема, розповів драматург Микола Чаєв: «...Т. Н. Грановский, Кавелин были дружны со Щепкиным». Не випадково Михайло Семенович заповів поховати його поруч із Грановським. Щепкін був у дружніх стосунках з професором університету Миколою Надеждініним. Сам артист зізнався: «...Я не сидел на скамьях студентов, но с гордостью скажу, что я много обязан Московскому университету в лице его преподавателей, одни научили меня мыслить, другие — глубоко понимают искусство».

Про неабиякий авторитет Щепкіна в Московському університеті свідчило те, що на урочистостях з нагоди 50-річного ювілею сценічної діяльності Щепкіна з привітаннями виступили університетські професори Михайло Погодін, Степан Шевірьов і Сергій Соловійов. Останній порівнював артиста з Гоголем і, між іншим, сказав, звертаючись до Щепкіна: «Вы серьезно взглянули на своё искусство, вы поняли и других заставили по-

¹ В 1858–1861 рр. Ковалевський був міністром народної освіти.

² Соловійов Сергій Михайлович (1820–1879) — російський історик, автор двадцятидев'ятитомної «Истории России с древнейших времён» (1851–1879). Шевченко згадував Соловійова в листі до Михайла Лазаревського в грудні 1856 року та в щоденнику в серпні 1857 року, як автора, професора, знаного в літературі.

нять, що цель цього искусства — не потеха праздної толпы, що цель его — смехом содействовать очищению нравов... Если бы вы, честный жрец этого искусства, имели целью потеху праздної толпы, то не окружало бы теперь вас такое чистое, такое горячее сочувствие».

Ще — про історика літератури професора Московського університету Миколу Тихонравова, якому було трохи більше 30 років, коли Щепкін пішов із життя. Саме він був першим дослідником дивовижних усних розповідей артиста, які записували багато сучасників. Саме Тихонравов звернув увагу на те, що Щепкін, «может быть, сам того не замечая, обнажал своими рассказами корни, из которых выросли неудовлетворенье и тоска гоголевского поколения».

Михайло Щепкін не поривав зв'язків із інтелектуальною елітою Московського університету до кінця життя. Скажімо, відомо, що він виступав перед студентами й викладачами на літературному вечорі 30 вересня 1861 року.

Та повернімося до спогадів Олександри Щепкіної (Станкевич), яка розповідала, що через університетських знайомих артист познайомився з учасниками «освічених гуртків Москви»:

«Таким образом начались знакомства М. С. Щепкина с кружками литературными и людьми развитыми, среди которых он нашел умственное и душевное удовлетворение. То было вообще время более благоприятное для искусства и для артистов, и М. С. Щепкин при первом появлении в Москве быстро находит доступ ко всему, что **было наиболее развитого в кружках Москвы, и среди них он ищет и находит ответ на все неясные ему еще вопросы об искусстве.** Ему сразу отворяются дома образованных людей, а публика сосредоточивает на нем свое внимание на московской сцене. Это внимание скоро переходит в горячее сочувствие к таланту и к высокому нравственному строю живого ума, который всегда проглядывал в игре М. С. Щепкина» (Виділено мною. — *В. М.*).

Щодо сценічної слави, що відчинила Щепкіну всі двері домівок московської духовної еліти, пояснення не потрібні. Акцентую лише, що в російській культурі початку ХІХ століття багато значили літературні гуртки та салони, які діяли в Москві ще й у 30–40 рр. Відомий дослідник їхньої діяльності М. Аронсон ще в 20-х рр. минулого століття писав, що «не можна заперечувати їх крупного еволюційного значення в певні літературні періоди, як не можна заперечувати і їх великої участі в творчості деяких російських письменників. Найважливіше в них, мабуть, — це їх центральне місце в історико-літературному процесі певних літера-

турних епох». Гуртки та салони відіграли важливу громадську роль в часи в'яснення стосунків між слов'янофілами і західниками. Практично всі московські знайомі Шевченка в свій час так чи інакше брали участь у діяльності тих чи інших гуртків і салонів.

Яскравим свідченням того, в яке відбірне коло людей потрапив артист у Москві, свідчить один лише запис у щоденнику Михайла Погодіна: «1829. Март 27. ...Завтрак у меня. Представители русской образованности и просвещения: Пушкин, Мицкевич, Хомяков, Щепкин, Венелин, Аксаков, Верстовский, Веневитинов». Письменник Іван Панаєв свідчив: «Щепкіна ценили и любили все литераторы, и все были близки с ним».

Розповідаючи в «Былом и думах» про післяпушкінські московські гуртки інтелектуалів, Герцен згадував успіх артиста серед них. Після смерті Щепкіна він відзначив особливу привабливість феномену Майстра: «Его все любили без ума: дамы и студенты, пожилые люди и девочки. Его появление вносило покой, его добродушный упрёк останавливал злые споры, его кроткая улыбка любящего старика заставляла улыбаться, его безграничная способность извинять другого, находит облегающие причины — была школой гуманности»¹.

Отже, здавна стало своєрідною традицією, що Щепкіна знали й любили в обох ідеологічних таборах, — слов'янофілів і західників, — артиста високо цінували Віссаріон Белінський² і Олександр Герцен, передусім, за те, що він першим «став не-театральним на театрі». За точним спостереженням театрального критика Олександра Урусова, у Щепкіна «сходились люди самых противоположных направлений и подчинялись примирительному влиянию высокой личности». Щепкінознавець

---

¹ Звичайно, при цьому слід мати на увазі факти, що не є в полі зору нашого дослідження, найперше — повне неприйняття видатної особистості й навіть геніальної творчості Щепкіна видатним драматургом Олександром Островським, непрості стосунки Майстра з артистами Провом Садовським, Павлом Мочаловим.

Мудрий Михайло Семенович усвідомлював усю складність незгод з молодшими талантами, але ніколи не бажав їм зла: «...Всё так же молодость смотрит на меня, как на отжившего, а я на них, как на недоростков, которые довольны шумихой, за неимением от природы золотых рудников, — с тою только разницею, что я душою желаю им дорыться этих рудников, а они рады б были, если бы я с воей стариной убрался к черту. Кто из нас прав или виноват? — рассудит время».

Час розсудив: Малий театр нині називають «Домом Щепкіна», його ім'я носить Театральне училище при Малому театрі, пам'ятник артистові стоїть біля цього училища. З іншого боку, пам'ятник Олександрові Островському біля Малого театру став уособленням цього храму духовності.

² Іван Панаєв зазначав: «Кружок Белинского был в очень коротких и близких сношениях с М. С. Щепкиным и его семейством».

Олександр Кізеветтер наголошував: «Щепкин был в одинаковой мере своим человеком и в славянофильском и в западническом кругах...» Не випадково відзначення 50-річного ювілею сценічної діяльності Щепкіна в Москві в листопаді 1855 року набуло широкого громадського резонансу, йому аплодували і західники, і слов'янофіли. Сергій Аксаков наголошував: «Щепкин нашел в московском обществе дружеский литературный круг, в который приняли его с радостью и где вполне оценили его талант, природный ум, любовь к искусству и жажду образования». Це літературне коло було широким і включало в себе представників різних ідеологічних течій того часу. Такий висновок було зроблено ще за часів Щепкіна, й нам його варто пам'ятати. Вячеслав Якушкін розповідаючи про ювілейні урочистості в 1855 р. прямо зазначав: «На этом празднике соединились представители противоположных лагерей. Михаил Семёнович, связанный тесной дружбой с главными сторонниками западнического направления, был также близок и со многими славянофилами: на его юбилее замолкла вражда, тут искренне соединились и западники, и славянофилы» (Виділено мною. — В. М.).

В книзі Юрія Соболева «М. С. Щепкин», яка вийшла на початку 30-х рр. минулого століття однією з перших в серії «Жизнь замечательных людей», зазначалося: «Він зберіг любов усіх і сам свою любов поділяв на рівні частини між усіма». Навіть у радянські часи в оцінці громадянської позиції Щепкіна була відсутня категоричність, відчувалася двоїстість. Скажімо: «Щепкин... был покладист и непривередлив в сфере политико-гражданских отношений. Вот почему, живя в Москве и находясь в тесной дружбе с Белинским, Герценом, Грановским¹, он сохранял в то же время вполне приятельские отношения с Погодиным, Шевырёвым², и это принималось как нечто естественное»³. Як бачимо, жорстка класова максима завершувалася визнанням того, що в обстановці реального часу реальні добрі стосунки Щепкіна з крупними представниками різних ідеологічних сил були та сприймалися природними.

¹ Сам Щепкін говорив: «Беседы с Грановским поднимали меня нравственно, укрепляли во мне постоянно упорную и неутомимую любовь к труду и искусству».

² На обіді на честь Щепкіна в травні 1853 року, який був улаштований в саду Михайла Погодіна, історик говорив: «Приветствую вас от имени ваших многочисленных почитателей, здесь собравшихся: вы можете вообразить себе, как мне приятно быть их представителем, в увенчание двадцатипятилетней с вами приязни» (Виділено мною. — В. М.). Виступав тоді й давній приятель Щепкіна Степан Шевирьов.

³ Записки актёра Щепкина. М.: Искусство, 1938. С. 191.

Принаймні, Щепкін без ідеологічних намірів знайомив Шевченка з численними своїми друзями, серед яких були люди різних поглядів. Шевченко прекрасно знав про це, і в його поведінці в Москві не було нічого такого, що могло б зашкодити другові, на відміну від майбутніх дослідників поет не будував умоглядних ідеологічних конструкцій.

Мені довелося виступити на «Щепкінських читаннях» у Будинку-музеї М. С. Щепкіна в Москві з доповіддю «Шевченко і Щепкін». В ній наголошувалося, що в історії мистецтва знайдеться небагато прикладів такої яскравої, безкорисливої, щирої дружби як у Шевченка та Щепкіна. Саме дружба, а не політична меркантильність, визначала порухи душ обох українських геніїв.

Як ми вже зазначали, знайомства Щепкіна мали фактично системний характер і ввібрали в себе кращих представників інтелектуальної еліти російського суспільства¹. Це дало Шевченкові унікальну змогу в дуже стислі строки, кажучи його словами, зустрітися з ними, наче з давно знайомими людьми.

Тарас Григорович добре розумів, що за цю радість нових дружніх спілкувань він завдячує своєму славетному другові.

«М. О. Максимович пошанував мене обідом»

Повернімося до сприйняття обіду у Максимовича авторами книги «Шевченко в Москві»: «Любопытно, что Шевченко на обеде просто не заметил некоторых столпов славянофильства и посмеивался над тем же Максимовичем. Из всех присутствовавших он отметил только „ветхих деньми...“ Погодина и Шевырева, назвав именно их товарищами Максимовича... И все! Больше ни на кого из присутствовавших на обеде не обратил внимания. А ведь, за исключением Хомякова, там был весь цвет славянофильства — и оба сына Аксаковы, и Кошелев, и Елагина, и Бартенева...»

Така трактовка ставлення Шевченка до цих людей в той вечір здається не досить точною і коректною. Передусім, якраз «стовпів» слов'янофільства — приятелів Щепкіна Погодіна і Шевирьова — поет помітив у першу чергу, а те, що він назвав

---

¹ У Кізеветтера читаємо вмотивований висновок: «Щепкин входит в круг передовых вождей тогдашнего общества и как равноправная с ними умственная сила. Он не только был принят в их компании в качестве выдающегося таланта и симпатичного человека. Он органически принадлежал к их составу в силу общности убеждений и стремлений».

їх товаришами Максимовича, в даному випадку, скоріше плюс, ніж мінус, до їх іміджу. Навряд чи можна всерйоз сприймати твердження про те, що Шевченко на цьому обіді кепкував з Максимовича, чи взагалі «з самого початку знайомства з ним ставився до нього іронічно і навіть неприязно». Насправді, Шевченко щиро поважав Максимовича, у чому ми вже переконалися, і звично назвав на початку самої розповіді про урочистий обід «многоуважаемым М. А. Максимовичем». До речі, через кілька днів поет писав Максимовичу з Петербурга в Москву: «Друже і голубе мій сизий!.. Спасибі тобі... Прошу тебе, мій голубе сизий, не забувай щирого земляка твого Т. Шевченка». Шевченко послав Максимовичу переписаний ним текст вірша «Полякам» («Ще як були ми козаками...»), а на звороті написав: «Высокоблагородному Михайлу Александровичу Максимовичу». Тож не залишатимемо в полоні політичних міфологем і не забуватимемо про справжнє поетове ставлення до першого ректора Київського університету. Між іншим, у тому ж 1989 р., коли вийшла цитована нами книга «Шевченко в Москві», Павло Федченко писав, що дружба Шевченка з родиною Максимовичів була «однією з найсвітліших сторінок останніх років його життя». Втім, пам'ятатимемо, що після Шевченкового перебування на Михайловій горі влітку 1859 р., Максимович став холодніше ставитися до поета, а на початку 70-х рр. навіть не радив Василю Маслоу писати біографію Кобзаря.

Тепер про те, що Шевченко ніби-то «не звернув увагу» на «весь квіт слов'янофільства», зокрема, на братів Аксакових. Але ж відразу після обіду він поїхав у їхню сім'ю! І пробув там до дев'яти годин вечора («все семейство Аксаковых сочувствует Малороссии...»). В квітні 1858 року в листі до Сергія Аксакова Шевченко писав: «От всей души целую вас, ваше прекрасное, сердечное семейство, и всё близкое вашему сердцу...» Не забуваймо про це!

О дев'ятій годині «с Иваном и Константином Аксаковыми поехал я к Кошелеву...» Так що, і на Кошелева Шевченко «звернув увагу». Щодо Петра Баргенева, то, можливо, під час обіду у Максимовича саме від нього поетові пощастило довідатися про список частини поеми «Єретик», що зберігалася в когось. Цю частину Шевченко одержав від Максимовича через Галагана 28 березня вже в Петербурзі. В щоденнику поет занотував, що Галаган передав «мого в Москве обретшегося „Еретика“, т. е. „Яна Гуса“, которого я считал невозвратно погибшим». У листі до Максимовича від 5 квітня 1858 року він писав: «Подякуй

за мене Бартенєву і попроси його, чи не дістане він де-небудь другу половину...»

Відомий на всю Росію архівіст і бібліограф Бартенєв, який жив на Арбаті, був видавцем журналу «Русский архив», за його життя вийшло близько 600 номерів. У цьому журналі було опубліковано багато цінних біографічних матеріалів про Шевченка. Бартенєв заклав наріжні камені пушкінознавства, зафіксував спогади і друзів поета, написав дослідження «Род и детство Пушкина», «Пушкин в Южной России». Михайло Чалий відзначав, що «П. Бартенєв, вважаючи Шевченка за геніального поета, погано відзивався про нього, як про людину...» На доказ наводилася розповідь, як у Києві Шевченко ніби-то замість того, щоб встигнути вчасно на обід до якогось генерала, на пару годин затримався в того на кухні серед панських візників. Але якраз у ставленні до простих людей Шевченко й Бартенєв і розходилися.

Читаємо в листі учасниці обіду Євдокії Єлагіної: «У Максимовича обєдали Кошелев и Кошелева, оба Аксаковы, Щепкин, Галаган, Погодин, Шєвырев...» Тепер знову заглянемо в книгу «Шевченко в Москве» згаданих авторів: «Многих из названных... Єлагіной Шевченко не заметил во время обеда...» Це не так. Інша річ, що стосунки з перерахованими людьми були різними, непростими, неоднаковими в різні періоди часу. Якщо вже справді говорити про те, що Шевченко когось із учасників обіду «не помітив», а, точніше, не відзначив у щоденнику, то це саму Євдокію Єлагіну та Григорія Галагана, але той для нього був не новою людиною.

Михайло Зозуля в свій час писав, що «зустрічі Шевченка із слов'янофілами у березні 1858 року в Москві, зокрема у Максимовича на званому обіді на честь Шевченка, і деякий інтерес до них з боку поета пояснювались властивою Шевченкові зацікавленістю суспільними проблемами, спробою розібратися в суті цього напрямку та його програмі». Насправді, покликаний на обід Тарас Григорович не вибирав гостей і не мав якоїсь спеціальної мети виникнути тоді в програму слов'янофілів. Інша річ, що друзі Шевченка намагалися не запрошувати в компанії різних за поглядом людей, між якими могли б виникнути суперечки, в тому числі на ґрунті міжособистої неприязні. Той же Зозуля звернув увагу, що в Москві Шевченко «жодного разу не зустрічався одночасно з Бодянським, Погодіним і Шевирьовим». Якщо бути точним, то Шевченко взагалі лише один раз, і наодинці, зустрівся з Бодянським. Але справді, певно, з огляду на особливу позицію Бодянського його не запросили не

тільки на зустріч із «західниками» 24 березня, а й на обід до Максимовича¹.

Євдокія Єлагіна згадувала: «После обеда Шевченко, хозяйка и Галаган стали петь малороссийские песни и премило, Максимович сказал спич стихами, совсем был в восторге...» Отже, співала не лише дружина Максимовича Марія, про що не міг не написати захоплений нею Тарас Григорович, але й він сам. Це підтверджував і Галаган, який писав: «После обеда Шевченко прелестно пел с женою Максимовича. А москали слушали хорошо...»². Навряд чи поет співав би в оточенні людей, яких він «не помітив під час обіду». Безперечно, Шевченко відчув те величезне хвилювання й захоплення його творчістю, яке переживав не лише Максимович, але й інші гості. Це було розлито в атмосфері зустрічі. Втім, Шевченко добре розумів, що не всім його творчість до кінця зрозуміла й душевно близька, він не мав ілюзій стосовно того ж Шевирьова.

Апофеозом поваги і любові до Шевченка стало урочисте виголошення Максимовичем свого вірша³, про що він сам свідчив: «На перепутьи, в Москве, за обедом, данным Шевченку, прочитано было следующее стихотворение: 25 марта 1858».

На святе Благовіщенне
Тебе привітаю,
Що ти, друже мій, вернувся
З далекого краю!
Ой, як друже за тобою

¹ В той час Осип Бодяньський без особливого бажання спілкувався з Погодіном і Шевирьовим, які у відомій нам «флетчерівській історії» зіграли роль, м'яко кажучи, недобррозичливців Осипа Максимовича. Бодяньський, як правило, не приходив також у компанії західників, яких називав «фраками» (а слов'янофілів — «сіряками»). Його не запрошували туди, де мав бути хоча б один із тих, кого він недолюбливав, або той, хто недобррозичливо ставився до Бодяньського, як, скажімо, близький до Щепкіна Олександр Афанасєв.

Докладніше про це див.: Володимир Мельниченко. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський). С. 409–455.

² Шевченкознавець Дмитро Ревуцький наприкінці 20-х рр. минулого століття справедливо зауважив: «Шевченкова натура була така, що він просто не міг жити, щоб не співати...» Про це залишено чимало спогадів. Скажімо, Лев Жемчужников згадував: «Шевченко любил напевать малороссийские песни, пел с большим чувством, все более и более углубляясь в смысл». Пантелеймон Куліш відзначив, що поет звертався «до народних пісень... шоразу, скоро його серце заб'ється гаряче з радощів, з великого гніву.. або великої туги». Михайло Максимович писав: «...Заслушивались мы поющего Шевченка — этой художественной натуры, так богато выражавшейся в живописи, стихотворстве, а всего сильнее и краше — в пении украинских народных песен».

³ Текст цього вірша Максимович передав через Григорія Галагана в Петербург, і Шевченко отримав його вже наступного дня після прибуття в місто — 28 березня. Цей текст надруковано в журналі «Основа» (1861, № 6).

Тужила Україна;
Усе тебе споминала,
А як мати сина.

Шевченко слухав, глибоко зворушений. Та й інші гості були схвильовані, а Щепкін ридма ридав¹. Сам Максимович ледве стримував сльози.

Хвалить Бога!.. Вже й ти з нами
Наш любий Кобзарю!
Бувай здоров-нам—на радість,
А собі — на славу.
Перебув ти тяжке лихо
І лиху недолю;
Заспівай же нових пісень
Про людську волю;
Заспівай нам таких пісень,
Щоб мати Україна
Веселилась, що на славу
Тебе породила!²

У паперах покійного Шевченка було знайдено вірш, яким повернення поета із заслання вітав якийсь українець, нащадок запорізького козака:

Сідай, друже, на покуті,
Кинь об землю лихом:
Нехай воно пропадає,
Або лежить тихо;
Нехай тебе, наш Кобзарю,
Хранить Божа Мати,
Подасть тобі довго жити
І довго співати.

Як і передбачав добрий і шириий Максимович, обід перетворився на справжнє пошанування великого українця³.

Коли вони вийшли на вулицю, було тихо й прохолодно, йшов сніг, і Тарас Григорович почувався щасливим...

¹ Григорій Галаган писав: «Старик Щепкин навзрыд плакал — он шириий малороссиянин» (Виділено мною. — *В. М.*).

² В кінці 1858 р. Максимович висловив практично таку саму думку в листі до Шевченка: «Ой як рада б була уся Україна, да й Московщина, побачити твою ватагу» (Віршів. — *В. М.*).

³ Через кілька днів Максимович читав свій вірш у сім'ї Аксакових. 31 березня Віра Аксакова писала М. Г. Карташевській: «Вчера у нас... Максимович читал свои малороссийские стихи о Шевченке очень, очень недурно».

«Не волив я вашої волі»

Ввечері 25 березня поет відвідав разом з синами Аксакова Олександра Кошелева, який мешкав у власному будинку на вулиці Поварській. В «Алфавитном указателе к плану Арбатской части» знаходимо інформацію про домовласника «Кошелева Александр. Ив. Коллеж. Ассесора¹, на Поварской ул.». В «Книге адресов жителей Москвы» К. Ністрема Кошелев числився як начальник відділення Імператорського московського товариства сільського господарства, до речі, разом з ректором університету Альфонським. Адреса Кошелева тут називалася так: «Арбатская часть, на Поварской, собственный дом». На цьому місці тепер знаходиться будинок № 31, зведений у ХІХ столітті. Він розташований на розі Трубниковського провулка, який з'єднував Поварську з арбатським провулоччям, і від нього зовсім недалеко до Кудрінської площі. Таким чином остання адреса, яку відвідав Тарас Шевченко перед від'їздом з Москви, знаходилася на Старому Арбаті.

Кошелев брав активну участь у підготовці та проведенні реформи 1861 р., наполягав на тому, щоб при звільненні селян з кріпацтва їм дали землю. Він був редактором і видавцем слов'янофільського журналу «Русская беседа», що виходив у Москві в 1856—1860 рр. У роботі журналу брали активну участь Михайло Максимович, Іван Аксаков, в ньому співробітничали українські письменники Данило Мордовець, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок та ін. В «Русской беседе» (1857, № 8) було надруковано рецензію на «Записки о Южной Руси» Куліша², в якій високо оцінювалася поема Шевченка «Наймичка». На прохання Максимовича поет передав «Русской беседе» для публікації вірші «Садок вишневий коло хати...» і «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), що були опубліковані в третьому номері журналу за 1859 р.

Коли в листопаді 1858 року Максимович попросив Шевченка передати ці вірші та «Заворожи мені волхве...» і «Муза» для публікації в газеті «Парус», яку збирався видавати Іван Аксаков, поет у листі від 22 листопада відмовив:

«Спасибі вам, мій шириий, мій єдиний земляче, за ваш шанобливий лист, которий я читаю, дивуюсь і не надивуюсь: чого

¹ Колезький асесор — в Росії цивільний чин 8-го класу. До 1845 р. давав спадкове дворянство, затим лише особисте.

² В 1857 р. в «Русской беседе» був опублікований також історичний роман Куліша «Черная рада». Окреме видання «Чорної ради» українською мовою вийшло того ж року в Санкт-Петербурзі. Шевченко писав Кулішеві в грудні 1857 року: «Я її прочитав і в «Руській бесіді», і там вона добра, але по-нашому лучше».

б то мені, скажіть, будьте ласкаві, з своїми віршами плисти по суші, яко по морю під тим парусом! Хіба я Олег, нехай Бог криє, або що? «Парус» у своєму універсалі перелічив всю слав'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому. Ми вже, бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів. Не доводиться мені давати під парус свої вірші і того ради, що парус сей надуває заступник того вельможного князя, любителя березової каші. Може, воно так і треба московській натурі. Та нам-то се дуже не вподобалося.

Отак-то! Не здивуйте, добродію, що не вволив я вашої волі, діло се не жарти; самі маєте розум».

Ця досить різка відповідь була підготовлена Кулішем, і Шевченко використав її близько до тексту. На те були підстави. Шевченко був обурений тим, що в програмному оголошенні («універсалі») «Об издании в 1859 году газеты „Парус“», виданому у вигляді окремого додатку до газети «Московские ведомости» (№ 122 від 11 жовтня 1858 року), хоча й говорилося про самобутність усіх слов'янських народів, двічі було згадано лише «русинів» (тобто українців за межами Російської імперії): «Все мы, чехи, русские, поляки, сербы, хорваты, болгаре, словенцы, словаки, русины, лужичане, все мы, выражая собою разные стороны многостороннего духа славянского, взаимно пополняем друг друга, и только дружною совокупностью трудов можем достигнуть полноты славянского развития и отстоять свою умственную и нравственную самобытность. Не внешнее политическое, но внутреннее духовное единство нам дорого».

Великий українець не простив видавцеві газети Івану Аксакову, якого ще в квітні того ж року «цілував тричі» в листі до Сергія Аксакова, принципового «забуття» того, що існує самостійний український народ, який слов'янофіли намагалися розчинити в «общерусскости», що, між іншим, повністю збіглося з офіційною політикою «обрусения», хоч і подавалося в дещо іншій словесній одежі.

Так само висловився Куліш у листі до Івана Аксакова від 20 листопада 1858 року: «Так как у Вас в объявлении «Паруса» исчислены все славянские народности, кроме малороссийской, то в этом я увидел новое доказательство, что нам больше прежнего надобно о ней позаботиться...»¹

---

¹ Восени 1858 р. Куліш вів жваву полеміку з Аксаковим з приводу видання в Росії українського журналу. Зокрема, в жовтні він писав Аксакову: «Слова мои кажутся иногда резким криком потому, что им не предшествовали свободные объяснения с читающим обществом; что свободы слова мы, Малороссияне, лишены более, нежели какая-либо народность в Русской Им-

Якщо подивитися на цей епізод у контексті життєвої парадигми Івана Аксакова, то виходить, що Шевченко і Куліш помітили й засудили мало не в зародку націоналістичну тенденцію, виразно виявлену повністю в поглядах Аксакова лише на початку 60-х рр.

Крім того, в'їдливо згадавши заступника вельможного князя, любителя березової каші, Шевченко прямо вказував на категоричне небажання друкуватися в органі Івана Аксакова ще й тому, що він у той час виступив на захист статті громадського діяча князя В. О. Черкаського з пропозиціями зберегти за сільськими старостами право тілесного покарання селян. Ця стаття та захист її Аксаковим викликали обурення передової російської громадськості; журнал «Современник» (1858, № 11) в огляді «Заметки Нового поэта» писав з цього приводу: «Если человек даже очень талантливый и умный, но проникнутый... сословными предрассудками, начнет уверять нас, что для исправления нравственности крестьян необходимо предоставить помещикам право наказывать их 18-ю ударами плети... или что-нибудь вроде этого, то такие господа подвергают себя одинаковому общественному суду — сожалению и смеху».

Отже, Шевченко рішуче відмежувався від суспільного ретроградства, яке в атмосфері поживалення громадського життя і

перии; что мы поем свою песню на земле чуждей... Мы имеем против себя не одно Правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недоумков. Нас горсточка, хранящих веру в свою будущность, которая, по нашему глубокому убеждению, не может быть одинакова с будущностию Великорусского народа. Между нами и вами лежит такая же бездна, как между драмой и эпосом: и то и другое великие создания божественного гения, но странно желать, чтобы они слились в один род! А ваше общество этого желает и в это слепо верует. Ваше общество думает, что для нас клином сошлась земля в Московском царстве, что мы созданы для Московского царства, а пожалуй, что Московское царство создаст нашу будущность. Мы это видим и чувствуем беспрестанно и, не имея возможности писать за себя так, как пишут дома, изредка только нарушаем свое молчание... Мы не домогаемся от Правительства и вашего общества невозможного покаяния, но мы храним завет свободы нашего самостоятельного развития...»

Важливо відзначити, що Куліш висловлювався цілком відверто, довіряючи своєму адресатові в тому розумінні, що лист не стане надбанням недоброзичливців.

Стосовно універсалу Куліш писав Івану Аксакову: «...Претворивши нас в москалей (что невозможно), вы изгладили бы народность самобытную и богатую, которая, развиваясь на свободе, много бы помогла и вашей народности; слиться же с вашей она может только вследствие совершенного упадка».

Принагідно зауважу, що в 1860–1862 рр. друкарня Куліша видала в серії «Сельская библиотека» 39 різних брошур українською мовою, що дорівнювало кількості українських книг, виданих у попередні сорок років.

назрівання революційних настроїв у Росії почало виявлятися у багатьох слов'янофілів рельєфніше й відкритіше, ніж раніше.

Відповідаючи Шевченкові, Михайло Максимович висловив свою і Щепкіна незгоду з виступами Володимира Черкаського та Івана Аксакова й широко намагався прояснити ситуацію та по-дружньому заспокоїти поета:

«А що ти тепер мені написав, то, здається, і дивуватися нічого, що я передав тобі просьбу Аксакова Івана об твоїх віршах задля його «Паруса»: дурний би лоцман був, коли б не забажав і не запрохав такого пловця, як ти, споряжаючи собі нового дуба чи паруса! А що він недогадлив був, задумавши упоруч себе посадити і нас всіх, тоді як треба було спорядити особиту лаву, то не зовсім гарно, да ще ж і не так погано, щоб уже і зовсім цуратися доброго чоловіка. Недоладна дуже була і його оборона того вельможного, що збрехнув погане слівце про березову кашу — і то правда! Мені, так же як і тобі, прийшлося воно дуже не по нутру; а коли б ти бачив, як розходивсь був тут старий Михайло наш — і господи як!...»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Так що слов'янофіл Іван Аксаков отримав від поета по заслугах, і це повністю відповідало повороту життєвої кривої молодшого Аксакова від критика слов'янофілів, яким він був у 40-х рр., до їх адепта. Але це зовсім не означає, що Шевченко завчасно носив у собі негативне ставлення до нього, знаходячись у Москві в березні 1858 року. Пам'ятаймо, що й 25 квітня того року Шевченко в листі до Сергія Аксакова дякував Івана Аксакова за його вірш: «...Ивана Сергеевича целую трижды за его алмазное стихотворение „На Новый год“». Не варто замовчувати і деякі пояснення, які Шевченко отримав від Максимовича:

«Да знаєш що: те вельможне княжа само зроду нікому не дало і одної ложки березової каші, і, мабуть, не бачило зроду, як і годують нею², хоч і наварило такого кулішу, що, як кажуть у нас, — крупина за крупиною ганяється з дубиною... Бачить, сердечний, що накоїв тривоги, да вже й кається тепер на весь

¹ Можливо, це сталося під час іменин Щепкіна, на відзначенні яких Максимович був 8 листопада 1858 року, про що повідомляв Шевченка 15 листопада: «На Михайлів день був я у старого Щепкіна...»

² Борис Чичерін залишив немало хороших оцінок особи Володимира Черкаського, зокрема таку: «Истинная его деятельность началась с освобождения крестьян. Призванный в Редакционную комиссию, он стал главным работником комиссии. Основной план Положения 19 февраля принадлежал собственно ему. Он же был и главным редактором. Первоначальный проект Положения, как мне говорили участвовавшие в нём лица, весь написан его рукой. Этого одного было бы достаточно, чтоб вписать его имя в историю».

світ¹, і цурається від тої несмачної страви, да ще й дякує добрим і всім людям, що так проплювали на його мисочку... Поглянь же незлим своїм оком на тую добру людину, і посмійся тій кумедії, як баранча між вовками і само було здумало завити по-вовчому, а далі схаменулось, що непогода. Така поворотка на добру стать стоїть того, щоб пересердіє змінити на милосердіє. І з ким на віку не траплялось помилиться то в слові, то в ділі...»

Заради справедливості відзначимо, що в двох числах «Паруса», які встигли вийти в світ, українська проблематика все ж знайшла своє відображення. У статті «Письма из Польши» зазначено, що «многочисленный люд южнорусский стоит того, чтобы не презирать его собственного языка, чтобы просветители его говорили с ним его собственной речью». В рецензії Куліша на «Хохлацькі співки» Крутоярченка відзначено цілковиту несумісність подібних недолугих вправ з усім розвитком української літератури від Котляревського до Шевченка й Марка Вовчка. Після виходу другого числа газету «Парус» було заборонено за скептичні відгуки про деякі урядові розпорядження та різку критику (з правих позицій) зовнішньої політики Росії в статті Михайла Погодіна «Прошедший год в русской истории»².

Як би там не було, Іван Аксаков аж ніяк не був людиною, яку Шевченко в березні 1858 року міг «не помітити» чи зігнорувати. Більше того, маємо пересвідчитися, що у Тараса Григоровича було тонке відчуття талановитих, масштабних людей, а без Івана Сергійовича картина російського духовного життя в другій половині XIX століття була б неповною. Нагадаю лише, що на відкритті пам'ятника Пушкіну в Москві він, разом із Тургенєвим і Достоевським, виступав з промовою, а на похорони самого Аксакова зібралось понад 100 тис. осіб. Взагалі, ставлення Шевченка до тих чи інших представників слов'янофільства і до всієї слов'янофільської течії, потребує конкретно-історичного, неупередженого підходу. Принаймні,

---

¹ Максимович спрочував ситуацію й позицію Івана Аксакова. В «Автобіографії», написаній на початку 60-х рр., той не виявив ознак подібного каяття: «Аксаков Иван принадлежит к той школе, которой организована была «Русская беседа». Издавая «Парус», он имел в виду создать центральный орган славянской мысли, что вполне ясно выражено в его объявлении об издании газеты «Парус», объявлении, переведенном и напечатанном по-польски, болгарски, сербски и чешски». Неприязну, хоч і помірковану, позицію щодо українського руху займав і слов'янофільський «День» Аксакова. З 1864 р. Аксаков виступав за пом'якшення Валуєвського циркуляру про заборону друкувати українською мовою шкільну та релігійну літературу, бо вважав його занадто жорстким.

² Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 6. К.: Наукова думка. С. 463.

Шевченкову критику слов'янофільства не слід огульно переносити на кожного із слов'янофілів, з якими він контактував. Та ще пам'ятаймо, що близьких до слов'янофільства поглядів дотримувалися в окремих питаннях поетові друзі Бодянський, Максимович, Костомаров.

«Познайомився з декабристом Волконським»

Повернемося до вечора 25 березня, коли у Кошелєва Шевченко «встретился и познакомился с Хомяковым¹ и со стариком декабристом князем Волконским. Коротко, без малейшей желчи рассказал он мне некоторые эпизоды из своей 30-тилетней ссылки и в заключении прибавил, что те из его товарищей, которые были заточены поодиночке, все перемерли, а те, которые томилась по несколько вместе, пережили свое испытание, в том числе и он».

Певно, що саме Щепкін підказав Шевченкові познайомитися з князем, який у свій час, у 1818-му, взяв участь у викупі Михайла Семеновича з кріпацтва. Зі списку тих людей, які пожертвували гроші, видно, що Сергій Волконський вніс тоді другу за величиною суму — 500 рублів. Євген Якушкін, який зустрічався з Волконським ще на засланні, розповідав: «Я вспомнил, что ему кланяется Щепкин, и он по этому случаю рассказал своё знакомство с ним в Ромнах... Чтобы отпустить его на волю... Волконский принял в нём участие и начал собирать по подписке деньги на его выкуп. Чтобы сбор шёл успешнее, он надел парадный мундир, звезду и ленту и отправился по всем лавкам (это было во время ярмарки) собирать с купцов деньги... Этого я никогда не слышал от Щепкина, но Волконский не такой человек, чтобы в его рассказе можно было хоть сколько-нибудь усомниться». Брат Щепкіна Авраам Семенович також писав, що викуп артиста відбувся «при посредстве и содействии двоюродного брата князя Репнина, князя Волконского».

Сімдесятирічний Сергій Волконський вразив поета молодією силою духу, незлобленою й немстивою натурою, незнищеним благородством. Щось у його характері нагадувало Миколу Репніна, який, хоч і не схвалював свого молодшого брата-декабриста, але не відрікся від нього, та ще й на знак протесту

¹ Про знайомство Шевченка з одним із лідерів російського слов'янофільства Хом'яковим Олексієм Степановичем (1804—1860) див.: Володимир Мельниченко. Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». С. 396—404.

не прибув на коронацію Миколи І. Шевченкові, який пройшов через тяжкі випробування заслання, була близькою й зрозумілою розповідь незломленої людини, яка пережила не менше горя й поневірянь, ніж він сам. До Москви Волконський зміг повернутися лише після смерті Миколи І, який був і Шевченковим катом. Щепкін відразу поїхав до нього. Дружина Щепкіна Олена Дмитрівна писала сину Миколі Михайловичу 3 грудня 1856 року: «...Мужа дома нет. Поехал на вечер к князю Волконскому, что из Сибири вернулся и семейство всё с ним. И будет муж читать ему „Разъезд“ и что-нибудь ещё. Муж с ним не один раз уже виделся».

Шевченкові припало до серця те, що Волконський повідав про багаторічне заслання «без найменшої жовчі»¹. Згадуються тут рядки з Шевченкової містерії «Великий льох», у якій уперше зустрічаємо слово «декабрист»:

Я оце літала
Аж у Сибір: та в одного
Декабриста вкрала
Трохи жовчі...

Підтверджувалися захоплені розповіді про Сергія Волконського його племінниці Варвари Репніної, які він чув восени 1843 – на початку 1844 рр, коли жив у сім'ї Репніних в Яготині. Репніна в юності боготворила дядька. Після одержання звістки про арешт Сергія Волконського записала до щоденника: «Накануне моего рождения 1826 года 19 июля, когда совершилось мне 18 лет, получили мы печальное известие, касающееся дядюшки Сергея Григорьевича Волконского. Увы, как страдает сердце моё. Как пожелала бы соединиться с ним в печальном пристанище его... Если бы я была дочь князя С. Г. Волконского, то меня б давно здесь не было!» Варвара Репніна відкрито листувалася з дружиною князя Марією Волконською, донькою генерала М. Раєвського, яка пішла за чоловіком у Сибір, і відверто захоплювалася мужністю Сергія Волконського.

Розповідь декабриста впала на благодатну поетову душу. Побачивши вперше «Полярную звезду» з портретами страчених декабристів на обкладинці, Шевченко записав 3 листопада

¹ Познайомившись у жовтні 1857 року з декабристом Іваном Анненковим, Шевченко також відзначив у щоденнику: «Седой, величественный, кроткий изгнанник в речах своих не обнаруживает и тени ожесточения против своих жестоких судей...»

1857 року в щоденнику: «Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны — портреты этих великомучеников с надписью „Первые русские благовестители свободы“, а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью „Не первый русский коронованный палач“».

Відомо, що Кобзар виявляв значний інтерес до декабристів¹ і все, що їх торкалося, дуже цікавило й зворушувало Шевченка². Павло Филипович, який досліджував тему «Шевченко і декабристи», звертав увагу на те, що поет незадовго до приїзду в Москву, в Нижньому Новгороді «написав поезію „Юродивий“, яка свідчить, що поет мав на думці написати цілу поему про декабристів».

Лірична інвектива «Юродивий» залишилася своєрідним вступом до ненаписаної поеми про «споборників святої волі».

А ти, Всевидящее око!
Чи Ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святых,
Як мордовали, розпинали
І вішали?..

Зустріч з декабристом Волконським була останньою перед від'їздом у Петербург. Шевченко зворушено дивився на старого генерала, який гідно вийшов із страшених колотнеч, що випали на його долю, й не втратив смак до життя. Поет черпав у нього сили для своєї завтрашньої дороги, для нових подолань своїх власних життєвих знегод. Мабуть, саме завдяки Волконському візит до Кошелева поетові запам'ятався, не випадково 5 квітня 1858 року в листі до Максимовича він писав: «Низенький поклон Кошелевим...»

¹ Див. Г. Я. Сергієнко. Декабристи і Шевченко. К.: Наукова думка, 1980.

² В травні 1858 року в Петербурзі Шевченко зустрів ще одного декабриста: «...Познакомился с декабристом бароном Штенгелем, с тобольским другом М. Лазаревского» (Михайло Лазаревський в 1841–1845 рр. служив у Тобольську), де перебував тоді Володимир Іванович Штейнгель (1783–1862), який був засуджений до 20 років каторжних робіт. Член Північного товариства декабристів барон Штейнгель був звинувачений у тому, що він «знав об умисле на царубийство и лишение свободы, с согласием на последнее». Свого часу Штейнгель побудував особняк на Старому Арбаті (ріг Гагарінського й Хрущовського провулків), відомий і сьогодні як будинок Штейнгеля. В ньому побували Лев Толстой, Олександр Писемський, Федір Достоевський, Сергій Соловйов, Афанасій Фет, Іван Бунін...

«Запакований у вагоні, покинув я гостинну Москву»

Про свій від'їзд із Москви Шевченко записав коротко:

«В 9-ть часов утра расстался я с Михайлом Семеновичем Щепкиным и с его семейством. Он уехал в Ярославль¹, а, я забравши свою мизерию, поехал к железной дороге и в 2-ва часа, закупоренный в вагоне, оставил я гостеприимную Москву».

Судячи з усього, від'їзд Шевченка з Москви прискорило ще й те, що Щепкін їхав на гастролі до Ярославля. Навіть вранці 26 березня Тарас Григорович, мабуть, підлаштувався під його відбуття з дому, бо ж виїхав за п'ять годин до потягу. Втім, згідно з правилами, на вокзал потрібно було приїхати не пізніше, як за годину до відправлення. До того ж, пасажир мав обов'язково пред'явити свій паспорт поліцейському чиновникові, який знаходився на вокзалі. Для вчорашнього засланця Шевченка це була нешвидка і неприємна процедура. Тільки після відмітки поліціанта він міг взяти квитка, який, між іншим, був тоді величезного розміру з позначенням усіх попутних станцій, а всього їх було 34. Речі треба було здати в багаж за півгодини до відходу поїзда. Серед речей («мизерії»), судячи з усього, були і книги, які Шевченко вислав із Нижнього Новгороду Щепкіну, тобто й праця Бодянського «О времени происхождения славянских письмен». Нагадаю, що 23 лютого Тарас Григорович писав артистові: «Посилаю тобі квитанцію із Контори транспортів, через котору я посилаю ящик з моїми книгами. Прийми його, та нехай у тебе полежить де-небудь до якогось часу». Принаймні, відомо, що деякі книжки, одержані Шевченком на засланні, в Нижньому Новгороді та подаровані йому в Москві, були в нього і в Петербурзі й зберігалися до самої поетової смерті. Як би там не було, Максимович, з яким Шевченко домовився зустрітися у Щепкіних о 9 годині ранку, прибув приблизно в цей час, але поета вже не застав. Та Михайло Чалий помилявся, коли писав, що Максимович приїхав «щойно рушив поїзд». Насправді в той час Шевченко ще знаходився на вокзалі в Москві.

До речі, він гайнував час один. Щепкін ніяк не міг провести поета, Максимович — запізнився на зустріч. Із московських друзів єдиний Бодянський міг поїхати з ним на вокзал, але

---

¹ 26 березня Щепкін виїхав з театром на гастролі до Ярославля. Його дружина Олена Щепкіна в той день писала синові в Самару: «Сейчас мы отца проводили и Шевченко. Отца выпроводили в Ярославль, а Шевченко в Петербург».

його не було з Шевченком. Не знав про час від'їзду? Маловірогідно. Може, все-таки, хворів? Рівно два тижні тому — 12 березня — Максимович писав Шевченкові, що Бодянський «за нездоровьем не может ещё нигде быть дня два-три...» Проте хвороба могла прив'язати Бодянського й на довший час, улітку 1853 року він почувався так зле, що не виходив із дому майже місяць. В травні 1867 року по хворобі Бодянський не зміг узяти участь у Першому всеслов'янському з'їзді, що пройшов у Москві (!). Він приготував «Речь к славянам в Москве», яку потім опублікував у «Чтениях»¹, а в примітці було зауважено: «По болезни сочинителя не была сказана».

Траплялися й інші тривалі відсиджування вдома, скажімо, в 1874—1875 рр., як стало відомо з листа Бодянського до Погодіна (21 квітня 1875 року), він хворів майже півроку: «Я тоже с конца ноября только один раз выходил на свет Божий, да сегодня во второй». До того ж, Бодянський завжди боявся простудитися («днём при всём желании и осторожности невозможно избежать простуды»). В щоденниковому запису від 21 травня 1853 року він сам собі пояснював, чому напередодні не пішов, як завжди, ввечері до Шипова: «Потому что вчера был почти весь день дождь, а вечером довольно свежо». Що ж говорити про сльотавий березень 1858 року, коли можна було ще й промочити ноги в брудній каші з талого снігу..

Бодянський бував на Петербурзькому, а з 1856 р. — Миколаївському двірці, користувався залізницею. Принаймні, з щоденника видно, що вже через рік після відкриття залізничного сполучення між Петербургом і Москвою, влітку 1852 р., він відвідав північну столицю: «исходил почти весь Петербург пешком, чтобы лучше познакомиться с его местностью, для чего собственно и прибыл в него». Тодішня назва залізниці — «чугунка» — зустрічається в щоденнику не один раз, є й вирази «сідай на чугунку» та «препроводить на чугунку». Проте Шевченка в той день від'їзду ніхто не проводжав..

Тарас Григорович вперше користувався залізницею, будівництво якої розпочалося у 1843 р., тобто ще до першого приїзду поета в Москву, і завершилося в 1851 р. Першим серйозним підтвердженням закінчення будівництва стало перевезення 14—16 серпня з Петербурга в Москву на «чугунці» кількох батальйонів військовослужбовців. Вони їхали у вантажних вагонах і на відкритих платформах. Солдати сиділи на лавах

¹ О. Бодянский. Речь к славянам в Москве // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1867. Апрель—июнь. Книга вторая, 1867. С. 161—165.

рядами, спинами до паровоза, з гвинтівками, що стояли біля колін багнетами вгору. Їх обдувало вітром і порохом, трясло, палило іскрами, що хмарою сипалися з труби локомотива, який обпалювався дровами. Але ж набагато легше було терпіти це протягом доби, ніж простувати в Москву пішки декілька тижнів.

Тільки після вдалого випробовування поїздів з солдатами по новій дорозі проїхався Микола. Як повідомлялось, «імператорський поезд отправился из С.-Петербурга 19-го августа в 4 часа утра и прибыл в Москву того же числа в 11 часов вечера».

Цар на власні очі переконався, що вздовж усієї залізниці довжиною понад 650 кілометрів на однаковій відстані один від одного, було побудовано сім кам'яних лінійних вокзалів: Любань, Мала Вішера, Окуловка, Бологое, Твер, Спірово і Клин. Кажуть, що подібних їм за досконалістю та красою не було тоді в усьому світі. Крім того, на всіх великих станціях було споруджено кам'яні локомотивні депо з великим скляним куполом зверху, подібні до сучасних будівель цирку. Ввійшовши в таке депо на станції Спірово, цар захоплено вигукнув: «Это пантеон, это храм!»¹ В Петербурзі та Москві за проектом нелюбимого поетом Костянтина Тона було зведено два однакових вокзали.

Газети захлиналися описами зустрічі царя на московському вокзалі. Наприклад, «Северная пчела» повідомляла: «В Москве народ спешил на встречу государя и его семейства, но общее движение направлялось не в ту сторону, куда обыкновенно выходила Москва навстречу своему монарху... Государю угодно было обновить устроенную по его повелению, доселе небывалую внутри русской земли дорогу».

Залізниця з «громононимним локомотивом» (Шевченко) була тоді справді небувалим явищем, і перші поїзди зустрічали й проводжали натовпи людей. По Росії розійшовся вірш:

Там чугунная дорога,
Небывалая краса,
Это просто чудеса
В два пути чугунины шины,
По путям летят машины,
Не на тройках, на парах,
Посмотреть, так прямо страх.

¹ Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы, 1899. Т. 3. С. 120.

Ну, признаться, господа,
Славны Питер и Москва.
До чего народ доходит —
Самовар в упряжке ходит!

Але невдовзі мандрівка залізницею стала звичною. Загальне число службовців та нижчих чинів, які її обслуговували, досягало 4,5 тис. чоловік, у тому числі півтори сотні інженерів. Як свідчить «Памятная книжка Главного общества российских железных дорог на 1859 год», на той час, коли Шевченко вперше користувався залізницею, там працювало більше як 50 паротягів для перевезення пасажирів і багажу та більше 30 вантажних. Залізниця перевозила тоді понад 1 млн. пасажирів за рік і користувалася великою популярністю. Поїздка в Москву або в Петербург залізницею, навіть з урахуванням певних незручностей, була незрівнянно комфортнішою та приємнішою, ніж подорож у кареті, диліжансі чи в пірнаючому з ями в яму візку, прикритому рогожею.

Шевченко давно вирішив для себе, що дорогу з Москви в Петербург подолає залізницею. Наступного дня після початку щоденника — 13 червня 1857 року — поет писав: «...Из Москвы, помолившись Богу за Фультонову душу¹, через 22 часа и в Питер». Очевидно, Шевченко володів інформацією про поїзд у Петербург. Якщо в серпні 1851 року імператорський поїзд подолав відстань між двома столицями за 19 годин, то після відкриття регулярного руху на залізниці 1 листопада 1851 року поїзд прибув з Петербурга в Москву через 21 годину 45 хвилин. Московські газети повідомили тоді, що «на первое время будет отходить в день по одному поезду. Пассажиры приезжают за час, а багаж за два часа. Доезжают за 22 часа». Так що Шевченко вже давно мав точну інформацію, але насправді він провів у

---

¹ Згадка про американця Роберта Фултона — винахідника пароплава — була помилковою. Певно, Шевченко мав на увазі винахідника паровоза Джорджа Стефенсона. Втім, очевидно, Фултон, котрий згадується в щоденнику двічі, розглядався Шевченком як живе уособлення практичного застосування сили пари не тільки на воді, але і на рейках. По дорозі з Астрахані в Нижній Новгород на пароплаві Шевченко висловив 27 серпня своє бачення технічного прогресу: «...пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревушим чудовищем с раскрытой пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фултон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрёт кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками скоро закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Моё пророчество несомненно».

поїзді 30 годин, і це повністю відповідало тодішньому графіку руху. Як свідчила газета «Санкт-петербургские новости», потяг від'їздив з Москви о 14 год., а в Петербург прибував наступного дня о 20 год. Тобто, саме так, як зафіксував у щоденнику Шевченко. Слід додати, що між обома російськими столицями кожен день курсував ще й окремий поштовий потяг, котрий виїздив з Москви о 12 годині дня і прибував до Петербурга о 8 годині ранку, тобто знаходився в дорозі 20 годин, оскільки не робив зупинок як пасажирський потяг.

«З Москви, помолившись Богу, в Пітер»

Навіть після проходження всіх залізничних формальностей часу залишалося досить, і Тарас Григорович неспішно прогулювався вздовж потягу, з цікавістю розглядаючи його. Спереду пишався великий паровоз, труба в нього була довгою і тонкою з невеликим потовщенням унизу, як хомут, а колеса — величезні — в ріст високої людини, вони досягали середини локомотивного котла. Колеса такого розміру розвивали велику швидкість: що більше коло, то більшу відстань проходить паровоз при одному оберті колеса. В глухому куті стояв товарний паровоз, у нього зовсім інші — маленькі колеса, які можуть тягнути важкий потяг, більше 20-ти вагонів, але швидкість його більш ніж вдвічі нижча¹.

Машиністи, які стояли біля локомотива, були вдягнуті в особливу напіввійськову форму: мундир з блискучими мідними гудзиками, круглим мідним нагрудним знаком з написом «машиніст» і чорною лакованою каскою з гербом і мідним ободком на дашку. На касці красувався султан з пір'я півня, яке в дорозі розвіювалось на різні боки.

Всі пасажирські вагони були однакового сірого кольору² і вразили Тараса Григоровича своєю довжиною. Він навіть відміряв її кроками — виходило близько 24 аршинів. І справді, як кажуть, «дом на колесах». У вагоні I класу поміщалося 28 пасажирів, які могли лежати на м'яких диванах, а в вагоні — класу — 52 м'яких глибоких крісла. У вагонах III класу пасажирів послугоувалися дерев'яними лавками на 90 чоловік.

¹ Пасажирський потяг рухався з середньою швидкістю понад 37 верст за годину, а вантажний — 15 верст.

² Фарбування вагонів у різні кольори запровадили лише в 1879 р. Вагони I класу були синіми; II класу — помаранчеві; III класу і вантажні — зелені, поштові — коричневі. Своєю строкатістю поїзд нагадував яскраву афішу.

Усі вагони були виготовлені повністю із дерева, кажуть, що на весь вагон витрачали не більше трьох-п'яти кілограмів цвяхів і гвинтів.

Невідомо, в якому вагоні їхав із Москви Шевченко, та можна передбачити, що це був вагон II класу. Навряд чи він захотів би їхати з дуже багатими людьми, котрі платили за поїздку близько 20 рублів, а ось у вагоні II класу — з середніми чиновниками, офіцерами, купцями — за 13 рублів — цілком можливо. Хоча, зрештою, Тарас Григорович міг узяти квитка і за 7 рублів у вагоні III класу, призначеного для «простого люду».

Цікаво, що саме Шевченко мав на увазі, коли записав у щоденнику: «**закупоренный в вагоне**, оставил я Москву». Те, що в III класі було все-таки тіснувато чи будь-який вагон йому нагадував гарбуза з насінням чи банку з огірками? Можливо, поет вважав, як Борис Чичерін, котрий писав: «И природа, и воздух — все теряет свою прелесть, когда сидишь в запертом вагоне...» (Виділено мною. — В. М.).

Шевченко не залишив ні найменшого штриха до своєї першої подорожі в потязі, та можна здогадатися, що з особливими проблемами він не зіткнувся. Погода була нехолодною, бо в іншому разі переїзд в неопалюваному вагоні запам'ятався би напевно. Спочатку у вагонах I та II класів пробували ставити кахельні печі, як у будинках, але вони від трясіння руйнувалися, диміли і навіть розламувалися. Тому їх замінили грілками: під ноги пасажирам ставили широкі плескаті залізні ящики, в середині яких знаходилися гарячі цеглини. Їх розпікали на станціях, а потім, знову ж на станціях, цеглини, які охолоняли, забирали з ящиками і приносили нові. Що стосується пасажирів III класу, то їм ніякі грілки не передбачалися, і люди зігрівались, щільно притулившись один до одного, чи тупцюючи ногами, або, якщо вистачало місця, розмахуючи руками.

Убиралень та умивальників на той час у вагонах ще не влаштовували, щоб не забруднювати шлях, вони з'явилися тільки в 1870-х рр. Освітлювалися вагони всіх класів сальними свічками. В I та II класах їх ставили декілька штук у зручних і красивих ліхтарях, а в класі посеред вагону стирчав один недогарок, бувало без будь-якого ліхтаря. Спроби заміни свічкового освітлення гнітом, який опускали в олію або скипидар, не увінчалися успіхом, оскільки суттєво не давали більше світла, та часто-густо призводили до пожеж. (Освітлення газом у вагонах з'явилося тільки в 1877 р, а електричне — в 1911 р.).

«Суворий поліцейський нагляд установлено»

Виконувач обов'язків московського обер-поліцмейстера полковник Кропоткін уже збирався на обід, коли повідомили, що в касі Миколаївського вокзалу взяв білет на потяг до Петербурга піднаглядний Тарас Шевченко. Смакуючи наперед сите застілля, не обтяжене недавнім Постом, князь не відразу зрозумів усі тонкоші ситуації, що склалася. «Хай відїжджає, й без нього справ вистачає» — лінькувато подумав Кропоткін. І тут його пройняло: «Наказували стежити за цим відомим малоросом! Очей не спускати! І все це височайшим повелінням! Але ж його підлеглі жодного разу не доповідали, що робив Шевченко в Москві... Нероби і лобуряки!»

Обер-поліцмейстер Кропоткін чудово знав про приписи та накази, які супроводжували поета і художника Шевченка з десятилітнього заслання, про таємну справу, заведену на нього у вересні 1857 року в канцелярії московського генерал-губернатора Арсенія Закревського...

Цю справу — «Рядового Оренбургского батальона Шевченко» — було знайдено мною через півтораєта років у Центральному історичному архіві Москви. Вона воскресила московську сторінку біографії Тараса Григоровича. Зокрема, там зберігається повідомлення з управління санкт-петербурзького військового генерал-губернатора, відправлене 28 вересня 1857 року московському воєнному генерал-губернатору Закревському:

«Милостивый государь
Граф Арсений Андреевич!»

По высочайшему повелению, объявленному Военным министром Оренбургскому и Самарскому Генерал-Губернатору от 1го мая сего года, рядовой Оренбургского линейного № 1 батальона Шевченко (бывший художник Императорской Академии художеств, отданный в службу за политическое преступление), во внимание к ходатайству Президента Академии художеств Её Императорского Высочества Великой княгини Марии Николаевны уволен от службы с учреждением за ним надзора там, где он будет жить, и с воспрещением въезда в обе столицы.

По неосновательному распоряжению коменданта Ново-Петровского укрепления, где состоял на службе Шевченко до увольнения в отставку, выдан сему рядовому билет, в котором

не обозначено воспрещения жительства в столицах, вследствие чего Шевченко и отправился в С.-Петербург¹...

Сделав распоряжение по вверенному мне управлению к удовлетворению изъяснённого требования, я долгом считаю сообщить об оном Вашему Сиятельству на случай прибытия рядового Шевченко в Москву или Московскую губернию»².

Таким чином, з осені 1857 р. в Москві добре знали, як зустрічати всеросійського піднаглядного Шевченка. Правда, до весни 1858 р. ситуація суттєво змінилася, і поет на законних підставах прибув у березні в Москву, а потім виїхав у Петербург. Та нагляд за ним у жодному разі не скасовувався, навпаки, присутність Шевченка в Москві вимагала підвищеної уваги з боку поліції. Не випадково повернення Шевченка в Петербург супроводжувалося суворими настановами. Начальник III відділу В. А. Долгоруков 13 лютого 1858 року інформував міністра внутрішніх справ С. С. Ланського:

«Ныне по всеподданейшему докладу моему ходатайства её императорского высочества президента Академии художеств государь-император изволили всемилостивейше разрешить отставному рядовому **Шевченко** проживать в С.-Петербурге... однако, чтобы он подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору...»

У лютому, як відомо, Шевченко знаходився в Нижньому Новгороді, та начальник Нижньогородської губернії генерал Муравйов чудово розумів, що після від'їзду опального поета слід повідомити в Москву. У знайденій мною справі зберігається його лист московському воєнному генерал-губернатору:

«Художник Тарас Шевченко отдан был в 1848 г., по Высочайшему повелению, в военную службу с назначением рядовым в Отдельный Оренбургский корпус.

В мае прошедшего года Всемилоостивейше разрешено уволить его от службы, с учреждением за ним в месте его жительства надзора и с возвращением ему права въезда в столицы, а в сентябре 1857 года Шевченко прибыл в Нижний Новгород и остался здесь под надзором полиции до марта месяца...

---

¹ У вересні 1857 року комендант Новопетровського укріплення Іраклій Усов отримав суворе зауваження від виконуючого обов'язки начальника штабу Окремого Оренбурзького корпусу генерал-майора Івана Бутурліна: «...Ваше высокоблагородие, выдал рядовому Шевченке билет на свободный проезд в С.-Петербург без достаточных к тому оснований... поступили весьма опрометчиво, и только в уважение долговременной, усердной и полезной службы вашей я ограничиваюсь на сей раз объявлением вам за это строгого замечания...»

² Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 4–5 зв.

В марте месяце (9 числа) Шевченко выехал из Нижнего Новгорода в С. Петербург, но, по частным сообщениям известно, доехав до Москвы, остановился в одной по случаю постигшей его болезни» (Виділено мною. — В. М.)¹.

Насправді, Кропоткіну доповідали, що бачили бородатого Шевченка з червоним оком та запаленим висипкою чолом, який ходив разом з артистом Щепкіним Московюю. Більше того, кілька днів тому їх обох бачили поряд з домом обер-поліцмейстера — звертали до Сергія Аксакова. Та це не прописано на папері, а хто ж оцінюватиме роботу поліції на слух. Виходить, що піднаглядний Шевченко виїздить із Москви, а полковник Кропоткін навіть не доповів про його... приїзд у письмовому вигляді! Зовсім недавно вступив у виконання обов'язків і фактично проігнорував вказівку згори! Подібне добром не закінчується, так і генеральське звання може віддалитися... Князь дратівливо вилаявся і велів викликати управляючого канцелярією. Невідомо, що Кропоткін говорив йому, та трапився мені в архіві папір, який він тоді підписав:

«Господину Московскому Военному Генерал Губернатору
Исправляющего должность
Московского Обер Полицмейстера

Рапорт

Означенный в предписаниях Вашего Сиятельства к бывшему Г-ну Обер-Полицмейстеру и ко мне, от 26 сентября прошлого года и 5 сего марта за №№ 1066 и 219², отставной рядовой Тарас Шевченко прибыл из Нижегородской губернии проездом в СПетербург и остановился Сретенской части 1 квартала в доме Шепотьева.

О чем имею честь донести Вашему сиятельству, присовокупляя, что за Шевченко до выезда его отселе в СПетербург, строгий полицейский надзор учрежден.

Флигель-адъютант, полковник, князь Кропоткин.

№ 332.

„26“ марта 1858 года»³.

Кропоткін уважно прочитав папір, залишився задоволенням його службовою улесливістю та діловою лаконічністю, схвально відзначив, що звернення до воєнного генерал-губернатора написане цілковито з великих початкових літер, які виписані особливо красиво та вишукано, як втім, і назва його — Кро-

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47. спр. 130, арк. 15.

² Ці два документи поки що не знайдені. Хоча зміст їх напевно суттєво не відрізняється від вищенаведеного доносу Нижньогородського начальника.

³ Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47. спр. 130, арк. 11.

поткіна — посади. Особисто вписуючи свої регалії та старанно виводячи підпис, він знову відчув якесь внутрішнє занепокоєння і знову уважно прочитав рапорт. Потім різко і рішуче підкреслив у кінці четвертого рядка: «отставной рядо-»; перенос цього слова, три літери — «вой» він уже не чіпав, оскільки перо мимохіть потяглося до справжнього джерела роздратування полковника — прізвища піднаглядного. Коли Кропоткін гнівливо підкреслив два слова — «Тарас Шевченко» — його рука здригнулася, і документ це назавжди закарбував...

Відверто брехливий рапорт про Шевченка підписав виконувач обов'язків московського обер-поліцмейстера. Та Кропоткіна можна зрозуміти: не хотів полковник втрачати цю вигідну посаду. Ніяк не хотів! Тому й згрішив мимоволі. До того ж був упевнений, що воєнний генерал-губурнатор Арсеній Закревський не вникатиме в цю справу, тим більше не стане перевіряти. Інакше полковник не посмів би доповідати про прибуття в Москву піднаглядного Шевченка в день його... від'їзду.

Взагалі в цей час поліцейський нагляд був поставлений поганенько. Постійні агенти вешталися ринками і трактирами, дуже рідко проникали в будинки «пристойного товариства», в якому обертався всі дні свого перебування в Москві Шевченко. Шпігуни-добровольці приносили, як правило, фальшиві донесення, які часто були результатом зведення дрібних рахунків. Оточення Шевченка в Москві таких осіб не вмещувало. Що стосується постійного нагляду, то він, за словами дослідника Петра Кошеля, «певно, здійснювався відносно рідко і найчастіше працював вхолосту».

Утім, обер-поліцмейстера стурбувало зовсім інше: йому ще треба було доповісти про «відбуття» піднаглядного Шевченка з Москви. Кропоткін із цим справився блискуче. Вичекавши декілька днів, він звернувся до Закревського знову:

«Господину Московскому Военному Генерал Губернатору
Исправляющего должность
Московского Обер Полицмейстера

Рапорт

В дополнение к рапорту моему от 26 минувшего марта за № 332 имею честь донести, что отставной рядовой Шевченко 4 сего апреля выехал из Москвы в СПбетербург.

Флигель-адъютант, полковник, князь Кропоткин.

№ 368.

„9“ апреля 1858 года»¹.

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47. спр. 130, арк. 12.

Як бачимо, на цей раз московський обер-поліцмейстер не спішив доповідати відверту неправду, все одно Шевченко давно відбув із Москви. Зрештою, в канцелярії московського воєнного генерал-губернатора про це не знали і, отримавши рапорт Кропоткіна, 12 квітня наклали на ньому резолюцію: «Уведомить С. Петербургского Военного генерал-губернатора». Той, очевидно, здивувався надто пізньому повідомленню про опального поета, який уже понад півмісяця жив у Петербурзі.

«Зустрівся з моїм незабутнім другом М. С. Щепкіним»

Розставшись 26 березня 1858 року в Москві, друзі невдовзі знову зустрілися в Петербурзі — 14 травня. Цього дня Шевченко записав у щоденнику: «...Сегодня прихожу к графине Настасье Ивановне (Толстої. — В. М.) обедать и встречаюсь с моим единым, моим незабвенным другом М. С. Щепкиным. Он приехал сюда по случаю юбилея Гедеонова¹ и, не зная моего адреса², искал меня в Академии и зашёл к графине, зная, что я там бываю. Догадливый мой великий друг».

З цього видно, що в Петербурзі Щепкін найперше шукав Шевченка. Того дня вони разом з сімейством Толстих відправилися до адмірала Аркадія Голенищева, який свого часу навчався разом із Федором Толстим у морському кадетському корпусі й підтримував з ним дружні взаємини: «Старик был в восторге от неожиданного гостя» (Щепкіна. — В. М.). Друзі домовилися зустрітися наступного дня: «Обещался быть у Михайла Семеновича в 7-мь часов утра и проспал до 10-ти. Хорош приятель». Справді, непростимий промах! Втім, 16 травня: «Не умывшись, поехал к Михайлу Семёновичу, но он уже исчез». Знову невдача! Та й закінчив той день Тарас Григорович так,

¹ Напередодні, 13 травня, Щепкін від імені московських артистів був присутній на двадцятип'ятиріччі перебування Олександра Гедеонова директором імператорських театрів. Давній приятель Щепкіна петербурзький актор Іван Сосницький, вітаючи Гедеонова, вигукнув: «Русские артисты обязаны вам своим гражданством». Пізніше Михайло Семенович відреагував: «Это неправда, в гражданстве русских артистов Гедеонов не виноват ни душой, ни телом, а если кому они обязаны, так мне или случаю».

² Повернувшись із заслання, Тарас Шевченко майже три місяці жив у Михайла Лазаревського, який працював управителем маєтків і справ графа Олексія Уварова і мав помешкання в його будинку. Адресу він позначав так: «В С.-Петербургу, в Большой Морской, дом графа Уварова. Его высокоблагородию Михайлу Матвеевичу Лазаревскому».

що, знай Михайло Семенович, отримав би від нього прочухана: «Вечером восхищался пением милочки Гринберг¹; с Сошальским² и Семёном³ в восторге заехали ужинать к Борелю⁴ и погасили свои восторги у Адольфины. Цинизм!» І вже безпосередньо звідси наступного ранку — знову до Шепкіна: «Из приюта Адольфины в 7 часов утра отправился к Михайлу Семёновичу, застал ещё в халате. Наговорились и уговорилися обедать у К. Д. Кавелина, что и исполнили в 4 часа». Отже, зі Шепкіним — у справді серйозну компанію. Кавелін Костянтин Дмитрович (1818–1865) — російський історик, юрист, соціолог і публіцист, професор цивільного права Петербурзького університету. В 1844–1848 рр. був професором Московського університету, тоді з ним і познайомився Шепкін. У 1847 р. Кавелін навіть підписався свідком при продажу будинку Шепкіним. У листі до сина Олександра Михайловича в серпні 1856 року Шепкін, зокрема, написав про нього таку фразу: «Кавелин всё тот же тёплый благородный человек, да сохранит его Господь на многие веки».

В 1855 р. Кавелін написав записку про звільнення селян із кріпацтва за викуп, що ходила тоді в списках. Шевченка познайомив з Кавеліним Василь Білозерський 17 квітня 1858 року. Поет записав у щоденнику: «Привлекательно симпатическая натура». В той же час поет припав до душі професору, і 20 квітня Шевченко обідав у Кавеліна. У нього він познайомився з професором Олексієм Дмитровичем Галаховим (1807–1892) — істориком літератури, письменником, укладачем хрестоматій і автором підручників з російської літератури, шанувальником артистичного таланту Шепкіна. Вітаючи його з п'ятдесятирічним ювілеєм сценічної діяльності, Галахов писав: «Игра ваша не была лестью упавшему вкусу публики... Вы измеряли свою известность не громом рукоплесканий и не количеством сбора, а судом людей просвещённых и собственным судом своим». Як бачимо, Шевченкові везло на знайомства зі знайомцями Шепкіна.

21 квітня, зайшовши до Василя Білозерського, Шевченко застав у нього Кавеліна: «С разговора о минувшей и будущей

¹ Грінберг Ізабелла Львівна (1833–1877) — петербурзька співачка, учениця М. І. Глінки.

² Певних відомостей про цю особу немає, проте в «Коментарях» до п'ятого тому Зібрання творів Т. Г. Шевченка висловлюється припущення, що це один із земляків поета, людина багата, можливо, К. Г. або Є. Г. Розаліон-Сошальський з Куп'янська Харківської губернії.

³ С. С. Гулак-Артемівський.

⁴ Петербурзький ресторан, відомий за ім'ям власника.

судьбе славян мы перешли к психологии и философии. И просидели до трёх часов утра. Школьничество. Но очаровательное школьничество!»

Характерний запис, що нагадує щоденникові нотатки московського періоду. Привертають увагу два моменти. По-перше, в розмовах із ученими чи письменниками Шевченко знову й знову повертався до болючої теми про минуле, сучасне й майбутнє «слов'ян взагалі і про земляків особливо». По-друге, в Петербурзі, як і в Москві, він обмінюється думками з різних питань, зокрема «психології й філософії», нарівні з відомим російськими вченими.

18 травня Шевченко знову зустрівся з Щепкіним у Анастасії Толстої: «Великий друг мой по просьбе графини прочитал монолог „Скупого рыцаря“ Пушкина, „Фейерверк“ и рассказ охотника из комедии Ильина¹. И прочитал так, что слушатели видели перед собою юношу пламенного, а не 70-летнего старика Щепкина. Гениальный актер и удивительный старик². По обещанию и я с горем пополам прочитал им свои „Неофиты“. Не знаю, насколько они меня поняли. По крайней мере, внимательно слушали».

Вибір поеми «Неофітів» — це дружній жест «возлюбленнику муз і грацій», великому другу Щепкіну, і той оцінив його, відповівши читанням Шевченкової «Пустки». Катерина Юнге зафіксувала: «Щепкин тоже читал одно прелестное стихотворение Шевченко „Пустка“ и прочёл его чудесно». Дякуючи цій юній шанувальниці поетової поезії, ми знаємо, що насправді Шевченко вражає прочитав «Неофітів»: «Потом Шевченко читал свою поэму... Боже мой, как это хорошо, даже и рассказать нельзя, как хорошо...» (Виділено мною. — *В. М.*).

То був незабутній для обох друзів вечір, а наступного дня Михайло Семенович поїхав у Москву. Шевченко записав у щоденнику: «В 12 часов проводил моего великого друга М. С. Щепкина на Московскую железную дорогу... На Михайловском театре смотрел Садовского в роли Расплюева („Свадьба Кречинского“). После Щепкина я не знаю лучшего комика».

¹ Щепкін прочитав розповідь мисливця Горлопанова з комедії «Женихи, або Вік живи, вік учись», автором якої був не М. І. Ільїн, а Ф. Ф. Іванов, та монолог відкупщика Ведьоркіна з комедії Ф. Ф. Кокошкіна «Виховання, або Ось придане».

² Катерина Юнге записала 19 травня в щоденнику: «Михаил Семёнович читал нам „Скупого рыцаря“ Пушкина и прочёл так хорошо, что совсем забываешь, что он такой коротенький, толстенький и совсем не похож на рыцаря; рассказывал рассказ какого-то откупщика, который принимал у себя графа и делал разные приготовления, и представлял охотника, это было верх совершенства».

Повернувшись додому, Михайло Семенович написав 23 травня листа Шевченкові, з якого видно, що в Петербурзі він отримав інформацію про недосить напружене творче життя поета, який чимало часу дозвільно проводив з друзями¹: «Теперь два слова старика: за дело и за дело! Не давай овладевать собою бездействию».

Справді, за свідченням Олександра Лазаревського, «в ці перші місяці свого перебування в Петербурзі Тарас Григорович провадив життя досить безладне», Олександр Благовещенський писав про «часте сидіння за хмільним столом», сам Шевченко нарікав на безперервні знайомства з новими приятелями, «які поспішали відзначати це дорогими обідами у всіляких Дононів». Але ж і в Москві було безліч нових знайомих, які з радістю приймали та частували звільненого поета! Так то воно так, однак у Москві, поруч із Щепкіним, усе було по-іншому: веселе застілля — в міру, з обов'язковим поверненням у сім'ю, що стала поетові рідною; прогулянки й візити мали впорядкований, сказати б, сімейний характер і т. д. і т. п. Одним словом, у Москві Тарас Григорович святкував своє щасливе повернення до вільного життя не лише з друзями та приятелями, але й разом із... батьком, яким і був для нього сімдесятирічний Щепкін. У Петербурзі поета, говорячи словами Катерини Юнге, «усі любили», він був «оточений теплою дружбою», «наш дім він вважав своїм». Сам Шевченко писав 4 липня 1858 року Іраклію Ускову: «А Питере мне хорошо пока... товарищи художники меня полюбили, а бесчисленные земляки меня просто на руках носят. Одним словом, я совершенно счастлив». Але справді сімейного тепла, сполученого з органічним батьківським наглядом, Шевченко у Петербурзі не здобув. І ми ще раз переконуємося в тому, якими справді щасливо-животворними були для Тараса Григоровича безрезневі дні в Москві, проведені з Михайлом Семеновичем.

«Твій старий друг Михайло Щепкін»

Прочитаймо повністю згаданого листа Щепкіна від 23 травня 1858 року:

«Друже Тарасе!

В бытность мою в Питере какой-то офицер из Нижнего привез ко мне в дом посылку на твое имя, которую при сем и препровождаю. Фамилию этого офицера все домашние забыли. Те-

---

¹ На початку 1859 р. Шевченко зізнався в листі до Якова Кухаренка: «Я ще й досі не відпочив після тії проклятої неволі».

перь два слова старика: **за дело и за дело! Не давай овладевать собою бездействию.** Графу и графине передай мой душевный поклон¹ и уверь их, что внимание, ими мне старику оказанное, останется вечно в душе моей, и память о нем будет мною хранима, как святыня, до последних дней моих. Да нет, я не в силах высказать всего того, что чувствует мое сердце. Прощай! Сын мой Александр из Самары приехал². Поклонись от меня всем моим знакомым, которых ты знаешь. **Да еще раз: за дело и за дело!**

Твой старый друг Михайло Щепкин» (Виділено мною. — В. М.).

Посилка була лише приводом для написання листа, говорячи сучасною мовою, Щепкінів месідж містився в початкових словах, які вище акцентовані, і в їх повторі на самому кінці: «Да ещё раз: за дело и за дело!» Шевченко добре запам'ятав цей наказ, і лист до Щепкіна, написаний через півроку, не випадково починав словами: «Як той щирый віл, запрягся я в роботу...»

Ось і настав час уважно вчитатися в цей Шевченковий лист від 13 листопада 1858 року:

«Друже мій єдиний!

Як той щирый віл, запрягся я в роботу, — сплю на етюдах: з натурного класа і не вихожу, так ніколи! так ніколи! що якби не оте безгрішья прокляте, то ніколи б було написать і тобі, мій друже єдиний, оцієї невеличкої цидули. Будь ласкав, вирви ти у того Кокорева як-небудь оті 100 карбованців та пришли мені. «Гугеноти» ні на що послухать, — таке лихо! Запродав я був свої сочинения книгопродавцу Кожанчикову за 2000 карбованців (та вже така моя вдача), що я замість грошей тільки облизався³. Такий-то облизень і заставив мене потурбувать тебе оцією цидулою.

Посилаю тобі через художника Раєва один екземпляр моєї послідньої гравюри⁴: не здивуй — яка вдалась. Чи не будеш ти часом

¹ Йшлося про подружжя Толстих — Федора Петровича і Анастасію Іванівну.

² Олександр Михайлович Щепкін служив тоді в Самарі в канцелярії цивільного губернатора К. К. Грота.

³ Починаючи з квітня 1858 року, Тарас Шевченко за допомогою фольклориста й громадського діяча Данила Каменецького, клопотався «в цензурном комитете о дозволеннии напечатать „Кобзаря“ і „Гайдамаки“ под фирмою „Поэзия Тараса Шевченка“». Видавцем, очевидно, погодився бути прогресивний петербурзький книгар Кожанчиков Дмитро Юхимович (1819–18177). Щепкін ще 8 листопада розповідав Михайлу Максимовичу, що якийсь видавець збирається друкувати вірші Шевченка.

⁴ Йшлося про офорт «Притча про виноградаря» за картиною Рембрандта, переданий Щепкіну через Раєва Василя Єгоровича (1808–1871). Колишній кріпак, Раєв разом із Шевченком навчався в Академії мистецтв, яку закінчив 1840 р., а в 1851 р. здобув звання академіка. Примірник офорта «Притча про виноградаря» з дарчим написом Шевченко надіслав і Раєву.

у графа Алексея Сергеевича Уварова, або умисне побувай у його та подякуй йому за мене: гравюра ся напечатана на його гроші, спасибі йому!¹ Поклонись В. Н. Репниной і привітай М. О. Максимовича. Сергя Тимофеевича тож. Стару свою, дітей і внучат тож. Бабста і Кетчера тож, і всіх, кого побачиш мною знаємих, тож².

Оставайся здоров, мій друже єдиний! Згадауй інколи тугого мовчана і іскренного твого

Т. Шевченка.

Адресуй: В. С.-Петербург, в Большой Морской, дом графа Уварова. Его высокоблагородию Михаилу Матвеевичу Лазаревскому.

Кланяйся тебе граф и графиня Толстые».

Отож, «безгрішня прокляте» настільки придавило поета, що він змушений був турбувати Щепкіна з приводу сотні карбованців, які **заборгував** йому підприємець і публіцист Василь Кокорев³, придбавши ще в січні 1858 року Шевченкові малюнки під час лотереї, організованої Щепкіним⁴.

Завжди готовий допомогти, тим більше Шевченкові, Михайло Семенович інформував його про зроблене наприкінці листопада докладним листом:

«Милостивый государь Тарас Григорьевич!

По письму твоему был несколько раз у В. А. Кокорева, но не заставал дома, наконец застал, но у него было так много всякого люду, что мне неловко было говорить ему, а я передал все его правителю дел его и просил, чтобы он напомнил ему. А прощаясь с Кокоревым, я сказал, что у меня была к нему просьба и что я все это передал его управляющему. Прошло несколько дней, я все ожидал какого-нибудь известия и, наконец, узнаю, что он уехал в Питер и что он сделал по моей

¹ Олексій Уваров дав кошти на друкування гравюри Шевченка «Притча про виноградаря». Певно, до цього був причетний близький до Уварова Михайло Лазаревський.

² Ці поклони й привітання свідчать, як Шевченко беріг теплу пам'ять про московських друзів і знайомих.

³ Кокорев Василь Олександрович (1817–1889) колекціонував твори російських художників, створив власну картинну галерею. Дотримувався ліберальних поглядів, фінансував етнографічні експедиції, допомагав нужденним лібералам, дав кошти на видання прогресивного сатиричного журналу «Искра». В листопаді 1858 року підписав, як і Шевченко, колективний протест діячів російської культури проти антисемітської статті в журналі «Иллюстрация».

⁴ В листі до Шевченка від 15 січня 1858 року Щепкін писав: «...Рисунки твои на днях будут разыграны в лотерею». На це Тарас Григорович відповів другу вже 18 січня: «Спасибі тобі, моє серце, за клопоти по лотереї, як збереш гроші, то приходи на ім'я Брилкина, у мене тепер в кишені пусто, аж гуде». 1 лютого 1858 року Шевченко занотував у щоденнику, що одержав від Щепкіна двісті рублів (отримані від згаданої лотереї).

просьбе — не знаю, потому что и управляющего здесь нет. Очень жаль, что не мог выполнить успешно твоего поручения. Я бы своих тебе послал, но я теперь сам без денег и потому изворотись как-нибудь: в первых числах февраля мой бенефис, и я могу тогда свои деньги отдать, а с него я получу после. В настоящее время мои домашние дела нехороши. Жена моя все нездорова, сам я болен морально, потому что подал в отставку: все это меня, старика, волнует. Хотя я и получил от директора письмо, исполненное деликатных фраз и надежды остаться при театре, но это все разрешиться при его приезде¹. А до того я все в страдательном положении. Прощай, обнимаю тебя от души, твой старый друг

Михайло Щепкин.

Передай мой душевный поклон их сиятельствам². Моя семья все тебе кланяются».

Шевченко не забарився з відповіддю на цей лист, і 6 грудня 1858 року писав Щепкіну:

«Благородний мій єдиний друже!

Де доткнеться до користі, до грошей, то я бачу, що твоя натура моїй сестра рідна, і соромлива, і боязлива. Чого се воно так? Мабуть, того, що гроші душу холодять, а наші душі бояться холоду³. Повинно бути так. Кокареєв, як я бачу, забув про мої гроші, а нагадать йому нікому, проч тебе, а ти соромишся. Я думаю ось що зробіть. Напиши ти Кокареєву письмо та й адресуй його на моє ім'я з передачею. Результат повинен бути такий: я получу свої гроші й лично познакомлюся з цим замечательним чоловіком. Добре було б, якби ти так зробив, або вдумай лучче.

Скажи мені, будь ласкав, що б з мене тепер було, якби був я оженився на моїй любій Тетясі! Пропавший чоловік, та й більш нічого.

Не пишеш ти мені, чи був у тебе художник Раєв з моєю новою гравюрою. І чи бачився ти з графом Алексеем Сергеевичем? Як не бачився, то побачся і подякуй йому од мене.

У нас тепер африканський актер, чудеса виробляє на сцені⁴.

¹ Як відомо, Щепкін залишився працювати в Малому театрі.

² Йшлося про графа Федора Толстого та його дружину Анастасію Толстую.

³ Цікавий і точний Шевченковий штрих до спорідненості душ двох друзів.

⁴ Йшлося про негритянського трагіка Айру-Фредеріка Олдріджа (1807–1867). Тарас Шевченко подружився з ним під час гастролей актора в Петербурзі, захоплено відгукнувся про його гру в п'єсах В. Шекспіра, намалював портрет Олдріджа.

Живого Шекспіра показує. Не знаю, чи поїде він до вас¹. А більше нового нема нічого.

Цілую твою жінку, дітей і внучаток, нехай здорові ростуть та щасливі будуть. Поцілуй Сергея Тимофеича за мене, і Кетчера, і Міна, і Максимовича, і всіх, кого знакового побачиш.

Оставайся здоров, мій друже єдиний, не забувай про мене, твого рідного брата

Т. Шевченка².

Надійний друг Михайло Семенович буквально через кілька днів прислав, як і просив Тарас Григорович, свого листа Кокореву разом із листом до Шевченка від 12 грудня 1858 року такого змісту:

«Друже!

Прилагаю письмо к Василью Александровичу Кокореву, прочти его и ежели найдешь его приличным в настоящем случае, то запечатай и поступи, как знаешь. Извини, что не тотчас отвечал: во-первых, переписка для меня — работа не по летам, а во-вторых, и дома не совсем хорошо: жінка дуже було зане-дужала тепер, слава Богу, трохи поправилась, а то було теє... і до попа уже доходило діло. Все это на меня старого, имеет большое влияние. А тут еще не дождусь приезда г. Сабурова³, и потому не знаю ничего о своей будущности. Прощай! Расписывать нічого: **трудись раб, а будущее в руці Господа**. А по пословице: **на Бога надейся, а сам не плошай**. Обнимаю тебя много раз.

Твой М. Щепкин» (Виділено мною. — *В. М.*).

Ось таким наказом Шевченкові й запам'ятався великий артист у своєму останньому відомому листі до великого поета — працювати, і хоча майбутнє в руках Господа, й самому не плохувати.

Дякуючи Щепкіну, історія з боргом Кокорева благополучно закінчилася в тому ж місяці. 26 грудня 1858 року Кокорєв

¹ У Москві Айра Олдрідж гастролював у вересні-жовтні 1862 року й у квітні-травні 1863 року. Михайлу Щепкіну, як і Тарасу Шевченку, він особливо подобався в ролі Отелло. Негритянський артист високо цінував Щепкіна й подарував йому свій фотопортрет з написом англійською мовою: «Батькові російської сцени, панові Щепкіну, з найглибшою повагою».

² Це були останні слова Тараса Григоровича, письмово звернуті до Михайла Семеновича.

³ Сабуров Андрій Іванович (1797–1866) — директор імператорських театрів у 1858–1862 рр.

повернув Шевченкові гроші, написавши вибачливого листа: «Милостивый государь! Прилагаю сто рублей и извиняюсь в медленности, которая произошла от болезни моей. Когда Вы оправитесь¹, доставьте, пожалуйста, удовольствие познакомиться с Вами². Примите уверение в душевном уважении. В. Кокорев».

«Коли Шевченко читав „Сон“, Щепкін ридав»

Наступного, 1859 року, Михайло Щепкін кілька разів бував у Петербурзі — в березні, квітні та травні. Залишилося свідчення Федора Лазаревського, як у цей період в один з вечорів Шевченко й Щепкін відвідали петербурзького чиновника Микола Тютчева — давнього знайомого Михайла Семеновича. Ще восени 1849 р., знаходячись у Петербурзі, Щепкін писав додому: «Я не знаю, як благодарить Тютчева и его семейство за их внимание. Когда мне в комнате сделается тошно, я бегу к ним и там только отдыхаю». У Лазаревського дізнаємося, що Шевченко «прочитав кілька своїх віршів, і коли почав читати „Сон“: „На панщині пшеницю жала...“ і т. д. усі заплакали, а Михайло Семенович просто ридав».

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом.
Розповіла, нагодувала,
Попестила; і ніби сном
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий
На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі

¹ Очевидно, в листі до Кокорева, написаному Щепкіним, йшлося про те, що Шевченко через хворобу не може сам прийти по належні йому гроші за галюнки.

² Невідомо, чи зустрічався Шевченко з Кокоревим. Як свідчать записи в іоденнику, Тарас Григорович ще 1 та 8 квітня 1858 року заходив до підприємця додому на Басейній вулиці, однак не застав його.

Свою таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.
І усміхнулася небога,
Проснулася — нема нічого...

Як відомо, в травні 1859 року Шевченко виїхав із Петербурга «укупі з Хрушовим» (Олександр Кониський). Український поміщик Дмитро Олександрович Хрушов (1825—?) був членом Харківського губернського комітету по підготовці селянської реформи і прибув до Петербурга в квітні 1859 року, щоб представити проект харківського дворянства до Головного комітету. Кониський гадав, що «з ним Шевченко спізнався у другого харківського ділчача, молодого генерала Крилова». Сучасні дослідники вважають, що Шевченка й Хрушова міг познайомити давній поетів приятель Іван Дзюбин. Йому Шевченко подарував свій «Кобзар» ще в 40-х рр., відомо, що Василь Лазаревський в 1845 р. познайомився з творчістю Шевченка за Дзюбиним примірником. Дзюбин згадується в листі Шевченка з Орської фортеці до Михайла Лазаревського 20 грудня 1847 року: «Поклонітьсь гарненько од мене Дзюбину, як побачите. Добряга чоловік». Дзюбин знайшов Шевченка в Петербурзі вже 31 березня: «Вспомнили старину и отправились в отель „Париж“ обедать». Такі обіди з Дзюбиным мали місце ще й 3 і 4 квітня: «В 3 часа пообедал с Дзюбиным, тоже не совсем умеренно...» Наступного дня поет уже радів з того, що прослав обід із «добрягою-чоловіком»: «И я под предлогом болезни не поехал на лукулловский обед. Бог с ними. С непривычки можно сурьёзно захворать».

Так от, збираючись в Україну, поет домовився про поїздку з Петербурга через Москву з Хрушовим, але той виїхав раніше, може, тому, що власті довго зволікали з офіційним дозволом для Шевченка. Поет, який хотів мати знайомого попутника в далекій дорозі, 24 травня писав Хрушову: «Во имя Божие пождите меня в Москве до 28 мая. Если не можете, то с получением сего уведомьте. Искренний ваш Т. Шевченко». Дозвіл отримано 25 травня, і Шевченко наступного дня виїхав поїздом із Петербурга до Москви. В цей приїзд поет, очевидно, не бачився з артистом: часу було обмаль та й цілком можливо, що Щепкін тоді ще не повернувся в Москву. Якщо й повернувся, то займався переїздом у нову оселю на 3-й Мішанській вулиці.

29 травня Шевченко разом із Дмитром Хрушовим і Д. Криловим (який їхав з ними тільки до Тули) вирушив в Україну, прибувши 6 червня до маєтку Хрушова в с. Лихвині (тепер Лебединського району Сумської області).

Повертаючись з України, Шевченко проїхав через Москву в Петербург у вересні 1859 року. Тоді гроші на дорогу поетові позичив у Качанівці Василь Тарновський. Шевченко писав йому 22 вересня 1859 року: «Якби не трапилися ви або я до вас не заїхав, то довелось б мені в Москві захряснуть на безгрішші. А тепер, спасибі вам і моїй неледачій долі, тепер я в Петербурге...» 2 вересня Шевченко виїхав із Орла до Москви з Іваном Лазаревським, вони прибули в місто не пізніше 4 вересня. В той час Щепкін знаходився в Москві, зігравши впродовж місяця на сцені Малого театру в одинадцяти спектаклях. Жодної інформації про їх можливу зустріч не збереглося. Втім, неважко здогадатися, що Тарас Григорович обов'язково розповів своєму другові, як у рідній Кирилівці зустрівся зі старшим братом Микитою та сестрою Яриною — кріпаками. У його родичів і в інших земляків усе залишилося по-давньому: кріпацька неволя, а з нею робота тяжка не на себе, злидні, сум та журба. Обняв Тарас Григорович старого друга, поцілував, плечі його здригалися, сльози так і капали, та вже нічого не говорив, мовчав, а Михайло Семенович недовго тримався, припав до Шевченкових плечей і заридав уголос...

Відомо, що в Москві поет зайшов до керуючого московської контори фірми «Брати Яхненки і Симиренко» Сави Пурлевського. Річ у тому, що в червні 1859 року Шевченко відвідав у Городищі цукровий завод відомих підприємців і власників фірми, колишніх кріпаків Кіндрата Яхненка і Платона Симиренка. Поет був вражений розмахом і технічним рівнем виробництва одного з найбільших в Україні і Росії підприємств, що об'єднувало цукроварню, машинобудівний завод і заводське селище. Яхненко і Симиренко відмовилися від використання кріпацької праці й застосували оплату за вільним наймом. Для робітників і службовців було побудовано житло, лікарню на 100 ліжок, школу, аптеку, церкву, училище на 150 учнів. Михайло Чалий писав: «Шевченка багато що дивувало, багато що викликало в нього захоплення, а, оглянувши училище, він поривчасто обняв К. М. Яхненка, поцілував його і з почуттям промовив:

— Батьку! Що ти тут наробив! — І на очах його з'явилися сльози»¹.

За свідченням того ж Чалого, під час перебування поета в Городищі Платон Симиренко висловив жаль з приводу того,

---

¹ Спогади про Тараса Шевченка. С. 306.

що в продажу немає творів Шевченка, і запропонував позичити йому кошти на видання «Кобзаря». 26 листопада 1859 року поет писав підприємцеві: «Ваше благородное предложение приму я теперь как благоденствие с глубочайшей благодарностью. Издание будет стоить 1100 рублей. Если вы согласитесь получить ваши деньги экземплярами книги, для меня это будет легче». 3 січня 1860 року Шевченко вітав Смирненка: «С Новым годом поздравляю вас и весь завод ваш с механическими мастерскими, с паровым млином, с садом и со всем добром, сущим коло вас». На той час гроші вже було отримано, і поет подякував підприємцеві та пообіцяв через Пурлевського вислати примірники книги на покриття позиченої суми. Так і було зроблено, фірмі надіслано 735 примірників «Кобзаря».

Певно, що в Москві, в конторі у Пурлевського ця тема якось була зачеплена, але ми маємо лише свідчення чиновника П. Попова, який тоді бачив Шевченка: «Мы обедали. В разговоре я, между прочим, сказал Шевченку, что едва ли правдоподобен факт в его повести „Катерина“, — что будто отец и мать прогнали Катерину. Но Шевченко утверждал: это — так, это — такой был случай».

Важко сказати, чому чиновник зачепився за цей факт, але насправді у «Катерині» йдеться не про побутовий випадок чи навіть сімейну драму; кохання з москалями («москалі — чужі люде») у поемі розглядається фактично як тяжкий гріх, що суворо карається люблячими батьками (!). Вдумаймося в нещадні материнські слова:

Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинюшка,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві...

Ці рядки з «Катерини», написаної в 1838–1839 рр., передбачають «Розриту могилу», «Чигрине, Чигрине», «Великий льох» та інші «антимосковські» поезії Шевченка. Не випадково в останні роки в шевченкознавстві набуло поширення алегоричне прочитання Шевченкової поеми. Відповідно до нього образ Катерини, як і образи інших зганьблених жінок у наступних творах поета, символізують гірку долю України, поневоленої Московщиною.

В цьому контексті мені хотілося б нагадати читачеві таємничі рядки з «Катерини», написані задовго до першого приїзду поета в місто:

Побачимо, почуємо...
А поки — спочину
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московшину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять!

6 вересня 1859 року Шевченко виїхав із Москви залізницею до Петербурга...

В березні 1860 року Щепкін приїжджав у Петербург на кілька днів, і друзі знову зустрілися 15 березня на обіді у Федора Толстого. Катерина Юнге залишила наступного дня дорогоцінне свідчення в своєму щоденнику: «Вчера у нас обедали Щепкин, Шевченко, Костомаров, Александр Павлович Брюллов... После обеда мы уселись в гостиную, и Щепкин читал нам. Он был в ударе и читал превосходно. **Он читал... и несколько стихотворений Шевченки, которые он так хорошо читает**» (Виділено мною. — *В. М.*).

Це була остання зустріч двох великих друзів і запам'ятаймо її такою: Михайло Щепкін читає вірші Тараса Шевченка. Через рік — навесні 1861-го в Москву було доставлено прах поета...

Розділ 7. «Розстався я з Михайлом Семеновичем Щепкіним»

«Бодянський повідомив про смерть Шевченка»

Того дня — 28 лютого, коли вістка про Шевченкову смерть з'явилася в «Московских ведомостях» на першій шпальті в жалобному обрамленні, — Щепкін грав у ранковому спектаклі Дженкінса в комедії француза Мельвіля «Любов і передсуд». Немає сумніву, що 28 лютого він уже знав про смерть поета. Більше того, Щепкін міг отримати печальну вістку ще напередодні від Осипа Бодянського, який, очевидно, першим у Москві дізнався про кончину Тараса Шевченка. 1 березня «Московский курьер» повідомляв:

«О. М. Бодянский сообщил нам полученное из Петербурга, 26 февраля, телеграфное известие о кончине Т. Г. Шевченка, последовавшей в воскресенье утром. Погребенье... назначено на вторник.

В лице Т. Г. Шевченка малороссийская литература лишилась одного из своих даровитейших поэтов, произведения которого известны и большинству нашей публики по переводам, появившимся в разных русских журналах»¹.

Очевидно, що текст повідомлення, передусім його другий абзац, складено самим Осипом Бодянським. Привертають увагу акцентування Шевченкової популярності серед російських читачів і висока оцінка його поетичного дару (у Володимира Даля: «дарование — способность, данная Богом»).

2 березня газета «Русская речь» писала:

«26 февраля, в 6 часов утра, скончался в Петербурге известный литератор Тарас Григорьевич Шевченко. И талантом своим, и характером, остававшимся неизменно благородным во всех обстоятельствах жизни, покойный снискал себе всеобщее уважение. Потеря его отзовется глубоко во всех, кто имел возможность наслаждаться его произведениями».

Справді, мисляча Москва тужила за Кобзарем. Скажімо, 4 березня приятелька Михайла Максимовича Ольга Кошелева написала йому з Москви про скорботу, викликану в місті звісткою про Шевченкову смерть.

---

¹ Між іншим, інформація про це повідомлення в «Московском курьере» відсутня в «Трудах і днях Кобзаря» Петра Жура.

Знаючи Щепкіна, ми можемо сказати, що він тяжко пережив утрату свого друга. Проте, на превеликий жаль, не збереглося жодного документального свідчення про ці драматичні дні в житті Михайла Семеновича. Автор літопису життя і творчості артиста Теодор Гріц зафіксував лише смерть поета та те, що наступного дня Щепкін грав Сен-Фара у виставі О. Анісе-Буржуа і Т. Баррера «Актриса», 1 березня — Большова в «Свої люди — поквитаємось», Олександра Островського, 2 березня — Фамусова в «Лихо з розуму» Олександра Грибоедова, 3 березня — Муромського у «Весіллі Кречинського» Олександра Сухова-Кобиліна, 4 березня¹ — знову Большова в «Свої люди — поквитаємось»...

5 березня 1861 року зранку Михайло Семенович грав Мореля у французькій комедії «Візник». У цей день, в Прошену неділю, в московських храмах читали маніфест Олександра II про звільнення селян².

Приходить на пам'ять фраза з повісті «Варнак» Тараса Шевченка: «...Слово *крепостной*. Горькое! проклятое слово! И день тот проклят, в который я его услышал в первый раз!»³

¹ Цікаво, що в цей день — 4 березня — штаб-офіцер корпусу жандармів у Москві підполковник Воейков повідомляв управляючого III Відділенням генерал-ад'ютанта Тимашова, що батько й син (Микола Михайлович) Щепкіни часто бувають у Кузьми Солдатюкова: «Что же касается до Солдатюкова и Н. М. Щепкина в имеющихся сообщениях с Герценом, того отвергать никак нельзя, а вместе с тем и нет фактических доказательств в прямых с ним сношениях».

² Знаходяться у Нижньому Новгороді, Шевченко зазначав 12 листопада 1857 року: «Занимает теперь всех самый животрепещущий вопрос о том, как освободить крестьян от крепостного состояния». 7 грудня 1859 року Тарас Григорович писав Варфоломію Шевченку: «О людській волі я розпитував; але ніхто нічого не знає, коли, як і що з того буде». Яків Полонський розповідав, як Шевченко, зайшовши до нього, «згадував про своє дитинство, про своїх рідних, які все ще були кріпаками, скреготів зубами, плакав; нарешті, скрикнувши, так гримнув кулаком об стіл, що чашки з чаєм полетіли на підлогу...» У неділю 19 лютого 1861 року знайомий Шевченкові петербурзький інженер Федір Черненко зайшов до поета, і той замість привітання запитав його:

«„Шо?.. є воля? є маніфест? — и, взглянув в глаза гостя, понял ответ... Глубоко вздохнув, он сказал: — Так нема?.. Нема?.. Коли ж воно буде?“» И, пустив крепкую непечатную фразу, Тарас закрыл лицо руками, упал на постель и зарыдал.

Черненко стал его успокаивать, говоря — есть достоверное известие, что царь подписал в тот день манифест об отмене крепостного права, но велел не оглашать его, пока не начнется пост, то есть до 5 марта, с тем, „чтобы народ встретил свою волю не в кабаках, а в церквях...“»

³ Згадаємо тут предстоятеля Української православної церкви в Канаді митрополита Іларіона, відомого в науковому світі як професор Іван Огієнко. В своїх працях він якимось напрочуд просто розповів про Шевченка, як «найбільшого борця проти панщини»: «Коли кажемо, що російська і українська літератури багато зробили для повалення панщинного рабства, то перше місце в цьому належить безумовно Тарасу Шевченкові! Власне в цьому перша й найбільша заслуга Тараса Шевченка: він найбільше зробив, щоб звалити і в Росії, і в Україні панщину — рабство!»

І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас,
То вам байдуже...

Цікаво, що 23 квітня 1861 року російський учений і літератор Федір Чижов у листі з Москви до Григорія Галагана критикував царський маніфест про звільнення селян, посилаючись на твори Шевченка. Кажучи про те, що положення маніфесту, написані «далеко від народу», Чижов наводив по пам'яті слова Шевченка: «нема раю на сім світі, хіба що на небі?» Далі продовжував: «А по мне не будет и на небе неба, если не приготовили небо на земле страданиями, полным сочувствием людям, особенно страждущим... А на это перескажу стихами того же Шевченка: „Страшно впасти у кайдани, умирать в неволи, а ще гірше — спати, спати і спати на волі, і заснути навек-віки, і сліду не кинуть ніякого! Однаково — чи жив, чи загинув...“»

Щепкін, як ми знаємо, не був борцем проти кріпосництва, але в побуті не приховував своїх антикріпосницьких поглядів, особливо після знайомства з Шевченком. Олександра Шуберт згадувала: «Болело его сердце о крепостных... От него первого я поняла тяжелое положение крепостного состояния». Яюсь під час відпочинку на кавказьких водах він сидів наодинці, коли до нього підійшли два генерали. Щепкін встав. Один із генералів його запитав:

— Скажіть, Михайло Семеновичу, чому французький актор, навіть другокласний, розкутий, вільний на сцені, тоді як наш і першокласний зкутий, а другокласний уже бог знає що?

— Це тому, що я перед вами встав.

— Що це значить?

— Я, старик, встав і не смію з вами сидячи розмовляти. А французький старик не зникновів би. Зніміть кріпосне право, і ми станемо розкутими й вільними.

У спогадах Олександри Шуберт є цікавий момент про те, що Щепкін бурхливо радів царському маніфесту: «Со слезами выражал свой восторг по поводу освобождения». Яюсь у цей час артист на вечері у Юрія Самаріна виголосив тост у підтримку звільнених селян. За словами Олександра Афанасьєва, «тоста этого и ужина дворяне здешние никак переварить не могут». Це було настільки серйозно, що щепкінський тост мало не послужив приводом для відмови Миколі Щепкіну в призначенні його на шойно введenu в Росії посаду мирового судді.

Після смерті Щепкіна Герцен журився: «Что делал старик, доживавший, с одной стороны, до осуществления своей вечной мечты об освобождении крестьян, — в среде пресыщенного либерализма, патриотизма кровожадного по службе, в среде доносов университетских, литературных, окружённый изменниками своей юности, своих благороднейших стремлений?» Щоб вичерпно відповісти на це питання, варто написати окрему книгу, а ми можемо напевне стверджувати, що на початку весни 1861 р. великий артист радів з приводу довгоочікуваного визволення селян із кріпацтва¹ і страждав за померлим другом Шевченком.

Починаючи з 6 березня і до 1 травня театри були зачинені на час Посту та Пасхи. Втім, відомо, що в цей період Щепкін виступав у будинку Пашкова на благодійному літературному ранку на користь бідних учнів гімназії. Вийшовши на сцену, він забув вірш, який повинен був читати, що з ним в останні роки траплялося неодноразово. Ситуацію було швидко виправлено, і Михайло Семенович зійшов зі сцени під захоплені крики «браво!». Втім, Пров Садовський, який був на 30 років молодший, жартома запитав актора, чи він бува не злякався на публіці. Щепкін схлипнув і серйозно відповів: «Мабуть, Пров, на П'ятницьке мене кличуть». Йшлося про П'ятницьке кладовище, де Щепкін хотів бути похований. Якраз на початку 60-х рр. він якось сказав Олександрі Шуберт: «Ось помреш і за звичаєм потягнуть тебе на родинне кладовище (Даниловське. — *В. М.*), а я хотів би лежати, де Грановський з друзями...»².

В цьому, здається, незначному епізоді зроблю важливий для нас наголос. Ось про що йдеться. В 50-х рр. артист пережив чорну смугу тяжких втрат. У 1852 р. він болісно пережив смерть доньки Фекли і друга Гоголя. В 1854 р. Михайло Семенович поховав матір Марію Тимофіївну. 1857 р. померли люба сестра Олександра Семенівна і син Дмитро Михайлович. В 1859 р. пішов із життя друг Сергій Аксаков. Щепкін перебував у великій тривозі за життя дружини Олени Дмитрівни. Наприкінці листопада 1858 року він писав Шевченкові: «Жена моя все нездорова, сам я болен морально...» 12 грудня того ж року знову відкрив душу другові: «...Жінка дуже було занедужала; тепер, слава Богу, трохи поправилась. А то було тее... і до попа уже

¹ Сучасник свідчив, що в цей день Михайло Семенович виглядав урочисто: «Весело разгуливал почтенный старец, заложив руки за спину, и ежеминутно распевал: „Ныне отпускаеши раба твоего...“»

² Волю Щепкіна було виконано. Його поховано на П'ятницькому кладовищі за Крестовською заставою поруч із Тимофієм Грановським, Миколою Кетчером, Миколою Станкевичем, Олександром Афанасьєвим. До речі, на цьому кладовищі поховано й Прова Садовського.

доходило діло. **Все это на меня старого имеет большое влияние**»¹ (Виділено мною. — В. М.). Олена Дмитрівна пішла від Щепкіна в 1859 р., і після її смерті жадібний інтерес Щепкіна до життя почав згасати. Не випадково в ті часи з ним трапився перший сердечний напад.

Смерть Тараса Шевченка, здається, вибила останню духовну опору в житті Михайла Щепкіна, і через декілька днів після неї в ньому мимоволі вирвалося: «Мабуть, на П'ятницьке мене кличуть».

Неважко уявити, що Михайло Семенович гірко плакав, перчитуючи статтю Миколи Лескова «Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко», опубліковану 9 березня в «Русской речи». Письменник розповідав, що востаннє зустрівся з Шевченком наприкінці січня 1861 року, коли той уже тяжко хворів і мусів сидіти в своїй кімнаті-майстерні.

Поет писав про своє самопочування в цей час Варфоломію Шевченку 22 січня: «Погано я зострів оцей новий поганий рік: другий тиждень не вихожу з хати — чхаю та кашляю. Аж обісіло». Через тиждень, 29 січня, признався Варфоломієві, що зовсім заслаб: «Так мені погано, що я ледве перо в руках держу. І кат його батька знає, коли воно полегшає». Протягом січня й лютого перебіг Шевченкової хвороби набрав загрозливого для життя характеру: говорячи сучасною мовою, поглиблювались ознаки серцевої недостатності, почастишали приступи стенокардії, розвинувся набряк легень.

Якраз тоді, коли Лесков опублікував свої спогади, Марко Вовчок, ще не знаючи про Шевченкову смерть, у листі до нього з Рима писала: «Мій дуже дорогий Тарас Григорович! Чую, що Ви усе нездужаєте та болієте, а сама вже своїм розумом доходяжу, як то Ви не бережете себе... Прошу Вас дуже: бережіть себе. Чи таких, як Ви, в мене поле засіяно?»

Ці слова дуже близькі до того, що відчував Щепкін, який з болем вчитувався в рядки Лескова:

«В комнате, служившей мастерской художнику, никого не было, а на верх я не хотел идти, боясь беспокоить поэта... „Кто там?“ — раздалось в это время сверху. Я узнал голос Шевченко и назвал свою фамилию. „А!... ходит же, голубчику, сюда“, — отвечал Тарас Григорьевич. Войдя, я увидел поэта: он был одет в коричневую малороссийскую свитку на красном подбое и сидел за столом боком к окну. Перед ним стояла аптечная банка с лекарством и недопитый стакан чаю.

¹ Листи до Т. Г. Шевченка. С. 150, 152.

„Извинить, будьте ласковы, что так принимаю. Не могу сойти вниз, — пол там проклятый, будь он не ладен. Сидайте“. Я сел около стола, не сказав ни слова. Шевченко мне показался каким-то странным. Оба мы молчали, и он прервал это молчание. „Вот пропадаю, — сказал он. — Бачите, яка ледащица з мене зробылась?“

Я стал всматриваться пристальней и увидел, что в самом деле во всем его существе было что-то ужасно болезненное; но ни малейших признаков близкой смерти я не мог уловить на его лице. Он жаловался на боль в груди и на жестокою одышку: „Пропадну“, — заключил он и бросил на стол ложку, которой только что проглотил лекарство. Я старался его успокоить обыкновенными в этих случаях фразами, да впрочем и сам глубоко верил, что могучая натура поэта, вынесшая бездну потрясений, не поддастся болезни, ужасного значения которой я не понимал. „Ну годи обо мне, — сказал поэт, — расскажите мне лучше, что доброго на Украйни“. Я передал ему несколько поклонов от его знакомых... „От як бы до весны дотянуть! — сказал он, после долгого раздумья, — да на Украйну... Там, може б, и полегшело, там може-б еще хоть трошки подыхав“¹. Мне становилось невыносимо, я чувствовал как у меня набегали слезы...»

Газета випала з Щепкінових рук, артист захлинався сльозами...

В Украйну — через Москву

Ще в день смерті Тараса Шевченка його друзі зібралися у Михайла Лазаревського й вирішили перевезти поетове тіло й поховати в Украйні, як і заповідав Тарас Григорович. Поки йшли довгі клопоти з цього приводу, могила Шевченка на Смоленському кладовищі, як писав часопис «Основа»², постійно вся

¹ Якраз у цей час, 29 січня 1861 року, Шевченко писав брату Варфоломію, якого просив допомогти придбати земельну ділянку й побудувати на ній хату: «Кінчай швидше в Каневі та напиши мені, як кончиш, щоб я знав, що з собою робить весною».

² Перший український громадсько-політичний і літературно-мистецький шомісячний журнал, що виходив у 1861–1862 рр. в Петербурзі українською, частково російською мовами. Редактор — Василь Білозерський. Виникнення й діяльність журналу пов'язані з іменем Шевченка, який брав участь у підготовці видання. В листах до знайомих і друзів, зокрема до Марка Вовчка в травні 1859 року поет писав: «Восени буде у нас свій журнал під редакцією Белозерського...» (Виділено мною. — В. М.). У згаданий час журнал ще знаходився в проєкті, проте Тарас Григорович упевнено передбачав, що він побачить світ. Скажімо, в листі до Якова Кухаренка в березні 1860 року, поет просив надсилати матеріали «для нашого майбутнього журналу „Основа“» (Виділено мною. — В. М.). Шевчен-

була в зелені та вінках, за ними не було видно ні землі, ні снігу, і вона скоріше нагадувала весну і життя, ніж холод і смерть.

Дозвіл на перевезення тіла Шевченка в Україну, до якого чимало зусиль доклав Михайло Лазаревський, було отримано у квітні. 26 числа домовину з прахом поета відкопали, й попереду її чекав довгий шлях, по завершенні якого в Каневі Михайло Максимович написав:

Із могили домовина
На світ піднялася;
Через Москву, через Київ,
Сюди донеслася.

А поки-що Шевченкову труну поставили на дорозі ресорні дроги, і жалобна громада оточила її. Часопис «Основа» в червні 1861 року розповідав про цю мить так:

«Черный гроб уже возвышался на запряженных дрогах. Какое тяжёлое впечатление! Какие печальные, серьёзные у всех лица! Все были поглощены минутой, всех пронзала мысль о вечной разлуке с дорогим поэтом и человеком... Когда все, таким образом, находились под гнетом сосредоточенной печали, вдруг заговорил П. А. Кулиш».

Отож, послухаймо Пантелеймона Куліша:

«Що ж се ти, батьку Тарасе, від'їжджаєш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижчий од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривалися, заслугою козацькою пишалися. Ні один вільний предок твій, Тарасе, не сходив з сього світу без сеї останньої чести¹. Чи вже ж ти...

ко віддав у часопис багато своїх поезій, і вони в ньому вперше побачили світ. Всього «Основа» опублікувала понад 70 творів Шевченка. Починаючи з п'ятого номера, редакція «Основи» друкувала твори, виявлені в поетових паперах після його смерті, в тому числі великі уривки з «Шо денника», листи поета, а також чимало статей і спогадів про Шевченка. Всім цим часопис «Основа» назавжди ввійшов в історію вітчизняної та світової культури.

¹ Китайка — первісно густа шовкова тканина, яку завозили з Китаю, потім — бавовняна тканина місцевого виробництва. За козацьким звичаєм, тіло померлих козаків покривали червоною китайкою, про що згадано в численних народних піснях і думах.

Молодий, двадцятип'ятирічний Тарас Шевченко писав у тому ж таки Санкт-Петербурзі, де помер (вірш «Іван Підкова»):

Минулося — осталися
Могили на полі.
Високі ті могили,
Де лягло спочити
Козацьке біле тіло,
В китайку повите.

вмер чужим чужиницею на чужині? Шо ж се про нас на Вкраїні скажуть, як ми тебе вирядимо в дорогу, не покритого червоною китайкою? Скажуть, шо й ми такі перевертні, як ті дуки, шо позабирали всі козацькі луги й луки та й старосвітські звичаї позабудували. Ні, батьку Тарасе, не годиться тобі так від'їжджати на Вкраїну! Ше, дякувати Богові святому, не поперевердились козацькі діти, козацькі душі, є кому тебе на дорогу китайкою червоною вкрити... Розкиньте ж, небожата, червоний цвіт славетний по чорній, сумній домовині Тарасовій. Нехай наш батько з'явиться на Вкраїні лицарем ширим, шо жив і вмер, дбаючи про добро, про честь і волю нашу... Остепер їдь, батьку Тарасе... Нехай земляки бачать, шо... ми тут в столиці своєї святої старосвітщини не занедбали, шо ми сво-го великого поета по-своєму шануємо».

Червона китайка на труні швидко потемніла під мокрим дощовим снігом, а Пантелеймон Куліш в цей час говорив:

«В останне вітаємо тебе на чужині, друже наш Тарасе!... Тяжко бо сумував еси, шо тобі засиплять чужим піском очі, гаряче ждав еси, щоб тебе на Вкраїні поховано:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Отже ми вволили твою волю, Тарасе... З'явися, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою, заслугою козацькою¹; згромась навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай

Лев Жемчужников згадував про похорон Шевченка: «Гроб его был покрыт, по казацкому обычаю, широким красным покрывалом».

¹ В Москві червона китайка також супроводжувала прах поета. З нею труна прибула і в Україну. Григорій Честахівський зазначив у листі від 7 травня про «Кобзарську труну, накриту червоною китайкою — заслугою козацькою» на під'їзді до Києва. Михайло Максимович писав тоді про домовину у вірші «На похорони Т. Гр. Шевченка»:

Стоїть в Каневі в соборі,
Вся квітками звита;
По-козацьки — червоною
Китайкою вкрита.

Китайку зберіг Григорій Честахівський. Він передав її згодом до музею В. В. Тарновського, а з 1961 р. вона зберігається в Канівському музеї Т. Г. Шевченка.

побачать, як далеко від правди постали, нехай почують із мертвих уст твоїх твоє слово безсмертне, нехай, хоч помиляючись, почнуть говорити непозиченою мовою...

Твоїм шляхом, Тарасе, всі ми підемо... Наш еси, поете, а ми народ твій, ми духом твоїм дихатимемо во віки і віки...»

Жалобна процесія поволі рушила зі Смоленського кладовища до Миколаївського двірця через Васильєвський острів, Адміралтейську площу, а потім Невським проспектом. Нарешті добралися до вокзалу. Тут востаннє «тихо стовпились друзі навколо труни, тихо й бережно підняли її на плечі, поставили в вагон, — зібрали в далеку путь».

Як підсумував у своїх спогадах Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «Друзі покійного зібрали суму, виклопотали дозвіл і повезли прах Тараса туди, де...

Могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять».

Починалася Шевченкова дорога в безсмертя....

«Свято виконав місію...»

Труну з прахом Шевченка супроводжували Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський. Останній писав: «Г. Н. Ч-ий был главным распорядителем проводов и похорон, а пишущий эти строки был лишь его, так сказать, помощником».

Український художник Григорій Миколайович Честахівський (1820–1893) народився 1820 р. в посаді Нова Прага Олександрівського повіту Херсонської губернії (тепер Кіровоградської області) в родині військового поселенця. Навчався в Академії мистецтв у Петербурзі, познайомився з Шевченком у 1844 р., коли вони разом працювали під керівництвом Карла Брюллова. Григорій Миколайович відразу захопився поетом і обожнював його. Честахівський найкраще виявив себе художником-копійстом і не залишив помітного сліду в історії українського малярства. Проте він увійшов назавжди в історію України людиною, яка свято виконала останній заповіт Кобзаря — перевезти його прах в Україну.

Стосунки Честахівського і Шевченка відновилися після приїзду поета з Москви в Петербург навесні 1858 р. Олександр Ла-

заревський згадував: «С переселением Шевченка в Петербург.. в круг его близких знакомых скоро вошёл Г. Н. Честаховский. Сближение последовало сначала на задушевном пении Честаховским малорусских песен, а затем горячая привязанность певца к поэту была последним оценена, и Г. Н. Честаховский стал одним из частых и желанных посетителей Шевченка, когда последний зажил своим хозяйством в здании Академии Художеств».

Григорій Честахівський любив співати в колі друзів, і Шевченко приєднувався до нього: «Йому подобалося моє виконання, і він вважав, що я співав серцем, — згадував Честахівський. — Це він мені казав! Мені. Та що мій спів порівняно з тим, як він сам співав!» Григорій Миколайович швидко став одним із найближчих друзів Шевченка. Про їх душевну близькість свідчать дві прижиттєві фотографії поета, на яких він зображений із Честахівським. Тарас Григорович тепло ставився до Честахівського, називав його «Грицем», любив, коли він був поруч. Збереглася Шевченкова записка Честахівському, написана 18 травня 1858 року, коли в Петербурзі був Михайло Щепкін: «Грицю! Як хочете побачить старого Щепкіна, актера, й матимете час, то приходьте в 7 часов к Лазаревському. Т. Шевченко». Поет подарував Честахівському «Кобзар» 1860 р.: «Козакові Грицеві Честахівському. *Кобзар Тарас.*».

Після Шевченкової смерті Честахівський виконав олією картини, що зображують різні моменти похорону Шевченка: «Селянин біля домовини Т. Г. Шевченка», «Домовина Т. Г. Шевченка в дорозі», «Домовина Т. Г. Шевченка в церкві» та ряд малюнків, присвячених поетові. Разом з іншим поетовим другом Зосимом Недоборовським зробив опис малюнків, фотографій, офортів і речей поета.

У списку, зробленому Честахівським, в розділі «Фотографії з натури» читаємо: «Малоросійський актор Михайло Семенович Щепкін, друг задушевний Кобзаря Шевченка. Подарував Кобзарю сам Щепкін». Отже, Честахівський добре знав про задушевні стосунки Шевченка й Щепкіна. Цікаво й те, що він вважав Михайла Семеновича українським артистом. У колекції Шевченка зберігався й портрет Михайла Щепкіна.

Окремі з документів і речей Шевченка Честахівський зберігав особисто і пізніше передав надійним людям — українському художнику, мистецтвознавцеві й етнографу Опанасу Сластіону та до музею старожитностей Василя Тарновського. Серед них були плани і проекти хати, яку хотів собі збудувати Шев-

ченко; оригінал посмертної маски поета; малярське приладдя Шевченка з мольбертом, палітрою і т. ін., яке Честахівський врятував під час розпродажу поетових речей. Передав він і подарований йому Кобзар 1860 р. з автографом Шевченка, собі залишив на згадку лише таке саме видання з власноручними правками поета та кілька фотографій. Нарешті, як пише Зінаїда Тарахан-Бережа, свідчення Честахівського є сьогодні «найглибшим джерелом для розкриття історії перевезення праху Т. Г. Шевченка із Петербурга на Україну та поховання його в Каневі».

Саме йому — Григорію Честахівському — петербурзька громада українців («люба Громадонька Українська») довірила перевезення праху Кобзаря в Україну. Найкраще сказав про це його помічник у всенародній справі Олександр Лазаревський: «Лучше Г. Н. Честаховского для этого трудно было и придумать. На него и указали ближайшие друзья поэта. Можно сказать, что Честаховский с в я т о исполнил возложенную на него миссию». Іван Драч називає Грицька Честахівського «буйною головою» і вільно та красиво пише: «Дивне прізвище для степового херсонського чоловіка, одчай-душі козацької. Може, десь генеалогія веде аж до «Матки Боскої Ченстаховської!» Але ж заятий який! Коли б не він, не мали б ми Шевченкової гори в такому варіанті».

Надійний помічник Честахівського у виконанні Шевченкового заповіту відомий український історик Олександр Матвійович Лазаревський (1834—1902) був п'ятим з шести братів Лазаревських. Він познайомився з Шевченком 19 березня 1858 року, будучи студентом останнього курсу Петербурзького університету. В цей день Шевченко записав у щоденнику: «...С М. Лазаревским поехали к Василию Лазаревскому. На удивление симпатические люди эти прекрасные братья Лазаревские, и все шесть братьев как один замечательная редкость...» Зі свого боку, Олександр Лазаревський згадував про Шевченка: «Якесь легке й світле було враження від спілкування з цією людиною». Відразу після поетової смерті Олександр Лазаревський написав статтю «Последний день жизни Т. Г. Шевченко», яку було опубліковано в петербурзькій газеті «Северная пчела» вже 28 лютого 1861 року. Зокрема, писав у ній, що в присутності Василя Лазаревського «Тарас Григорьевич начал говорить, как бы хотелось ему побывать на родине и что весной поедет он в Украину... родной воздух восстановит его здоровье. „От якби додому, там би я, може одужав“. Несколько раз повторял он, как не хочется ему умереть».

Шевченко подарував Лазаревському «Кобзар» 1860 р.: «Чистому серцем доброму козакові Александру Лазаревському». Цю дорогоцінну книгу Лазаревський передав своєму сину, тепер вона зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка. Олександр Лазаревський з 1880 р. жив і працював у Києві. Він увійшов у шевченкознавство винятково цінним свідченням про перебування домовини з прахом Тараса Шевченка в Москві, про що й розповімо тепер.

Цінне свідчення

27 квітня труна в супроводі Григорія Честахівського та Олександра Лазаревського прибула залізницею в Москву на Миколаївський двірць. Все, що відбувалося далі, з часів Михайла Чалого вміщувалося в кількох фразах. У того ж Чалого: «После торжественной встречи гроба Шевченка в Москве, поезд достиг Орла»¹. Щоправда, з часом інформація стала трохи багатшою й дорівнювала приблизно лапідарній інформації з «Шевченківського словника», виданого у 1977 р.: «Через Москву навесні 1861 домовину з тілом Шевченка везли з Петербурга на Україну. 27.IV її привезли в Москву і встановили в церкві Тихона чудотворця біля Арбатських воріт»². З поетом прощалося багато москвичів».

В наукових працях інформації містилося не набагато більше. Скажімо, в ґрунтовній біографії Павла Зайцева «Життя Тараса Шевченка», завершеній у Львові 1939 р., серед докладностей і подробиць останнього періоду життя й смерті та похорон Кобзаря, читаємо енциклопедично скупе повідомлення: «27 квітня тлінні останки поета прибули до Москви, де їх внесли до однієї з церков. Зустріч була урочистою. Відправлено панахиди». Євген Кирилук у праці «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість» (1959) взагалі не згадав про арбатський храм, зазначивши лише, що труну з тілом поета «поїздом відправлено до Москви». Відкриємо тепер офіційну радянську «Біографію» поета (1984): «27 квітня останки Шевченка прибули до Москви; домовину перевезено з вокзалу на Арбат і встановлено в Тихонівській церкві. З прахом небіжчика приходили прощатися численні москвичі, серед них видатні вчені — О. Бодяньський

¹ З Москви труну з тілом Шевченка везли вже на кінних дрогах.

² В XVIII і XIX століттях церкву часто саме так і називали: «Тихона чудотворця біля Арбатських воріт». Арбатські ворота знаходилися в стіні Білого міста, яку розібрали наприкінці XVIII століття.

та М. Тихонравов. Відбулася панахида при значній кількості народу». В біографії Павла Федченка «Тарас Григорович Шевченко» (1989) відзначено: «У Москві, в Тихонівській церкві на Арбаті, ще раз відбулася багатолюдна урочисто-траурна панахида, після якої труна знову була поставлена на кінні дроги і в супроводі Г. Честахівського та О. Лазаревського відбула на Україну». Навіть у книзі І. Карабутенка, О. Марусича, М. Новохатського «Шевченко в Москві» сказано так само коротко: «В Москву труна прибула 27 квітня. З вокзалу її перевезли на Арбат у церкву Тихона. Попрошатися з покійним прийшли багато москвичів...» У скрупульозній праці Зінаїди Тарахан-Берези «Святиня» (1998) є тепла фраза про те, що москвичі «в тихій задумі прощалися з ним назавжди в церкві Тихона-чудотворця на Арбаті». Нарешті, в енциклопедичному літопису життя й творчості поета «Труди й дні Кобзаря» Петра Жура, виданому в Києві в 2003 р., читаємо те саме: «27 квітня. Труна з тілом Шевченка прибула до Москви, її перевезли на Арбат і поставили в церкві Тихона. З тілом покійного прощались багато москвичів, прийшли вклонитися вчені О. М. Бодяньський, М. С. Тихонравов. Відбулася багатолюдна панахида».

Така дивовижна скупість інформації пояснювалася практично повним браком джерел про перебування праху Шевченка на Арбаті. Власне збереглося єдине (!), дуже коротке (!) свідчення, з якого й черпали всі шевченкознавці. Розповім про нього. 1898 р. Олександр Лазаревський опублікував у «Киевской старине» листи Григорія Честахівського про похорон Тараса Шевченка, написані в 1861 р. У невеличкій передмові до цієї публікації він окремо згадав про перебування домовини з тілом поета в Москві: «**Прямо со станции железной дороги гроб был перевезен и поставлен до следующего дня в церкви Тихона на Арбате.**

Это обстоятельство хорошо помнит и Н. В. Шугуров¹, тогда

---

¹ Шугуров Микола Васильович (1843–1901) — юрист і літератор, збирач української старовини. У Московському університеті входив до Української студентської громади, до 1866 р. був її бібліотекарем. Після закінчення університету, де слухав і лекції Бодяньського, працював у Московському окружному суді. Після цього — товариш прокурора у Сибірську, де прокурором був Валеріян Родзянко, колега Шугурова по Українській студентській громаді. Пізніше Шугуров переїхав в Україну, був призначений товаришем голови Одеського окружного суду, потім переведений у Стародуб на Чернігівщину, де працював товаришем голови суду.

Наприкінці 1874 р. Шугурова було прийнято в дійсні члени південно-західного відділу Географічного товариства (в Києві), зорганізованого відомими українськими діячами з метою наукового дослідження історії України, був активним членом відділу до його закриття в 1876 р. 1887 р. за підтримки Олександра Лазаревського Шугурова обрано до Київської судової палати,

студент Московського університета¹. В церкві телу поета кланялись О. М. Бодянский і Н. С. Тихонравов (хорошо его помню по хромоте)². Других посетителів із тогочасного московського учено-літературного мира що-то не помним, кажеться, їх і не було³. З останньої фрази добре видно, що Лазаревський прямо залуцає до своїх спогадів Шугурова, з яким, безперечно, радився з цього приводу. Проте це зовсім не означає, що сам Микола Шугуров залишив окремі спогади про московську панахиду, як твердили автори книги «Шевченко в Москві»⁴.

Взагалі вкрай коротке і дуже цінне свідчення Олександра Лазаревського в трактуванні деяких дослідників набувало не-

---

він працював ревізором судових установ, а в останні роки життя — головою окружного суду в Ніжині.

З 1888 року ввійшов до редакційного кола «Киевской старины», в якому залишився до смерті. Вмістив у журналі ряд статей, заміток і рецензій з української історії, етнографії, літературознавства. Миколі Шугурову належить низка відгуків на статті про життя і творчість Кобзаря, в яких він виявив окремі суттєві помилки, що їх припустилися автори надрукованих матеріалів. У 1899 р. Шугуров опублікував спогади Федора Лазаревського про зустрічі з Шевченком. Того ж року він передрукував з «Русского архива» спогади Михайла Лазаревського про Шевченка, вмістивши їх у своєму викладі в часописі «Киевская старина», а також у перекладі на українську мову — в «Літературно-науковому вістнику». У 1900 р. Шугуров уперше опублікував в «Киевской старине» невеличкі спогади знайомої поета Варвари Карташевської про сватання Шевченка до Ликері Полусамакової. До цього часу не втратили наукового значення публікації Шугурова про деяких маловідомих сьгодні українських діячів ХІХ століття. Скажімо, статті Шугурова в «Киевской старине» про Іллю Тимківського — доктора права і філософії, професора Харківського університету, засновника престижної Новгород-Сіверської гімназії, старшого дядька Михайла Максимовича — цитуються нині в новітніх дослідженнях.

27 квітня 1861 року Микола Шугуров брав участь у перевезенні домовини з тілом Шевченка з вокзалу до церкви Тихона Амафунтського на Старому Арбаті. До речі, цей факт не знайшов відображення в «Шевченківському словнику», в якому йдеться про Шугурова, а в «Трудах і днях Кобзаря» Петра Жура його ім'я навіть не згадується.

Микола Шугуров був знайомий з Осипом Бодянським, як бібліотекар Української громади він неодноразово перетинався з професором із Варви. В своїх спогадах Шугуров зокрема розповідав про студента Московського університету з Чернігівщини Василя Гука, який «постачив кільканадцять зібраних ним українських пісень до багатой збірки О. М. Бодянского».

¹ Є дані, що Микола Шугуров вступив до Московського університету лише влітку—восени 1861 р. В цьому випадку, певно, він мав друзів із українців серед студентів. Дане питання, як і вся біографія Шугурова, вимагають докладного вивчення.

² Насправді кульгавим був Осип Бодянский.

³ Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина, 1898. Т. LX. С. 168.

⁴ И. Ф. Карабутенко, А. Г. Марусич, М. И. Новохатский. Шевченко в Москве. С. 99, 215. Авторы цієї книги переплутали прізвища Шугурова, назвавши його Шунгуровим, і Тихонравава, назвавши його Тихомировим.

сподіваних відтінків і сумнівних штрихів. Ще 1928 р. в цікавій книзі «У могилы Т. Г. Шевченко» Всеволод Чаговец писав: «Непреложный свидетель, М. М. Лазаревский, пишет, что прямо с вокзала гроб был перевезен в церковь „Тихона“ на Арбате, где он и находился до того времени, когда уже можно было двинуться в дальнейший путь. Сюда, в церковь, приходило много москвичей, среди которых у Шевченко было много друзей и поклонников его таланта. Об этом вспоминают и проф. Бодянский и проф. Тихонравов, которые оба приходили в церковь поклониться праху поэта. Они же и провожали печальную, но и торжественную процессию, при выезде из Москвы». Насамперед, «незаперечним свідком» був не Михайло, а Олександр Лазаревський. Що ж до Бодянського й Тихонравова, то вони, справді, були в церкві, але не залишили спогадів про це. Не можна стверджувати напевне, що Бодянський і Тихонравов супроводжували домовину на виїзді з Москви.

Були випадки й зовсім вільного поводження зі свідченням Лазаревського. Щоб не бути голослівним, наведу цитату з однієї публікації: «Про останнє прощання з Кобзарем згадує Честахівський: „В церкви телу поэта кланялись О. М. Бодянский з С. Н. Тихонравовым (хорошо помню его по хромоте). Других посетителей из тогдашнего московского учено-литературного мира что-то не помнится; кажется, их и не было“. Честахівський переплутав ім'я та по-батькові російського літературознавця Тихонравова. Його звали Микола Савович (Николай Саввович)». Знову ж таки, згадував не Честахівський, який на той час уже помер, а Лазаревський. Легко переконатися й у тому, що цитата з «Киевской старины» наведена з грубими неточностями. Особливо вражає повчальний тон автора щодо «переплутаних» імені та прізвища Тихонравова, які в «Киевской старине» наведено абсолютно правильно. Судячи з усього, автор її в очі не бачив.

Невдовзі після смерті Тараса Шевченка його близький друг Михайло Лазаревський рішуче виступив у пресі проти помилок, неточностей і спотворень у публікаціях про Кобзаря, «оскільки отакі статті можуть колись стати джерелом при написанні біографії Шевченка». Згадані мною випадки не загрожують науковій поетовій біографії, проте вони можуть дезорієнтувати читача, чому я й зробив уточнення.

Практично повна відсутність інформації про перебування труни з прахом Шевченка в Москві не може не дивувати, більше того, цей історіографічний феномен вражає, бо маємо справу з унікальною документальною лакуною в біографії укра-

їнського генія. В розпорядженні шевченкознавців знаходяться численні документи й спогади про похорон поета в Петербурзі. Так само — про перевезення його праху з Москви в Україну. Лише московський епізод у цій посмертній дорозі зафіксовано в одній-єдиній побіжній згадці Лазаревського. Все мало бути інакше! Журнал «Основа», друкуючи в червні 1861 року докладну статтю про проводи тіла Шевченка з Петербурга в Москву, обіцяв дальшу розповідь після **«отримання докладного опису проводів Шевченка від Москви до нової його могили і промов, сказаних над ним у Москві...»** (Виділено мною. — *В. М.*). Втім, у московських газетах не з'явилася навіть інформація про панахиду, хоча це було загальноприйнято. Скажімо, незадовго перед цим, у січні 1861 року, газета «Московские ведомости» двічі повідомляла про привезення в Москву праху Шевченкового знайомого Костянтина Аксакова, називала церкву, в якій відбулася панахида.

Про виступи на панахиді в арбатському храмі не могло бути й мови, в Москві з промовами було сутужно навіть на похоронах. Скажімо, Бодянський занотував у щоденнику, як на похоронах колишнього міністра народної освіти Сергія Уварова у вересні 1855 року було заборонено виступити Грановському, Погодіну, Шевирьову та ін.: «...Владыка (Митрополит. — *В. М.*) не согласился, считая это языческим обычаем. Даже за заставой не позволено было излить своего красноречия нашим витиям...» Коли в жовтні того ж року ховали Тимофія Грановського, то відбулася панахида в університетській церкві, а потім студенти несли труну аж на П'ятницьке кладовище: «На другой день попечитель (Назимов. — *В. М.*), призвавши в одну из аудиторий деканов, несколько профессоров и студентов, стал выговаривать им за венки (лавровые), которыми накануне забросали Грановского при опущении в могилу гроба его. „Это обычай решительно языческий, противный нашей церкви“». Відома реакція обуреного Бодянського: «Что прикажете делать с такими головами? А туда же ещё со ссылками на историю!»¹. Не випадково під час студентських заворушень восени 1861 р. демонстрація на могилі Тимофія Грановського з забороненими промовами була однією з найбільш протиправних.

Отже, не було ніяких промов. Але і в цьому випадку мала б обов'язково бути якась інформація — її немає, **принаймні, її досі не знайдено**. Відомо, що в Києві генерал-губернатор міста

---

¹ О. М. Бодянский. Дневник. 1852–1857. С. 175–176, 186.

Іларіон Васильчиков та митрополит Арсеній дозволили поставити домовину в церкві Різдва Христового на Подолі лише за умови, щоб у ній не виголошувалися промови. Така сама ситуація могла бути і в Москві з церквою Тихона Амафунтського. Але чому тоді поліцейське регламентування Шевченкових проведів у місті не знайшло відбиття в пам'яті й спогадах очевидців? Ніде й ніколи жодного слова про це не залишили Осип Бодянський, Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський. Честахівський, який писав у своїх листах про перевезення праху поета, свою розповідь почав лише з 3 травня 1861 року, коли «Кобзар наш дужий став на рідну землю Українську, а я став навколішки і тричі вклонився рідній неньці Україні й тричі поцілував її святу землю од себе і од рідних дітей її, котрі свято почитають її, проживаючи на чужині далекій»¹. В спогадах, написаних через кілька десятиліть, Честахівський навіть не згадав про Москву: «...Я одержав від начальства дозвіл на двадцятивосьмиденну відпустку в Київську губернію і, прибувши у місто Київ, передав тіло поета в повне розпорядження його братам і сестрі, які поставили труну поета в церкві Різдва на Подолі...» Спогади Лазаревського — «Гроб Т. Г. Шевченко в Києве, у Христорождественской церкви (7 мая 1861 г.)» вже самою назвою говорять про те, якому відрізковій шляху поетової домовини приділив увагу автор.

Може друзі й знайомі Шевченка, які вже прочитали в «Основі» масштабну й хвилюючу розповідь про похорон поета в Петербурзі, не знайшли потрібним описувати московський епізод у перевезенні його праху? Так я писав у книзі «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“», що вийшла в світ у 2007 р. Яке щастя тепер зізнатися в неточності припущення, що нам залишилося тільки одиначне свідчення Олександра Лазаревського! Виявилось, що Григорій Честахівський також залишив **дуже важливе пряме й конкретне свідчення!** Його знайшов невтомний Сергій Гальченко серед шевченківських документів, що наприкінці 2006 року повернулися в Україну з Української Вільної Академії Наук у США².

Чудо сталося так. У червні 2007 року в кабінеті Сергія Гальченка в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України в присутності відомих учених, професорів Михайла Наєнка та Володимира Панченка завів я розмову про московське пере-

¹ Письма Честаховского, писанные в 1861 году о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина, 1898. № 2. С. 168–169.

² Про непросту долю цих документів Сергій Гальченко докладно розповів у газеті «Слово Просвіти» (22–28 березня 2007 року).

бування поетової домовини, і раптом, абсолютно несподівано, спокійно-врочистий Гальченко вручив мені запис Григорія Честахівського, який наводжу повністю з мінімальним стилістичним редагуванням:

«Учора у вечері в 6-ть часів підняли ми з станції нашого дужого батька Тараса і повезли: по Цвітному, Страстному, Нікітському і Тверському бульварах і поставили його в маленькій церквці Св. Тихона на Арбатській площаді.

Люди, які йшли, мандрували за Кобзарем, більш усього було студентів, небагацько охвицерів і чотири завзятих панночки. Вони шкварили пихтурою од самісінької станції аж до церковки Свят. Тихона. Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше» (Виділено мною. — *В. М.*).

Далі Честахівський писав, що неподалік, «саженів з 50-т», від Сухаревої вежі (Шевченко згадував її в своєму щоденнику 13 вересня 1857 року) він побачив у лавочці портрет Пугачова і був такий вражений, що «побіг шукати проміж людом Лазаревського», щоб сказати тому: «Дивися, он Пугачов в кайданах кланяється Тарасові»¹.

Значення цього живого свідчення Григорія Честахівського про перевезення домовини Тараса Шевченка з Миколаївського двірця до храму святого Тихона Чудотворця на Арбатській площі важко переоцінити².

Передусім, уперше чітко вказано шлях, по якому везли домовину Шевченка з околиці північного сходу Москви до центру — по Цветному, Страстному, Тверському й Нікітському бульварах.

У запису Честахівського згадуються «офіцери», які супроводжували труну з прахом Шевченка. Цілком можливо, що це були кадети Олександрівського корпусу, розташованого поруч із храмом святого Тихона, яких привів учень Бодяньського, педагог Олександр Котляревський.

Свідчення Честахівського повністю підтвердили моє припущення, висловлене в згаданій книзі, що серед учасників зустрічі домовини з прахом поета й панахиди в арбатській

---

¹ У поемі Шевченка «Москалева криниця» стосовно часів Катерини II згадано про Омеляна Пугачова (бл. 1742–1775): «пугав Пугач над Уралом». В Оренбурзькому краї поет познайомився з місцями, де діяли повстанці під проводом Пугачова. Згадка про ці події є в повісті «Близнецы». В книжці М. Полевого «История князя Италийского, графа Суворова-Рымникого, генералиссимуса российских войск» (СПб, 1843), яку ілюстрував Шевченко, є два малюнки з зображенням Пугачова.

² Дуже важливо було б включити цей дорогоцінний документ у нове видання спогадів про Тараса Шевченка.

церкві святого Тихона найбільше було студентів Московського університету. До того ж, він додав надзвичайно важливий штрих: «Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше».

Не залишається ніякого сумніву, що зустріч Шевченкової домовини в Москві була багатолюдною й гідною.

Втім, не змінюється теза про те, що там, де до траурної процесії поставилися уважніше, інформація про неї було опубліковано, тобто стала доступною відразу, а не через півтора століття. Скажімо, російський етнограф і фольклорист, співробітник журналу «Современник» Павло Якушкін, який брав участь у зустрічі труни Шевченка в Орлі, 2 травня відправив кореспонденцію в петербурзьку «Северную пчелу», й вона була надрукована 29 травня. Якушкін, зокрема, писав: «Много было желающих поклониться праху знаменитого покойника... Тут были и чиновники, и купцы, и офицеры, и простые мужики...» Очевидець залишив чимало цікавих подробиць, про які ми ще скажемо.

Щодо Москви жодного свідчення про панахиду не виявлено. В результаті виходить, що серед учасників прощання з поетом названі лише Осип Бодянський і Микола Тихонравов. Зупинімося на цьому прізвищі. Заради правди слід сказати, що на час смерті Тараса Шевченка двадцятидев'ятирічний історик літератури і археограф Микола Савич Тихонравов (1832–1893) ще не став «видатним ученим», як Осип Бодянський, хоча з 1857 р. був уже професором Московського університету. Між іншим, коли на історико-філологічному факультеті вибирали професора (на місце звільненого Шевирьова), то Бодянський запропонував кандидатуру свого учня, славіста Аполлона Майкова, але ніхто його не підтримав, а за Миколу Тихонравова проголосували професори Сергій Соловійов, Федір Буслаєв, Іван Бабст, Арсеній Меншиков.

Так от, професор Тихонравов особисто не знав (!) Шевченка¹, і поява Тихонравова в церкві святого Тихона могла пояс-

¹ В «Алфавітному покажчику імен і назв» до академічного видання творів Шевченка прізвище Тихонравова відсутнє. З Шевченком він перестнувся лише віртуально: в листопаді 1858 року разом з поетом та іншими відомими громадськими і культурними діячами Тихонравов підписав уже згаданий нами протест проти антисемітського виступу журналу «Иллюстрация».

Коли Шевченко вперше приїжджав у Москву, Микола Тихонравов мешкав на Знамянці в будинку Макарова, який виходив безпосередньо на Арбатську площу, а під час приїзду поета в 1858 р. — на Великій Дмитрівці. У 1877–1883 рр. Микола Тихонравов був ректором Московського університету. Випускник університету 80-х рр. князь Борис Шетинін у своїх спогадах називав професора Тихонравова «зіркою першої величини». В 1890 р. Тихонравов став академіком Петербурзької Академії наук. Відомий працями про М. І. Новико-

нюватися значною мірою безпосереднім впливом Бодянського. Нітрохи не хочу применшити повагу й увагу молодого російського вченого до великого українця, проте не вважаю переконливим бездумне багатократне повторення саме його прізвища на підтвердження високої шани мислячої Москви до нашого Кобзаря.

«Відправили з побожністю панахиду»

Настав час абсолютно впевнено робити наголос на тому, що всі чи майже всі московські друзі й знайомі Шевченка та московські шанувальники його поезії, які на той час були в місті, не могли не попрощатися з прахом Кобзаря! Не могли!

Йдеться, передусім, про друзів і нових знайомих поета по весні 1858 року. Найперший з них — Михайло Щепкін. Чи міг він пропустити панахиду? Знаючи про його дружбу з Шевченком, ми твердо відповімо: «Ні, ні і ні!» Як вдалося встановити, в лютому і березні Щепкін грав у спектаклях у Москві, а з 6 березня по 2 травня театри в місті було закрито на час Великого посту і Пасхи. В цей період Щепкін виїздив у Петербург, але зафіксовано лише його перебування в столиці Росії 22–26 березня. Теодор Гріц, який склав літопис життя і творчості Щепкіна, пропускає в ньому понад місяць — з 26 березня по 2 травня 1861 року, не подаючи жодного факту з цього періоду життя великого артиста¹ (через три дні після від'їзду траурної процесії з Москви — 2 травня Щепкін уже грав у спектаклі).

Отже невідомо, де був і що робив Щепкін 27–28 квітня. Може, виїздив із міста? Може хворів у ці дні? Лише ці дві причини, на мій погляд, могли пояснити відсутність Щепкіна на панахиді. В іншому разі, артист попрощався зі своїм другом, а Олександр Лазаревський не помітив його. Взагалі втомлений і заклопотаний Лазаревський міг не зафіксувати в пам'яті багатьох учасників панахиди або ж просто не знати їх в обличчя. В цьому немає нічого дивного і незвичайного. До речі, ніхто раніше не звернув увагу на те, що Лазаревський приписав кульгавість Тихонравову, тоді як насправді хворі ноги були у Бодянського.

ва, М. В. Ломоносова, О. П. Сумарокова, М. В. Гоголя. Публікував пам'ятки давньоруської літератури. Сигурд Шмідт розповідав мені, що вчений закінчив своє життя (1893) на Арбаті, в будинку братів-видавців Сабашникових (не зберігся), що знаходився поруч із нинішнім театром ім. Євг. Вахтангова.

¹ Т. С. Гриц. М. С. Щепкин. Летопись жизни и творчества. С. 666–667.

На користь моєї впевненості свідчить інформація, знайдена в газеті «Московские ведомости» (№ 79 від 8 квітня 1861 року). В коротенькій замітці повідомлялося таке:

«6-го апреля, в сороковый день смерти Т. Гр. Шевченко, некоторые почитатели поэта собрались в церкви Успения (что в Газетном переулке), где и выслушали с благоговением панихиду по покойном поэте»¹.

Ця панахида, організована, звичайно, Бодянським, який довго жив у Газетному провулку й знав священиків церкви Успіння Божої Матері², з усією переконливістю показує справді **благоговійне** ставлення московських друзів і знайомих Шевченка до пам'яті про нього³. Вона пройшла за 20 днів до того, як домовину з прахом Шевченка привезли в Москву по дорозі з Петербурга в Україну і встановили в храмі Тихона Амафунтського на Арбатській площі.

Якщо москвичі зібралися на панахиду в церкві Успіння Божої Матері коли труна з тілом поета ще лежала в холодній петербурзькій землі, то вони ніяк не могли пропустити панахиду над прахом Шевченка в арбатській церкві святого Тихона⁴.

¹ Вперше опубліковано мною в газеті «Голос Просвіти» (№ 15, 12–18 квітня 2007 р.).

² Будинок Софії Ігнат'євої, в якому жив Бодянський, в «Алфавитном указателе к плану Тверской части» числився під № 288, а церква Успіння — під № 282, тобто знаходилася поруч. Саме в цій церкві влітку 1857 року відбулося вінчання Бодянського з Марфою Артем'євою.

³ Так само можна сказати й про петербурзьких друзів і знайомих поета, в тому числі, тих, які в той час знаходилися за межами Росії. Скажімо, сім'я Толстих — Федора Петровича, Анастасії Іванівни та їх доньки Катерини (Юнге) — перебували за кордоном, і Катерина Федорівна згадувала: «Як громом вразила нас неждана звістка про смерть Шевченка. **На чужині відслужили ми по ньому панахиду**, але в думці були разом з друзями, біля його домовини...» (Виділено мною. — *В. М.*)

⁴ Зазирнувши в історію церкви в Газетному провулку, побачимо, що в сиву давнину між вулицями Нікітською і Тверською пролягав глибокий і довгий яр, над яким здавна височів храм на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Це сусідство дало назву місцевості — Успенський вражек. Церква впродовж століть називалася Успіння Божої Матері на Успенському вражку. В XVII — на початку XVIII століть і провулок називався Успенським і Успенським вражком.

Дослідники вважають, що церква існувала вже в 1531 р., бо в Никоновському літописі під цим роком згадується Успенський вражек. Вона була дерев'яною, однопрестольною. Кам'яний храм з вітварями Миколи Чудотворця та Іоанна Предтечі побудував у 1647 р. Григорій Горихвостів. 1775 р. замість першого вітваря була побудована церква Миколи Чудотворця. Наприкінці XVIII століття храм обновили.

В 1857–1860 рр., тобто в часи приїздів Шевченка в Москву, храм був увесь перебудований заново на кошти купця Сергія Живаго (на жаль, була зламана огорожа з написом про Горихвостова). У церкві три престоли — Успіння, преподобного Сергія та Усікновення голови Іоанна Предтечі.

Ще один дорогоцінний факт, який мені вдалося встановити, вперше тепер оприлюднюю. В тих же «Московских ведомостях» за 28 лютого 1862 року знайшов я таку замітку: «Панахида по Т. Г. Шевченке. 26-го февраля исполнился год со дня смерти народного поэта Украины. В этот день небольшое число (40 чел.) поклонников и почитателей таланта Малорусского поэта собрались в церкви Тихона Чудотворца, что на Арбате, и отслужили панахиду скромно и без всяких речей, как это обыкновенно полагается. В этой самой церкви стоял гроб покойного при перевозе тела Шевченка из Петербурга на Украину».

Таким чином, ставлення до поетових панахид у Шевченковій Москві було святим, а згадка про 40 учасників панахиди в лютому 1862 року, як про «невелике число», напевне, ще раз опосередковано свідчить, що в квітні 1861 року людей було значно більше.

До речі, в лютому 1862-го Щепкін був у Москві (з 17 лютого театри були закриті на час Поста й Пасхи), і його участь у згаданій панахиді цілком вірогідна.

Повертаючись до квітня 1861 року, зазначу, що є всі підстави розглядати інформацію про присутність тоді в храмі святого Тихона Бодянського, Тихонравова і Шугурова, як одинокий, але щасливий документальний знак того, що в тій панахиді над прахом поета взяли участь, по-перше, близькі друзі Шевченка, як Осип Бодянський, по-друге, прихильники його таланту з інтелектуалів, не знайомі з ним особисто, як Микола Тихонравов, і, нарешті, молоді люди, як Микола Шугуров. Тобто, вони втрюх уособлюють значну частину москвичів, які прийшли попрощатися з великим українським поетом.

«Ми плакали, коли до нас дійшла вістка про його смерть»

Хто ж міг усе бачити й знати про панахиду над прахом Шевченка? Студенти Московського університету (тоді в ньому навчалося понад 2 тис. чоловік), передусім, із українців, яких було чимало на панахиді.

Церква була закрита в 1924 р. Община зареєстрована в 1992 р, з 2000 р. в основному храмі відбуваються богослужіння. Настоятель храму (з 1996 р.) — священник Володимир Лапшин.

В квітні 2007 і 2008 рр. в московській церкві Успіння Божої Матері на Успенському вражку, що в Газетному провулку, 15 на сороковини після дня смерті Тараса Шевченка відбулися молебні, організовані Культурним центром України в Москві. Започатковано нову традицію, яку треба продовжувати.

Відомо, що в університеті діяли підпільні суспільно-політичні гуртки, до яких входили українські студенти. Члени цих гуртків, як правило, були знайомі з безцензурною поезією Шевченка. Скажімо, в гурток «Вертеп» (1856–1859) входили О. Котляревський, М. Свириденко, П. Єфименко. На рубежі 50–60-х рр. в університеті існував гурток І. Аргіропуло — П. Зайчневського, який видавав літографованим способом і поширював твори Шевченка. У висновках згаданої університетської комісії зазначалося, що «літографія лекцій послужила поводом к распространению недозволенных сочинений». Навіть заклик Зайчневського «до сокири», кинутий в суспільну думку, певно, взятий із поезії Шевченка. Один із активних учасників цього гуртка Л. Яценко листувався з «вертепником» Єфименком. При арешті Яценка й Аргіропуло в них було знайдено твори Шевченка¹.

Важливо пам'ятати, що наприкінці 1850-х рр. у Московському університеті склалася Українська студентська громада, в якій нараховувалося близько 30 чоловік², що ставила за мету, за словами Марка Вовчка, «працювати для України». Серед головних членів громади назвемо Фелікса Волховського³, Івана Силича, Миколу Шугурова, Валеріяна Родзянка, Івана та Михайла Роговичів, Павла Капніста⁴, Миколу Калениченка, Василя Гука, Володимира Тхоржевського, Іллю Деркача. Членами Громади можливо також були Ананій Брежинський, Семен Гирчич, Микола Динник, Михайло Максимович, Олександр Милорадович, Павло Прокопенко, Іван Самойлович, Віктор Скипський⁵.

Бібліотекар Української громади Микола Шугуров свідчив: «Ми знали напам'ять численні вірші Шевченка і плакали, коли до нас дійшла вістка про його смерть» (Виділено мною. — В. М.). Безперечно, що члени Громади взяли участь у зустрічі труни з поетовим прахом у Москві й у панахиді в храмі Тихона Амафунтського. Можна також із великою впевненістю стверджува-

¹ І. Карабутенко, А. Марусич, М. Новохатский. Шевченко в Москве. С. 98, 100–103.

² В 1865 р. кількість членів становила 63 чоловіка. Українська громада була ліквідована властями в 1866 р.

³ Волховський Фелікс Вадимович (1846–1914) — поет, письменник і перекладач. На деяких його творах позначився вплив Шевченка. Пропагував поетичну спадщину Кобзаря в еміграції в Лондоні.

⁴ Капніст Павло Олексійович (1842–1904) — син декабриста Олексія Капніста, з яким Шевченко познайомився в 1843 р. в селі Мойсівці. Олексій Капніст познайомив Шевченка в Яготині з Варварою Репніною.

⁵ Докладніше див.: Олександр Стомба. Українська студентська громада в Москві 1860-х рр. — Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1977. С. 411–453.

ти, що на панахиді було чимало студентів Московського університету з росіян, поляків та інших національностей.

Якраз тоді університет у зв'язку з відміною кріпосного права переживав переломний час і піднесення волелюбності, до нього потягнулася нова молодь з провінції. Студентство захвилювалося, і це серйозно стурбувало московські власті. Професор Осип Бодянський писав невдовзі після панахиди над прахом Шевченка в церкві святого Тихона: «В университете нашем дивная совершается. Кажется, последняя кончина ему приходит. Странные пророчества ходят насчёт его. Горе ему, если десятая часть сбудется». Молода актриса Олександра Шуберт у своїх спогадах згадувала, як Щепкін відволік її від участі в студентських сходках: «В Москве начались студенческие волнения... Кто-то из знакомых сказал М. С. Щепкину, что я хожу на сходку. В день катастрофы, когда били студентов, я по обыкновению отправилась на сходку. На Моховой встречается Михаил Семёнович на извозчике: „Иди назад, я еду к тебе чай пить“».

В університеті відмінили навіть традиційну форму одягу, що було серйозною ознакою демократизації студентського життя, адже впродовж багатьох років студенти мали суворо додержувати форми. Не випадково Лев Толстой писав: «Вступая в Университет, я уже не думал о поприще науки,.. а о мундире с синим воротником...» У травні 1861 року вступні екзамени в університет проходили більш демократично, екзаменаторами виступали вчителі гімназій під головуванням когось із університетських професорів, вони доброзичливіше ставилися до вихідців із простого люду. Водночас, намагаючись вгамувати студентські пристрасті, університетське начальство ввело нові правила, що звужували права студентів і перешкождали доступ в університет демократичним елементам.

Не сумніваюся в тому, що студенти Московського університету запитали на панахиді значно більше відомих у Москві облич, ніж Олександр Лазаревський, і пропустити улюбленого артиста Михайла Щепкіна вони ніяк не могли. Але, скоріше за все, не здогадалися чи не мали змоги відразу розповісти про це в пресі. Тим паче, що називати публічно прізвища учасників панахиди не було безпечно. Та й у майбутньому, на жаль, ніхто не залишив про цей печальний день спогадів.

Як ми вже знаємо, Лазаревський особливо наголосив, що разом із ним про панахиду в храмі святого Тихона «добре пам'ятає і М. В. Шугуров». Немає сумніву: тоді, на самому кінці Шевченкового століття, вже літні люди говорили між собою про перебування домовини Шевченка на Старому Арбаті! Лазаревський розумів, що для більшої достовірності й вагомості

ті треба назвати ще одного живого свідка цієї події¹. Шугуров якраз і був таким очевидцем. Якби він у 1861 р. відправив у часопис «Основа» розповідь про панахиду над тілом Шевченка на Арбаті, то її, безперечно, було б опубліковано. Проте студент з України, мабуть, і помислити не міг тоді про виступ у пресі. Але чому він не зробив цього пізніше, коли вже займався шевченкознавством і співробітничав у «Киевской старине»? Принаймні, через десятки років привід однозначно був, адже Лазаревський звернувся до нього — очевидця! — за підтвердженням своїх спогадів. А Шугуров, можливо, вже не пам'ятав конкретних людей, які були в церкві Тихона. Чи він таки не мав чого додати? А може Шугуров вважав, що досить буде свідчення людини, яка разом з Честахівським супроводжувала труну?

Я довго шукав відповідь на ці питання і нарешті знайшов її у свідченні людей, які добре знали Миколу Васильовича, — у співробітників «Киевской старины». Вже після смерті Шугурова журнал писав про свого автора: **«К сожалению, сравнительно редко Н. В. Шугуров брался за перо, да и то в большинстве случаев А. М. Лазаревский побуждал его поделиться с читателями богатыми сведениями, которыми, несомненно, обладал Н. В. Шугуров и которые он, к сожалению, совсем неиспользованными унёс с собой в могилу»** (Виділено мною. — *В. М.*).

У неопублікованому щоденнику Шугурова зустрів запис: «Теперь, перенесшись в прошлое, я как будто опять переживаю и то, что меня когда-то радовало, и то, что меня потом мучило». В іншому місці щоденника обпекли слова: **«Трудно всё записать...»**

Серед відомостей, які забрав з собою в могилу скромний і мовчазний від природи Шугуров, я поставив би на перше місце дорогоцінну в наш час інформацію про перебування домовини з прахом Тараса Шевченка в Москві. Дуже шкода, що Шугуров не залишив спогадів про 27—28 квітня 1861 року... Так, так, я добре знаю, що історія не терпить умовного способу, але ж як шкода!

Перший храм по дорозі в Україну

Щодо відомих москвичів, то, може, вони не знали про прибуття домовини з прахом Шевченка на Старий Арбат? Адже в московських газетах немає жодного попереднього повідомлення про цю подію чи наступну розповідь про неї. Разом з тим, важ-

---

¹ Микола Шугуров помер у 1901 р., а Олександр Лазаревський у 1902 р.

ко уявити, що печальна вістка могла обійти друзів і знайомих поета. Тоді чому ми нічого не відаємо про прощання з поетом у храмі Тихона в квітні 1861 року того ж Михайла Щепкіна чи Варвари Репніної, багатьох інших московських друзів і знайомих Шевченка? На мій погляд, лише тому, що з причини дивовижного й нез'ясованого збігу обставин про це не залишилося жодного документального свідчення. Таке буває, і вчений має з цим рахуватися. Історик змушений змиритися перед браком звичайного факту, що, здається, вислизнув від обов'язкового тлумачення. Проте письменникові, який узявся б описати московську панахиду в художньому творі, треба було б лише довідатися, чи були московські знайомі Шевченка в той день у місті, і, не вагаючись, «привести» їх на церковну службу в храмі Тихона Амафунтського... Не випадково поетично-розкута З. Тарахан-Береза пише, що з поетом прийшли попрощатися не лише Бодянський і Тихонравов, але й «письменники, актори». Втім, Олександр Лазаревський і Микола Шугуров чесно заявили, що інших учасників панахиди вони просто «не пам'ятали» і що їх «здається, не було». В цих словах є відсутньою будь-яка категоричність.

До речі, в своїй книзі «Святиня» Тарахан-Береза доречно вміщує малюнок Григорія Честахівського «Домовина Т. Г. Шевченка в церкві», зроблений в дорозі з Москви в Україну, в контексті матеріалу про перебування праху поета в церкві Тихона на Арбаті. Хоча малюнок не датований, на мою думку, Честахівський зафіксував поетову домовину саме в цьому старовинному й знаменитому храмі — **першому по дорозі в Україну**. За це свідчить і значний обшир церкви, що відчувається в малюнку. Честахівський зобразив Шевченкову домовину, покриту китаїкою, тоді, коли вона залишилася наодинці з Богом, і в атмосфері розлита тиха урочистість цієї миті. Поруч з домовиною лише одна постать, мабуть, священник, а на відстані — скоріше за все, хтось із друзів поета (можливо, Олександр Лазаревський?).

Отже, домовину з тілом Шевченка було встановлено в храмі, над входом у який був напис: «Церковь Тихона Чудотворца, что у Арбатских ворот». Назву було дано на честь православно-го святого, чудотворця Тихона, що народився на острові Кіпр у місті Амафунті, був там єпископом і обернув багатьох язичників у Христову віру (помер у 425 році). У письмовій спадщині поета немає жодної згадки про цього святого, тоді як Шевченко неодноразово торкався пам'яті святих Бориса і Гліба; церква їх імені знаходилася неподалік на Арбатській площі. Місце над річкою Альгою в Україні, де «бешеный честолобец, окаянный Святополк, зарезал родного праведного брата своего Глеба» згадано в

повідях Шевченка «Капитанша» й «Близнецы». В «Археологічних нотатках» він зазначав, що в Переяславі «на месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь...»

За документами церква святого Тихона Амафунтського відома з 1620 р., проте існувала ще до царів Романових, бо одержувала ругу. Була дерев'яною і в 1629 р. згоріла, після чого збудовано з цегли. В 1689 р. на її місці звели нову церкву, освячену в день пам'яті святого Тихона 16 червня Патріархом у присутності цариці Софії¹. В 1756 р. граф Г. І. Головкін прибудував з півдня Воскресенський вівтар, рівновеликий самій церкві. Тому церква Тихона Амафунтського мала незвичайний для православного храму «парний» вигляд, що складався із двох симетричних і майже однакових зовні половин, північної та південної. Після пожежі 1812 року храм хотіли знести, але парафіяни його відстояли. В 1813 р. була зведена нова дзвіниця, що відразу зарахувала храм святого Тихона до того типу московських післяпожежних церков, увінчаних банею без барабана, в яких особливо виразним і красивим був явний контраст між громіздкістю і важкою лапідарністю об'єму храму та спрямованою угору стрункою дзвіницею. На превеликий жаль, у сучасній Москві не збереглася жодна з таких унікальних церков.

У Центральному історичному архіві Москви знайшлися документи про те, що в 1861 р. церква була «зданием каменная, с таковою же колокольнею, крепка», престолів у храмі було три: «в настоящей, во имя святого и Чудотворца, Тихона Амафунтского, в приделах: во имя Божией матери, именуемой Утоли мои печали и во имя святителя Николая»². З інших джерел відомо, що в церкві знаходилася ікона «Богоматір Галатська»³, що нині зберігається в Третьяковській галереї. Москвознавець Іван Кондратьєв наприкінці XIX століття повідомляв у книзі «Седая старина Москвы», що в церкві, крім згаданої ікони «Вгамуй мої печалі» знаходився ще якийсь «найдавніший список». Все це важливо пам'ятати, бо ж і Шевченко в «Археологічних нотатках» описував стародавні церковні книги і предмети, які мали значну історико-культурну цінність. Зовнішній вигляд храму святого Тихона можна побачити на фотографії другої половини XIX століття та на гравюрі художника Івана Павлова «Церковь святителя Тихона Амафунтского у Арбатских ворот.

¹ Впродовж довгого часу це всіляко підкреслювалося. Скажімо, в «Путеводителе по Москве», виданому 1824 року читаємо: «Церковь Святого Тихона Амафунтского, у Арбатских ворот, освящена 1689 года в присутствии царевны Софьи Алексеевны».

² Центральный исторический архив Москвы, ф. 203, оп. 744, спр. 2396, арк. 181–190; ф. 454, оп. 3, спр. 62, арк. 201–205.

³ Назва отримана від Галати — частини Константинополя.

Мальовничий силует церкви святого Тихона понад два століття прикрашав Арбатську площу¹, перегукуючись з сусідньою церквою Бориса і Гліба. Разом вони складали архітектурну доміную площі.

Чому було обрано саме цей храм біля Арбатських воріт? Адже від вокзалу, який розташовувався на околиці північного сходу міста, до центру, тобто до Арбатської площі — немалий шлях і можна було зупинитися, скажімо, в якійсь ближній церкві або навпаки відразу перевезти домовину в один із храмів на виїзді з Москви по шляху, що вів в Україну. (В Києві студенти хотіли везти домовину поета до університетської церкви, але митрополит Арсеній визначив для неї парафі яльну церкву Різдва Христового, найближчу до Дніпра, по якому її було відправлено пароплавом у Канів).

Оскільки звістку про смерть Шевченка в Москві першим отримав, очевидно, Бодяньський, церкву, скоріше за все, вибирав він. При цьому Бодяньський враховував кілька моментів і відомих йому обставин. Серйозним аргументом на користь арбатського храму могло стати те, що Михайло Лазаревський, підстарший з шести братів Лазаревських, який узяв на себе клопоти про перевезення поетового тіла в Україну, найперше в Москву, мав помешкання в Сивцевому Вражку в будинку Димкової², тобто

¹ Церкву Тихона Амафунтського знесено в 1933 р. Її адреса була — Арбатська площа, 14. На місці церкви збудовано павільйон станції «Арбатська» Фільовської лінії. Начальник будівництва станції Я. Гітман залишив потрясаючу розповідь:

«Приспосабливаясь к трассе, мы избрали отправной точкой для развития работ конец Никитского бульвара (шахта № 36) и бывшую церковь Тихона на Арбатской площади (шахта № 37). В отличие от многих других станций геология нашего участка оказалась чрезвычайно благоприятной для строительства. Мы, как говорится, только „замочили пятки“ в воде, в то время как наши товарищи по строительству прочих станций захлебывались в плывунах и подземных водоносных грунтах. Так называемый культурный слой на нашем участке достигал толщины 3–5 метров. И только на уровне 10,5–13 метров появлялась вода...

Бетонный завод мы устроили в помещении бывшей церкви Тихона. Но мы не сказали, что самые стены церкви использовали как материал для производства бетона. Мы постепенно срезали верхушку церкви и направляли в стоявшую внизу камнедробилку. Таким образом, верхняя часть церкви была своеобразной каменоломней, а нижняя — тепляком для бетонного завода... „Каменоломни“ нам хватило только до половины апреля. К этому времени церковь была разобрана окончательно» (Виділено мною. — В. М.).

Таким чином, у квітні 1933 року, через сім десятиліть після того, як у церкві Святого Тихона знаходилася домовина з прахом Шевченка, Божий храм було використано для виготовлення бетону в основу московського метрополітену.

² Останні роки життя професійний чиновник Михайло Лазаревський, який керував справами та маєтками російського археолога, графа Олексія Уварова, жив у Москві, мав неабиякі зв'язки в місті.

недалеко від храму святителя Тихона. Було зрозуміло, що Олександр Лазаревському, який безпосередньо супроводжував тіло Шевченка, зручніше було зупинитися на Старому Арбаті. (Між іншим, після закінчення університету Олександр Лазаревський з літа 1858 р. два роки жив у Москві¹ і також мав тут знайомства). До того ж, вибір арбатського храму для зупинки й панахиди давав перевагу, бо з нього легко було виїхати на шлях в Україну. Не виключено, що у Бодянського чи Лазаревських були знайомі або рекомендовані друзями церковнослужителі в церкві Тихона Амафунтського. Не можу не висловити також припущення, що друзі Шевченка, передусім історики Осип Бодянський і Олександр Лазаревський, враховували й те, що біля церкви святого Тихона стояли козаки Петра Сагайдачного перед штурмом Москви в 1618 р. Напевне, бралася до уваги й престижність Арбату, його близькість до Кремля. Церква Тихона Амафунтського, між іншим, входила до Білого міста, тоді як, скажімо, ближня від неї церква Миколи Явленого на Арбаті вже знаходилася в Земляному місті². Взагалі все, що було пов'язане з похороном Шевченка та перевезенням його праху, друзі намагалися робити найкращим чином і не шкодували грошей.

Про все це я розповів у червні 2005 року видатному арбатознавцеві Сигурду Шмідту, який на той час уже 83 роки жив на Арбаті і знав про нього, здається, все. Сигурд Оттович сказав, що церкви Бориса і Гліба та святого Тихона були дуже шанованими серед професури та викладачів Московського університету. Це лише підтверджує, що у виборі храму для панахиди значну роль відіграв Осип Бодянський. Зауважу, до речі, що Московський університет і його домова церква Тетяни Великомучениці, як і церква Тихона Амафунтського, знаходилися на території однієї і тієї ж дільниці міста — Тверської. В Тверській дільниці жив і Бодянський. Тому професорові легше було організувати студентів університету для супроводу домовини з вокзалу на Старий Арбат. У цьому супроводі брали також участь викладачі й випускники університету, передусім, вихідці з України, зокрема, славісти, пов'язані з Бодянським.

¹ Олександр Лазаревський згадував: «...Шодня майже зустрічався я з Тарасом Григоровичем (У Петербурзі. — В. М.) до літа 1858 р., коли по закінченні університету переселився разом з музеєм і бібліотекою гр. Уварова до Москви».

² Церква Тихона Амафунтського якийсь час входила до Миської дільниці разом із кремлівськими соборами і дзвіницею Івана Великого, а затим — до Тверської дільниці разом із храмом Христа Спасителя. Церква Миколи Явленого належала до Арбатської дільниці Москви.

Відомо, що петербурзькі Шевченкові друзі зібрали на похорон поета та перевезення його праху в Україну більше тисячі карбованців, що складало на той час значну суму. Скажімо, проїзд у потягу з Петербурга до Москви коштував усього 6 крб. 50 коп., дорога від Тули до Орла на конях — близько 122 крб., а горілка для візників на цей шлях — 2 крб. 40 коп. Поетові друзі не допускали в дорозі нічого такого, що могло б зашкодити достойному супроводу його праху¹.

У цьому контексті розповім про цікавий історичний факт. У жовтні 1882 року Микола Білозерський опублікував у «Киевской старине» статтю «Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831—1861)», в якій, посиляючись на Михайла Лазаревського, стверджував: «В Москве гроб Шевченка стоял за городом, на дворе какого-то столяра, среди куч стружек; стечение публики было значительное». Якось так сталося, що півтора десятиліття ніхто публічно не заперечив інформацію про замський двір столяра. В 1893 р. пішов з життя Григорій Честахівський, але залишався Олександр Лазаревський, який нарешті сказав своє вагоме слово. «Гроб Шевченка... среди куч стружек...»? Той, хто супроводжував труну, відповів коротко й категорично: «Это неверно». Його вустами друзі Шевченка, які вклали душу в організацію останньої дороги Кобзаря в Україну, поправили кричущу неточність, що межувала з явною неповагою до їх турбот про перевезення поетового праху в Москву. Здається, першим серед шевченкознавців минулого століття звернув увагу на це Всеволод Чаговец, який писав: «В воспоминаниях В. М. Белозерского² есть указание на то, будто гроб поэта пришлось поставить где-то на окраине Москвы, на задворках у какого-то столяра, в сарае, среди всякой рухляди. Это было бы очень обидно за Москву. Но, к счастью, это неправда»³. Олександр

¹ Лазаревський і Честахівський продумали все до деталей, зокрема передбачили гроші не лише на оплату візників і паромщиків на ріках, але й на горілку для візників і змашування дроз у дорозі. Коней на станціях Лазаревський і Честахівський міняли дуже швидко. Російський поет О. Фет у спогадах писав зі слів своєї дружини: «...От Тулы жену мою на каждой станции догонял и загрундял в получении лошадей гроб Шевченка, сопровождаемый ассистентами, перевозившими тело его на юг».

² Насправді, йдеться про спогади Миколи (а не Василя) Білозерського.

³ Втім, у дорозі траплялося, мабуть, всяке. Павло Якушкін писав про перевезення труни в Орлі:

«— Где стоит гроб? — спросил я кого-то, проходя к почтовой станции.

— Ступайте в ворота, там на дворе под сараем!

Вхожу: на дворе под навесом, среди пустых ямских телег, на куче навоза, тоят дроги с гробом, покрытым

Червonoю китайкою,

Лазаревський, як уже відомо, дав абсолютно точну адресу перебування труни з прахом Шевченка — арбатський храм святого Тихона. Проте, й інформацію, яку розголосив Білозерський, не варто відкидати категорично; цілком можливо, що, виїхавши з Москви, жалобний супровід зупинився, щоб востаннє розпрошатися з прахом Шевченка. (Нагадаю, що в Орлі поетову труну аж до кінця міста супроводив священник і велика кількість людей, а за містом було відправлено ще одну панахиду)¹.

Можливо, підмосковний двір столяра було вибрано для того, щоб ще раз перевірити в далеку дорогу дроги — віз, пристосований для перевезення гробів. Підтвердження цьому знаходимо в листі Олександра Лазаревського до Григорія Честахівського зі скрупульозним рахунком витрат на перевезення тіла Тараса Шевченка з Петербурга до Києва.

Познайомимося з початком цього документа, який стосується витрат, пов'язаних із Московією:

«Счет денег, издержанных на перевезение тела Т. Гр. Шевченка из Петербурга до Киева.

Провоз тела из СПб до Москвы	— 55 р.
Провоз Ал. Лазаревского и Гр. Честахов ского до Москвы	— 13
Прогонь от Москвы до Серпухова	— 15
Извозчик в Москве	— 1
На водку ямщикам от Москвы до Серпухова	— 1.25
Смазка	— 12 ² ...»

Увага! Ось це перше змащування мастилом дрог (в дорозі їх було кілька) могло бути зроблене відразу на виїзді з Москви у місцевого столяра...

Імена для пам'яті

Хто ж відправив панахиду над Тарасом Шевченком у Москві? Хто доглянув домовину з його тілом у храмі 27—28 квітня

Заслугою казацкою!..»

¹ Павло Якушкін писав про це: «Толпа народу более и более прибывала... священник отслужил панихиду, и поезд тронулся. По пути толпа народу увеличивалась, как снежный ком... И, несмотря на страшную жару, провожали поэта за шоссеюною заставу. За заставой отслужили панихиду...» (Виділено мною. — В. М.).

² Копійок.

1861 року? Мені дуже хотілося нарешті назвати (через майже півтора століття!) імена церковнослужителів храму святого Тихона, залишити їх у нашій пам'яті. Пошуки в Центральному історичному архіві Москви виявилися вкрай складними: архів Московської духовної консисторії після Жовтневої революції серйозно постраждав. Але все-таки збереглися справи деяких московських храмів — церковні книги, переписка шести сороков¹, у тому числі Пречистенського, до якого і входив храм Тихона Амафунтського. В «Списке церквей Московской епархии» церква «Тихоновская у Арбатских ворот» стоїть під № 27 у 1-му відділенні Пречистенського сорока. В архівному путівнику довідався про наявність «Метрики церкви Тихона Чудотворца возле Арбатских ворот»². Зажеврїла надія, адже метричні книги традиційно склалися з трьох частин: про тих, які народилися, тих, які вступили в шлюб і тих, які померли. Можливо, в останній — третій — частині метрики храму залишилася хоча б якась інформація про панахиду над тілом Шевченка? Проте в отриманих в архіві матеріалах навіть згадки про храм Тихона Амафунтського не знайшов і, здавалося, що тепер уже втоплюся в архівному морі безнадійно. Час ішов, а результатів не було. В ті дні гортав якимось Шевченкові поезії, й в очі впали рядки:

---

¹ Сорок — чотири десятка. У Володимира Даля читаємо, що в старовину рахували сорока́ми: перший сорок, другий сорок і т. д. За переказами, в Москві нараховувалося 40 сороков церков (тобто 1 тис. 600), хоча насправді їх було значно менше. Вже згаданий нами німецький мандрівник Іоганн Георг Коль писав стосовно московських церков кінця 30-х — початку 40-х рр.: «Загальну кількість їх встановити дуже важко, і різні автори дають про це різні відомості. В той час, як одні говорять про півтори тисячі московських храмів, інші визначають їх загальну кількість в п'ятсот, а треті скорочують цю цифру до двохсотшістдесяти. Все залежить, звичайно, від того, як проводити підрахунок і що розуміти під церквою». Скажімо, якби коли-небудь порахували всі церковні вітварі, то цифра перевалила б за сорок.

Москвознавець XIX століття Іван Слонов писав, що в 70-х рр. нараховувалося 329 православних храмів, а Петро Ситін зазначав, посилаючись на дослідника московських храмів М. І. Александрівського, що число їх ніколи не перевищувало 500 одиниць разом з домовими і монастирськими церквами. Сучасні дослідники вважають, що кількість храмів у Москві наближалася до тисячі. Як би там не було, до сорока, як об'єднання храмів, частіше всього, входило менше чотирьох десятків церков. У документах, які мені довелося вивчати, сорока нараховували від 14 до 35 храмів. Вони були розділені на староства і благочинія (відділення).

Словосполучення «сорок сороков» міцно ввійшло як у церковний ужиток, так і в світське життя. Скажімо, в поезії Марини Цветаєвої читаємо про кількість московських храмів: «Всех сче́том: сорок сороков...» Історія всіх московських храмів, видана в Москві на початку XXI століття, називається «Сорок сороков».

² Центральний історичний архів Москви, ф. 454, оп. 3, спр. 62, арк. 201–205.

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!

Допомогли досвідчені архівісти, і врешті-решт у справі «Клировые ведомости Пречистенского сорока г. Москвы за 1861 год» таки знайшлася «Ведомость о церкви Святого и Чудотворца Тихона Амафунтского, что возле Арбатских ворот». В ній і були прізвища всіх церковнослужителів арбатського храму. То була перемога! Подумалося, що так само як не горять рукописи, не зникають безслідно й архівні документи. Тепер ми можемо назвати цих людей.

Священик **Левітський Микола Сергійович**, 32 роки, народився в Московській єпархії, син священика, навчався у Віфанській семінарії, яку закінчив у вересні 1850 року з атестатом 1-го розряду. В листопаді того ж року призначений дияконом Георгіївської церкви в Єндові. **3 2 лютого 1860 року — священик церкви Тихона біля Арбатських воріт¹.**

У Миколи Левітського була дружина і троє синів.

Диякон² **Фівейський Павло Васильович**, 37 років, народився в Московській єпархії, син паламара, навчався в Московській семінарії, яку закінчив у 1844 р. з атестатом 2-го розряду. **3 серпня 1848 року до травня 1863 року — диякон церкви Тихонівської біля Арбатських воріт.**

Одружений, мав двох дітей, дівчинку і хлопчика. Жив у Афанасьєвському провулку, неподалік від території, де тепер знаходиться Культурний центр України.

Паламар³ **Беляєв Петро Васильович**, 29 років, народився в Московській єпархії⁴, син священика, навчався в Московській семінарії. **3 жовтня 1853 року до листопада 1864 року — паламар церкви Тихонівської біля Арбатських воріт.**

Одружений, мав двох дітей, дівчинку і хлопчика.

Проскурниця⁵ **Соловійова Євдокія Микитівна**, 63 роки, в

¹ Є дані про те, що Левітський був священиком у церкві Тихона і через десять років. У той час його старший син Сергій уже навчався в духовному училищі. 18 жовтня 1870 року Левітського було нагороджено набедреником (парчевий прямокутник із зображенням хреста, що його священики одержують як першу нагороду і носять з правого боку нижче пояса).

² Помічник священика у відправі церковної служби, нижчий духовний чин.

³ Служитель православної церкви, що допомагає священику під час богослужіння; дячок, псаломщик, причетник.

⁴ Як бачимо, всі три служителі церкви Тихона на Арбаті народилися в Московській єпархії, тому відпадає припущення деяких авторів, що священик цього храму був вихідцем із України.

⁵ Жінка, що випікає проскуру — білий прісний хлібець особливої форми, що використовується в православному богослужінні. Проскурницями часто

церкві святого Тихона з жовтня 1840 року, тобто задовго до того, як у Москву вперше приїхав Шевченко. «Читати і писати вміє». Жила з донькою. Працювала в храмі до старості¹.

Ці люди так чи інакше причетні до вшанування пам'яті про Тараса Шевченка в храмі святого Тихона на Старому Арбаті, до панахиди над ним. Вони заслуговують на нашу добру пам'ять і на те, щоб їх імена й прізвища віднині згадувалися у відповідних працях про Кобзаря.

З Арбату — в Україну

Григорій Честахівський залишив нам малюнок олівцем «Домовина Т. Г. Шевченка в дорозі». На ньому — дроги, намальовані абрисом, і детальніше прописані візник та четвірка коней. Ці дроги стояли вранці 28 квітня на Арбатській площі біля храму Тихона Амафунтського. Звідси, з центру Москви і до самого Києва Шевченків прах везли кіньми поштовим трактом, що проходив через Серпухов — Тулу — Орел — Кроми — Волобуєво — Кошельовку — Дмитровськ — Севськ — Есмань — Глухів — Кролевець — Батурин — Борзну — Ніжин — Носівку — Козелець — Залісся — Бровари. То була далека й печальна дорога, й Україна пам'ятає про неї. Заакцентую читачеву увагу на тому, що починалася вона зі Старого Арбату.

Отож, уявімо собі 28 квітня 1861 року. Над Арбатською площею підіймається по-весняному тепле сонце, золотить маківки храмів святих Бориса і Гліба та Тихона. Біля Тихонівського храму зібралося чимало людей, особливо багато молоді. Чується мелодійна українська мова. Осип Бодяньський, Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський тихо перемовляються з арбатським священником років тридцяти, потім всі четверо заходять у церкву. Від розкішної садиби Голіциних, де стоять екіпажі, хтось направляєтсь до людського натовпу. Група молодих людей наближається від Олександрівського кадетського корпусу. Біля восьмигранного водорозбірника з червоної цегли, що поряд із церквою, перемовляються візники, які приїхали з діжками по воду, і торговки — на площі ярмарок. Ось вони вкупі підходять до церкви, хрестяться й стоять мовчки.

були вдови священників. Цікаво, що Пушкін згадував про проскурниць у зв'язку з його роздумами про мову: «Не худо нам иногда прислушиваться к московским просвирням, они говорят удивительно чистым и правильным языком».

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 203, оп. 744, спр. 2396, арк. 181–190; ф. 2125, оп. 1, спр. 1595, арк. 1–4.

Проходив катеринщик із шарманкою-шафочкою та танцюючими ляльками в ній, зупинився. Благовидна жінка свариться на хлопчаків, які галасують біля струмка Чорторий. Від Арбатської і Знам'янської поліцейських будок підійшли будочники. Ніби розчинилися в натовпі жандарми й навіть юродиві. Щось було таке в атмосфері, що зупинило й збило людей біля Тихонівського храму. Над Арбатською площею повисає тиша...

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Україні милій...

Хтось із студентів схвильовано читає ці Шевченкові рядки. Бо саме заради втілення поетового заповіту зібралися друзі й знайомі Кобзаря до церкви святого Тихона...

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Раптом загули дзвони, студенти виносять із церкви домовину з тілом Шевченка і влаштовують її на дромах. Візник піднімається на своє місце й легенько смикає за віжки. Дроги рушають. За ними їде критий екіпаж для Честахівського і Лазаревського, тепер вони йдуть пішки, разом з усією траурною процесією, яка виходить на старовинну Знаменську вулицю. На розі Знаменки та Арбатської площі траурний кортеж минає могутню колонату Олександрівського кадетського корпусу, що фасадом виходить на вулицю. Біля церкви Знамення Пресвятої Богородиці закликали богомолки і ревно хрестяться. Звідси за труною пішли кілька чоловіків інтелігентної зовнішності в дорогих пальтах, мабуть, професори Московського університету, які живуть поруч. З церкви вийшли люди, спостерігають за процесією, дехто приєднується до неї. З вікон особняків виглядають господарі й прислуга.

На розі Знаменки й Волхонки процесія призупинилася біля храму Миколи Чудотворця з дзвіницею. Тут зібралася чимало москвичів...

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!

Скорботна процесія перетинає вулицю Волхонку і повертає до недавно побудованого Великого Кам'яного мосту, позаду — красень Кремль, який любив Кобзар, а попереду — храм Христа Спасителя. Частина людей розходиться, молодь іде далі, дехто збирається під'їхати на візниках за місто, де передбачається зупинка дроз з домовиною. Згадаємо про цю зупинку за містом ще раз: «Стечение публики было значительное».

Весь цей шлях Осип Бодянський пройшов поряд з дрогами, заглиблений у себе й, як ніколи, сильно кульгаючи. Час від часу він торкався Шевченкової домовини, ніби вона давала йому нові сили. Після прощання з прахом поета в арбатському храмі святого Тихона на душі у Бодянського запанувала скорботна просвітленість, він відчув у собі врочисту впевненість у тому, що його друга чекає вічність...

...Та нескверними устами
Помолимось Богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу —
Над Летою бездонною
Та каламутною.
Благослови мене, друже,
Славою святою.

Осип Максимович, як ніхто інший, розумів, що Тарас Шевченко назавжди залишив Старий Арбат, щоб залишитися тут назавжди...

«Не втирайте ж мої сльози...»

Смерть Тараса Шевченка ввійшла невігубною біллю в серця його найближчих друзів, про яких йшлося в цій книзі. Мене вразив особливо шевченківський сюжет в листі Максимовича до Бодянського від 14 травня 1862 року, в якому він розповідав про відвідини Шевченкової могили на річницю поховання поета: «...Побував у Каневе, и на Тарасовой могиле, де одбули мизерную и пьяную годовщину, натягнувшись и сами по-тарасовски, з досады. От вам и песенька, на сей случай мною написанная и еще никому не читанная:

Прощай, Тарасе, брате милый!
Отсе — в тебе мы побули,
И годовщину крий могили

Як подобає одбули:
Мы помолились и впились,
Як упивався ты колись...

* * *

Хвала, Кобзарє наш єдиний,
Хвала з обох сторон Днєпра,
Прощай, любимчє України,
Прощай, Чернєчая гора!
Гей, Днипрє, батьку, приспешай —
Нєси наш човєн, колихай!»

Особливу увагу привертають несподівані слова, які ніби загубилися у великому листі: «Мою песенку прошу вас сообщити старику М. С. Щепкину...» І стає зовсім зрозумілим, наскільки ці троє — Бодянський, Максимович і Щепкін — назавжди були духовно поєднані між собою великою любов'ю до Шевченка та його геніальної поезії. Як тут знову не згадати вже цитований поетів запис у щоденнику: «Михайло Семенович в этом деле мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович — тот просто благоговееет перед моим стихом, Бодянский тоже».

Чи згадував Михайло Семенович свого друга Тараса Григоровича після його смерті? Певно, що так. **Незаперечним свідченням є, зокрема, те, що невдовзі після смерті Шевченка Щепкін передав у журнал «Основа» чотири поетові листи до нього: від 12 листопада і 4–5 грудня 1857 року та від 3 лютого і 13 листопада 1858 року. Вони були опубліковані в № 10 журналу за 1861 рік.**

Михайло Семенович з душевною біллю прочитав у номері п'ятому пронизливо пророчий Шевченків вірш «Минули літа молодії» (18 жовтня 1860 року), надрукований під рубрикою «Предсмертні думи»:

Сиди єдин в холодній хаті,
Нєма з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нєма,
Анікогісінько нєма!
Сиди ж єдин, поки надія
Одурить дурня, осміє...
Морозом очі окує,
А дуже гордії розвіє,
Як ту сніжину по стєпу!
Сиди ж єдин собі в кутку.
Нє жди весни — святї долі!
Вона нє зійде вже ніколи...

Поет знав, що не дочекається весни й кращої долі! У Щепкіна хололо серце від усвідомлення Шевченкового одиноцтва. Його самого, старого і хворого, зігрівала й рятувала велика сім'я...

Кожна згадка про Шевченка в добрій Щепкіновій душі солодко й боляче асоціювалася з Україною та навпаки, і ці спомини відвідували Михайла Семеновича все частіше. Відомий юрист і громадський діяч Анатолій Коні, який якраз у 1861 р. переїхав у Москву з Петербурга, згадував: «...Он был неистощим в воспоминаниях и рассказах о своём прошлом, в особенности о далёком прошлом, **мысль о котором переносила его в родную Украину**» (Виділено мною. — В. М.). Після цього Щепкін, обливаючись сльозами, читав Шевченкові поезії...

Михайло Лентовський, який провів перші місяці 1863 р. з Щепкіним, свідчив, що Михайло Семенович знав увесь «Кобзар» Шевченка напам'ять. Чим далі від смерті друга, тим частіше рядки з «Кобзаря» тривожили й хвилювали старого Майстра.

Очевидці свідчили, що в останні роки життя Михайло Семенович частенько зупинявся перед портретами Гоголя¹ та Шевченка і довго стояв мовчки, глибоко задумавшись, а іноді ворухачи губами, ніби читав вірші...

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти?..
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я тут загину.
Там найдете шире серце
І слово ласкаве,
Там найдете ширу правду,
А ще, може, й славу...

Щепкін проніс цей Шевченків вірш у душі через усе життя. Як і багато інших. У спогадах Анатолія Коні привертає увагу фраза: «Я несколько раз был у него — старого приятеля мое-

---

¹ Авраам Щепкін згадував про свого брата: «...Когда Н. В. Гоголь скончался, он совсем опустился и оставил уже все свои надежды на будущность». Це — значне перебільшення, зокрема, Михайло Семенович знайшов сили включитися в турботи про видання літературної спадщини Гоголя, проте безперечно, що Щепкін тяжко пережив смерть свого друга Миколи Гоголя і ніс хрест втрати до кінця життя.

го отца — на 3-й Мешанской улице и слушал его исполненные интереса и глубоких артистических замечаний рассказы, воспоминания и **чтение стихотворений Шевченко**» (Виділено мною. — *В. М.*). Спогади рідних і друзів артиста свідчать, що після поетової смерті Михайло Семенович особливо часто й натхненно читав присвячений йому вірш «Заворожи мені, волхве...», який називав «Пусткою». Газети повідомляли, як артист 30 вересня 1861 року виступав на літературному вечорі в Московському університеті: «Стихотворение Шевченко „Пустка“... было прочитано им не только с воодушевлением, но даже с жаром, особенно последние стихи, в которых поэт надеется, что солнце правды, может быть, хоть сквозь сон посветит». Згаданий Анатолій Коні, який зустрів Шевченка наприкінці 1861 р., згадував: «...Заливаюсь слезами, говорил он по-малороссийски при мне не раз любимое стихотворение „Пустка“... и продиктовал его мне».

Олександр Афаңасєв залишив дорогоцінне свідчення: **Это прекрасное стихотворение... он любил повторять в своих беседах до самого последнего времени**» (Виділено мною. — *В. М.*). Тобто Щепкін жив із Шевченковим віршем у серці, поет уже не залишав артиста, і той невтішно плакав щоразу, коли вголос читав його вірші.

Не втирайте ж мої сльози,
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Щодня і щоночі,
Поки, поки... не засиплють
Чужим піском очі...

Гадаю, що Шевченкова смерть вкоротила вік Щепкінові. Втім, як би там не було, він пережив свого друга лише на два роки: «В последнее время он непрерывно хандрил, тосковал, одним словом, выказывал все свое душевное изнеможение, к которому мало-помалу стало присоединяться и физическое расстройство организма» (Авраам Щепкін).

В липні 1863 року вже хворий Щепкін приїхав у Ялту, зупинився в готелі, де 26 липня до нього приходив лікар Степан Руданський (1834—1873) і «виписав рецепт на ліки». Він виявився останнім із українців, які зустрічалися з артистом на його життєвому шляху. Символічно, що відомий український поет Степан Руданський відчув на собі значний вплив Шевченкових поезій. У 1869 р. він організував у Ялті збирання грошей на пам'ятник поетові на його могилі.

У розповіді слуги Щепкіна Олександра Алмазова про останні дні Михайла Семеновича, який вже багато чого забував і час від часу впадав у напівзабуття, повертає увагу пронизливий момент: «И шептали непрестанно много». Що шепотів умираючий Щепкін? Може, то були поезії Шевченка, які він так любив, або тексти гоголівських персонажів? Цілком ймовірно. Принаймні, відомо, що незадовго до смерті Михайло Семенович раптом підкликав свого слугу Олександра і запитав: «А куди Гоголь пішов?» — «Який Гоголь?» — «Та Микола Васильович». — «Він уже помер». — «Як помер! Давно?» — «Давно». — «Нічого, нічого не пам'ятаю». Це були останні слова Щепкіна. З ними він відійшов у Вічність, де тільки й міг зустрітися з Гоголем і Шевченком...

« Не забувай мене, твого рідного брата Т. Шевченка »

(замість післямови)

Якщо полічити всі дні, в які Тарас Шевченко й Михайло Щепкін бачилися й спілкувалися, то набереться приблизно місяць. Небагато для 17 років унікальної, незрівнянної дружби. Але ж 10 літ Тарас Григорович провів у засланні, коли Михайло Семенович міг приходити до нього лише в снах. А головне, що йдеться про двох Геніїв, яким Бог визначив іншу — надлюдську — шкалу наповненості та вартості життя. Не випадково кожна Шевченкова миттевість стала нині національним надбанням, і пізнання його дружби з Щепкіним є важливою запорукою осмислення невичерпного й нескінченного феномену Шевченка, як живої духовної субстанції українського народу.

У Шевченковому ставленні до такого різюче несхожого на нього й такого духовно близького йому Щепкіна, ми відкриваємо для себе нового, невідомого Кобзаря, який ототожнюється з Україною не лише геніальним поетичним співом, загостреним почуттям соціальної та національної справедливості, відданістю правді й свободі, а й ментальними людяністю, добротою, вірністю, «козацьким» темпераментом, енергетикою почуттів, емоційністю дружби.

Сучасний портрет Шевченка, який ми сукупно створюємо, дякуючи вивченню поетової дружби з артистом, доповнюється новими штрихами, збагачується свіжими кольорами й психологічними характеристиками. Не менше важливо переконатися, що Михайло Щепкін був могутнім пропагандистом Шевченкової творчості. В цьому контексті було б добре зібрати в одному виданні всі документальні й мемуарні матеріали, що стосуються теми «Шевченко і Щепкін». Ще чекає своїх авторів, акторів, режисерів і малярів художнє відтворення незвичайних і незабутніх стосунків геніальних друзів у літературі, театрі, кіно й живописі.

Насамкінець пропоную вирішити на міждержавному рівні питання про встановлення пам'ятника Тарасу Шевченку й Михайлу

Щепкіну в Москві, бо ж саме тут їх дружба започаткувалася й переросла в братні стосунки.

Де саме поставити такий пам'ятник у місті? Відповідаю. На розі Воротниковського й Старопименовського провулків біля сучасного будинку № 12/6, який стоїть на місці колишнього володіння Щепотьєвої. Здається, сам Господь залишив перед цим будинком затишний зелений шматочок землі, що не виходить за червону лінію провулків. У дворі за будинком також більше, ніж достатньо, місця для пам'ятника.

Нагадаю, що впродовж багатьох десятиліть помешканням Щепкіна вважався так званий будинок Павла Нашокіна у Воротниковському провулку, що зберігся і, таким чином, ототожнювався з матеріальною пам'яткою про дружбу геніїв — артиста і поета. Проте насправді, як нами доведено, Щепкін жив у іншому будинку, що не зберігся, і виправлення прикрої помилки лише на папері недостатньо, доцільно довести його до логічного завершення — спорудження пам'ятника великим друзям, які, на мій погляд, обидва дорогі Москві й Києву, російському й українському народам.

Найперше доцільно провести відповідний конкурс між українськими і російськими митцями на проєкт пам'ятника. Можливо, вони зобразили б той момент, який увічнив 19 березня 1858 року в своєму щоденнику Тарас Григорович: «Вышли мы с Михайлом Семёновичем из дому...» Або відлили в бронзі зафіксовану Шевченком іншу мить з його останнього дня в Москві (26 березня 1858 року): «В 9-ть часов утра расстался я с Михаилом Семёновичем Щепкиным...»

Втім, це вже справа скульпторів і архітекторів.

Важливу й благородну роботу необхідно завершити до 150-річчя з дня смерті Михайла Щепкіна (2013) і до 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка (2014). У свій час їх спільний знайомий і друг Осип Бодянський мудро зауважив: «В жизни народов, как и человека, бывают события, воспоминание коих всякий раз погружает мыслящие умы в невольные думы. Особенно это надо заметить о годовщине их, когда они, так сказать, сами напрашиваются. Тут, иногда, приходится раздуматься даже неповоротливой, самой рассеяной голове».

Хай би ці слова послужили гідному відзначенню згаданих ювілеїв, особливо широкій всенародній підготовці до Шевченкових роковин.

Ясно, що реалізація пропозиції про пам'ятник стане достойним ушануванням історичної чудо-дружби Тараса Шевченка й Михайла Щепкіна.

Певний, що безсмертна Шевченкова душа була б нам за це вдячною. Нагадаю, що найостанніші слова останнього поетового листа до Щепкіна, написаного наприкінці 1858 р., були такими: «...Не забувай мене, твого рідного брата Т. Шевченка». Тобто Тарасу Григоровичу було важливо, щоб його пам'ятав цей безмежно дорогий йому старий чоловік, якого він називав то батьком, то братом. У даному випадку важливо, що Щепкін був Шевченкові справді рідним.

В пам'ять про це написана моя книга.

Зміст

«Я щасливий, маючи такого друга» (замість передмови).....	3
Розділ 1. «Щепкіна бачив я в 1845 році».....	18
Розділ 2. «Я в Москві побачуся з Щепкіним»	107
Розділ 3. «Поселився у Щепкіна в будинку Шепотьєвої».....	178
Розділ 4. «Пустилися ми з Михайлом Семеновичем Москву споглядати»	256
Розділ 5. «Поїхали з Щепкіним поклонитися Аксакову».....	326
Розділ 6. «Зобов'язаний я моему другу Щепкіну».....	380
Розділ 7. «Розстався я з Михайлом Семеновичем Щепкіним»...	436
«Не забувай мене, твого рідного брата Т. Шевченка» (замість післямови)	476

Мельниченко Володимир Юхимович

**ТАРАС ШЕВЧЕНКО:
„МІЙ ВЕЛИКИЙ ДРУГ ЩЕПКІН“**

Редактор *І. Шишов*
Випускаючий редактор *М. Кулькова*
Технічний редактор *Н. Ремізова*
Комп'ютерна верстка *І. Слепцової*
Коректор *С. Волощенко*

Підписано до друку 05.12.08.
Формат 60х90/16. Гарнітура «Ньютон». Офсетний друк.
Умовн. друк. арк. 30,0. Тираж 1000 прим.
Видання. № 08-9236. Замовлення № 5727.

ЗАТ «ОЛМА Медіа Груп»
105062, м. Москва, вул. Макаренка, д. 3, буд. 1
www.olmamedia.ru

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных материалов в ОАО «Дом печати – ВЯТКА»
610033, г. Киров, ул. Московская, 122

Мой неразлучный спутникъ и воевода
М. С. Седовъ ставил село Банки и в одних
отъ 10. до 4. часовъ мы шли поковырку в гору,
поутру вдали и Кугуру вымазали себе
своими добрыми дровами. Вокругъ и на
наиболѣе отъступили въ Кремль по мо-
лодобуе. Стыгивая Краса высека Крем-
лева, промена и къ воеводе такъ красавцу
Спасу и улаю насъ поспотитъ ехалъ мнѣ
ныя работѣ. Такъ мѣнѣ и на добрѣ не
пустили. — Неприкъзано — экзаменъ ступаю
и ены негротъ и борщевъ и безъ при ступаю
въ Кремль, по молодобуе еще разъ ступаю-
комъ, высека и на Малую и поспотитъ
на покровку. За мѣнѣ къ А. С. Самозинко-
ву насъ спутникъ и на ступаю на
до мѣнѣ Ев. Болема такъ негротъ
мѣнѣ, и по роу до мѣнѣ негротъ
и безъ вѣнѣнѣ ехалъ. Разъ мѣнѣ до
у будоража до роу къ поспотитъ
по мѣнѣ мѣнѣ обѣ къ Мокрухову. онъ
до мѣнѣ у насъ, по молодобуе негротъ
негротъ до мѣнѣ до роу на който мѣнѣ
Берга. и по мѣнѣ къ управѣ къ Козарина
Савуру. Разъ у насъ мѣнѣ Велѣкъ, ко-
тору ена по мѣнѣ отъ О. М. Бодякова
до роу мѣнѣ раздѣ дѣлѣ негротъ и
до мѣнѣ у насъ ена негротъ и Катю
на мѣнѣ ена. отъ Савура за мѣнѣ къ
Копрѣво на мѣнѣ разъ и Кривѣ и ена,
и ступаю ступаю ступаю ступаю ступаю на
дѣлѣ покровку. по мѣнѣ къ ступаю ступаю
и по мѣнѣ къ ступаю ступаю ступаю.

Володимир Мельниченко — доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки України, член Національної спілки письменників України і Спілки письменників Росії, автор 40 книг з історичної, політичної і мистецтвознавчої проблематики. З 2001 р. — генеральний директор Культурного центру України в Москві, за цей час видав у російській столиці 10 книг українською мовою, в тому числі шевченкознавчі монографії «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті», «Тарас Шевченко: „Мое перебування в Москві“», «„На славу нашої преславної України“ (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський)». Читач тримає в руках унікальну в українській і світовій історіографії книгу про дружбу і московські зустрічі Тараса Шевченка та Михайла Щепкіна.

ОЛМА
МЕДІА ГРУПП

ISBN 978-5-373-02344-3

9 785373 023443